

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**XIX. YÜZYILDA SEYAHATNAMELERİN IŞIĞI
ALTINDA BUHARA EMİRLİĞİ (HANLIĞI)**

DOKTORA TEZİ

Seda YILMAZ VURGUN

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Tarih**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

Haziran – 2013

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

XIX. YÜZYILDA SEYAHATNAMELERİN IŞIĞI
ALTINDA BUHARA EMİRLİĞİ(HANLIĞI)

DOKTORA TEZİ

Seda YILMAZ VURGUN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Tarih

“Bu tez 20/06/2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof.Dr.Mehmet ALPARGU	Olumlu	M. Alpargu
Prof.Dr.Haluk SELVİ	Olumlu	H. Selvi
Prof.Dr.Ramazan MUSLU	Olumlu	R. Muslu
Prof.Dr.Nuri YAVUZ	Olumlu	N. Yavuz
Yrd.Doç.Dr.M.Bilal ÇELİK	Olumlu	B. Çelik

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Seda YILMAZ VURGUN

20.06.2013

ÖNSÖZ

Buhara Emirliği günümüzdeki Özbekistan Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde yer alan bir devlet konumunda olup bu siyasî teşekkül çeşitli etkenlerin ortaya çıkması sonucunda 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya tarafından işgal edilmiştir. Buhara Emirliği'ni işgale götüren sürecin temelindeki problemin ana kaynağında eğitimdeki geri kalmışlık, aşırı taassup ve baskıcı rejim bulunmaktaydı. Buhara Emirliği yöneticilerinin Rus tehlikesini fark etmeyip Hive ve Hokand Hanlığı ile mücadeleye girişmesini gerçekten Türk tarihinin örnek sayılabilecek olaylarından biri olarak kabul etmek mümkündür. Belirttiğimiz vaziyet çerçevesinde meydana gelen gelişme ve değişimleri incelemek Türkistan tarihi için olduğu kadar Yakın Doğu açısından ve özellikle Rusya'nın faaliyetlerini incelemek bakımından da önem arz etmektedir. Biz de bu emirliğin yapısını çok iyi bir biçimde tanıma ve Rus istilasından sonraki değişimleri incelemenin önem taşıdığını düşünerek çalışmalarımızı bu yönde geliştirdik. Bu meyanda tezimizin inceleme alanını 1800 ve 1850 yılları arasındaki emirliğin dış dünyaya kapalı yapısı ile 1850 ile 1900 yılları arasında Rus baskısı sonucunda değişen sosyo-kültürel hayatın seyahatnamelerin ışığı altında incelenmesi ile de sınırlandırdık.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin yönlendirmesi ve teşviki bulunmaktadır. Bu yönden öncelikle hayatımın her aşamasında bana rehberlik eden ve akademik hayatı sevmemde büyük rol oynayan, bu çalışmada da yaptığı önerilerle tezin zenginleşmesinde çaba harcayan çok değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya teşekkür etmeyi borç biliyorum. Bunun yanında yine ihtiyacım olan her konuda yardımlarını benden esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Muhammed Bilal Çelik'e ve tez izleme komitesindeki hocalarım Prof. Dr. Ramazan Muslu ve Prof. Dr. Haluk Selvi'ye şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışmanın hazırlanması sırasında ihmal ettiğim, ancak buna rağmen en büyük destekçim olan eşim Mehmet Vurgun'a sabır ve anlayışından dolayı minnet duygularımı da burada ifade ediyorum, en son olarak eğitim hayatımın her aşamasında benden desteklerini esirgemeyen aileme de her zamanki anlayışları dolayısıyla sevgilerimi sunuyorum.

Seda YILMAZ VURGUN

20.06.2013

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	viii
ÖZET.....	ix
SUMMARY.....	x
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: COĞRAFYA, NÜFUSU TEŞKİL EDEN TOPLULUKLAR VE ŞEHİRLER.....	11
1.1. XIX. Yüzyılda Buhara Emirliği'nin Coğrafi Yapısı.....	11
1.1.1. Sınırlar.....	11
1.1.2. Nehirler.....	12
1.1.3. Dağlar ve ölller.....	16
1.1.4. İklim.....	17
1.1.5. Bitki Örtüsü.....	20
1.1.6. Hayvanlar.....	21
1.1.6.1. Binek Hayvanları.....	22
1.1.6.1.1. Atlar.....	22
1.1.6.1.2. Develer.....	23
1.1.6.1.3. Yak Öküzleri.....	25
1.1.6.1.4. Eşekler.....	26
1.1.6.2. Küçük Baş Hayvanlar.....	26
1.1.6.2.1. Evcil Koyun.....	26
1.1.6.2.2. Yabani Koyun (Ovis Poli).....	27
1.1.6.2.3. Keçi (Kiyik).....	27
1.1.6.3. Vahşi-Evcil Hayvanlar ve Böcekler.....	27
1.2. Nüfusu Teşkil Eden Topluluklar.....	29
1.2.1. Müslüman Gruplar.....	30
1.2.1.1. Özbekler.....	30
1.2.1.2. Tacikler.....	33
1.2.1.3. Türkmenler.....	36
1.2.1.4. Kırgızlar.....	38
1.2.1.5. Kalmuklar.....	41
1.2.1.6. Karakalpaklar.....	42
1.2.1.7. Araplar.....	43
1.2.1.8. Afganlar.....	45
1.2.1.9. Tatarlar.....	46
1.2.2. Diğer Dinlere Mensup Gruplar.....	47
1.2.2.1. Museviler.....	47
1.2.2.2. Hintliler.....	51
1.2.2.3. Çingeneler.....	53
1.2.2.4. Ruslar.....	55
1.2.2.5. Ermeniler.....	56
1.2.3. Esirler.....	56
1.2.3.1. İranlılar.....	56
1.2.3.2. Çinliler.....	58
1.3. Şehirler ve Şehirlerin Yapısı.....	58
1.3.1. Buhara.....	59

1.3.2. Semerkand.....	62
1.3.3. Karşı.....	65
1.3.4. Şehr-i Sebz.....	67
1.3.5. Belh.....	67
1.3.6. Kitab.....	68
1.3.7. Çarcuy.....	69
1.3.8. Kermine.....	70
1.3.9. Kerki.....	70
1.3.10. Hisar.....	70
1.3.11. Karakul.....	71
1.3.12. Kelif.....	71
BÖLÜM 2: YÖNETİM VE KURUMLAR.....	72
2.1. Yönetim.....	72
2.1.1. Hanlık Yönetiminin Tarihçesi.....	72
2.1.2. Yönetim Şekli ve Han.....	77
2.1.3. İdari Kadro.....	80
2.1.3.1. Beyler.....	81
2.1.3.2. Koşbeği.....	85
2.1.3.3. Divanbeği.....	88
2.1.3.4. Din Adamları.....	88
2.1.3.4.1. Şeyhülislam.....	89
2.1.3.4.2. Reisler.....	89
2.1.3.4.3. Kadı-Kelan ve Emrindeki Görevliler.....	90
2.1.3.4.4. Mollalar.....	92
2.1.3.4.5. Seyyidler ve Hocalar.....	92
2.1.3.4.6. Ruhdar-Umhdar ve Şakird-Pişeler.....	92
2.1.4. Emir'in Saray Görevlileri.....	93
2.1.5. Adalet Anlayışı.....	94
2.1.5.1. Davaların İşleyişi.....	94
2.1.5.2. Uygulanan Cezalar.....	95
2.2. Ordu ve Askerlik.....	99
2.2.1. Buhara Ordusu.....	99
2.2.2. Kullanılan Silahlar.....	104
2.2.3. Askeri Törenler.....	106
2.3. Dini Hayat.....	108
2.3.1. Buhara'da İslamiyet'ten Önceki Dinler ve İslamiyet.....	109
2.3.2. XIX. Yüzyılda Buhara'da Din.....	111
2.3.2.1. Nakşibendîlik.....	115
2.3.2.2. Kalenderiler.....	118
2.3.2.3. Sünni-Şii Çatışması.....	121
2.3.3. Rus İşgali Altında İslam Dini.....	122
BÖLÜM 3: SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT.....	124
3.1. Gündelik Hayat.....	124
3.1.1. Gündelik Hayatta Kadınlar ve Erkekler.....	124
3.1.2. Öğlen Saatlerinde Hayat.....	127
3.1.3. Akşam Saatlerinde Hayat.....	127

3.1.4. Gündelik Hayat Üzerinde Mevsimlerin Etkisi.....	128
3.2. Eğlence Hayatı.....	130
3.2.1. Beççeler ve Bahşılar.....	130
3.2.2. Kadın Eğlenceleri.....	133
3.2.3. Koç, Horoz ve Bildircin Dövüşleri.....	133
3.2.4. Kumar.....	135
3.2.5. Hatipler ve Hayvan Oynatıcıları.....	135
3.2.6. Sünnet Düğünleri.....	136
3.2.7. Festivaller (Şenlikler).....	137
3.2.8. At Yarışları.....	138
3.2.8.1. At Temaşa (Bayga).....	139
3.2.8.2. Skachka Oyunu.....	140
3.2.8.3. Kız Kovalamaca.....	141
3.2.9. Keyif Verici Maddeler.....	141
3.2.10. Avcılık.....	144
3.3. Batıl İnançlar ve Hurafeler.....	147
3.3.1. Falcılar.....	152
3.4. Sosyal Hayat.....	153
3.4.1. Aile.....	153
3.4.2. Evlenme.....	157
3.4.3. Boşanma.....	160
3.4.4. Ölüm.....	161
3.4.5. Mezarlıklar.....	163
3.4.6. Astroloji.....	167
3.4.7. Depremler.....	169
3.5. İktisadi Hayat.....	171
3.5.1. Rus İşgaline Kadar Ticari Hayat.....	171
3.5.1.1. Köle Ticareti.....	174
3.5.1.2. Kervan Ticareti ve Fuarlar.....	176
3.5.1.3. Çarşılar ve Pazarlar.....	178
3.5.2. Rus İşgalinden Sonra Ticari Hayat.....	180
3.5.3. Tarım.....	183
3.5.3.1. Tarımı Zorlaştıran Etkenler.....	183
3.5.3.2. Zirai Yöntemler ve Sulama Kanalları.....	184
3.5.3.3. Tarım Ürünleri.....	188
3.5.4. Madenler.....	190
3.5.5. Para.....	192

BÖLÜM 4: KÜLTÜR VE EĞİTİM HAYATI..... 194

4.1. Evler.....	194
4.1.1. Şehir Merkezlerindeki Evler.....	195
4.1.2. Evlerin Planları.....	198
4.1.2.1. Odalar.....	198
4.1.2.2. Harem Odasının Fiziki Görüntüsü.....	201
4.1.2.3. Mutfak.....	202
4.1.2.4. Tuvaletler.....	203
4.1.3. Yazlık Evler.....	203
4.1.4. Çadırlar.....	203

4.2. Giyim.....	204
4.2.1. Müslümanların Giyimleri.....	204
4.2.2. Gayrimüslimlerin Giyimleri.....	205
4.2.3. Zenginlerin Giyimleri.....	205
4.2.3.1. Kaftanlar.....	205
4.2.3.2. Şalvarlar.....	207
4.2.3.3. Botlar veya Çizmeler.....	208
4.2.4. Göçebelerin Giyimi.....	209
4.2.5. Kadınların Giyimi.....	210
4.2.6. Çocukların Giyimi.....	211
4.2.7. Kadınlarda ve Erkeklerde Süslenme.....	212
4.2.8. Takılar.....	212
4.3. Yiyecekler ve Yemek Kültürü.....	215
4.3.1. Yiyecekler.....	215
4.3.1.1. Baklagiller.....	215
4.3.1.2. Sebzeler ve Meyveler.....	216
4.3.1.3. Ekmek Kültürü.....	219
4.3.1.4. Et ve Et ürünleri.....	220
4.3.2. Sofra Adabı.....	221
4.3.3. Misafirlere Hazırlanan Sofralar.....	223
4.3.4. Yemekler.....	224
4.3.4.1. Pilav.....	224
4.3.4.2. Çorbalar.....	227
4.3.4.3. Kebap.....	227
4.3.4.4. Mantury.....	228
4.3.5. Tatlılar.....	228
4.3.6. İçecekler.....	230
4.3.6.1. Çay.....	230
4.3.6.2. Su ve Buz Satışı.....	234
4.3.6.3. Süt ve Süt Ürünleri.....	235
4.3.6.4. Alkollü İçecekler.....	235
4.4. Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri.....	236
4.4.1. Hastalıklar.....	237
4.4.1.1. Rişta.....	237
4.4.1.2. Sıtma.....	238
4.4.1.3. Humma.....	239
4.4.1.4. Cüzam.....	240
4.4.1.5. Kolera.....	242
4.4.1.6. Göz Hastalıkları.....	243
4.4.1.7. Frengi.....	244
4.4.1.8. Çiçek Hastalığı.....	244
4.4.1.9. Diğer Hastalıklar.....	244
4.4.2. Tedavi Yöntemleri.....	245
4.4.2.1. Yerli Hekimler.....	246
4.4.2.2. Avrupalıların Yaptıkları Bilimsel Tedaviye Halkın Tepkisi.....	246
4.4.2.3. Kanatma Yolu ile İyileştirme.....	247
4.4.2.4. Psikolojik Tedavi Yöntemleri.....	248

4.5. Eğitim.....	249
4.5.1. Mektepler.....	250
4.5.1.1. Kız Mektepleri.....	252
4.5.1.2. Mekteplerde Ders İşleme Tarzı ve Müfredat.....	253
4.5.2. Medreseler.....	255
4.5.2.1. Medreselerde Ders İşleme Tarzı ve Müfredat.....	258
4.5.3. Yenileşme Hareketleri ve Eğitim Üzerindeki Rus Politikası.....	260
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	265
KAYNAKÇA.....	270
EKLER.....	289
ÖZGEÇMİŞ.....	318

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
°C	: Santigrat
Cm.	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Hzl.	: Hazırlayan
Km.	: Kilometre
M.	: Metre
Nşr	: Neşreden
S.	: Sayfa
Sa.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
SS.	: Sayfalar Arası
Trc.	: Tercüme
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve diğerleri
Vol.	: Volume

Tezin Başlığı: XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)

Tezin Yazarı: Seda YILMAZ VURGUN **Danışman:** Prof.Dr.Mehmet Alpargu

Kabul Tarihi: 20/06/2013

Sayfa Sayısı:X(ön kısım)+269(tez)+29(ekler)

Anabilim Dalı: Tarih

Bilim Dalı: Tarih

Çalışmada Buhara Emirliği'nin sosyo-kültürel tarihi seyahatnameler başta olmak üzere çeşitli araştırma eserlerinin ışığı altında incelenmiştir. Dört bölüm halinde sunulan çalışmanın birinci bölümünde mekânsal yapı ve demografik hayat hakkında bilgi verilerek Buhara Emirliği'nin tanıtılmasına çalışılmıştır. Bunu takiben ana konu çerçevesinde devlet yönetiminde Cengiz Han anelerinden, İslami kurallara doğru kayış nedenleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Ülke yöneticilerinin izledikleri politikalar ve emirlikteki idari kadro anlatılarak, dini hayatın emirlikteki etkisi değerlendirilmiştir.

Buhara Emirliği XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar içine kapalı bir yapı sergilemiştir. Dış dünyayla bağlantısı güçlü olamayan ülke birçok alanda kendi dinamiklerini oluşturmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Rus işgali ile karşı karşıya kalan Buhara Hanlığı ordu ve eğitim gibi alanlarda geri kaldığının çok geç farkına varmıştır. Rus baskısı altına girdikten sonra her alanda sömürülmüştür.

Müteakip bölümde toplumun temel öğelerini oluşturan ailedeki bireylerin görevi ve kadınların toplum hayatında etkisiz ve görünmez olma nedenleri açıklanmıştır. Evlenme, boşanma, düğünler ve eğlencelerdeki önemli ayrıntılara değinilmiştir. Coğrafi koşulların etkisiyle değışen ve kendine has bir yapı oluşturan yeme-içme kültürü ve giyim-kuşam hakkında bilgi verilmiştir.

Son bölümde ise Buhara Emirliği'nde mektep ve medrese ikilisinden oluşan eğitim sisteminin yetersizliği ve halkın eğitim seviyesinin düşüklüğü üzerinde durulmuştur. Yüzyılın sonunda ortaya çıkan ceditçilerin ülkenin aydınlanması için verdikleri mücadelenin önemine değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Buhara, Semerkand, Hanlıklar, Seyyahlar, Rus İşgali.

Title of the Thesis : Bukhara Emirate (Khanate) in the Light of Travel's Book in the Century of XIX	
Author: Seda YILMAZ VURGUN Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Alpargu	
Date : 20/06/2013	Nu. of Pages: X(primary part)+269(thesis)+29(app.)
Department : History	Subfield: History
<p>In the study, Bukhara Emirate's social-cultural history was examined in the light of various research works especially travel's book. The study was offered in four parts. In the first part, information was given about spatial structure and demographic life and it was tried to introduce Bukhara Emirate. Subsequently, shift from Genghis Khan traditions to Islamic rules in the state management was tried to be analyzed within the framework of main subject. Policies which country rulers follow and administrative staff in emirate were explained and effect of religious life on the emirate was evaluated.</p> <p>Bukhara Emirate displayed an introvert structure until the first half of the century XIX. Country which had not strong connections with outer world formed its own dynamics in many fields. Bukhara Khanate which faced with Russian occupation as of the second half of XIX century realized late that it fell behind in fields such as military and education. It was exploited in every field when it came under the Russian pressure.</p> <p>In the next part, duty of individuals in the family constituting the basic elements of society and reasons for women being ineffective and invisible in the social life was explained. Important details in marriage, divorce, weddings and entertainments were discussed. Information was given about food & beverage culture and apparel creating a unique structure and changing with effect of geographical conditions.</p> <p>In the last part, inadequacy of education system caused by school and madrasa dilemma and low education level among people in Bukhara Emirate were addressed. It was tried to address the importance of struggle of Jadidists which arose at the end of century for enlightenment of the country.</p>	
Key words: Bukhara, Samarkand, Khanates, Travelers, Russian Occupation.	

GİRİŞ

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Buhara şehri ve genellikle Buhara Hanlığı adı verilen bölge, “yasak şehir veya bölge” sıfatını dünyanın başka yörelerinden çok daha fazla hak ediyordu. Sürekli güçlenen Rusya tehdidini XVIII. yüzyıl sonundan itibaren hisseden Buhara öncelikle, ordusunun zayıflığı nedeniyle büyük ölçüde doğal engellere dayanan savunmasını düşünüyordu. Bu nedenle en çok korktuğu şey Batılıların, özellikle de Rusların sınır bölgelerini keşfe çıkması, yolları öğrenmeleri, su noktaları arasındaki mesafeleri ölçmeleri, hayvanlar için ot bulma olanaklarını araştırmaları vb. şeylerdi. Her yabancı seyyahın Rus ya da İngiliz istihbaratının ajanı olmasından kuşkulaniyor, bundan dolayı da herhangi bir Avrupa devletinin resmi temsilcileri gözetim altında tutuluyor ve onların en küçük bir not almaları bile yasaklanıyordu. Bölgeye giden ilk seyyahlar Buhara Hanlığı hakkında ne kadar bilgisizse hanlık da Rusya ve Batı hakkında o kadar şey biliyordu.

XVIII. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusyası ve İran arasında yaşanan mücadele, XIX. yüzyılda bölgenin Hint yolunun üzerinde bulunması nedeniyle, yerini İngiltere ile Rusya arasındaki mücadeleye bırakmıştır. Bu dönemden sonra Avrupalı ve Rus seyyahlar bölgeye gelmiş ve birçok bilgi toplamışlardır. Bu durum Orta Asya'nın işgal sürecini hızlandırmış ve sonuçta bölge Rus hâkimiyetine girmiştir. Ruslar, Hive ve Buhara dâhil, bütün Orta Asya'yı kontrolleri altına almışlar ve istekleri doğrultusunda burada yasak bölge oluşturmuşlardır.

1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada kültürel ve tarihi bağlarımızın bulunduğu Orta Asya coğrafyasına dikkat çekilmek istenmiştir. Geçmişte kültürel bağlarla birbirlerine bağlı olan Orta Asya Türkleri ile Türkiye Türkleri uzun zaman birbirlerinden habersiz yaşamışlar ve bu durum günümüzde iki bölge Türklüğü arasındaki manevi ve sosyo-kültürel yapıdaki önemli farklılıkları meydana getirmiştir. Orta Asya bölgesinin genel yapısını anlamak ve fikir sahibi olmak için bölge tarihi açısından büyük önemi bulunan Buhara Hanlığı'na dikkat çekilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada bölgenin sosyo-kültürel yapısının oluşmasını hazırlayan etkenler üzerinde durularak, bunların toplum üzerindeki

etkisinin anlaşılmasına çalışılmıştır.

2. Çalışmanın Konusu

Buhara Emirliği'nin 1800-1900'lü yıllar arasındaki dönemi çalışma konusu olarak seçilmiştir. Bu tarihler arasının seçilmesinin nedeni, yüzyılın ilk yarısında yasak bölge haline gelen Buhara Emirliği'nin her yönden merak uyandırması ve yüzyılın ikinci yarısında Rus işgalinin ardından yeni kültürlerle tanışıp değişime açık bir hale gelmesinin ortaya çıkardığı ilgi çekici durumdur.

Bu çerçevede çalışmanın ilk bölümünde bölgenin coğrafi ve demografik yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Buhara Emirliği'nin sınırları ve çetin coğrafi şartlarının insanlar üzerindeki olumsuz etkileri anlatılmaya çalışılmıştır. Doğudaki bütün halkların yaşadığı bir bölge haline gelen Buhara'da yaşayan topluluklar hakkında bilgi verilerek, bölgedeki önemli şehirler üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise ülkenin yönetimi hakkında bilgi verilmiştir. Emir ve ona yardım eden görevlilere değinilerek, rüşvet ve birtakım adaletsizlikler yüzünden devletin gerilemeye başlamasının nedenleri anlatılmaya çalışılmıştır. Yönetimin Mangıt hanedanının eline geçmesi ile İslam dininin hayatın her alanında daha etkin bir hale gelmesi üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise günlük hayat, eğlenceler ve sosyal yapıya değinilmiştir. Toplumun en küçük yapı birimi olan ailede kadınların ve erkeklerin görevleri anlatılmaya çalışılmıştır. Toplumun gelenek ve göreneklerini oluşturan evlenme, boşanma, düğünler ve eğlence şekilleri hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra ise Rus işgalinin ardından Buhara Emirliği'nin nasıl Rusya'nın bir ham madde kaynağı haline gelerek sömürüldüğünden bahsedilmiştir.

Dördüncü bölümde ise kültürel hayat ve eğitim üzerinde durulmuştur. Pozitif bilimlerden uzaklaşarak sadece dini bilgilere yoğunlaşılmasının ve dini bilgilerin de ezberden öteye gitmemesinin Rus işgalini hazırlayan nedenlerden olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında meskenler, giyim-kuşam ve yaşayış şekilleri hakkında da bilgi verilmiştir.

3. Çalışmanın Önemi

Buhara Hanlığı ile ilgili çalışmalar son derece kısıtlı ve dağınıktır. Hanlık ile ilgili olan az sayıdaki çalışmada ise siyasi hayat üzerine yoğunlaşmış; sosyo-kültürel yapı, içtimai ve idari hayat üzerinde ya çok az durulmuş veya hiç değinilmemiştir. Bu nedenle hanlığın genel yapısı ile ilgili büyük bir boşluk bulunmaktadır. Bu çalışma ile Buhara'nın Asya ve Avrupa için var olan coğrafi ve ticari önemi anlatılacak, hanlığı gerilemeye ve işgale götüren sürecin altındaki nedenler açıklanacaktır. Bu açıdan çalışmanın Buhara Hanlığı ve Özbek hanlıkları ile ilgili araştırma yapan ve yapacak olanlara bilgi sunacağı düşünülmektedir.

4. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada öncelikle Buhara Hanlığı'yla ilgili detaylı bir literatür çalışması yapılmıştır. Dönem ve coğrafya ile ilgili kaynak sıkıntısından dolayı birinci ve ikinci el kaynaklara ulaşmakta zorluk çekilmiştir. Araştırmamızda dönemle ilgili İngilizce ve Türkçe çevirisi olan seyahatnameler birinci elden kaynaklar olarak kullanılmıştır. Bu seyahatnamelerdeki bilgiler birbirleri ile ve dönemi anlatan diğer eserlerle karşılaştırılmış, elde edilen veriler değerlendirilerek sunulmaya çalışılmıştır.

XVIII. asrın sonunda ve özellikle XIX. asrın başında Rusya'nın Orta Asya ile iletişiminin artması hem Rusya'da hem Avrupa'da Orta Asya'ya olan ilgiyi artırmıştır. Orta Asya'da konumlanan Buhara Hanlığı ve onun başkenti Buhara hakkındaki değişik bilgiler hızlı bir şekilde toplanmaya başlanmıştır. Önceki döneme ait bilgiler Buhara'ya gelen tüccarlar, esir düşen insanlar ve kılık değiştirerek bölgeye giden insanlardan alınmakta iken XVIII. asrın sonunda ve özellikle XIX. asrın başında Buhara, bilimsel bir araştırma konusu haline gelmiş ve Buhara'yı araştırmaya uzmanlar da katılmıştır.

4.1. Seyahatnameler

Seyahatnameler birinci elden kaynaklar olarak çalışmada çok önemli bir yer tutmaktadır. Araştırmamız için en önemli eserlerden biri de Baron Meyendorff (1790-1863)'a aittir. Buhara'yı 1820 yılında ziyaret eden Rus Negri misyonu değerli ve ayrıntılı bilgileri toplamıştır. Bu misyonun üç üyesinin gözlemleri yayınlanmıştır. En

önemli ayrıntılar Meyendorff'un seyahatnamesindedir. Meyendorff eserinde¹ demografik yapıyı, idari ve sosyal hayatı anlatarak, İslam dininin yönetim ve halk üzerindeki etkisini o zaman için şaşırtıcı derecede ayrıntılı bir biçimde ortaya koymuştur.

Emir Haydar dönemi hakkında bilgi veren diğer bir seyyah da William Moorcroft (1767-1825)'tur. Doğu Hindistan şirketinde çalışan seyyah, İngiliz süvarileri için Arap atı almaya Himalayalar'a doğru yola çıkmıştır. William Moorcroft bir coğrafyacı ve teknik ressam olan George Trebeck'i ve Mir İzzetullah adlı bir İranlıyı, kendine rehberlik etsin diye, yanında götürmüştür. Takip ettikleri rota Himalaya, Hindistan, Pencab, Ladah, Kaşmir, Peşaver, Kabil, Kunduz ve Buhara'dır. Himalayalar'da yeterli sayıda Arap atı bulamayan seyyah, Buhara ve Belh'teki atların methini duymuş; Himalayalar'dan Buhara'ya geçmiştir. Moorcroft Buhara'daki Türkmen atlarını çok beğenmiş ve Orta Asya ile İngilizlerin yaptığı en başarılı ticari girişimi gerçekleştirmiştir. Buhara'da beş ay kalan seyyah eserinde² bölgenin Karşı, Kelif ve Buhara gibi şehirlerinin fiziki ve coğrafi yapısı hakkında bilgi vermiştir.

XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında İngiliz Alexander Burnes (1805-1841) Buhara'yı ziyaret etmiştir. Burnes'in yazdığı seyahatname³ XIX. yüzyıl başlarındaki Orta Asya'yı anlatan en önemli kaynaklardan biridir. Londra'da Orta Asya'yı anlatan kitaplar arasında en çok satan Burnes'in kitabıydı. Burnes 1834'te maceralarını üç cilt halinde yayımlamıştı. Geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan kitap Fransızca ve Almancaya çevrilmişti. Burnes Buhara'yı olumlu bir bakış açısıyla ele almış, bölge ile ilgili iyimser bir tablo çizmiştir.

Mohan Lāla Munşi, Burnes ile aynı zamanda Buhara Emirliği'nde bulunuyordu. Mohan Lāla Buhara seyahati sırasında Burnes'in kendisinden uzak durmasına bir anlam verememişti. Seyyah ve arkadaşları yolculuğa çıkmadan önce Buhara halkının

---

¹ Baron Meyendorff, "A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, c.V, Kısım: II, London: Routledge, 2004.

² William Moorcroft, George Trebeck, *Travels in The Himalayan Provinces of Hindustan The Panjab in Ladakh and Kaşmir; in Peşawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara*, Vol. 2, London: The Authority of The Asiatic Society of Calcutta, 1841.

³ Alexander Burnes, *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narative of A Voyage on the Indus, From The Sea to Lahore, With Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in The Years 1831, 1832 and 1833*, Vol. I-II-III, London: John Murray-Albemarle Street, 1834.

kendilerine düşmanca davranacağını düşünmüşler ise de herhangi bir problemle karşılaşmadan yollarına devam etmişlerdir. Yazar eserinde⁴ Buhara'ya çok değinmemiş, ancak bahsettiği kısımlarda ülkenin demografik yapısı ve yönetimi üzerinde ağırlıklı olarak durmuştur.

Nikolay Khanikoff 1841 yılında Buhara'ya yapılan Butenev seferine katılır. Burada sekiz ay kalır ve bu süre içerisinde Buhara için ilk kapsamlı araştırma niteliğini taşıyan eseri⁵ hakkında birçok bilgi edinir. Khanikoff'un eseri kendinden sonra bölgeye gelen araştırmacılar için çok büyük kolaylık sağlamıştır. Khanikoff'un yazdığı eser Buhara'nın sınırları, iklimi, endüstrisi, yönetim anlayışı, eğitim hayatı üzerine yapılan kapsamlı ilk araştırmadır.

Rusya'nın 1858 yılında Türkistan hanlıklarının durumunu tetkik için gönderdiği Albay Ignatyev (1832-1908) başkanlığındaki heyete 16 coğrafyacı, jeolog, etnograf, zoolog, şarkiyatçı ve tarihçi olmak üzere 82 kişi katılmıştır. 18 Temmuz 1858'de Hive Hanı Seyyid Muhammed, Ignatyev'i oldukça soğuk karşılamış ve kendisiyle bir antlaşma imzalamayı reddetmiştir. Hive'den ayrılan Ignatyev, 31 Ağustos 1858'de Buhara'ya varmıştır. Emir Nasrullah, Ignatyev ve arkadaşlarını gayet sıcak karşılamış, kendilerine büyük ilgi göstermiştir. Ignatyev Buhara Emiri ile bir ticaret antlaşması imzalamayı başarmıştır. Ignatyev eserinde⁶ sosyo-kültürel hayata değinmemiş, daha çok imzalanan antlaşma ve Buhara'daki Rus esirlerin kurtarılması ile ilgili bilgi vermiştir. Ignatyev, Orta Asya Türk devletlerinin durumunu iyice tetkik ederek Petersburg'a dönmüş ve hazırladığı raporu hükümetine sunmuştur. Raporunda Hokand'ın derhal işgal edilmesi gerektiğini, Buhara ve Hive'nin ise önce birbirlerine düşürülüp Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra fiilen işgal edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu tez yayılma taraftarı bütün devlet adamları ve generaller tarafından destek görmüş ve Rus yetkililerine Türkistan'ın işgali için cesaret vermiştir.

---

⁴ Mohana Lāla Munshi, *Travels in The Panjab, Afghanistan, Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat*, London: W. H. Allen & Co., 1846.

⁵ Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated From The Russian of Khanikoff by Baron Clement A. de Bode, J. Madden, Londra, 1845.

⁶ Nikolai Pavlovic Ignatyev, *Mission N.P. Ignatyev to Khiva and Bukhara in 1858*, John L. Evans (trs.), Newtonville: Oriental Research Partnus, 1984.

Batı Avrupa'da ve özellikle Macaristan'da Türkoloji'nin kurucusu olarak tanınan Hermann Arminus Vambery (1832-1913) İstanbul'a gelmiş ve burada dört yıl kalarak özel ders vermiştir. 1863 yılında Reşit Efendi adı ile bir sahte derviş olarak Orta Asya gezisine çıkmıştır. Orta Asya'daki hanlıklar ile ilgili araştırma yapmak üzere Vambery'den önce giden Conolly ve Stoddart, Buhara hanı tarafından idam ettirilmişti. Bu bakımdan Vambery'nin gezisi tehlikeli bir girişimdi. Gezisine Tahran'dan başlamış; Hive, Buhara ve Semerkand'a uğramış ve Meşhed yolundan tekrar Tahran'a yönelmiştir. İngilizce olarak yayımlanan gözlemleri ve seyahatnamesi büyük ilgi görmüştür.⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'da olup bitenleri hiç kimseye nasip olmamış ölçüde açıklayarak dünyanın dikkatini Türklerin anavatanına çevirmiştir. Orta Asya dönüşü, Macarların Türklerle aynı ırktan olduğunu ispat yolunda büyük gayret göstermiştir. Macarca ile Türkçe arasındaki benzerliklerin Asya'nın içlerine doğru ilerledikçe arttığını iddia eden Vambery, Buhara'ya çok eleştirel bir gözle bakmış, kendinden 40 yıl önce gelen Burnes'in yarattığı olumlu havaya büyük ölçüde darbe vurmuştur.

Eugene Schuyler (1840-1890) Amerikan coğrafya topluluğu ile Rus imparatorluk coğrafya topluluğunun bir üyesi ve Amerika Birleşik Devletlerinin St. Petersburg konsolusu olup Rusların Türkistan seferine gazeteci olarak katılmış, gördüklerini tarafsız olarak seyahatnamesinde nakletmiştir.⁸ Buhara Emirliği'nin yanında Hokand ve Hive Hanlığı ile ilgili de bilgi vermiştir. Schuyler'in eserinde sık sık geçmişe atıfta bulunması ve tarihi bilgiler vermesi genel kültürünün oldukça kuvvetli olduğunu göstermektedir. Schuyler gezip gördüklerinin yanında, gittiği şehirlerde tanıştığı insanlar vasıtasıyla gelenekler-görenekler, günlük hayat ve ticari yapı ile ilgili birçok bilgi edinmiş ve bunu eserinde dile getirmiştir.

1853 yılında doğup 1933'te ölen Fransız asıllı Gabriel Bonvalot arkadaşı Capus ile 1881-1882 yıllarında Türkistan'a bir gezi yapmıştır. Orta Asya'ya gezisinde bir yandan bölgeye has bitki, hayvan ve taş örnekleri toplarken diğer yandan Orta Asya'daki Türklerin yaşayışları, inanışları, kültürel yapıları hakkında bilgi edinmiştir.

---

⁷ Vambery Arminus, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, N. Ahmet Özalp (çev.), İstanbul: Ses Yayınları, 1993.

⁸ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Firdevs-Halil Çetin (çev.), İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.

Moskova'dan başladığı yolculuğunda ilk olarak Taşkent'e geçmiş; oradan Semerkand, Karşı, Kelif, Şehr-i Sebz rotasını takip ederek Hindistan'a geçmiştir. Bonvalot seyahatnamesinde⁹ ülkenin coğrafi yapısı üzerinde durmuş gezip-görerek öğrendiklerinin yanında çeşitli meslek dallarından insanlarla konuşarak elde ettiği bilgileri de aktarmıştır.

George Dobson 1888 baharında St. Petersburg-Semerkand demiryolunun açılışı için yola çıkmış, Semerkand ve Buhara şehri hakkında detaylı bilgi vermiştir. Dobson eserinde¹⁰ Buhara şehrinde bulunan cezaevindeki zor şartlara değinmiştir. Rişta hastalığının üzerinde detaylı bir şekilde durmuştur. Dobson, Moskova'dan yola çıkmış, Göktepe güzergâhını kullanarak Merv'e ulaşmış; ardından Semerkand ve Buhara şehrine geçmiştir.

Ole Olufsen (1865-1929) Danimarkalı subay, coğrafyacı ve kâşiftir. Olufsen, Danimarka kraliyet coğrafya kurumunun sekreteridir. 1890'lı yıllarda Buhara seyahatine çıkmıştır. Seyahatnamesinde¹¹ Buhara Emirliği'nin sosyo-kültürel yapısına değinmiştir. Buhara'da yaşayan halklar hakkında verdiği bilgiler ve betimlemeler muazzamdır. Emirlikteki sosyo-kültürel hayatı en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. Bölge insanın yaşayışı ve günlük hayatını tanıma ve öğrenme açısından eşsiz bir eserdir. Olufsen eserinde Pamir'de Avesta kültürünün devam ettiğine sık sık değinmiştir.

Muhammed Zahir Bigi Tatar edebiyatının öncülerinden olup, Rusya Müslümanları için önemli bir din adamı olan Musa Carullah'ın ağabeyidir. Otuz iki yıllık kısa ömrüne dördü roman, biri seyahatname olmak üzere beş eser sığdırmıştır. 1893 yılı sonunda Türkistan'a seyahat etmiş ve bölgedeki izlenimlerini anlatan bir eser¹² yazmıştır. Bigi, Rus kültürü vasıtasıyla batı medeniyeti ile temas kurmuş; eski-yeni, doğu-batı çatışmasını yoğun bir şekilde yaşamış olan bir Müslüman aydındır. Diğer birçok aydın gibi o da yaşadığı dönemde Avrupa'yı medeniyetçe doğudan üstün görerek bu

---

⁹ Gabriel Bonvalot, *Eski Yurt: Orta Asya'dan*, M. Reşat Özmen (çev.), İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1894.

¹⁰ George Dobson, *Russia's Railway into Central Asia Notes of A Journey From St. Petersburg to Samarkand*, W. H. Allen & Co., London: Waterloo Place and At Calcuta, 1890.

¹¹ O. Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heinemann, 1911.

¹² Muhammed Zâhir Bigi, *Maverâünnehir'e Seyahat*, Ahmet Kanlıdere (çev.), İstanbul: Kitabevi, 2005.

medeniyeti faydalı yönleri ile kendi medeniyetine taşıma ihtiyacı duymuştur. Buhara Emirliği'ni sık sık Rusya ve Avrupa ile karşılaştırarak izlenimlerini yazmıştır. Tatar mollasının doğuda Rus kültürü ve modern hayat ile yeni tanışan dindaşları hakkındaki gözlemleri ilgi çekicidir. Bigi Buhara ulemasının derin bilgisizlik ve basiretsizlik içinde olduğunu fark etmiş ve Buhara medreselerindeki mollaların dünyadan habersiz oluşları onu hayrete düşürmüştür. Eserinde idari kadro, medreselerdeki eğitim sistemi ve tarihi yapılar üzerinde özellikle durmuştur.

Annete Meakin'in eserinden¹³ 1896 ve 1902 yıllarında olmak üzere iki kere Buhara'ya seyahat ettiği anlaşılmaktadır. Meakin diğer seyyahların Orta Asya'ya gitmesinden etkilenip bölgeyi görmek istemiştir. Kadın seyyah erkeklerin giremediği yerlere girmiş, erkek seyyahların çok değinmediği hamamlar, yemekler gibi kadınlara özgü aktiviteler hakkında bilgi vermiştir. Meakin'in eseri ile Meyendorf'un kadınlar ile ilgili ayrıntılı bilgi almayı istediği alanlar açıklığa kavuşmuştur.

Çalışmada eserinden faydalanılan diğer bir seyyah da Elkan Nathan Adler (1861-1946)'dir. Babası Nathan Marcus Adler İngiltere İmparatorluğu'nun baş hahamı idi. Adler tarihçi, avukat ve koleksiyoncuymdu. Avusturalya hariç dünyanın birçok ülkesine gitmiş ve Yahudi cemaatine ait eski el yazmalarını toplamıştır. Eserinde¹⁴ bir güzergâh doğrultusunda çıktığı seyahatinden elde ettiği bilgiler değil farklı zamanlarda gittiği yerlerdeki izlenimlerini toplamıştır. 1897 yılında Orta Asya'ya gelmiş; sırasıyla Merv, Buhara ve Semerkant şehirlerini dolaşarak buradaki Yahudiler ve Rusların hâkimiyeti altında yaşayan Buharalılar hakkında bilgi vermiştir. Adler, Türkistan'ın Rusların hâkimiyetine girmesi ile birlikte Yahudilerin bölge ticaretinde daha etkin bir rol oynayarak gelişmeye katkıda bulunacaklarına dikkat çekmek istemiştir.

Abbott James,¹⁵ Edmond O Donovan,¹⁶ Mehmet Emin Efendi,¹⁷ Baker Valentine,¹⁸

---

¹³ Annette M. B. Meakin, *In Russian Turkestan A Garden of Asia and Its People*, London: George Allen 156, Charing Cross Road, 1903.

¹⁴ Elkan Nathan Adler, *Jews in Many Lands*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1905.

¹⁵ Abbott James *Narrative of a Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, London: Wm.H.Allen and Co., 1843.

¹⁶ Edmond O'Donovan, *The Merv Oasis*, C. II., London: Smith, Elder, & Co., Waterloo Place, 1882.

George N. Curzon,¹⁹ Frederick Gustavus Burnaby,²⁰ Henri de Coulboeuf de Blocqueville,²¹ Henry Macgahan,²² Mevlana Şibli Numani²³ adlı seyyahlar ise Buhara Emirliği'nde bulunmamış ancak eserlerinde dolaylı yollardan bölge hakkında bilgi vermişlerdir.

4.2. Araştırma Eserleri

Konu ile doğrudan alakası bulunan araştırma eserlerinin sayısı oldukça azdır. Araştırma eserlerinin birçoğunda konu ile ilgili bilgiler kısa cümleler halinde ve dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Buhara Emirliği ile ilgili çalışması olan en önemli yazarlardan biri Thierry Zarcone'dir. Zarcone eserinde²⁴ XIX. yüzyılda Buhara Emirliği'ne değinmiş ve bölgeye gitmeye çalışan seyyahların yaşadıkları zorluklar hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.

Elizabeth Bacon Orta Asya üzerinde çalışan diğer bir önemli yazardır. Eserinde²⁵ Orta Asya halklarının sosyo-kültürel hayatlarına değinmiştir. XIX. yüzyılda Türkistan hanlıklarının yaşayışları ile ilgili ortak bilgiler vermiştir. Bölge ile ilgili bilgileri özümseyerek aktarmıştır.

Yuri Bregel, Orta Asya konusunda eşsiz bilgiler veren diğer bir yazardır. Eserinde²⁶

---

¹⁷ Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Rıza Akdemir (hızl.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

¹⁸ Valentine Baker, *Clouds in the East: Travels and Adventure on the Perso-Turkoman Frontier*, London: Chatto and Windus, Piccadilly, 1876.

¹⁹ George N Curzon, *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, London: Frank Cass & Co. Ltd, 1967.

²⁰ Frederick Gustavus Burnaby, *A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia*, Amsterdam: Time-Life Books, 1986.

²¹ Henri de Coulboeuf de Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, Rıza Akdemir (çev.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

²² Henry Macgahan, *Türlere Karşı Rus Vahşeti*, Muhiddin Nalbantoğlu (nşr.), İstanbul: Yayla Matbaası, 1970.

²³ Mevlana Şibli Numani, *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi*, Yusuf Karaca (çev.), İstanbul: Risale Yayınları, 2002.

²⁴ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara, (1830-1888)*, Ali Berktaş (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

²⁵ Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, Tansu Say (çev.), İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

²⁶ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Boston: Brill Akamich Publishers, 2003.

bölgenin haritalarını ayrıntılı bir şekilde çıkartarak genel yapıyı gözler önüne sermiştir. Eserleri ile Türkistan hanlıkları hakkında araştırma yapanlar için önemli bir yol göstericidir.

BÖLÜM 1: COĞRAFYA, NÜFUSU TEŞKİL EDEN TOPLULUKLAR VE ŞEHİRLER

1.1. XIX. Yüzyılda Buhara Emirliği'nin Coğrafi Yapısı

1.1.1. Sınırlar

XIX. yüzyıldaki Buhara Emirliği'nin sınırlarını belirlemek araştırmacılar için güçlükler ortaya çıkarmaktadır. Bunun nedeni emirliğin ortaya çıktığı 1747 yılından 1900'lü yıllara kadar komşusu olan devletler gibi onaylanmış veya uluslararası anlaşmalarla belirlenmiş sabit sınırlarının olmayışdır. Hanlığın sınırları yöneticilerinin güçlü veya zayıf oldukları dönemlere göre genişler veya daralırđı.²⁷ Emirliğin sınırlarını belirlemenin diğer bir zorluğu da ülkenin etrafının çöllerle çevrili olmasıdır.²⁸ Özellikle Hive Hanlığı ile hududun belirlenmesi arada bulunan Kara-Kum Çölü nedeniyle güçlük arz etmekteydi.²⁹

Buhara Emirliği'nin sınırlarını belirlemenin zorluğu farklı dönemlerde buraya gelmiş olan seyyahların eserlerinde de kendisini göstermektedir. 1820 yılında ülkede seyahat eden Meyendorf, Buhara'nın 41° ve 37° kuzey enlemleri ve 81° ve 86° 30' doğu boylamları arasında olduğuna yer vermekte, bu konuda birtakım bilgiler de sunmaktadır. Onun belirlemesine göre hanlığın genişliği yuvarlak rakamlarla konuşacak olursak 10.877 km²'ye eşittir. Yaptığı hesapta ülkenin ekili alanları 776 km² olup ülkenin bayındır hale getirilmiş bölümü 40 km²'lik bir alanı kaplamakta ve bayındır araziler kuzey yakasına doğru genişlemektedir.³⁰

Rus asıllı olan Khanikoff ise Emir'in hâkimiyet alanınının 37° ve 43° kuzey enlemleri ile 80° ve 88° doğu boylamlarının arasında olduğunu belirtmiştir. Diğer bir deyişle Buhara Emirliği 14.500 km²'lik bir alan üzerine kurulmuştur. Ülkenin sınırları kuzeyde Bukan dağları, batı ve güney boyunca uzanan Kızıl-Kum, doğuda Akdağ- Karadağ

---

²⁷ Khanikoff, s.1.

²⁸ Meyendorf, s.26.

²⁹ Khanikoff, s.1.

³⁰ Meyendorf, s.26-27.

arasında uzanan dağ silsilesinin oluşturduğu kesintisiz sıra dağlar ve Şehr-i Sebz dağları; güney ve güneybatıda Belh, Endhuy, Meymene, bir kısım İran ve Hive Hanlığı toprakları, ilkinizi izleyen Amu-Derya ve doğu ve kuzey doğuda Hokand Hanlığı'ndan oluşmaktadır.³¹

Ülkenin bayındır arazileri kuzey yakasına doğru daha da genişir.³² Buhara'nın toprakları doğu ve güney komşularının topraklarıyla karşılaştırıldığında oldukça büyüktür. Diğer taraftan, kuzey ve batı komşularının toprakları ile karşılaştırılırsa hacminin daha küçük olduğu görülmektedir.

14.500 km²'lik alanın sadece 800-950 km²'si insanların sabit ikametgâhıdır. Topraklarının onda dokuzu yerleşime elverişsiz veya en azından yerleşilmemiştir. Yerleşim dışı bölge ile ekili alanlar arasındaki bu oransızlık, Orta Asya'nın her yerinde görülebilir. Ancak Hokand ve Hive'de bu durum onların bağımsızlıkları için avantaj teşkil etmektedir. Çünkü güçlü doğal sınırları olan çöl alanları, ekili alanları birbirine daha yakın olarak bağlamıştır.³³

Buhara bölgesinin haritadaki görüntüsü en küçük parçası olan batıdan başlayarak, Batı Pamir illerinden, bir ucu Müslümanlığın merkezi olan Mekke'ye diğer ucu Altay dağları yönünde olan bir yarım ay şeklindedir.³⁴

1.1.2. Nehirler

Buhara Emirliği'nin kurulduğu Maveraünnehir bölgesinin verimli ve kalabalık hale gelmesini sağlayan beş önemli akarsu vardır. Bunlar Amu-Derya, Zereşan, Karşı, Belh ve Sır-Derya nehirleridir.

Amu-Derya, Buhara Emirliği'ndeki en önemli suyoludur.³⁵ Nehri çeşitli milletlerin

---

³¹ Khanikoff, s.6.

³² Meyendorf, s.26.

³³ Khanikoff, s.8-9.

³⁴ Olufsen, s.1.

³⁵ Ignatyev, s.96.

değişik isimlerle andıkları görülmektedir. Çinliler Wu-hu, Araplar Ceyhun,³⁶ Türkler ise “ırmak” anlamında olan Ögüz adını vermişlerdir. Grek ve Latin yazarları da bu son ismi halk etimolojisi ile Oxus’a çevirmişlerdir. Halen kullanılmakta olan Amu-Derya adı, nehrin kıyılarındaki Amuya şehrinin adından alınmıştır.³⁷

Amu-Derya, Himalaya sıradağlarının batıdaki iki uzantısı olan Pamir ve Tanrı dağlarından doğan bir nehirdir.³⁸ Çarçuy yakınlarında Amu-Derya adını alır.³⁹ Nehir alanının yüzölçümü 308.804 km² olarak hesaplanmıştır. Nehrin genişliği sürekli olarak değişiklik göstermekte olup bunun bir nedeni farklı mevsimler, diğer nedeni ise arazi yapısıdır. Nehrin derinliği yarım metreden 21 m’ye kadar çıkabilmektedir. Mayıs ayında nehir yükselmeye başlar, Temmuz’dan Ekim ayına kadar su en yüksek seviyesine ulaşarak akmaya devam ederdi.

Amu-Derya’nın karakteristik özellikleri sürekli hareket halinde olması, çamur birikintileri ve yüzeyinde meydana gelen fazlaca buharlaşmadır. Sağ kıyısı alçak düz alanlar şeklindedir, ancak sol kıyıları daha yüksek ve dikdir, bununla birlikte sağ kıyıdaki su sürekli olarak erozyona neden olur. Sol kıyı geniş alüvyon alanlar oluşturur; bu da verimli toprakların sol kıyıda olduğu anlamına gelmektedir.⁴⁰ Şehr-i Sebz’in doğusundaki dağlardan gelen sular da Amu-Derya’nın verimliliğini artıran etkenlerdendir.⁴¹ Yıllarca Ruslar tarafından yapılan gözlemler nehir yatağının 20 yılda 1 km kadar kaydığını göstermektedir.⁴²

Amu-Derya 1174 km’den sonra nehir taşımacılığına elverişli hale gelmekte olup bu

---

³⁶ Adler, s.215.

³⁷ Emel Esin, “Amuderya” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.3, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s.98; Ergeş Uçkun, “Elli Bin Yaşındaki Turan Afganistan olur mu? Necati Gültepe-Erol Cihangir (Ed.), *Afgan Türkistan’ı: Mazlum Türklerin Ülkesi (Güney Türkistan)* içinde (43-59), İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları, 2001, s.49.

³⁸ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.10.

³⁹ Ramazan Özey, *Tabiatı İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası*, İstanbul: Öz Eğitim Yayınları, 1996, s.64.

⁴⁰ Olufsen, s.152, 154.

⁴¹ Moorcroft, s.502.

⁴² Olufsen, s.152, 154.

çerçeve de ticari yol olma özelliğini kazanmaktadır. 854 km'lik olan kısmı ile de kalabalık ve bereketli topraklar oluşturmakta, Orta Asya'nın doğu pazarlarıyla da iletişimi sağlamaktadır.⁴³

Bölgenin ikinci önemli nehri Zereşan'dır. Zereşan nehri Farsça "altın saçıcı nehir"⁴⁴ anlamına gelmektedir.⁴⁵ Hacim bakımından Amu-Derya'ya boyun eğse de yerleşim ve kıyılarındaki tarım açısından ana nehir olmayı hak etmektedir.⁴⁶

Bonvalot, bozkırın ortasında ansızın yarılmış gibi duran bir göçüğün içinden akan Zereşan Nehri'nden oldukça etkilenmiştir.⁴⁷ Zereşan'ın verimli toprakları sulayan ve daha da verimli olmalarını sağlayan etkisinin yanında, çoğu zaman sularının yükselmesi, hızlı akıntısı ve derin yerlerinin çokluğu nedeniyle nehirde gidiş gelişler engellenmekte ve birçok insan da akıntısında kaybolmaktaydı.

Zereşan buzulların da oluştuğu bölgedir; bu nedenle geçilmesi son derece zor bir nehirdir. Nehir, Semerkand vahaları ve Buhara topraklarına akmaktadır. Kermine kasabasındaki dağlardan da nehrin son uzantıları geçmekte olup daha sonra nehir, deniz seviyesine inerek Karakul'a ulaşmaktadır. Nehrin toplam uzunluğu ise 650 km'dir.⁴⁸

Nehir suyunun büyük bir bölümü tarımsal sulamada kullanılmaktadır. Zereşan bölgesinin en verimli ve en yoğun nüfuslu parçası, bir zamanlar bir emir tarafından yönetilen ve emirlik tümeninin bulunduğu Miyankal vahalarıdır.⁴⁹ Nehir iki ana kola ayrılmaktadır; bunlardan birincisi olan Ak-Derya kuzeye, Kara-Derya ise güneye akmaktadır. Bu iki kol 20 km sonra ayrılır ve Rus sınırına yakın olan Çadırşı'de tekrar buluşur; bu nedenle Zereşan'ın oluşturduğu ve yaklaşık 100 km uzunluğundaki ada Miyankal veya Kul olarak adlandırılır. Burada her yerde toprak löslüdür, ayrıca su çok

---

⁴³ Khanikoff, s.28.

⁴⁴ Zereşan nehri zengin bir ürün yelpazesi ve zengin bir bitki örtüsü sağladığı için bu adı almıştır. (Dobson, s.207).

⁴⁵ Özey, s.64.

⁴⁶ Olufsen, s.141-142.

⁴⁷ Bonvalot, s.80.

⁴⁸ Olufsen, s.143.

⁴⁹ Meyendorf, s.27.

bol olduğu için doğal olarak ada toprağı son derece verimlidir. Bütün araziye kanallar açılması sayesinde toprağın çok az bir bölümü işlenmemiştir. Bu bölge, Kara-Derya'dan ayrılmış durumdadır, Ak-Derya ise nehrin kuzeyindeki araziye sulamaktadır.⁵⁰

Üçüncü önemli akarsuyun adı Şehr-i Sebz veya Karşı'dır. Ayrıca Kaşka-Derya olarak da bilinir. Debisi ve toprağa verdiği verim açısından oldukça güçlü bir nehirdir. Dağların içinden geçtikten sonra güneybatı yönünde ilerler ve Karşı şehrinin topraklarını besledikten sonra sona erer.⁵¹ Nehir, Karşı şehrinin topraklarını daha verimli hale getirmiştir. Bu sayede bölgede pirinç, yün, meyve üreticiliği yapılır. Bu tür sulama Kaşka'nın tüm suyunu kaybetmesine de sebep olur.⁵²

Diğerleri kadar öneme sahip olmasa da bölgenin diğer bir nehri Belh Nehri'dir. Belh şehrinde susuzluk hâkimdir. Yağmur toprağın verimli olmasına yetmemektedir. Belh şehri suyunu kışın hemen hemen hiç görünmeyen yazın ise taşkınlara neden olan nehirden temin etmektedir.⁵³ Belh Nehri'nin sularını kullanmak için kanallar yapılmış ve suyun azaldığı zamanlarda kanalların derinliği ve uzunluğu artırılmıştır.⁵⁴ Sürekli yenilenen sulama sistemi ile Belh Nehri çevresini verimli hale getirmiştir.⁵⁵

Buhara Emirliği'ne pek katkısı olmasa da bölgenin diğer önemli nehri Sır-Derya'dır. Sır-Derya ya da Sır Nehri, Yunanlılar tarafından Iaxartes, Orta Çağ Arap coğrafyacıları tarafından Seyhun diye adlandırılmaktadır. Nehir kaynağını Tanrı Dağları'nın yüksek dağ ve meralarından alır. Sır-Derya dağdaki derelerden beslendiği müddetçe nehirde su bol olup derinlik 7,5 ile 15 m arasında değişirdi.⁵⁶

---

⁵⁰ Olufsen, s.145.

⁵¹ Khanikoff, s.43.

⁵² Meyendorf, s.28.

⁵³ Bonvalot, s.206-207.

⁵⁴ Burnes, s.245.

⁵⁵ Moorcroft, s.492-495.

⁵⁶ Schuyler, s.50-51.

1.1.3. Dağlar ve ölller

Ülkenin doğu kıyısı oldukça dağlıktır. Kuzeye kadar bu dağ sıraları devam ederek Amu-Derya'nın güney yakasında genişleyip Semerkand'ın doğusunda sonlanır. Batı bölgesi, küçük tepelerle örölü, tamamen dalgalanan ova yapılarına sahiptir.⁵⁷

Dağlık Buhara'da Amu-Derya'nın sürekli akışı mevcuttur. Buhara'daki dağlar; Buhara Pamir Dağları ve Hisar Dağları olmak üzere ikiye ayrılır.⁵⁸ Hisar dağları, Orta Asya alanının orta yay bölümüdür.⁵⁹ Uzunluğu yaklaşık 300 km'yi bulan Hisar zinciri, Matsha geçidinden itibaren tepeleri asla karsız kalmayan dağ uzantıları şekline bürünür. Bununla birlikte sahip olduğu tepelerin yüksekliği 5.000 ile 6.000 m arasında değişmektedir.⁶⁰

Orta Asya'nın en meşhur dağlarından biri de Pamir'dir.⁶¹ Pamir dağları aynı zamanda dünyanın çatısı anlamına gelen "Bam-i Dünya" olarak da anılmaktadır. Devasa dağlar içinde, 37° ile 40° derece Kuzey enlemi, 71° ile 76° derece doğu boylamı arasında yer alan Pamir, Buhara topraklarında en vahşi ve en yüksek dağ silsilesini oluşturmaktadır. Pamir dağları rüzgârlara göre değişen ve çoğunlukla kurak ve sert bir iklimin hâkim olduğu bir bölgedir.⁶²

Ak-Tav ve Kara-Tav, hanlığın doğu kesimi boyunca yayılan iki dağ sırasıdır; Pamir ve Bolor dağları ismi ile bilinen Kaşgar ve Bedeşan dağlarının bir uzantısı olarak kabul edilmelidir.⁶³ Emirliğin doğusunda bulunan Şehr-i Sebz dağları da önemli bir yükselidir.⁶⁴

---

⁵⁷ Meyendorf, s.27.

⁵⁸ Olufsen, s.5.

⁵⁹ Fatih Alparslan, <http://www.turkbirlik.gen.tr/lang-az/Makale/85--fatih-alparslan/443-turk-dunyasi-cografyasi.html>. (25 Kasım 2012).

⁶⁰ Olufsen, s.47.

⁶¹ Jean- Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006, s.23.

⁶² Olufsen, s.6-7.

⁶³ Khanikoff, s.15.

⁶⁴ Meyendorf, s.27.

Ülkenin batısı Kara-Kum Çölü ile kaplıdır.⁶⁵ Yaklaşık 350.000 km²'lik bir yüzölçümü olan Kara-Kum çölünün ortalama yükseltisi 150-200 m arasında değişir.⁶⁶ Kara-Kum çölü Hive Hanlığı ile Buhara Emirliği arasında çizgileri net olmasa da bir sınır oluşturur.⁶⁷

Emirliğin kuzeyinde ise Kızıl-Kum Çölü bulunmaktadır.⁶⁸ Amu-Derya ile Sır-Derya arasında kalan Kızıl-Kum çölünün yüzölçümü 300.000 km²'dir. Çölün güney kesimlerinde yükseltisi 900 m'yi aşan çıplak kayalıklardan oluşan dağlık alanlar mevcuttur. Kuzeybatıya doğru gidildikçe yükseltisi azalır.⁶⁹

Çöller genel itibari ile killi tuzlu bir toprağa sahiptir.⁷⁰ Hem Kızıl-Kum hem de Kara-Kum tuz ağacı denen, yirmi dört saat içinde gövdesini oluşturacak kadar hızlı büyüyen bir ağaç türüyle kaplıdır.⁷¹ Bazı yerlerde tamarisk, devedikeni, küçük çalılık ve bodur ağaç türleri bulunmaktadır.⁷² Çölün başka bölgeleri oradan oraya yer değiştiren kum tepeleriyle kaplıdır. Çöl ve çöl bozkırlarında su kaynakları yok denecek kadar azdır. Toprak altında çok miktarda su olmasına rağmen, suyun yüzeye yakın yerlere ulaştığı alanlarda meydana gelen buharlaşma ve kum seviyesinin sıcaklığı bu bol sudan normal bir şekilde yararlanmayı imkânsız hale getirmektedir.⁷³

1.1.4. İklim

Bölgede sıcak yazlar ve soğuk kışların yaşandığı karasal bir iklim, özellikle alçak alanlarda çöl iklimi hâkimdir. Yazları uzun, sıcak ve yağışsız; kışları ise oldukça

---

⁶⁵ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Boston: Brill Akamich Puplichers, 2003, s.69.

⁶⁶ Özey, s.60.

⁶⁷ Khanikoff, s.7.

⁶⁸ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.69.

⁶⁹ Özey, s.61.

⁷⁰ Khanikoff, s.11.

⁷¹ Olufsen, s.162.

⁷² Schuyler, s.26.

⁷³ Olufsen, s.162.

soğuktur.⁷⁴ Denizden uzak olduğundan dolayı iklim son derece kuraktır.⁷⁵ Sıcaklık farkları sadece kış ve yaz mevsiminde değil gece ve gündüzde de korkunç boyutlara ulaşırdı.⁷⁶

Güney konumundan dolayı sıcak bir ülke olması gereken Buhara Emirliği'nde ısıyı azaltıp iklimi soğuklaştıran pek çok sebep vardır. Hanlığın konumunun oldukça içerde bulunması soğuk bir iklime sahip olmasının temel sebebidir. Ayrıca civar bölgelerin ekili alanlarıyla ekili olmayan alanları arasındaki oran o kadar azdır ki iklimi yumuşatmaya yetmez. Hanlığın güneyinde bulunan Hindikuş dağları, kuzeyden gelen hava akımının güneye geçişine yol vermediği için havayı büyük ölçüde soğutan faktörlerdendir. Ak-Tav, Kara-Tav ve Şehr-i Sebz gibi dağların doruklarında toplanan kar ve buz havayı sürekli soğutmada etkindir. Burnes'e göre deniz seviyesinden 365 m yükseklikteki konumu bu bölgelerde zaman zaman hissedilen şiddetli soğukların sebeplerini açıklamada dikkate alınması gereken bir noktadır.⁷⁷

Buhara'da rüzgârlar genelde kuzeydoğudan esmekte, rüzgârların kaldırdıkları tozlar insanın yüzüne çarpacak kadar yüksekliğe çıkabilmekte, bu yüzden bazen her şeyin karanlık olduğu bir atmosfer meydana gelebilmekteydi. Çöl fırtınalarının 20 km'lik bir alanı kapladığı zamanlar olabiliyordu.⁷⁸ Kuzey rüzgârları yıl içerisinde sekiz aydan fazla görülmekteydi. Pamir vadilerinde özellikle Vahan'da tüm yıl boyunca batı rüzgârı görülmekte, batı rüzgârları yazın her şeyi kasıp kavurmakta ve nehir kenarındaki kumları dağılan kum tepciklerine savurmaktaydı.⁷⁹ Bu durum özellikle Mart ortalarından itibaren Nisan sonuna, nadiren de Mayıs başına kadar sürmekteydi.⁸⁰

---

⁷⁴ Cemalettin Şahin, "Özbekistan", *İslam Ansiklopedisi*, c.34, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s.110; İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Genel Türk Tarihi*, c.1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.301.

⁷⁵ Nejat Diyarbakırlı, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", *Genel Türk Tarihi*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.515.

⁷⁶ Ignatyev, s.101.

⁷⁷ Khanikoff, s.44-45.

⁷⁸ Meyendorf, s.29.

⁷⁹ Olufsen, s.255.

⁸⁰ Khanikoff, s.61.

İlkbaharda açık günlerin bulutlu günlere oranı oldukça fazladır. Meyendorf Buhara'da bu mevsimde çok nadir yağmur yağdığını gözlemlemiştir.⁸¹ Seyrek de olsa dağlarda şimşek çakması ve fırtınalar görülmektedir. Güneşli gün sayısı bir aydaki gün sayısının % 30 ve % 40 oranındadır.⁸² Nisan ayında sabahları ayaz görülür. Ancak yeşermeye başlayan bitkilere zarar vermez.⁸³

Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları, bu alanların yaz mevsimi zamanları olup bu dönem sıcak ve kuru iklim özellikleri taşır. Temmuz ve Ağustos aylarında sıcaklık ülke seviyesinde birçok yerde ve özellikle alçak vadilerde öğlen saatlerinde 40 ile 50 °C arasındadır. Aşırı sıcaklığın en küçük nemi bile emmesi sonucunda hava tamamen kuru bir şekilde bürünmekte ve pipodan kıvılcım çıkması gibi yanma olayları sık sık meydana gelmekteydi.⁸⁴ Munşi, Buhara'da akşam ve sabahların Hindistan'daki iklime benzer bir şekilde çok soğuk olduğunu gözlemlemiştir.⁸⁵

Buhara'da sonbahar havası hem ufuk çizgisi seviyelerinde hem de dağlık vadilerde nemli ve yumuşaktır. Eylül ayında sıcaklık, doğası gereği, üçte bir oranında düşer ve Ekim ayında Ağustos ayının yarım derecelerine kadar iner. Fakat Eylül ayı gelir gelmez, özellikle geceleri, dağ vadileri dondurucu derecede soğuk olur. Her yanı aydınlatan güneşin parlaklığı sonbaharda yumuşamaya başlar ve Kasım ayıyla birlikte kış karanlığına doğru geçiş yapar. Sonbahar, burada fırtınadan önceki sessizlik gibidir, boranlarla birlikte bir kış havası egemen olmaya başlar.⁸⁶

Kasım ve Aralık aylarında havalar sertleştiği gibi her yer farklı derecelerdeki yoğunlukta karlarla örtülürdü.⁸⁷ Vadilerin diplerindeki saydam olmayan soğuk hava tabakası insanların ve hayvanların adeta buzla kaplanmasına neden olurdu. Havanın soğuk olduğu alanlarda, haftalar boyunca yoğun sis her yanı doldurduğu gibi yükseklerle

---

⁸¹ Meyendorf, s.251-252.

⁸² Olufsen, s.251.

⁸³ Khanikoff, s.46.

⁸⁴ Olufsen, s.253, 259.

⁸⁵ Munshi, s.132.

⁸⁶ Olufsen, s.263-264.

⁸⁷ Meyendorf, s.28.

çıkıldıkça tüm vadinin üzeri sütle kaplanmış gibi görünürdü. Özellikle de Garan'da bu sabit sisler tipikti.

Genel çerçevede don olayları her yerde Kasım ayıyla birlikte başlardı. En yüksek dağ bölgelerinde don olayları oldukça sert olup dağ dereleri, göller ve nehirler sık sık donarak eşsiz güzellikte manzaralar ortaya çıkmaktaydı. Yüksek katmanlardaki tuz oranının fazla olmasından dolayı steplerde, çöllerde ve bazı yerlerde sıcaklık çok düşük olsa bile don olayı görünmemekteydi.

Yaygın olarak Kasım ve Mart aylarında görülen diğer bir kış olayı da ay-yüzükleridir. Ay'ın berrak diskinin etrafında 20, 30 derece uzamlarında kırmızımsı yeşil bir halka oluşur, bu olay düzenli bir şekilde ve sık sık ortaya çıktığı için yerli halkı korkutur ve kış için olumsuz bir alamet olarak düşünülürdü.

Kış, Buharalılar için bunaltıcı ve sıkıcı bir mevsim olarak nitelendirilmektedir. Zenginler bile, kötü ısıtılan evlerinde, kalın kürk paltolarına rağmen soğuğu hissederlerdi. Dağ vadilerinin ve şehirlerin birbirlerine olan geçişleri ortadan kalkar; ağır, buzlu, koyu bir hava şehrin yüzünü kaplar; fakirler ve büyük baş havyanlar sık sık yiyecek eksikliğinden dolayı ölürlürlü. Kervan yolcuları yolda kalır, Amu üzerinde trafik durur, pazar yerleri kasvetli ve soğuk olurdu.

1.1.5. Bitki Örtüsü

Buhara'nın tüm bölgelerinin karakteristik özelliği, Batı Pamir'in yüksek vadilerinden Amu-Derya'nın en alçak ovalarına kadar orman örtüsü görülmemesidir. Bu geniş arazilerde çok az bir ağaçlık alan yani korular bulunur. Küçük kavaklıklar ve ülke düzlüklerinde Amu-Derya üzerinde birkaç yerde bir metre yüksekliğinde ve daha geniş topluluklar halinde ılgın ağaçları vardı.⁸⁸ Buhara şehrinde dev gibi çınar ağaçları yetişirdi. Ceviz ağaçları dağların tepesinde olurdu. Özbekler çınar ağaçlarına önem verir, onları kutsal sayarlardı.⁸⁹

Geniş alanlara yayılmış bir ormanı buralarda bulmak çok zordu; ama Karategin, Darvas,

---

⁸⁸ Olufsen, s.265-268.

⁸⁹ Meakin, s.20.

Roshan, Şuğnan'ın bazı yerlerinde küçük orman yapısı gözükmekteydi. Birçok kanıt gösteriyor ki Buhara gibi iklime sahip bir yerde ağaç yetiştiriciliği yapmak uygun değildi. Sıcak kavurucu yaz tüm nemi hem bitkilerden hem de dağlık alanlardan emmekteydi. Dağların güney yakaları bu yüzden yaz mevsiminde oldukça kavrulmuş halde ve yalnızca kuzey taraflarında, nehir vadilerinin pek uzak olmadığı yerlerde, yaz boyunca ağaçların hayatta kalabilecekleri şekilde yüzeyde nem bulunur, diğer yerlerde ağaçlar ve çalılıklar sadece nehir kenarları üzerinde bulunan dağ vadilerinde, ovalarda ve yapay sulama yapılan vahalarda yetiştirdi.⁹⁰ Vahalarda, ülke düzlüklerinde, işlenmiş meyve bahçelerinden başka bir de kavak ve söğüt ağaçları çok sık görülüyordu. Bundan başka kocaman karaağaçlar etrafta kutsal bir manzara yaratırlardı.⁹¹ Biraz geç dönemde olsa da Rusların tanıttığı yalancı akasyalara da rastlamak mümkündü; bunlar Yeni Buhara'nın 3.000 yerleşimciyi barındırdığı alanlarını gölgelendirmişti.

Doğal ağaçlık alanların eksikliği, Buhara Hanlığı içindeki vahalarda yetiştirilen muazzam dut ağaçları ve kayısı ağaçlarıyla giderilmekteydi. Her vahada küçük topluluklar halinde meyve ağaçları bulunduğundan dolayı arazileri güzelleştirmek için yeşil alanlara ihtiyaç duyulmazdı. Olufsen Buhara'da bahçeciliğin, meyve ağaçlarına ve çiçeklere karşı bir tutkunluk bulunduğu için, çok yaygın olduğunu yazmıştır. Ayrıca steplerde, çıplak dağlar boyunca ve çöllerde meyve ağaçlarının bir topluluktan diğerine kıvrıla kıvrıla ilerlediğini ve Mart ayının sonlarına gelindiğinde, yakıcı güneş ışığından korunabilmek için gölgesinde dinlenilebilecek büyük söğütler, kavaklar, karaağaçlar ve meyve bahçelerini bulmanın mümkün olduğunu yazmıştır. Bu ağaçların yaprakları sarı kilden yapılan evlerin kaplanması için de kullanılırdı. Buhara zıtlıkların olduğu bir yerd. Çölün sıcağında gün geçirdikten sonra, insanlar, Müslümanların cennet tasvirlerine benzeyen serin meyve bahçelerinde dinlenebilirlerdi.⁹²

1.1.6. Hayvanlar

Buhara halkı hayvancılıkla geçinen ve avcılık yapan insanlardı. Hayvana dayalı geçim onlar için önemliydi. Yemek, içmek, giyinmek, yük taşımak, savaşmak için hayvanlara

---

⁹⁰ Olufsen, s.268, 270.

⁹¹ Dobson, s.213.

⁹² Olufsen, s.271.

ihtiyaçları bulunmakta olup halkın kaderi temelde hayvancılığın kaderine bağlıydı.⁹³

Buhara coğrafyası halkın ihtiyaçlarını karşılar şekilde bir hayvan çeşitliliği ortaya koymuştur. Birçok çıplak dağ arazisine, ağaçlık alanların azlığına, bir kenara atılmış çöl arazisine ve yazları kuruyan steplere rağmen Buhara'nın faunası oldukça zengindir. Hem belli bir yere özgü türlere hem de göçmen türde hayvanlara sahiptir. Emirlik sınırları içinde bulunan hayvanları; binek hayvanları, küçükbaş hayvanlar, böcekler, vahşi hayvanlar ve zararlılar olarak gruplandırmak mümkündür.

1.1.6.1. Binek Hayvanları

1.1.6.1.1. Atlar

Emirlikte kullanılan yük ve binek hayvanları at, deve, eşek ve yak öküzleriydi.⁹⁴ Atlar en önemli binek ve yük hayvanlarıydı. Her yerde onlara ihtiyaç vardı. At üstünde çetrefilli yollar, vaha patikaları ve en aşılmaz dağ yolları geçilirdi. Develer kadar ağır yükler taşımazlardı ve onlardan daha ucuzlardı. İster steplerde yaşayan bir göçebe, isterse sadece pazar yerinde dolaşmak isteyen biri, isterse de vahalarda yaşayan yerli halktan biri olsun bütün insanlar daima at sırtında olma ihtiyacı hissedirdi.⁹⁵

Buhara Emirliği'nde düzeni sağlayan unsurların başında at gelmekte idi. Yaya insanın umudu olmadığı gibi atlı sistemin içinde yeri ve değeri de yoktu. Ata sahip olması kişinin yiğitliğinin ve gücünün en önemli belgesi idi.⁹⁶ Asya'nın Vikingleri adıyla tarihe mal olmuş⁹⁷ Türkmen atı ya da Argamak büyük ölçüde emirliğin batı ve güney kesiminde; Özbek atı özellikle Buhara'nın kuzeyinde ve Miyankal'de fazla idi. Ayrıca Semerkand ve doğusunda Hokand atı kullanılmaktaydı.

Argamak uzun boylu, ince bacaklı, güzel tüylü kuğu gibi bir attı. Dayanıksız olduğu

---

⁹³ Jean Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul: Kabalcı Yayın Evi, 2005, s.15.

⁹⁴ Adler, s.218.

⁹⁵ Olufsen, s.357-358.

⁹⁶ Çınar Ali Abbas, *Türkmen Atı ve Atçılığı*, İstanbul: Rota Matbaacılık, 2001, s.22.

⁹⁷ Övez Gündoğduyev, "Türkmen Atları", *Türkmenistan'da Toplum ve Kültür*, Büşra Ersanlı ve Orazpolat Ekaev (hzl.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s.53.

için uzun yolculukta kullanılmazdı. Özbek atı, Argamak'a göre daha dayanıklı idi. Emirlikte kullanılan en güçlü at olan Hokand atı yük taşımacılığında ağırlıklı olarak kullanılırdı. Bahsedilen üç türden bağımsız olarak Kırgız atı ve Kârâb aygırı olarak adlandırılan iki at türü daha vardı. Kârâb aygırı, Türkmen aygırı ve Özbek kısrağından veya tam tersi şekildeki çiftleştirmeden elde edilen bir melez attı.⁹⁸

Biniciler eyerlerin ön tarafına halıların ve yastıkların üstüne boynuzları olan ahşap bir semer bağlıyorlardı. Biniciler için en gerekli eşya oturağın tepesine, yastık üzerine konulan "kurdjum" denilen semerdi. Sürücü, semerin orta kısmına oturuyordu. Çantalar, sürücünün arkasında kalacak şekilde asılıyordu. Atlar genelde yavaş şekilde adımlıyordu. Buharalılar atı koşturmayı sevmediklerinden dolayı hızlı adımlama şeklini kullanıyorlardı. Kısa bir kamçıyla atı cezalandırmayı seçiyorlardı. Dehleme hakkında bilgileri yoktu.

At yük taşımacılığında kullanılacağı zaman keçe bir halı sırtlarına kaplanıyor, üzerine de semer vuruluyordu. Yükler, at kelepçeleri ve iplerle semere bağlanıyor ve böylece atın her iki tarafı dengeleniyordu.⁹⁹ Buharalıların pratiğinde atları otla beslediklerinde, günde bir defadan fazla su vermiyorlardı.¹⁰⁰

Atlar yük taşımacılığı dışında yolunu kaybeden sürücülere kılavuzluk yaparlar, onların yolarını bulmalarına yardım ederlerdi.¹⁰¹ İyi özellikleri ile halkın vazgeçilmez bir parçası haline gelen atlara sürüş için çevik oldukları sürece özen gösterilirdi. Sonrasında yük hayvanı olarak kullanılırlardı. Eğer at, ağır yüklere dayanamaz hale gelirse yara bere içinde steplere salınır ve burada kurtlara yem olur ya da pamuk-pirinç değirmenleri için kullanılır, geri kalan hayatını öyle devam ettirirdi.¹⁰²

1.1.6.1.2. Develer

Eti, sütü, derisi, yünü, gübresi ve sıcak-kurak iklimin hâkim olduğu bölgelerde uzak

---

⁹⁸ Khanikoff, s.198-201.

⁹⁹ Olufsen, s.358-359.

¹⁰⁰ Meyendorf, s.23.

¹⁰¹ Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.71.

¹⁰² Olufsen, s.357.

mesafeler arasındaki taşımacılığa uygun yapısıyla deve, çöllerde yaşayan göçebeler için hayati bir öneme sahipti.¹⁰³

Çöl develeri Buhara'da çok boldu.¹⁰⁴ Hayvanlardan gelen işaretler Orta Asya halkının yaşamında önemli bir rol oynamaktaydı. Develer göçebeler için çölde kılavuzluk yaparlardı. Bir fırtına yaklaştığında rüzgârın geldiğini hissedip yere yatarlar ve başlarını kuma sokarak insanları uyarırlardı. Çölde su kaynaklarının keşfedilmesi için kullanılırlardı.¹⁰⁵

Deve yetiştiriciliği Türkmen kavimlerinin tekelindeydi.¹⁰⁶ Develer, kayalık olmayan, hayvanların yükleriyle baş edebildikleri geniş sahalarda, zorlu geçitlerde ve dağlık alanlarda kullanılırlardı. Dağlık bölgelerde deveyi kullanan kişi, rotanın dikliği ve yolun nitelikleri konusunda bilgi sahibi olmalıydı. Eğer bayırlar dik, patikalar taşlı ve darsa bu hayvanlarla başa çıkılmazdı. Dağlara aşına olan yerli halktan kimseler, daha fazla yük taşıyabildikleri ve büyük adımlar attıkları için develeri taşımacılıkta tercih ederlerdi. Tek hörgüçlü develer hafif şekilde sarsıntı yaptıkları için kolay kırılır eşyaların taşınmasında zorunluluk haline gelmişlerdi.

Yaz sıcağı develerin canını çok yaktığı için genelde kervanlar gündüz dinlenip gece yola çıkıyorlardı. Sert soğuklara dayanıklı hayvanlar değillerdi. Soğuk havalarda keçe battaniyelerle sarılıyorlardı. Yamaçların kaygan olduğu ilkbahar ve sonbaharda, dağlarda kullanılamıyorlardı.

Develerin burun kemiklerine sert bir kemik ya da odun parçası sıkıştırılıp bir ip bağlanırdı. Daha az itaatkâr olanlara kement takılırdı. Sürücü deveyi, bu basit iple ve uzun bir sopayla idare ederdi. Hayvan yüklüyse, ip bir öndekinin yük semerine bağlanırdı. Semerlerde hörgüç ya da hörgüçler için delikler vardı. Eğer deve ya da tek hörgüçlü deve binek amaçlı kullanılacaksa buna uygun çok çeşitli semerler vardı.

Deveciler, yolcuların taşınması için genellikle semerin iki tarafına iki sepet takarlardı.

¹⁰³ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Deve", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, c.9, s.222.

¹⁰⁴ Munshi, s.138.

¹⁰⁵ Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.71-72.

¹⁰⁶ Khanikoff, s.202.

Ya iki tarafa da birer yolcu oturtulur ya da yolcunun dışındaki taraf yüklerle dengelenirdi. Kadınların ve çocukların taşınması için ayrıca ızgara kafesler kullanılırdı. Izgaradan yapılmış kapıları olan kafesler vahşi hayvanlar için yapılmış gibi dururlardı. Sıkça örülmüş parmaklıklar arasında kadınlar kendilerini yabancı erkeklere görünmeden koruyabilirler, havanın ve manzaranın tadını çıkartırlardı.

Hem kafeslere hem de sepetlere “kedşeve” denirdi. Yolcular, dar vadilerden geçerlerken kedşeveler de yüksek uçurumların üzerinde asılı duruyorlardı. Yüksek sınıftan kadınlar ya da yaşlı önemli kişiler için yük semerlerinin üzerine düzgün bir tahta platform ve onun üzerine de gölgelik yerleştiriliyor ve develer pahalı püsküllerle donatılıyordu.

Develerden ayrıca iş gücü bakımından da yararlanılıyordu. Türkmenler ve Kırgızlar tarlaları pullukla ve develerin yardımıyla sürmekteydiler. Rus ve Avrupalı müteahhitler develeri, ağır yükleri taşımak için de kullanıyorlardı.¹⁰⁷

1.1.6.1.3. Yak Öküzleri

İnsanlar hayvanların bazı özelliklerinden etkilenmişlerdir. Bu yüzden Orta Asyalı halklar deyimlerinde “öküz gibi güçlüdür”, “ayakları öküz toynakları gibidir” benzeri ifadeleri kullanarak başkalarının vasıflarını belirtmişlerdir.¹⁰⁸

Güçleriyle ünlenen öküzler Orta Asya’da her yerde bilinirlerdi. Son derece azimli ve ayakları yere sağlam basan hayvanlardı. Karlı, kaygan, buzlu, killi engellerle dolu her türlü alanda kullanılırlardı. Kırgızlar sürekli homurdandıklarından dolayı bu hayvanlara “homurdanan öküz” demektedirler. İri hayvanlar olup boyunlarında ve bedenlerinin ön bölgesinde uzun yeşilleri vardı. Atınkilere benzer kuyruklara, geniş dışbükey boynuzlara sahiptiler. Genellikle siyah renkтейdiler. Çok nadir olsa da beyaz olanları görülmekteydi. Buzlu karlı havalarda 5.000 m yüksekliğe çıkabilecek kadar dayanıklı olan bu hayvanlara bol yiyecek verilirdi.¹⁰⁹

---

¹⁰⁷ Olufsen, s.353-356.

¹⁰⁸ Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s.228.

¹⁰⁹ Olufsen, s.363.

1.1.6.1.4. Eşekler

Bu hayvanlar Buhara Emirliği'nde fakir insanlar tarafından çok sık olarak kullanılırdı.¹¹⁰ Eşekler köylerden kasabalara ve pazarlara süt, meyve, yeşillik, manifatura gibi ürünleri taşırlardı. Buharalı tüccarlar emirliğin kuzey kesimlerinde eşekleri yetiştirip farklı pazarlarda satarlardı.¹¹¹ Emirlikte küçük açık gri ve alacalı olmak üzere iki çeşit eşek bulunmaktaydı. Çok ucuz hayvanlardı.¹¹²

1.1.6.2. Küçük Baş Hayvanlar

1.1.6.2.1. Evcil Koyun

Göçebe hayatın gereği olarak birçok hayvan türü ile ilgilenilmek zorunda kalınıyordu.¹¹³ Bozkırda koyun yetiştiriciliği önemli bir yere sahipti. Eski Türkler koyuna, bugünkü söylenişinden biraz farklı olarak “koy”, “kon” veya “kony” diyorlardı.¹¹⁴

Koyun yetiştiriciliği ile Buhara Emirliği'ndeki göçebe kesim ilgilenmekteydi. Khanikoff, koyun yetiştiriciliğinin büyük bir çoğunlukla Araplar tarafından yapıldığını iddia etmektedir. Her şeyi satılabildiği için koyuna büyük özen gösterilirdi.¹¹⁵

Koyun eti çok ilgi gösterilen bir et türüydü. Özbekler arasında Kongrad kabilesi şişman büyük kuyruklu koyunlar beslemekle ün yapmıştı. Göçebeler bunlara “Kincuk” koyunu diyorlardı. Bunlar etraftaki Rus bölgelerinde bulunanlara göre daha ucuz olmasından dolayı daha çok tercih edildiğinden 100.000'e yakın kincuk koyunu ihraç ediliyordu.¹¹⁶

---

¹¹⁰ Schuyler, s.127.

¹¹¹ Khanikoff, s.202.

¹¹² Olufsen, s.362.

¹¹³ Mehmet Bayraktar, “İslam Kültüründe Hayvan”, *İslam Ansiklopedisi*, c.17, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s.85.

¹¹⁴ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Genel Türk Tarihi*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.363.

¹¹⁵ Khanikoff, s.203.

¹¹⁶ Meyendorf, s.44.

1.1.6.2.2. Yabani Koyun (Ovis Poli)

Pamir'in tipik hayvanları olan vahşi soylu koyunlar, Pamir'in steplerinde ve kuzey batı kısmında bulunurlar. Meraları 4.300 ve 5.500 m arasında yükseltilerde bulunur. Uzun bir sakala sahip olan bu vahşi koyunlar çok iridirler.

Çok uzun boynuzları vardır. Bükülü olan boynuzları 1,30 m'den 1,66 m'ye kadar ulaşabilir.¹¹⁷ Marco Polo çobanların yemek yedikleri büyük çanakların bu boynuzlardan yapıldığını kaydetmiştir. Boynuzları üst üste koyup barınacak kulübeler yaptıkları da olmuştur. Çobanlar hayvanları geceleri barındırdıkları yerlerin etrafını boynuzlarla çevirirlerdi. Boynuzlar başka ülkelere satılmak için de götürülürdü.¹¹⁸

Arka taraflarına doğru koyu kahverengi, bellerine doğru ise açık kahverengi tüylü olan bu hayvanlar Kırgızlar tarafından kürk-palto yapımında kullanıyorlardı. Kırgızlar Ovis Poli'yi "Kutshkar" olarak çağırırlardı.

1.1.6.2.3. Keçi (Kiyik)

Özelikle batı Pamir'de ve Buhara dağlarında adına "Kiyik" denen Ovis Poli'den daha küçük boyutta bir keçi türü yaşıyordu. Boynuzları görünmüyorsa bir keçiyi Ovis Poli'den ayırmak oldukça güçtü. Keçilerin rengi Ovis Poli'ye göre daha açıktı. Kiyiklerin boynuzları arkaya doğru eğikti. Dağların ince havaya sahip atmosferinde yaşadıklarından dolayı evcilleştirildiklerinde ölmekteydiler.

1.1.6.3. Vahşi-Evcil Hayvanlar ve Böcekler

Amu-Derya'nın sol kıyısı ile çöl arasında ve Doğu Buhara'da ayı, dağ panteri, kurt, porsuk, tilki ve vaşaklar yaşamakta idi.¹¹⁹ Kurtların derileri oldukça değerliydi. Kilim veya yatak olarak kullanılıyorlardı. Batı Pamir'de özellikle Tacikler aylardan korktukları için gece dışarı çıkamıyorlardı.

---

¹¹⁷ Olufsen, s.272-273.

¹¹⁸ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı 1*, 1. Basım, Işık Ergülden (çev.), İstanbul: İthaki Yayınları, 2003, s.134.

¹¹⁹ Olufsen, s.274-279; Moorcroft, s.431.

Vahşi kümes hayvanları hem tür sayısı olarak hem de tek tek olmak üzere oldukça yüksek sayıda idi. Şahinler ve doğanlar her yerde, büyük ve küçük türler halinde görünüyordular. Özellikle şahinler seyyar satıcılıkta kullanılıyordu. Pamir ve Karategin’de kahverengi kartallar bulunmaktaydı. Kırmızı ve siyah burunlu kargalar hem dağlarda hem de ovalarda yaşıyorlardı. Akbabaların sayıları fazla değildi.

Buhara Emirliği sayısız renk ve çeşitte kuş türüne sahipti. Emirliğin her yerinde saksaganlar görülmekte olup, bunun yanında çok sayıda sülün, Amu-Derya’nın bataklık alanlarında, nehir üzerindeki adalarda ve nehrin kollarında yaşıyordu. Sığırcık, arı kuşları, kırmızı bacaklı yağmur kuşları, ibibik, bülbül, kaya tavukları mevcut olan diğer kuş türleriydi.

Bütün vahalar leyleklerle doluydu. Olufsen leyleklerin sayılarının çok olmasını halk tarafından kutsal olarak kabul edilmelerine bağlamıştır. Camilerin ve medreselerin üzerlerinde leylek yuvaları bulunmaktaydı. Leylekler binaların üstlerini çer-çöple kapatmaktaydılar. Yerliler bu kuşlara “lak lak” da demekteydi. Hiveliler nefret ettikleri insanlara sataşmak için “lak lak”ı Buhara bülbülü anlamında kullanıyorlardı.¹²⁰

Köpeklerden her evde bir tane bulunmasına rağmen temiz olmadıkları için onlarla çok fazla ilgilenilmezdi. Köpeklerin aksine kediler sevilir ve korunurlardı.¹²¹ Buhara’da güzelliği ve uzun tüyleri ile meşhur olan bir kedi türü bulunmaktaydı. Çatılarda görülen bu kedilerin en iyileri Rus evlerinde evcil hayvan olarak beslenirdi. İpeksi tüylü bu kedilerin fırça gibi kuyrukları vardı.¹²²

Çöller su kıtlığıyla ve yakıcı güneşin yarattığı ısıyla birçok hayvana yaşama imkânı tanımıyordu. Yüksek yaz sıcaklıklarına rağmen bazı hayvanlar içinde buldukları zor şartlara adapte olmuşlardı. Akrepler, yılanlar ve değişik boy ve türde yaşayan kertenkeleler çölde yaşayan hayvanlardan bazılarıydı.¹²³

---

¹²⁰ Olufsen, s.274-279.

¹²¹ Schuyler, s.128.

¹²² Meakin, s.196.

¹²³ Olufsen, s.272.

Semer kand-tav,¹²⁴ Doğu Buhara dağları ve Amu-Derya üzerindeki çukurlarda akreplerin sayısı oldukça fazlaydı. Karategin, Dervas, Vahan gibi yerlerde çadır kurulduğu anda içi akreplerle dolardı ve bu akrepler evlerde, çatılarda, duvarlarda, taş yığınları arasında yaşarlardı. Buhara'daki akrepler 7,5-10 cm uzunluğundaydı. Dişlerindeki zehir etkisi insanda geçici deliliğe neden olurdu.¹²⁵

Örümcekler ve Tarantulalar bölgede yaşayan zararlı hayvan türlerindendi. Tüm çalılık ve koruluklarda örümcekler olurdu. Sayısız derecede büyük ve küçük örneklerini burada bulmak mümkündü.¹²⁶ Örümceklerin zehri insanların ve hayvanların ölümüne yol açtığından çimende yaşayan örümceklerden korunmak için Kırgızlar oturdukları zaman yere keçe koyarlardı.¹²⁷

İlkbaharda stepler; kırk kanatlılarla, kelebeklerle, arılarla, at sinekleriyle, eşek arılarıyla ve çekirgelerle dolup taşıyordu. Vaha evlerinde hamam böceklerinin ve çekirgelerin sayısı çoktu. Çekirgeler dönem dönem bir felaket gibi ülkenin üzerine çöker, yolları üzerindeki her şeyi kemirirlerdi.¹²⁸

1.2. Nüfusu Teşkil Eden Topluluklar

Buhara Emirliği'nde nüfus sayımı hiçbir zaman yapılmadığı için net sayıyı vermek oldukça güçtür. Ancak bölgeye giden seyyahların verdiği rakamlar doğrultusunda yaklaşık bir sonuca ulaşılabilir. İklim özellikleri, toprağın durumu ve su kaynakları nüfusun yerleşmesinde etkili olmuştur. Emirlik halkı oldukça heterojen bir yapıya sahipti. Ahaliyi oluşturan etnik grupları birbirine bağlayan en önemli unsur dindi.

Buhara Emirliği'nin nüfusunu değişik zamanlarda bölgeye gelmiş seyyahlar farklı şekilde veriyorlardı. Bölgeye 1820'de gelen Meyendorf ülkenin nüfusunu 2,5 milyon,¹²⁹

---

¹²⁴ Bonvalot, s.160.

¹²⁵ Olufsen, s.260-261.

¹²⁶ Olufsen, s.280.

¹²⁷ Schuyler, s.460.

¹²⁸ Bonvalot, s.160.

¹²⁹ Meyendorf, s.41.

1842’de emirliğe gelen Khanikoff 2-2,5 milyon,¹³⁰ 1890’da emirlikte bulunan Olufsen ise 3-3,5 milyon olarak tahmin etmiştir. Buhara’daki nüfus oranı zaman içerisinde çok büyük bir değişim yaşamamıştır. Büyük şehirlerde iş amaçlı gelen yabancıların katılımından dolayı nüfus çok kalabalık gibi gözükse de aslında yoğun değildi.¹³¹

Nüfusu meydana getiren ahalinin etnik yapısı oldukça karışık görünmektedir. Buhara Emirliği’nde bütün şarklılar temsil ediliyordu. Değişik yüzlerde ve görünüşteki halk büyümlü bir manzara ortaya çıkarıyordu.¹³² Özbekler, Tacikler ve Türkmenler ana unsuru oluşturan gruplardı.¹³³ Diğer etnik gruplar ise Kırgızlar, Kalmuklar, Karakalpaklar, Tatarlar, Afganlar, Araplar, Yahudiler, Hintliler, Çingeneler, İranlılar ve işgalden sonra gelen Ruslar ile Ermenilerdir.¹³⁴ Özbekler ve Tacikler dışındaki etnik grupların mevcudiyetleri ülkenin karakteri açısından bir etki sağlamıyordu.¹³⁵ Buhara Emirliği’nde az sayıda Rus ve Çinli köle de yaşıyordu.¹³⁶

Çarlık Rusyası, Buhara Emirliği ile ilgili ilk istatistikî verilere 1897 yılından sonra ihtiyaç duymaya başlamıştır.¹³⁷ Aynı yıl Buhara Emirliği’ndeki nüfus artışı % 1,2’dir ve kırsal alanlar ile şehirlerdeki nüfus giderek birbirine yaklaşmıştır.¹³⁸

1.2.1. Müslüman Gruplar

1.2.1.1. Özbekler

Özbeklerin Altın Orda hükümdarlarından Özbek Han döneminde ortaya çıktığı kabul

---

¹³⁰ Khanikoff, s.94.

¹³¹ Olufsen, s.282-283.

¹³² Adler, s.223.

¹³³ Meyendorf, s.34.

¹³⁴ Meyendorf, s.39.

¹³⁵ Olufsen, s.282.

¹³⁶ Burnes, s.283.

¹³⁷ Seyit Sertçelik, “Rus İmparatorluğu’nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya’sının Türklere Yönelik Politikaları”, *Genel Türk Tarihi*, c.9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.615.

¹³⁸ Mehmet Halil Leylak, *Orta Asya ve Kafkaslar’da Türklerin Demografik Yapısı*, Ankara: Tamga Yayınları, 2000, s.51, 54.

edilir.¹³⁹ Onların lideri olan Külüg Ming Timur, Batu'nun beşinci göbekten torunu olan Özbek Han'a sadakatle hizmet etmiş ve kendisine tabi kabilelere de sadakatinin karşılığı olarak Özbek adını kazandırmıştı. Külüg Ming'e bağlı kabileler kendilerini tanımlamak için artık Özbek adını kullanmaya başlamışlardı.¹⁴⁰

Özbekler Emirlik içindeki ulusların en kalabalığıydılar. Meyendorf sayılarının 1,5 milyon civarında olduğunu tahmin etmektedir.¹⁴¹ Emir, Mangıt kabilesine mensup Özbeklerden olduğu için, siyasi güçleri bakımından da diğer uluslardan üstün bir konumda olup¹⁴² Buhara, Semerkand, Karşı, Şehr-i Sebz gibi şehirler başta olmak üzere Buhara Emirliği'nde çeşitli şehirlerde hayatlarını sürdürüyorlardı.¹⁴³

Buhara içinde yaşayan Özbekleri yerleşik hayat sürenler, yarı göçebeler ve göçebeler olarak üçe ayırabiliriz. Her bir kolun hangi sınıfa ait olduğunu kesin surette söylemek güçtür. Çünkü bu üç sınıfın haricinde gezgin yaşayanlar ve şehirde oturanlar da bulunmaktaydı.¹⁴⁴

Yerleşik Özbekler sulama yapılan vahalarda tarımla uğraşıyorlar, yarı göçebeler özellikle Doğu Buhara dağlarında yaşıyorlardı.¹⁴⁵ Hiçbir şekilde aynı yerde durmazlardı. 20 ya da 30 yıl önce bir kabilenin oturduğu yere daha sonra başka bir kabile hükmedebilirdi.¹⁴⁶ Tam göçebe olanları ise yaşam şekillerini model aldıkları Kırgızlarda olduğu gibi; yuvarlak keçeli çadırlarında steplerde yaşıyorlardı.¹⁴⁷

Fransız seyyah Bonvalot Özbekleri az zarif, fakat kuvvetli, iri ve ağır görünümlü bir

---

¹³⁹ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, c.8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.357.

¹⁴⁰ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.357.

¹⁴¹ Meyendorf, s.41.

¹⁴² Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.12.

¹⁴³ Schuyler, s.105.

¹⁴⁴ Khanikoff, s.81.

¹⁴⁵ Olufsen, s.292.

¹⁴⁶ Schuyler, s.105.

¹⁴⁷ Olufsen, s.292.

soyun temsilcisi olarak tarif etmiştir.¹⁴⁸ Özbekler, fiziksel olarak Moğolları andırırlardı. Ancak Moğollara göre daha büyük gözleri vardı ve daha az mongoloid bir yüze sahiplerdi. Elmacık kemikleri çıkıktı. Başlıklarını takış şekilleri ve sarıklarını bağlayış tarzlarından dolayı Buhara halkının çoğu gibi kepçe kulaklıydılar. Taciklere göre; kol ve bacakları hantal idi. Yürüme biçimleri ve duruş biçimleri Tacikler kadar iyi değildi. Orta boylarda bir Özbek genellikle bir Tacik'ten daha küçük görünürdü.¹⁴⁹ Hepsı yağız tenli olup bembeyaz kısa ve enli dişlere sahiplerdi.¹⁵⁰ Kültürel olarak değışik gruplardan oluşun Özbeklerin dış görüşlerinde de farklılıklar bulunmaktaydı.¹⁵¹ Sakallarının renkleri kırmızıdan siyaha doğru değışkenlik gösterirdi. Çeşitli renklerde gözlere sahiplerdi.¹⁵² Taciklerle karışmaktan onlar kadar kaçınmadıklarından, uluslarına özgü çehre ve simaları değışime uğramıştı.¹⁵³

Buhara'da yaşayan Özbeklerin simgesi koyu koyun derisinden imal edilmiş şapkalar olan başlıklardır.¹⁵⁴ Ancak Buhara'nın doğusundaki Özbekler başlarına kendi ürettikleri genellikle kırmızı ya da tam boyanmış saf kirli beyaz rengini koruyan kalın bir şalı sarık niyetine takarlardı.¹⁵⁵

Özbeklerin mizacı hakkında Meyendorf ve Olufsen farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Meyendorf Özbeklerin Taciklerden çok daha cesur olduklarını, ancak bencillik ve aç gözlülük gibi iki konuda birbirlerine çok benzediklerini ifade etmiştir. Ayrıca Özbekleri, gözlerini para hırsı bürümüş, dedikoducu, dalavere çeviren, kıskanç ruhlu insanlar olarak nitelendirmiştir.¹⁵⁶

---

¹⁴⁸ Bonvalot, s.230.

¹⁴⁹ Olufsen, s.290.

¹⁵⁰ Bonvalot, s.277.

¹⁵¹ Bacon, s.29.

¹⁵² Khanikoff, s.80.

¹⁵³ Vambéry, s.152.

¹⁵⁴ Burnes, s.274.

¹⁵⁵ Olufsen, s.182; Khanikoff, s.80.

¹⁵⁶ Meyendorf, s.41.

Olufsen, Özbeklerin mizacı hakkında Meyendorf'a göre daha farklı bir görüş ileri sürerek onların dürüst, güvenilir, doğal, şakalaşmayı seven, eğlenceli insanlar olduğunu ifade etmiştir. Olufsen, onların kolayca disipline edilebildikleri için askeri düzene Taciklerden daha iyi uyduklarını, ancak bazı sebeplerden dolayı onların düşük rütbelerde olduklarını yazmıştır.¹⁵⁷

Özbeklerle karşılaşan herkes rahat anlaşabilirdi. Onların ses tonu biraz değişikti ve kavga eder gibi konuşurlardı.¹⁵⁸ Diğer yandan Özbekler savaşçı bir yüreğe ve ruha sahiplerdi. Ulusal kimlikleri ile gurur duyar ve Özbek olduklarını vurgulu bir şekilde söylerlerdi.¹⁵⁹ Buhara'da bazı görüşlere göre 32,¹⁶⁰ bazı görüşlere göre ise 92 Özbek kabilesi bulunmaktadır.¹⁶¹ Özbekler kabile yapısına çok önem verirler ve kendilerini, ait oldukları kabile ismiyle nitelendirirlerdi. Sülalelerini yedinci dereceye kadar bilirlerdi.¹⁶²

1.2.1.2.Tacikler

Önceleri Araplar için Tacik denilirken sonraları Acemler Tacik olarak adlandırılmışlardır.¹⁶³ Taciklerin kökü milattan evvel bir kaç bin yıl öncesine kadar gitmektedir.¹⁶⁴ Tacikler Türkistan'da yaşayan en eski topluluklardan biridir.¹⁶⁵

Tacikler, Samani Devleti'nin ortadan kalkmasından sonra bir daha kendi devletlerini kuramadılar. Orta Asya'da Türk Moğol devletlerinin egemenliği altında onların istedikleri yerlerde yaşadılar. Şibanilerin yıkılışının ardından XIX. yüzyılın ortalarına

---

¹⁵⁷ Olufsen, s.292.

¹⁵⁸ Burnes, s.280.

¹⁵⁹ Meyendorf, s.40.

¹⁶⁰ Olufsen, s.292.

¹⁶¹ Schuyler, s.105.

¹⁶² Olufsen, s.292.

¹⁶³ V.V.Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kazım Yaşar Koprıman ve İsmail Aka (hızl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006, s.31.

¹⁶⁴ İsmail Türkoğlu, "Tacikler", *İslam Ansiklopedisi*, c.39, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s.351-352.

¹⁶⁵ Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi*, 2. Basım, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s.41.

kadar Hive, Hokand Hanlıkları ve Buhara Emirliği'nin hâkimiyeti altında kaldılar.¹⁶⁶

Taciklerin Buhara Emirliği'ndeki sayıları Orta Asya'nın diğer bölgelerine göre daha fazlaydı. Emirlikteki sayılarının 650.000 civarında olduğu ileri sürülmektedir.¹⁶⁷ Orta Asya'nın kadim ahalisini oluşturan Tacikler, Hive'de Sart olarak anılmaktaydılar.¹⁶⁸ Olufsen Taciklerin, Horasan üzerinden Tatarları Sir-Derya'nın ve Çu'nun ötelere, Altay Dağlarına doğru kovduklarını ve böylece Taciklerin, Buhara'nın bazı bölgelerine yerleşmiş olduklarını ileri sürmüştür.¹⁶⁹

Buhara Emirliği'nde nüfusun ana temsilcilerinden olan Tacikler, ilk geldiklerinde Zereşan kıyılarının boş olan kısımlarına yerleşmişlerdi. Zereşan kıyılarını ilk süren Taciklerdi.¹⁷⁰ Roshan, Şugnan, Garan ve Vahan eyaletlerinin de sakinleriydiler. Tacikler yoğun olarak Şirabad vahalarında,¹⁷¹ Buhara, Semerkand, Kıtar gibi şehirlerde ve ülkenin dağlık olan güney doğu sınırının Afganistan'a yakın olan Hisar, Dervaz, Karategin (ortaları), Kulap, Balcıvan, Yekkebağ şehirlerinde yaşamakta idiler.¹⁷²

Meyendorf, Tacikleri, Avrupalı bir çehreye sahip, siyah saçlı, iyi ciltli ve İranlılara göre daha beyaza yakın ten renkleri olan insanlar olarak tarif etmiştir.¹⁷³ Tacikler Buhara halkları içinde kendilerini belli etmelerine rağmen yaşadıkları bölgeye göre fiziki ve karakteristik özellikleri açısından farklılık göstermekteydiler.

Buhara'da yaşayan Tacikleri doğu Buhara dağlarında yaşayanlar ve Pamir vadilerinde yaşayanlar diye ikiye ayırabiliriz.¹⁷⁴ Bazen Galça olarak adlandırılan dağlı Tacikler

---

¹⁶⁶ İsmail Türkoğlu, "Tacikler", *İslam Ansiklopedisi*, c.39, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s.351-352.

¹⁶⁷ Meyendorf, s.41.

¹⁶⁸ Vambéry, s.152.

¹⁶⁹ Olufsen, s.284.

¹⁷⁰ Khanikoff, s.68.

¹⁷¹ Olufsen, s.285.

¹⁷² Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011, s.134; V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kazım Yaşar Koparan- İsmail Aka (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s.190.

¹⁷³ Meyendorf, s.39.

¹⁷⁴ Olufsen, s.286.

İranlılara çok benziyorlardı.¹⁷⁵ Ancak onlardan daha kaba görünümlüydüler. Oval, sert güzel yüz hatlarına ve geniş dik buruna sahiplerdi.¹⁷⁶ Genellikle siyah saçlı kara gözlü, uzun boylu,¹⁷⁷ atletik yapılı ve kaslıydılar.¹⁷⁸ Sağlam yapılı, dinç bir görünüm sergiliyorlardı.¹⁷⁹ Dağlı Taciklerin kadınları güzellikleri ile dikkat çekmekteydiler.¹⁸⁰

Ovalarda yaşayan Tacikler ise, İran kökenine ait işaretler mevcut olmakla beraber Türkler gibi başka ırklarla da karışmışlardı. Uzun bir kafatasları vardı. Siyah saçlara ve siyah gözlere sahiplerdi. Burun, ağız ve gözleri güzel şekilde form almıştı. Genel olarak dik burunları vardı. Büyük gözlere ve geniş ağza sahiplerdi. Tüm bedenleri oldukça tüylü ve kıllıydı.¹⁸¹

Meyendorf, Taciklerin daima sağlıklı ve huzurlu göründüklerinden dolayı mazlum, iyi ve yardımsever sanıldıklarını, ancak esasında doğalarının başka olduğunu ve huylarının iyi olmadığını iddia etmiş; Schuyler de bu tanımlamaya uygun ifadelerde bulunmuştur.¹⁸² Khanikoff Taciklerin konuşmalarındaki yapmacık tavır ve mübalağadan dolayı şikâyet edildiklerini, özellikle Buhara'yı överken takındıkları tavır ile de herkesin dikkatini çektiklerini belirtmiştir.¹⁸³

Taciklerle ilgili seyahatnamelerde dikkat çeken diğer bir nokta da ülkeyi kimin yönettiğinin ovalı Taciklerin pek umurunda olmamasıdır. Rus ve Özbek hâkimiyetine hemen ayak uydurup, onlarla iyi geçinirlerdi. Ovalı Tacikler için yalnızca ticarethanelerini ve ticaretlerini devam ettirdikleri sürece kimin iktidara geldiği önemli değildi.¹⁸⁴ Tacikler kökenleri sorulduğunda yaşadıkları şehrin adını söylerler, çoğu

---

¹⁷⁵ Schuyler, s.104.

¹⁷⁶ Olufsen, s.287.

¹⁷⁷ Khanikoff, s.71.

¹⁷⁸ Olufsen, s.108.

¹⁷⁹ Bonvalot, s.230.

¹⁸⁰ Olufsen, s.290.

¹⁸¹ Olufsen, s.288.

¹⁸² Schuyler, s.106.

¹⁸³ Khanikoff, s.72.

¹⁸⁴ Olufsen, 287-289.

zaman Tacik olduklarını dile getirmezlerdi.¹⁸⁵

Buhara Emirliği'nin farklı coğrafyası Taciklerin karakter özelliklerine etki etmiştir. Dağlardaki Taciklerin zor yaşam koşulları onları becerikli, güçlü ve direnişli kişilere dönüştürmüştü. Dünyanın merkezi yerlerinden izole şekilde yaşıyor olmaları, onları can sıkıcı niteliklerden korumuştur. Dağlı Tacikler, çok barışçıl rençberlerdi; gerekli olursa yarı göçebelik de ederler ama onun dışında tamamen yerleşik ve tarım üzerine kurulu bir hayat yaşamayı tercih ederlerdi. Çok misafirperver ve yardımseverlerdi. Her geniş eve sahip ev sahibinin, genellikle Kadı ya da Aksakal için özel bir odası bulunurdu. Misafir odasında yeni gelmiş misafirleri ağırlarlardı. Fazla eşle başa çıkamayacak olmalarından dolayı dağlı Tacikler, bir eşten fazlasına nadir olarak sahiplerdi. Kadınlar peçeli değillerdi. Avesta¹⁸⁶ dininin geleneklerine devam ediyorlardı.¹⁸⁷

1.2.1.3. Türkmenler

Türkmenlerin ataları eski Türk boylarından biri olan Oğuzlardır. X. yüzyıldan itibaren yerleşik hayata geçmiş ve İslam'ı kabul etmiş Oğuzlara Türkmen denmiştir.¹⁸⁸ Bozkırların savaşçı halkı olan Türkmenler, yüzyıllarca boy özelliklerini sürdürdükleri için devlet kuramamışlardır.¹⁸⁹

Türkistan'ın Özbek, Kazak ve Kırgız kadar mühim olan diğer büyük bir kabilesi Türkmenlerdir.¹⁹⁰ Türkmenler Hive, Amu-Derya ve Kuzey İran sınırı arasındaki topraklarda yaşamakta ve pek çok kabileye ayrılmaktadırlar. Onların en önemlileri Yomut, Göklen ve Teke Türkmenleridir.¹⁹¹

---

¹⁸⁵ Schuyler, s.106.

¹⁸⁶ Avesta eski İran'ın ve bugün Hindistan'da yaşayan İran asıllı Persi'lerin ve diğer Zerdüş inancını kabul edenlerin kutsal kitabıdır. (Zerdüştilik, <http://www.dunyadinleri.com/mazdaizm.html>, 10 Temmuz 2013).

¹⁸⁷ Olufsen, s.288.

¹⁸⁸ Erşahin, s.37.

¹⁸⁹ Yahya Aksoy ve Ali Abbas Çınar, "Türkmenistan ve Türkmen Kültürü Üzerine Gözlemler", *Anayurttan Atayurtta Türk Dünyası*, c.1, sa.3, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Haziran 1993, s.13.

¹⁹⁰ A.Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türki (Türkistan) ve Yakın Tarihi: Batı ve Kuzey Türkistan*, c.1, İstanbul: Enderun Yayınları, 1981, s.72.

¹⁹¹ Baker, s.211.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkmenlerin yaşadığı bölgenin bir kısmı Rusya'ya, bir kısmı Hive'ye ve bir kısmı da Buhara'ya bağlıydı. Buhara'ya bağlı olan kısım Buhara emirleri tarafından tutulan paralı askerlerce korunurdu.¹⁹² Emirliğin hudutları dışında yaşayan Ersarı Türkmenleri Buhara'ya tabidir.¹⁹³

Meyendorf Buhara Emirliği içindeki Türkmenlerin sayısının 200.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir.¹⁹⁴ Çarcuy'dan Belh'e doğru, Amu-Derya'nın sol kıyılarını oluşturan bir kısmı mesken edinmişlerdir. Ayrıca Karşı'nın yakınlarında, nehrin sağ taraflarında göçebe olarak yaşayanları vardır. Nehir kıyılarında bulunanlar pratik olarak çadırlarında yaşarlar; bu yüzden bunlara Lebab-Türkmenleri denir.¹⁹⁵

Türkmenler düz ve geniş bir çehreye sahip olmalarına rağmen simalarının Özbeklerden daha küçük olduğu fark edilmektedir.¹⁹⁶ Cildi beyaz, çehresi yuvarlak, elmacık kemikleri öne doğru çıkık ve alnı geniştir.¹⁹⁷ Kafatası büyük ve yukarı kısmı şişkincedir. Gözleri badem şeklinde çekiktir. İnsana sanki gözkapakları hiç yokmuş gibi gelir. Burunları genellikle küçük ve yukarı doğru kalkıktır. Çehre hatları keskin, dudakları kalındır.¹⁹⁸ Adaleli, kalın bacaklı, büyük ellidirler. Kalmuklar ve Tatarlara benzemektedirler.¹⁹⁹ Türkmen kabilelerinin fiziki görünüşleri arasında farklılıklar göze çarpmaktadır.²⁰⁰

Türkmenler cana yakın, samimi, mert ve cesur insanlardır.²⁰¹ Onların misafirperverliği ve konukseverliği pek meşhurdur.²⁰² Hürriyetlerine düşkün olan Türkmenler İran,

---

¹⁹² Olufsen, s.295.

¹⁹³ Vambéry, s.49.

¹⁹⁴ Meyendorf, s.41.

¹⁹⁵ Olufsen, s.295.

¹⁹⁶ Meyendorf, s.39.

¹⁹⁷ Bonvalot, s.99.

¹⁹⁸ Blocqueville s.48.

¹⁹⁹ Baker, s.212.

²⁰⁰ Mehmet Emin Efendi, s.101.

²⁰¹ Curzon, s.119.

²⁰² Baker, s.213.

Buhara ve Rusya'ya karşı sıkı bir mücadeleye girişmişlerdir.²⁰³

Türkmenler göçebe bir kavim olmalarına rağmen Buhara coğrafyası yaşam şekillerini etkilemiştir. Mesela, Türkmenler kürk kalpaklarından başka Buhara Emirliği'nde kullanılan sarığı da kullanmaya başlamışlardır. İnançları, Buharalılarla aynı olduğundan dolayı Emirlik içinde kabul görmüşlerdi. Türkmenler bazı yerlerde Türk ağzıyla konuşurlar; bu ağza ciddi şekilde Farsçadan kelimeler karışmıştır ve Özbeklerin kullandığı Türkçeden farklıdır. Buhara Türkmenleri daha çok yarı göçebe yaşarlar ama bazıları tamamen göçebedir. Tarımla uğraştıkları zamanlarda bile çadırları, evlerinde onlarla birlikte.²⁰⁴

Amu kıyılarında sulama müsait olduğu için Türkmenler büyük oranlarda pirinç tarlalarına sahiplerdir. Ayrıca Merv'den pek uzakta olmayan tarlaları da vardır. Türkmenlerin toplu olarak yaşadığı Kırkincık gibi yerleşim alanları da mevcuttur.

Türkmenler, Kırgızlar kadar zengin değillerdir ve onlardaki kadar sayıda sürüleri yoktur, sürülerinde en fazla 60 at vardır. Türkmen atları, mukayese edildiklerinde Kırgız atlarından daha pahalıydılar. Türkmenlerin şefi *Bey* unvanına sahiptir. Türkmenler Buhara Hanı'na Öşür ve Zekâtı ödemek zorunda idiler; bunları ödemediklerinde Han onlara düşmanca davranmıştır. Rusya, elinden geldiğince bu bölgelerdeki korumacılığını, Kırgızların bulunduğu arazilerin yarısına kadar genişletmiş ve saldırılardan onları korumuştur.²⁰⁵

1.2.1.4. Kırgızlar

Kırgızlar Orta Asya'nın en eski halklarından biridir.²⁰⁶ Orta Asya'da Türk devletlerinin önemli bir halk tabakasını oluşturmuşlardır.²⁰⁷ Kırgızlar ilk devletlerini Ki-Ku, Kien-Kun²⁰⁸ veya Gen-Gün adıyla bugünkü Kırgızistan'ın doğusunda M.Ö. II. yüzyılda

---

²⁰³ Mehmet Emin Efendi, s.101.

²⁰⁴ Olufsen, s.295.

²⁰⁵ Meyendorf, s.39.

²⁰⁶ V.V. Barthold, *Kırgızlar*, Ufuk Deniz Aşçı (çev.), 1. Basım, Konya: Kömen Yayınları, 2002, s.9.

²⁰⁷ Mehmet Işık, *Türklerin Kültür Kökenleri ve Etnik Yapısı*, İstanbul: Yakamoz Yayınları, 2009, s.244.

²⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000, s.139.

kurmuşlardır.²⁰⁹ Kırgızlar, tarihi süreç içinde Chie-Ku, Hsia-chia-ssu, Chia-chia-ssu, Ho-ke-ssu ve Kek'un gibi isimlerle de anılmışlardır.²¹⁰

Kırgız kelimesi ilk olarak M.S. VIII. yüzyılda yazılmış olan Orhun yazıtlarında geçmektedir.²¹¹ Kırgız adının kır-gezmekten veya kırk Oğuzdan geldiği sanılmaktadır.²¹² Olufsen Kazakların Kırgız ismini kendilerini ve bütün Çin'in içlerinden güney Rusya'ya kadar olan yerlerde akrabalarını işaret etmek için kullandıklarını ifade etmiştir. Kazakların, "Kırgız" adı hakkında bir kahramanlık destanları vardır. Alaş isminde bir Han tarafından yönetilirlerken o civarlarda doğan, bedeninde kaplan lekesi olan bir çocuk varmış; bu çocuğun, insanların ve boylarını onlardan uzak tuttukları şeytanın (Satan) soyundan geldiğini düşünmüşler. Daha sonra Han'ın kendi eşi de kaplan lekeli Şeşek olarak çağrılan bir çocuk dünyaya getirmiş. Böyle olunca Han, hem hanımını hem de çocuğunu öldürecek kadar kızmış; fakat vezirleri hanımını bağışlaması ve bebeği steplere, kendisine hizmet edecek 40 bakire kızla birlikte sürmesi konusunda onu ikna etmişler ve Kırgızlar da bu bebeğin soyundan gelmişler. Fakat Kırgız adının kökeni birçok destanın, hikâyenin ve bilimsel hipotezlerin doğmasına neden olmasına rağmen ispatlanamamıştır.²¹³

Orta Asya'nın çeşitli kısımlarına dağılan Kırgızlar Hokand, Hive ve Buhara Hanlıkları'nda da yaşamakta idiler.²¹⁴ Buhara Emirliği'nde yaşayan Kırgızlar göçebe bir yaşam şekline sahiptiler. Kırgızlar Buhara şehrine geliyorlardı ama hiç bir zaman burada yerleşmiyorlardı.²¹⁵ Kuzeydoğu Buhara'da, Alexandrowsk'un güneyinde Amu-Derya nehri üzerinde, Karşı'nın çevre dolaylarında, Miyankal'ın kuzeyinde izlerine rastlanabilirdi. Kuzey Buhara'daki Kırgızlar, kendilerine "Kazak" demeyi

---

²⁰⁹ Mehmet Saray, "Kırgısıztan", *İslam Ansiklopedisi*, c.25, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s.442.

²¹⁰ Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Dönemde Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.340; Olufsen, s.293.

²¹¹ Erşahin, s.29.

²¹² Taşağıl, "İslam Öncesi Dönemde Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", s.340; Olufsen, s.293.

²¹³ Olufsen, s.294.

²¹⁴ Saray, "Kırgızlar", s.443.

²¹⁵ Vambéry, s.153.

seçmişlerdir.²¹⁶

Bunların sayılarını belirlemek çok zordur. Ancak Meyendorf Karakalpak ve Kırgızların sayılarının toplamının 60.000 kadar olduğunu ifade etmiştir.²¹⁷ Vambery Kırgız aşiretleri içinde bulunduğu sıralarda sayılarını öğrenmek istemiştir. Ancak her defasında Kırgızlar Vambery ile eğlenmişler ve “Önce çölün kumlarını sayınız, sonra Kırgızların sayısını hesap edebilirsiniz” karşılığını vermişlerdir.²¹⁸

Kırgızlar, Çin kaynaklarında sarışın mavi gözlü adamlar olarak nitelendirilmektedirler. Arap kaynaklarında ise Kırgızlardan kızıl saçlı ve açık tenli olarak bahsedilmektedir. Ancak zaman geçtikçe Kırgızlar Moğol ırkının fiziksel özelliklerini taşıyan bir halk haline gelmişlerdir.²¹⁹

Buhara Emirliği’nde yaşayan ne Kara-Kırgızların ne de Kazak-Kırgızlarının görünüşleri Batılı seyyahlara cazip gelmemiştir. Yüzleri, koyu sarıdır; Kara-Kırgızların yüzleri ise genelde oldukça siyahtır. Çıkık elmacık kemikleri vardır.²²⁰ Gözleri genel olarak sanki yüzleri içe doğru kesikmiş gibi dar, çekik ve siyahtır.²²¹ Burunları yassı ve geniştir. Sürekli at, yak-öküzü ya da deve sırtında olmalarından dolayı bacakları eğiktir. Yürüyüşleri ağırdır ve ayaklarını sürüyerek yürürler. Saçları siyahtır ve orta boyludurlar. Çoğu kendilerini, yerleşik halklar gibi traş eder. Kara-Kırgızlar, iyi okunan bir Moğol yüzüne sahiptirler. Genellikle savaşçı bir yüz ifadeleri vardır. Kadınlar da erkekler gibi binici olarak doğarlar.²²²

Karategin bölgesindeki Kırgızlar diğerlerine göre farklılık göstermekteydiler. Genelde birbirlerine benziyorlardı. Sürekli at üstünde bir hayat geçirmelerinden dolayı kalçaları çok genişti. Çok büyük kulaklara sahiplerdi. Alt dişleri genellikle dışarı fırlayacakmış

---

²¹⁶ Meyendorf, s.40; Olufsen, s.293.

²¹⁷ Meyendorf, s.41.

²¹⁸ Vambery, s.153.

²¹⁹ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 2. Basım, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2006, s.203.

²²⁰ Olufsen, s.293-294.

²²¹ Schuyler, s.34.

²²² Olufsen, s.293-294.

gibi dururdu ve yüzleri asıktı. Kara yüzlerinde ise incecik sakallara sahipti.²²³

Kırgızlar, Turanlılara özgü eski ahlâk ve gelenekleri tümüyle korumuşlardı. Bazı yanlış davranışlara sahip olmakla birlikte birçok erdemler de Kırgızlar'da görülmekteydi. Asalet ve soyluluğa büyük önem verirler ve bununla övünürlerdi. Bu nedenle iki Kırgız karşılaştığında her şeyden önce, birbirlerine yedi göbeğe kadar atalarını bilip bilmediklerini sorarlardı. Bu soruyla karşılaşan, sekiz yaşında bir çocuk bile olsa, daha sonra hakarete uğramamak için, cevabını önceden hazırlamış olmalıydı.²²⁴

Kırgızlar kendi topluluklarından birine ya da Müslüman bir kimseye karşı çok misafirperverdiler. Sosyal kişilerdi ve her zaman yeni haber almaya meraklıydılar, hatta söylenenler tekrar olsa bile onlar için mühim bir tılsıma sahipti. Meraklarını gidermek için 160 km gidebilirlerdi.²²⁵ Çoğu Asyalının tersine Kırgızlar şüpheli değildiler ve çocukça bir masumiyetle onlara söylenen bazı şeylere inanırlardı. Açık görüşlü ve kararsız kişilerdi. Ayrıca birkaç dakika önce tanıştıkları bir kişiden kolayca etkilenirlerdi. Onların en iyi özelliklerinden biri yaşa ve kendilerinden üstün mevki sahiplerine olan saygılarıydı.²²⁶

1.2.1.5. Kalmuklar

Tarihte önemli rollerde bulunan Moğol kabilesidir. Doğuda kendi dillerindeki Oyrat ve Cungar, batıda Müslüman Türklerin verdiği Kara-Kalmuk, Kalmık ve Kalmak adları ile tanınırlar.²²⁷

Kalmuklar Cengiz Han zamanında Baykal gölünün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay dağlarının eteklerinde yaşamaktaydılar. XIV. yüzyılda Oyrat ve Kalmuk adıyla anılan büyük bir göçebe imparatorluğu kurdular. Daha sonra Doğu ve Batı Kalmuklar şeklinde ayrılan iki siyasi teşekkül oluşturdular. Doğu Kalmuklarının kurduğu Cungarya Hanlığı, Çin imparatorluğu tarafından ortadan kaldırıldı. Batıdaki İdil Kalmukları

---

²²³ Olufsen, s.134.

²²⁴ Vambéry, s.153.

²²⁵ Olufsen, s.294-295.

²²⁶ Schuyler, s.38.

²²⁷ Mualla Uydu Yücel, "Kalmuklar", *İslam Ansiklopedisi*, c.24, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s.267.

XVIII. yüzyılda Rusya'ya bağlandılar. XIX. yüzyılın sonlarında bunların Sünni Müslümanlığı benimseyen küçük bir kısmı Orta Asya'ya göç etti ve Isık göl civarına yerleşerek Sart Kalmuk adıyla anıldı.²²⁸

Kalmukların Buhara'daki en büyük bölümü, Cengiz Han'ın soyundan gelmektedir. Geri kalanı ise Torgut Kalmuk denen soya aittirler. Cengiz Han soyundan gelenler adadillerini unutmışlardı. Kendi aralarında Tatarca konuşmaktaydılar. Buhara Kalmukları dış görünüşleri ile ayırt edilebilirlerdi. Buhara'da cesaretleri ile tanınırlar ve Özbeklerin her tür gelenek ve göreneklerini bilirlerdi. Miyankal ve diğer bölgelerdeki köylerde birlikte yaşam sürdürmüşlerdir.

Emirlikteki Kalmukların sayısının 20.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir.²²⁹ Eski tarihlerden beri göçebe bir hayat yaşayan Kalmuklar, çobanlıkla geçinirlerdi. At, sığır, koyun, keçi ve deve beslerlerdi.²³⁰ Buhara'da yaşayan Kalmukların ise; çok az bir kısmı şehrin çevresinde topraklara sahipti. Büyük çoğunluğu askerlik yapıyordu.²³¹

Kalmuklar, Budizm inancına sahip olsalar da İslam'dan büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Kalmukların İslam anlayışında Yeseviyye, Kübreviyye, Nakşibendiyye, Kadiriyye gibi tasavvufi hareketlerin etkisi olmuştur.²³²

1.2.1.6. Karakalpaklar

Orta Asya'da yaşayan bir Türk topluluğudur. Karakalpak adı bu kavmin ırki özelliklerini belirleyen bir tabir olmayıp onların giyiniş tarzları ile ilgili bir isimdir. Karakalpaklar VI. yüzyılda Oğuz, Peçenek ve Kıpçak gibi Türk boylarının karışması sonucu ortaya çıkmış bir topluluktur.

---

²²⁸ Yücel, "Kalmuklar", s.267.

²²⁹ Meyendorf, s.40-41.

²³⁰ Kalmuklular, <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/kalmuklar>, (4 Nisan 2013).

²³¹ Meyendorf, s.35.

²³² Osman Türer, "Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslarda Sufi Tarikatlar", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, XIX, s.56.

XVIII. yüzyılda Karakalpaklar Buhara hâkimiyeti altına girmişlerdir.²³³ XIX. yüzyılda Buhara Emirliği içindeki mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir.²³⁴ Emirlikte az sayıda mevcut olan Karakalpaklar; ekili alanlara daha yakın yaşarlardı.²³⁵ Cizzak ile Uratepe arasında dolaşırlardı. Genel olarak özellikle Karazatay ile Kızılkum arasında dolaşanlar Kırgızlardan daha fakir idiler. Kımızın yerine ayran içerler ve atın yerine deve kullanırlardı.²³⁶

Sovyet Ansiklopedisi dış görünüşleri bakımından “Moğol Görünümlü” grubuna girdiklerini iddia etse de bu durum gerçeği ifade etmemektedir.²³⁷ Uzun boylu, güçlü, barışçıl insanlar olmalarına rağmen diğer topluluklar nezdinde onların iyi bir intiba bırakmadıkları da gözlenmektedir.

Dilleri Türkçenin bir ağzıdır.²³⁸ Karakalpaklara hem dil hem de yaşam tarzı olarak ilintili olan diğer gruplar; Türk ya da Türk-Moğol ırkına bağlı Özbek, Kırgız ve Türkmenlerdir.²³⁹ Emirlikte yaşayan Kırgızlar, Karakalpaklarla aynı ülkenin halkıymış gibi davranmaktaydılar.²⁴⁰

1.2.1.7. Araplar

Tarihte Arap adına ilk olarak Asur kaynaklarında rastlanmıştır. Anayurtları Arabistan olduğu bilim dünyası tarafından kabul görmesine rağmen farklı görüşler ileri sürenler vardır.

Halife Ebu Bekir devrinde Araplar anayurtları Arabistan’ın dışına çıkmışlar, ülkeler fethetmişler, bu ülkelere yerleşmişler ve buraların İslamlaşmasını sağlamışlardır. Hz.

---

²³³ Ahmet Taşağıl, “Karakalpaklar” *İslam Ansiklopedisi*, c.4, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s.426.

²³⁴ Meyendorf, s.39.

²³⁵ Olufsen, s.295.

²³⁶ Khanikoff, s.47.

²³⁷ *Özbek Sovyet Entsiklopediyası*, c.14, Toshkent, 1980, s.191.

²³⁸ Olufsen, s.296.

²³⁹ Olufsen, s.293.

²⁴⁰ Meyendorf, s.40.

Osman zamanında Araplar Türkistan'ın içlerine kadar girmişlerdi.²⁴¹ Emeviler döneminin komutanı Kuteybe b. Müslim Buhara'yı fethetmiştir. Fetih esnasında Buharalılar Kuteybe ile yaptığı antlaşma gereğince ev, bağ ve bahçelerinin yarısını Araplara vermişlerdi. Bu olay Arapların Buhara'ya kalıcı olarak yerleşmesine ve orada yeni bir etnik grubun ortaya çıkmasına neden olmuştu.²⁴² Kuteybe b. Müslim'in Buhara ve Semerkand'ı fethinden sonra ise Arap nüfusu burada önemli bir yekun oluşturarak İslam dininin gelişme ve yayılmasına yardım etmiştir.²⁴³

XIX. yüzyılda Buhara'da, Hz. Osman'ın halifeliği zamanında Türkistan'ı fetheden Arapların soyundan olan bir miktar insan bulunuyordu.²⁴⁴ Vambery Arapların sayıca bir kabile olmaktan uzak olduklarını belirtirken,²⁴⁵ Meyendorf sayılarının 50.000 civarında olduğunu²⁴⁶ tahmin etmiştir. Bunlar Arap yarımadası ve Yemen'deki kardeşlerine pek benzemiyorlardı.²⁴⁷

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde genelde köylerde yaşıyorlardı. Buhara'nın çevresindeki birkaç köyde de konuşlanmışlardı.²⁴⁸ XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise Semerkand'da, Zerefşan Vadilerinde; Buhara içindeki Vardanzi yakınlarında bulunan Kette-Kurgan'da, Amu-Derya üzerindeki Eldjik civarlarında²⁴⁹ ve Kukertli'de²⁵⁰ yaşıyorlardı.

---

²⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *İslam Ansiklopedisi*, c.3, Diyanet Vakfı Yayınları, s.272-274.

²⁴² Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, Ankara: Fecr Yayın Evi, 1988, s.106; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, I Basım, Konya: Nur Yayınevi, 1988, s.122; Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, I.Basım, Konya:Yedi Kubbe Yayınları, 2004, s.115; Zekeriya Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000, s.100.

²⁴³ Osman Aydın, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi (93-389/711-999)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatlar Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001; Hayati Bice, *Türk Yurtları Üzerine Notlar: Sosyo Politik Tezler ve Edebi İncelemeler*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2010, s.37.

²⁴⁴ Vambery, s.154.

²⁴⁵ Khanikoff, s.72.

²⁴⁶ Meyendorf, s.41.

²⁴⁷ Vambery, s.154.

²⁴⁸ Meyendorf, s.39.

²⁴⁹ Olufsen, s.295; Khanikoff, s.72.

²⁵⁰ Schuyler, s.107.

Atalarından kalma alışkanlıklarından vazgeçemeyip göçebe bir hayat sürdürmeye devam ederlerdi. Tek farkları iklimin şiddetinden dolayı çadırlarını kibitkalarla değiştirmiş olmalarıdır.²⁵¹ XIX. yüzyılın sonlarına doğru yerleşik hayata geçmişlerdi.

Koyu siyah yüzleri, büyük siyah gözleri ve siyah saçlarıyla kolayca tanınabilirlerdi. Kette-Kurgan yakınlarında yaşayan Araplar, Tacik ve Türk dili konuşurlardı. Kalanlar kendi aralarında Arapçanın bozulmuş bir türünü konuşmakta idiler. Bu dil yarım adadaki saf dilden uzaklaşmıştır.²⁵² Özellikle halı dokumacılığı, sığır yetiştiriciliği ve at ticaretiyle meşguldüler.²⁵³ Sahip oldukları develeri tüccarlara kiralarlar, bol para kazanırlardı.²⁵⁴ Çiftçi olanlar büyük baş hayvanlara sahiplerdi ve bu hayvanları steplerde otlatmaya çıkarıyorlardı. İyi bilinen kuzu derisi işinde gelenek olarak bilgi sahibiydiler.²⁵⁵

Araplar, çarşıları kahverengi ve siyah Pustin veya koyun derisi ile süslerlerdi. Khanikof Arapların da bazı yönlerden Taciklerden üstün olduklarını ve Buhara'da kaldıkları sürece onlar hakkında hiçbir kötü durum işitmediğini ifade etmiştir.²⁵⁶

1.2.1.8. Afganlar

1817 yılından sonra Buhara Emirliği'nde yaşayan Afganların sayısı oldukça artmıştı. Ülkelerindeki karışıklıktan dolayı Afganlar, buraya sığınmak için gelmişlerdi.²⁵⁷ Buhara Emirliği'ndeki sayıları neredeyse 4.000'i buluyordu.²⁵⁸ Amu-Derya kıyılarında yaşıyorlardı. Buhara'ya ziyaretleri çalıştıkları tacirlere bağlı olarak değişiyordu. Eski Buhara'da kendilerine ait kervansarayları vardı.

---

²⁵¹ Khanikoff, s.72.

²⁵² Schuyler, s.107.

²⁵³ Olufsen, s.295.

²⁵⁴ Bonvalot, s.134.

²⁵⁵ Meyendorf, s.40.

²⁵⁶ Khanikoff, s.73.

²⁵⁷ Meyendorf, s.35.

²⁵⁸ Meyendorf, s.41.

Onlar keskin, belirgin, gaga burunları, kömür karası gözleri, siyah saçları, sarıkları, beyaz yün kaftanları ve sarı deriden botları ile hemen tanınıyorlardı.²⁵⁹ Afganlar, Kırgızlar kadar Buhara'nın şehir kurallarına uymuyorlar ve Kabil'deki Afganlardan daha farklı giyiniyorlardı. Buhara şehrine dağlardan gelen Afganların bir bölümü zor şartlar altında hayatlarını sürdürüyorlar, hatta dileniyorlardı. Zihinsel olarak korku ve huşu veren değişik hareketleri bulunmakta olup, bu sebebe bağlı olarak Buhara Emirliği'nin insanlarının bir bölümü onların meczup olduğunu düşünüyorlardı.²⁶⁰ Afganlar sırtlarında bir top kumaşla derbeder bir görüntü sergiliyorlardı.²⁶¹

Yüzyılın ilk yarısında Afganlar Sünni mezhebinden olmalarına rağmen, saçlarını tıraş etmedikleri için Buhara'nın yerli halkı tarafından dindar insanlar olarak görülüyorlardı.²⁶² Yüzyılın sonuna doğru Afganlar inançlı insanlar olarak algılanmış ve onlara yerli halkla eşit bir biçimde davranılmaya başlanmıştı.²⁶³

1.2.1.9. Tatarlar

Moğol ve Türk topluluklarına verilen genel addir.²⁶⁴ Tatarların adına ilk kez Orhon yazıtlarında rastlanır.²⁶⁵ Çinliler Cengiz Han'dan önce Moğolca konuşan toplulukları ayırmadan hepsine Tatar adını vermiştir. Moğol hâkimiyetinden sonra ise Türkçe konuşan bir kısım topluluklara, hatta bazen Orta Asya'daki Türkçe konuşan bütün kavimlere de Tatar denilmiştir.²⁶⁶ XIX. yüzyılda Tatarlar Orta Asya'nın her yerinde aynı zamanda bir Özbek kabilesinin de ismi olan Nogay ismi ile de tanınıyorlardı.²⁶⁷

---

²⁵⁹ Olufsen, s.301.

²⁶⁰ Meyendorf, s.36.

²⁶¹ Vambery, s.155.

²⁶² Meyendorf, s.36.

²⁶³ Olufsen, s.301.

²⁶⁴ Roux, *Orta Asya ve Uygarlık*, s.310.

²⁶⁵ "Tatarlar" *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c.22, İstanbul: Gelişim Yayınları, 1986, s.11300.

²⁶⁶ Faruk Sümer, "Tatarlar", *İslam Ansiklopedisi*, c.12/1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s.58; Faruk Sümer, "Tatarlar" *İslam Ansiklopedisi*, c.40, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s.168.

²⁶⁷ Schuyler, s.105.

Tatarlar yiğitlikleri ile ön planda olup²⁶⁸ savaşta oldukça dayanıklı insanlardı.²⁶⁹ Rus istilasından önce gelmişler, Müslüman oldukları için bölgeye rahatça yerleşebilmişlerdi.²⁷⁰ XIX. yüzyılın ilk yarısında Buhara'daki Tatarların sayısının 3.000 olduğu tahmin edilmektedir. Rusların egemenliğinde olanların çoğu asker ya da kaçak hükümlülerdi. Meyendorf, Tatarların Buhara'ya şanslarını denemek için geldiklerini ileri sürmüştür. Seyyah bu Tatarlardan yaklaşık 300 tanesinin din konusunda çalışma yaptığını notlarının arasına eklemiştir.²⁷¹

Tatarlar Rusçayı iyi bildiklerinden dindaşları olan Müslümanlarla Ruslar arasında tercümanlık yaparlardı. Buhara'da Rus ticareti Tatarların elindeydi.²⁷² Genellikle ticaret ile uğraşmakta olup bunların arasında saat ticareti ile uğraşanlar da vardı. Az sayıda bulunan saat tamircilerinin büyük bir çoğunluğu da Tatar idi.²⁷³

1.2.2. Diğer Dinlere Mensup Gruplar

1.2.2.1. Museviler

Orta Asya'nın en eski halklarından biridir.²⁷⁴ Orta Çağın erken dönemlerinde Museviler Merv, Belh, Buhara, Semerkand'dan Yedi-Su ve Kaşgar'a kadar birçok yerleşim biriminde yerleşmişlerdir. Türkistan'ın VII. yüzyılın ikinci yarısında Araplar tarafından fethinden itibaren bölge Musevileri Müslüman bir çevrede yaşamaya başlamış, İslâm hukuk bölgesinde yaşayan diğer Museviler gibi Türkistan'daki Musevilere de ayrı bir statü verilmişti.²⁷⁵

İslâm'ın ilk dönemlerinde Türkistan'da Musevi yaşamının en büyük merkezi Buhara,

---

²⁶⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 1.Basım, İstanbul: Kabalcı Yayın Evi, 2001, s.104.

²⁶⁹ Johannes Schiltberg, *Türkler ve Tatarlara Arasında (1394-1427)*, Turgut Akpınar (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s.116.

²⁷⁰ Bonvalot, s.36.

²⁷¹ Meyendorf, s.35.

²⁷² Bonvalot, s.36.

²⁷³ Schuyler, s.175.

²⁷⁴ Bonvalot, s.37.

²⁷⁵ Arık, s.77.

Semer kand ve Merv olmuştur. Moğol istilası ve art arda gelen savaşlar XIII. yüzyılda bütün Türkistan sakinlerini etkilediği gibi Musevileri de etkilemiştir. Bu etki oturmuş olan ticaret ve tarım şeklinin bozulması, bölgenin kültür hayatının altüst olması şeklinde gerçekleşmiş ve uzun süredir bölgede yaşamakta olan eski Musevi cemaatleri de doğal olarak bundan zarar görmüştür. Yalnızca Buhara cemaati sağlam olarak kalmış; Buhara, diğer Musevi yerleşim yerlerinin bakiyesi olan Musevilerin de sığınak yeri olmuştur. O zamandan beri Buhara ve çevresi Türkistan'da Musevi yaşamının en büyük merkezi olarak gelişmişti. Muhtemelen “Buhara Yahudileri” terimi bu tarihlerden sonra sıkça kullanılmaya ve gelişmeye başlamıştır.²⁷⁶

Timur'un (1370-1405) hâkimiyeti döneminde Musevi yaşamında inkâr edilemeyecek bir şekilde yeniden bir canlanma meydana gelmiştir. Timur, Buhara Musevilerine de teveccüh göstermişti. Timur Buhara'da yönetimi ele aldıktan sonra birkaç yüz Musevi ailesini bu şehirden, bölgede Musevi yaşamının en önemli merkezlerinden biri olan Semerkand'a göç ettirmiştir. Timur döneminde Musevilere Hristiyan ve Zerdüştiler yanında diğer gayrimüslimler gibi zimmî statüsü verilmiştir. Onlar bu statülerini Timur hanedanlığı süresince korumuştur. Timur döneminde Musevilere tam bir din özgürlüğü verilmiş ve bu sayede onlar dinî ritüellerini ve inanışlarının gereklerini yerine getirebilmiştir.

Timurîlerin hâkimiyeti döneminde gerçekleşen kısa süreli canlanma XVI. yüzyılın başlarında Türkistan'ın göçebe Özbek kabileleri tarafından ele geçirilmesinden sonraki dönemde kısmen sekteye uğramış ise de bu dönemde Türkistan'daki Özbek Hanlıkları Musevilere hoşgörüsünü göstermiş, buna bağlı olarak çok sayıda Musevi ailesi İran'dan Türkistan'a gelerek Musevi topluluğunun büyümesini sağlamıştır.

XVIII. yüzyılda önemli miktarda Musevi nüfusunun bulunduğu şehirler Buhara, Semerkand ve Şehr-i Sebz olmuştur. Geri kalan Musevi nüfusu ise Zerefşan Nehri vadisindeki kasabalarda, çok az bir kısmı da Taşkent'te ve Fergana Vadisi'nde yaşamını sürdürmüştür. Daha sonraki yıllarda Buhara Musevi nüfusunun doğal olarak bir artış göstermesi yanında Afganistan'dan, İran'dan, Osmanlı topraklarından hatta Yemen'den Türkistan'a gerçekleşen Musevi göçleriyle de Musevi nüfusunda önemli

---

²⁷⁶ Arık, s.79.

sayıda artış gerçekleşmiştir.²⁷⁷

XIX. yüzyılda Buhara'nın etnik unsurlarından olan Museviler kendilerini Buhara'ya İran ve Tunus'tan göç edenlerin soyunun bir devamı olarak görüyorlardı. Ancak, bütün yazılı belgelerini onlar Cengiz Han yönetimi altında kaybetmişlerdir.²⁷⁸ Bu nedenle Buhara Musevileri, İslami dönemden önce atalarının Buhara'da yaşamakta olduğu hususunu savunmaktan başka detaylı bir bilgiye sahip değillerdi.²⁷⁹

XIX. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'nın bütün merkezi şehirleri göz önüne alındığında Buhara en çok Musevi barındıran şehirdi. Museviler Buhara'da yaklaşık 800 eve, Meşhed'de 300 eve, Belh ve çevresinde 30 eve, Semerkand ve Herat'ta sadece 10 eve ve Hive'de de 4 eve sahiplerdi. Bedeşan, Hokand ve Kaşgar da Musevi tek bir kişi bile yoktu. Musevilerin Asya'da ilk tercih ettikleri şehrin Buhara olma ihtimali yüksekti.²⁸⁰

1830'lu yıllarda Buhara'da bulunan seyyahlardan Munşi, Buhara'daki Musevi nüfusunun 3.000'den daha fazla; Burnes ise 4.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir.²⁸¹ Yüzyılın son çeyreğinde Buhara'ya gelen Musevi asıllı Elkan Adler Musevilerin sayısının 20.000 kadar olduğunu yazmıştır.²⁸²

Ayrıca XIX. yüzyılda Buhara'da görünüşte Müslüman olan bir grup Musevi'yi de unutmamak gerekir. Bunlar Museviliklerini unutmamış olup kendilerine Marranolar ve Çalalar denmektedir. Marranolar, diğer Museviler ve Müslümanlardan farklı özellikler taşımaktaydılar.²⁸³ Museviler Buhara'da şehrin merkezinde yaşamaktaydılar.²⁸⁴ Şehirde sadece üç sokakta yaşamalarına izin veriliyordu.²⁸⁵

---

²⁷⁷ Arık, s.80-85.

²⁷⁸ Olufsen, s.297.

²⁷⁹ Hasan Kurt, s.106.

²⁸⁰ Meyendorf, s.34-35.

²⁸¹ Munshi, s.127; Burnes, s.275.

²⁸² Adler, s.221.

²⁸³ Bacon, s.33; Arık, s.186.

²⁸⁴ Olufsen, s.297.

²⁸⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.127.

Seyyahların ifadelerinden Musevi erkeklerinin onlarda iyi izlenim bıraktığını görmekteyiz.²⁸⁶ Kadınlar ise güzellikleri ile ön plana çıkmış ve görüntüleriyle göz kamaştırmışlardır. Buhara'nın en güzel kadınları arasında yer aldıklarını da seyyahlar vurgulamaktadır.²⁸⁷

Museviler, evlilik yoluyla Orta Asya halkına karışmaktan kaçınmışlardır.²⁸⁸ Musevilerin hakları ve ayrıcalıkları oldukça kısıtlı idi. Şehrin içinde at sürmeleri yasak olup²⁸⁹ Müslümanlardan farklı elbiseler giyerlerdi. Bellerini basit bir iple sararlar ve koni şeklinde şapka takarlardı.²⁹⁰ Şapkaları ve yanaklarına dökülen bukleleri ile hemen tanınırlardı.

Museviler ticaretle uğraşmaktaydılar.²⁹¹ Burada halı, deri, çay, yün ve imal edilmiş ürünler, ipek boyası satımını gerçekleştirmişler; bunun yanında sokak satıcılığı yapıp değerli taşlar, Avrupalılar için antikalar vb. farklı ürünler de satmışlardı.²⁹² Ayrıca ilaç imalatı ve hekimlikte de ün sahibi olmuşlardı.

Rusların gelişine kadar bütün ticari meziyetlerini göstermek fırsatı bulamamışlardı. Ancak Slav istilacı bütün mağlupları aynı seviyeye getirdiğinden Museviler de dükkân açmışlar ve her ne kadar Sartlarla perakende satışta büyük bir rekabete girmemişlerse de, Sartlar'ın mallarını civar ülkelerden temin etmek zorunda olduklarını anlamış ve ithalat işlerinde öne geçmişlerdi. Bütün bu yönler göz önüne alındığında gerçek bir ticari başarı gösterdiklerini söylemek mümkündür.²⁹³

---

²⁸⁶ Munshi, s.127.

²⁸⁷ Olufsen, s.297.

²⁸⁸ Vambéry, s.154.

²⁸⁹ Khanikoff, s.88.

²⁹⁰ Burnes, s.274; Meakin, s.178; Arık, s.87.

²⁹¹ Bonvalot, s.37-38.

²⁹² Olufsen, s.297-298.

²⁹³ Bonvalot, s.38.

1.2.2.2. Hintliler

Orta Asya'nın bütün büyük şehirlerinde çok sayıda Hindu bulunmaktadır.²⁹⁴ Geneli Şikarpur ve Kabil den gelmişti. Emirlikte Buhara ve Semerkand gibi şehirlerde yaşamakta idiler.²⁹⁵

XIX. yüzyılın ilk yarısında 4,5 yıllık bir süre zarfında Buhara'da Hintlilerin sayısı büyük oranda artmış ve 300 kadarı tacir olarak buraya yerleşmişti.²⁹⁶ Bir kısmı ise köle olarak Buhara'da yaşamakta idi.²⁹⁷ Bölgedeki sayılarının 500 kadar olduğu tahmin edilmekteydi.

Çok çalışkan olduklarından, Yahudilerden daha çok nüfuz kazanmışlardı. Başlarına Yahudilerin giydikleri kalpağın aynısını giyiyorlardı.²⁹⁸ Daha çok büyük şehirlerde görünürler; ince, cılız bedenleriyle dikkatleri üzerlerine çekerlerdi.²⁹⁹ Vambery'ye göre Hindular sarı benizli ve güzel olmayan bir görünüşe sahiptirler.³⁰⁰ Saçları düzdü, çukurlu bir yüzleri vardı ve alınlarında portakala çalan kırmızı, siyah ya da beyaz renkte onların kastlarına göre çapraz şekilde ya da dairesel şekilde çizilmiş nokta bulunurdu.³⁰¹ Dar pantolonları ve tuhaf paltoları ile kolayca tanınırlardı.³⁰²

Burnes, Hinduların ağırbaşlı, çalışkan insanlar olarak tanındıklarını ve toplumla iletişim içinde olmadıklarını yazmıştır.³⁰³ Yaklaşık 50 yıl sonra bölgeye gelen Olufsen ise, Burnes'in aksine Hinduların tefecilik yapmalarından dolayı her yerde kötü gözle görüldüklerini vurgulamıştır. Hindular, devlet tarafından uğradıkları baskıya rağmen

---

²⁹⁴ Schuyler, s.182.

²⁹⁵ Schuyler, s.255.

²⁹⁶ Meyendorf, s.35.

²⁹⁷ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.126.

²⁹⁸ Vambery, s.154.

²⁹⁹ Olufsen, s.160.

³⁰⁰ Vambery, s.154.

³⁰¹ Olufsen, s.296.

³⁰² Schuyler, s.182.

³⁰³ Burnes, s.274.

Yahudilerle birlikte, Buhara'da tefecilik yaparlardı. İkna edici bir neden olmadıkça kimse onlarla konuşmazdı. Gaspçı niteliklerinin Buhara köylerine kadar uzanmış olduğu söylenirdi.³⁰⁴ Hindular, yüksek faizle ve ancak çok sağlam teminat karşılığında borç para verirlerdi.³⁰⁵

Bu insanlar kısmen şehirdeki iş merkezlerine yakın olmak kısmen de güvenlikleri için uzak yerlerde oturmak yerine kervansaraylarda kalırlardı. Böylece borcunu ödemeyen suikastçılardan da daha iyi korunmuş olurlardı.³⁰⁶

Yahudiler gibi, sokaklarda atla gezinmeleri yasaktı; ailelerini Buhara'ya getiremezler, kadın köle satın alamazlardı. İbadethane inşa etmelerine izin yoktu. Onlar kendi dilleriyle ibadet ederler ve putperest statüsünde değerlendirilirdi. Geçit törenlerinde yürümeleri ve put dikmeleri yasaktı.³⁰⁷ Onlar yıllık 4-8 rupi (Hint parası) arası cizye öderlerdi. Müslümanlarla değil diğerleriyle ortak hareket ederlerdi. Kesinlikle bir Müslümana yanlış bir harekette bulunamazlardı. Han, onların mahallesinden geçerken Hindular sıraya geçerek onun sağlıklı ve ihtişamlı olmasını dilemek zorundaydılar. Eğer şehrin dışında at üstüneyken hanı ve kadını görürlerse attan inerlerdi.³⁰⁸

Hinduların bir kısmı İngiliz âdetlerini biliyordu.³⁰⁹ Buhara'daki Hindular İngilizlere efendileri gibi davranmaktaydı. İngilizleri gördükleri zaman onlara yağcılık yapıyorlardı. Burnes ve arkadaşları Buhara Emirliği'nde seyahat ederken Hindular tarafından sık sık ziyaret edilmişlerdir.³¹⁰ Halk arasında itibarları çok azdı. Bu duruma rağmen herhangi bir saldırıya uğramazlardı. Yerliler bu insanlardan korkarlar ve onları Multani adıyla da anarlardı.³¹¹

---

³⁰⁴ Olufsen, s.297.

³⁰⁵ Bonvalot, s.36-37.

³⁰⁶ Schuyler, s.183.

³⁰⁷ Olufsen, s.297.

³⁰⁸ Burnes, s.285.

³⁰⁹ Munshi, s.129.

³¹⁰ Burnes, s.284.

³¹¹ Olufsen, s.297.

1.2.2.3. Çingeneler

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Mısır kökenli olduğu sanılan Çingeneler çeşitli batı dillerinde “Kıpti” anlamına gelen “Gypsie”, “Egyptian” ve “Gitano” gibi isimlerle anılmışlardır.³¹² Ancak iki asırlık karşılaştırmalı dil çalışmaları sayesinde onların Hindistan kökenli olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır.³¹³

Hindistan’dan farklı zamanlarda küçük gruplar şeklinde ayrılan Çingeneler Asya ve Avrupa’ya göç etmişlerdir.³¹⁴ Kapalı bir toplum özelliği gösteren Çingeneler, Avrupa’da görülmeye başladıkları renk ve yaşayış farklılıklarının yanı sıra Türk veya Türklerin ajanı oldukları düşüncesiyle dışlanmış, sürgün edilmiş ve toplu katliama uğramışlardır.

Osmanlı devletinde Çingeneleri yerleştirmeye ve özümlemeye yönelik resmi kararlara rağmen onlar esas yapılarını teşkil eden göçebelik ruhunu devam ettirmişlerdir.³¹⁵ Orta Asya’ya kadar ulaşmış olan Çingenelerin net sayısını tespit etmek oldukça güçtür. Olufsen Çingenelerin, Buhara Emirliği’ndeki sayılarının az olduğunu ileri sürerken,³¹⁶ Meyendorf onların sayısının 2.000 civarında olduğunu³¹⁷ tahmin etmektedir. Çingenelerin bir kısmı Semerkand yakınlarında Zereşan kıyıları boyunca yayılmışlardı. Diğerleri ise Karakul civarında çadır kurarlardı.

Buhara Çingeneleri iri gözlü, ucu büyük, düz ve uzun burunludurlar. Özbeklere göre daha dar görünen bir yüze, daha çıkık elmacık kemiklerine sahiplerdi. Kırgızları andıran göz yapıları vardır. Siyah saçlı ve uzun boylu insanlardı.³¹⁸

Buhara’da dış görünüşleri ve yaşam şekillerine göre Çingene olarak

---

³¹² Ali Rafet Özkan, *Türkiye Çingeneleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.3.

³¹³ Hermann Berger, *Çingene Mitolojisi*, Musa Yaşar Sağlam (çev.), Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000, s.9.

³¹⁴ Özkan, s.12.

³¹⁵ Özkan, s.1-2.

³¹⁶ Olufsen, s.300.

³¹⁷ Meyendorf, s.41.

³¹⁸ Bonvalot, s.267.

sınırlandırılabilir üç kabile vardı.³¹⁹ Khanikoff Çingene kabilelerini Jughi, Mezeng ve Liuli olarak adlandırırken, Olufsen ise bu insanları Masan, Luly ya da Yutshy diye isimlendirmiştir.³²⁰ Buhara’da yaşayan Çingenele Maganesler de deniliyordu.³²¹

Çingener bölgedeki herhangi bir inanca sahip olmadıklarından ve yaşadıkları bölgenin halkları kendilerine zulmettiklerinden dolayı zorunlu olarak kendilerini sağlam inançlı bir Hristiyan veya Müslüman gibi göstermeye çalışmışlardır.³²² Khanikoff Buhara’da Müslümanlarla aynı sınıfta tutulduklarını belirtirken; Olufsen hepsine birden yerli halk tarafından, Müslüman olmadıkları için kâfir denildiğini belirtmektedir.³²³ Yahudi olan Adler de Çingenele kâfir olarak tarif etmektedir.³²⁴ Kadınları örtülü değildi. Erkekler namaz kılmakta veya ibadette çok da titiz değillerdi.

Özbeklerce önceden yerleşilmediği sürece hanlığın tüm göl ve nehir kıyılarında durma izinleri vardı.³²⁵ Her yerde küçük gruplar halinde hareket ederler, hayatlarını göçebeler gibi kalın pamuktan oluşan bez çadırlarda geçirirlerdi.³²⁶

Olufsen Buhara’da yaşayan Çingenelelerin esnaf olduğunu ve tarımla uğraştıklarını belirtmiştir. Ancak Olufsen’in verdiği bu bilgi diğer seyyahlar tarafından doğrulanmamıştır.³²⁷ Temel ticaretleri kehanette bulunmaktı.³²⁸ Onlara ülkenin her bölgesinde falcılıkla uğraşırken ya da at ticareti yaparlarken rastlanılabiliyordu.³²⁹

---

³¹⁹ Khanikoff, s.90.

³²⁰ Khanikoff, s.91; Olufsen, s.300.

³²¹ Meyendorf, s.40.

³²² Berger, s.13.

³²³ Khanikoff, s.91; Olufsen, s.301.

³²⁴ Adler, s.224.

³²⁵ Khanikoff, s.91.

³²⁶ Meyendorf, s.40.

³²⁷ Olufsen, s.300.

³²⁸ Khanikoff, s.91.

³²⁹ Meyendorf, s.40.

Bazıları yolları üzerinde rastladıkları şeylerden aletler yaparlardı.³³⁰ Tahtadan oydukları çanak ve kaşıkları satarlardı. Pirinç ve demir telden kafes yapmakta uzmanlardı.³³¹ Her yerde küçük gruplar halinde hareket ederlerdi. Hayatlarını çadırlarda geçirirler ve kadınları, belirgin olmayan yerlerde çalışırlardı. Buhara Polisi onlara karşı çok sert değildi; çünkü cazibeleriyle baş edemezlerdi.³³²

1.2.2.4. Ruslar

Buhara Emirliği'nde XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusların sayısı çok azdı. Nadir de olsa köle pazarlarında satılıyorlardı. 1820 yılında Buhara'da bulunan Meyendorf Rus kölelerin sayısının diğerleri özgürlüğüne kavuştuğundan dolayı 10 civarında olduğunu belirtmiştir.³³³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında savaş esiri olarak gelen Ruslar, Buhara Emirliği'ne yerleşmişlerdi. Bunların çoğunu Rus olarak kabul etmek mümkün değildi. Çünkü bu insanların büyük bölümü Buhara'da doğmuştu ve çocuklarından torunlarına kadar hepsi burada yaşıyordu. Artık Rus olduklarını unutmuşlardı. Asya gelenekleri ve kanunları içinde asimile olup gitmişlerdi. 1858 yılında Buhara Emirliği'ne gelen ve Emir Nasrullah ile bir antlaşma yaparak esirleri geri götürmek isteyen Ignatyev Rus özelliklerini kaybetmemiş sadece 12 kişiyi yanında götürebilmiştir.³³⁴

Ruslar prestij kazanmak için Türkistan'a yönelmiş; Hokand, Hive Hanlıkları ile Buhara Emirliği'ni işgal etmişlerdi.³³⁵ Buhara Emirliği'nin işgalinden sonra Ruslar bölgede askeri kışlalar kurmuşlar ve Rus aileleri buraya yerleştirmeye başlamışlardı. Rus ailelerin buraya göç etmesi için cazip imkânlar sunmaya çalışmışlardı.³³⁶ Semerkand

---

³³⁰ Bacon, s.33.

³³¹ Bonvalot, s.267.

³³² Meyendorf, s.40.

³³³ Meyendorf, s.36.

³³⁴ Ignatyev, s.112.

³³⁵ Mehmet Saray, *Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler(1775-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.64.

³³⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s.161-162.

gibi şehirlerde az da olsa yaşamaya başlamışlardı.³³⁷

Rusların kendi vatandaşlarına Türkistan topraklarını dağıtması sonucunda Rus köylülerinin Buhara'ya gelmesi halkın çok gücüne gitmiştir. Buhara halkı, Rus amirlerinin ve memurlarının bazı hareketlerinden ve Müslümanlar için konulan kanunlardan memnun değillerdi.³³⁸ Sayıları fazla olmamasına rağmen işgalden sonra etnik güç Ruslar olmuştur.

1.2.2.5. Ermeniler

Ermenilerin Buhara Emirliği'ne girişleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus işgalinin ardından gerçekleşmiştir. Ruslar Orta Asya'ya girdikten sonra bazı Ermeniler Rusları takip etmiştir. Ermenilerin Orta Asya'ya girişlerinde Rusların etkisi büyüktür.

Ermeniler kısa boylu esmer insanlardı. İran formunda sık bir şekilde düğmelenmiş kabanlar giyerlerdi. Buhara'da bulunmayan küçük kürk kepler takarlardı. Bir kısmı tüccarlarla birlikte Nogay bölgesinden gelmişlerdi ve ticaretle uğraşırlardı. Bir kısmı ise uygunsuz mekânların işverenlerinin işlerini görürlerdi. Ancak Buhara Emirliği'nde kanunlar çok sıkı olduğundan ahlaki olmayan işleri yapmakta zorlanırlardı.³³⁹

1.2.3. Esirler

1.2.3.1. İranlılar

İranlılar İslam'ın Şii mezhebine mensuptular. Ancak az da olsa Sünni mezhebe mensup Müslüman Acemler de vardı.³⁴⁰ Acemler İran'dan, Türkistan'a getiriliyor ve çok azı ülkelerine geri dönüyorlardı.³⁴¹ Buhara'da köle olarak kalan İranlılar genellikle asimile oluyorlardı.³⁴² Türkmenler Müslüman olarak görmedikleri İranlı Şii'leri kaçırıp Buhara

---

³³⁷ Schuyler, s.264.

³³⁸ Bigi, s.117.

³³⁹ Olufsen, s.301-302.

³⁴⁰ Raymond Furon, *İran*, Galip Kemeli (çev.), İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943, s.23.

³⁴¹ Burnes, s.276.

³⁴² Olivier Roy *Yeni Orta Asya'da Ulusların İmal Edilişi*, Mehmet Morali (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2000, s.197.

Emirliği başta olmak üzere Orta Asya'nın diğer bölgelerinde köle olarak satıyorlardı.³⁴³

İran ve Teke Türkmenleri arasındaki karşılıklı baskın ve insan kaçırma olayları ahlaki bir yanlış olarak düşünülüyor ve bir çeşit uluslararası yasal uğraşı olarak görülüyordu.³⁴⁴ İki taraf da uygulamayı onaylıyordu. Hem Türkmenler hem de İranlılar için baskın olayı saygın ve heyecan verici olarak görülüyordu.³⁴⁵ Bu nedenlerle Buhara pazarlarına gelen İranlı kölelerin sayısı azalmıyordu.

Buhara'da İranlı esir sayısı oldukça fazla idi. Buhara'daki İranlıların çoğu Emir Seyid döneminde hâkimiyet altına alınan Merv şehrinden alınıp emirliğe getirilmişti.³⁴⁶

Buhara şehrinde her cumartesi sabahı köle pazarı kurulurdu. Burada 30-40 tezgâh bulunur ve köleler satışa çıkarılırlardı.³⁴⁷ İranlı köleler nasıl yakalandıkları ve hangi mezhebe inandıkları konusunda önce sorguya çekiliyorlar, Şii olduklarına kanaat getirildiklerinde ise cüzamlı olup olmadıklarına bakılıyordu. İranlı çocuklar yaklaşık 30 tilaya satılıyorlardı.³⁴⁸

Buhara'daki her zengin kişi genellikle İranlı kölelere sahipti. Özellikle Özbekler köleler olmadan hiç bir iş yapmıyorlardı. Bütün köleleri toplandığında Buhara Emirliği'ndeki sayıları yaklaşık 3.000 kadardı.³⁴⁹

Ruslar tarafından Hive ve Buhara köle pazarları kapatılmıştı.³⁵⁰ Ancak Buhara Emirliği içinde köle ticareti gizlenmeye çalışlsa da devam etmiştir.³⁵¹ Burnes Buhara'da, kölelere başka yerlerden daha iyi davranıldığını ve onların şartlarının rahatlığından

---

³⁴³ Baker, s.219-220.

³⁴⁴ O'Donovan, s.55.

³⁴⁵ Donovan, s.36.

³⁴⁶ Khanikoff, s.86.

³⁴⁷ Burnes, s.281-282.

³⁴⁸ Vambéry, s.152.

³⁴⁹ Meyendorff, s.36.

³⁵⁰ Donovan, s.34.

³⁵¹ Schuyler, s.436.

dolayı, özgürlüklerini elde ettikten sonra bile çoğunun geri dönmediğini ifade etmiştir.³⁵²

İranlı köleler Nadir Şah'ın sefer hikâyelerine düşkünlerdi. İran'ın Buhara'ya başka seferler düzenleyeceğini ümit ediyorlardı. Emir ve Buhara'nın ileri gelenleri ihtiyatsızca İranlılara güvenirlerdi. Bu nedendir ki 500 kişilik düzenli Buhara ordusundan 450'sini İranlılar oluştururdu. Komutanları da yine aynı soydandı.

İranlılar yüzlerinin düzgünlüğü ve gür siyah saçları ile kolayca ayırt edilirdi.³⁵³ İranlıların milli kıyafetleri sırta yapışan bir gömlekle bir deri şalvardı.³⁵⁴ Buhara Emirliği'ndeki İranlıların giyimleri tarif edilmese de beyaz ya da mavi sarık taktıkları bilinmektedir.³⁵⁵

1.2.3.2. Çinliler

Buhara Emirliği'nde çok az sayıda olsa da Çinliler yaşamakta idiler. Genellikle Semerkand şehrinde hayatlarına devam ediyorlardı ve kendi dillerini konuşuyorlardı.³⁵⁶ Buhara pazarlarında nadir olarak Çinli köleler satılmaktaydı.³⁵⁷

1.3. Şehirler ve Şehirlerin Yapısı

Buhara Emirliği'nin sınırları sürekli değiştiğinden eyalet sayıları da buna bağlı olarak değişiklik göstermiştir. 1840'lı yıllarda Buhara'da bulunan Khanikoff, bölgeyi on dokuz eyalete ayırmıştır.³⁵⁸ 1860'lı yıllarda Emirliğe Müslüman bir derviş kılığında giren Vambery ise bölgenin on iki eyalete bölündüğünü belirtmiştir.³⁵⁹ Yuri Bregel'in XIX. yüzyılın ilk yarısını gösteren *An Historical Atlas Of Central Asia* adlı eserindeki

---

³⁵² Burnes, s.283.

³⁵³ Khanikoff, s.86.

³⁵⁴ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, c.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948, s.303.

³⁵⁵ Vambery, s.152.

³⁵⁶ Meyendorf, s.40.

³⁵⁷ Burnes, s.283.

³⁵⁸ Khanikoff, s.96.

³⁵⁹ Vambery, s.149.

haritada ise Buhara Emirliği içerisinde 16 şehir gösterilmiştir.³⁶⁰

XIX. yüzyıl boyunca Buhara Emirliği'nin sınırları içinde bulunan şehirler ana hatları ile Buhara, Semerkand, Karşı, Şehr-i Sebz, Kermine, Hisar, Belh, Endhuy, Cizak, Çarcuy, Kette-Kurgan, Ura-Tübe, Hisar, Hatırça, Çarşamba, Karakul, Nur-Ata, Pence-Kend, Cizzak, Yengikurgan, Pencşembe, Çelek ve Pey-Kend'dir.³⁶¹

Emirlikteki şehirlerin birtakım karakteristik özellikleri bulunmaktaydı. Öncelikle her şehirde çamurdan bir duvarla kaplanmış küçük de olsa bir kale vardı. Ayrıca yasalara göre şehir olarak adlandırılan her yerde bir tanesi namaz kılmaya hazır tüm halkı alabilecek kapasitede en az üç cami vardı.³⁶² Her şehrin merkezinde bir Registan (Pazar) bulunurdu ve tüm sokak başları Registan'da birleşirdi.³⁶³ Buhara'nın tüm şehirleri hakkında seyahatnamelerde yeteri kadar bilgi olmadığından dolayı şehirlerden yalnızca önemli olanlar üzerinde durulacaktır.

1.3.1. Buhara

Semerkand ile birlikte Orta Asya'nın en tanınmış ve saygın şehri olan Buhara, 40° enlemiyle Afganistan'ın batısından geçen boylamın kesiştiği noktadadır. Şehir, Tien Şan dağlarından doğan ve doğudan batıya doğru yaklaşık 600 km kateden Zerefşan nehrinin aşağı havzasında büyük bir vahanın ortasında yer alırdı. Buhara açık deniz kıyısındaki bir liman gibi tam çölün kenarında, yani Orta Asya'yı bir yandan Güney Rusya'ya diğer yandan Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde yer alıyordu.³⁶⁴ Şehir "Soylu Buhara" olarak da anılıyordu.³⁶⁵

M.Ö. III. veya IV. yüzyıl arasında Buhara, Soğdiana'nın temel şehirlerinden birisi oldu

---

³⁶⁰ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.63.

³⁶¹ Khanikoff, s.96-97; Olufsen, s.576; Vambéry, s.149; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi Sakarya, 2009, s.26; Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.63.

³⁶² Khanikoff, s.96.

³⁶³ Meakin, s.51.

³⁶⁴ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.11.

³⁶⁵ Olufsen, s.502.

ve Moğol istilasını dâhil yangınlar ve savaşların yüzyıllardır sebep olduğu yıkımlara rağmen aynı yerde kaldı. Buhara, Samanilerin başkenti olarak IX. yüzyıldan sonra Orta Asya tarihinde dikkate değer bir yere sahip olup Semerkand ile şöhret için yarıştı. Fakat II. Abdullah Han zamanından başlayarak Rusya'nın işgaline kadar Astrahanlıların ve Mangıtların başkenti olan Buhara, Orta Asya'nın en büyük ve en zengin şehri haline geldi.³⁶⁶

XIX. yüzyılda bir üçgeni andıran kütlesiyle Buhara, yaklaşık 6 km'lik bir alanı kaplamaktaydı. Çapı yaklaşık 2,5 km'idi.³⁶⁷ Amu-Derya, Buhara Emirliği'ndeki en önemli su yoluydu.³⁶⁸ Zerefşan suyu ayda iki kere şehre ulaşırdı, tüm Zerefşan vadisi için yerleşik su kullanım sistemine göre şehirdeki suyun sürekli bir tedarikini sağlamak üzere Buhara'nın bütün bölgelerinde çeşitli büyüklükte yaklaşık olarak 100 tane havuz vardı. Son derece karmaşık ve sıkı bir şekilde inşa edildiği için şehrin merkezinde çok az sayıda ağaç yetişiyordu.³⁶⁹

Buhara en eski zamanlardan beri ticaret merkezi olarak tanınmıştı. Buhara şehrinin konumunun yanında Buharalıların ticarete olan düşkünlükleri de şehrin ileri bir konuma ulaşmasını sağlamıştı.³⁷⁰

Khanikoff'a göre Buhara 1840'lı yıllarda tahminen 60.000 ile 70.000 kişilik bir nüfusa sahipti.³⁷¹ Bazı mahallelerde aynı etnik guruptan insanlar bir arada yaşardı. Diğer bölgelerde ise zengin ve fakir insanların evleri bir arada olurdu.³⁷² Sosyal eşitsizlik devam eden örf ve adetleri bozmamıştı. Fakir ve zengin asilzade aileler için böyle bir komşuluk birtakım kolaylıkları da beraberinde getirdi. Çünkü onlara hizmet verecek

---

³⁶⁶ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.80.

³⁶⁷ Olufsen, s.510.

³⁶⁸ Igantjev, s.96.

³⁶⁹ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.80.

³⁷⁰ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.582.

³⁷¹ Khanikoff, s.123.

³⁷² Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.80.

insanların bulunması kolay olmaktadır.³⁷³

Buhara'da kubbeler, camiler, medreseler, minareler, saraylar, şehrin merkezinden yükseliyordu. Surlara yakın bir gölet düz çatıları olan evler tarafından çevrenmişti.³⁷⁴ Khanikoff, XIX. yüzyılda şehirde 360 sokak, 103 medrese, 24'ü taş diğerleri ise ahşap olmak üzere 38 kervansaray, 16 hamam, 24 tanesi şehrin içinde 22 tanesi de şehrin dışında olmak üzere 46 adet pazar bulunduğunu belirtmektedir.³⁷⁵ Emir'in sarayı olan *ark* şehrin ortasında, bir tepeye inşa edilmiş ve çevresi daha yüksek dişli duvarlarla kapatılmıştı.³⁷⁶

Sarayın kapısında Buhara'nın tek kamu saati bulunurdu.³⁷⁷ Mir Arab Medresesi, Kelan Minaresi, Kukeltaş Medresesi, Abdullahhan Medresesi ve Bahaeddin Nakşibendî Külliyesi Buhara'da bulunan önemli sanat eserlerindedir.³⁷⁸

IX. yüzyılda inşa edilen ama birçok kez yıkılıp yeniden yapılan Buhara surları XIX. yüzyılın başında tamamen sağlam olup on iki km. uzunluğundaki surlar, yuvarlak burçlarla ve her birinin ayrı adı olan, güneş doğarken açılıp batarken kapatılan on bir kapıyla donatılmıştı.³⁷⁹ Bu kapılar adlarını şehir merkezine yol alan ana caddelerden almıştı. Bunlar; 1-Mezar, 2-Kavle ya da Karşı, 3-Sallahane, 4-Namazgâh, 5-Şeyh Celal, 6-Karagöl, 7-Oğlan, 8-Şirgiran, 9-Telipeh, 10-İmam ve 11-Semer kand'dır.³⁸⁰ Bu girişlerin her birinde nöbetçiler olur³⁸¹ ve geceleri kapatıldıklarında anahtarları emirin

---

³⁷³ Abdulvahab Kara, *Kazakistan ve Kazaklar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s.241.

³⁷⁴ Meyendorf, s.33; Olufsen, s.513.

³⁷⁵ Khanikoff, s.98-118.

³⁷⁶ Khanikoff, s.123.

³⁷⁷ Dobson, s.258. Bu saatin Giovanni Arlandi adlı bir İtalyan köle tarafından yapıldığı söylenmektedir. Ancak Ruslar bu saatin Rus- Tatar bir mahkûm tarafından yapıldığını iddia etmektedirler (Dobson, s.258).

³⁷⁸ Gözde Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s.177.

³⁷⁹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.101; Adler, s.218.

³⁸⁰ Olufsen, s.514; Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.80; Khanikoff, s.98.

³⁸¹ Meakin, s.53.

sarayına gönderilirdi.³⁸²

Bütün sokaklar inanılmaz derecede dardı. Ana caddelerde iki at arabası yan yana zorlukla geçebiliyordu. Dar sokaklarda at arabaları geçiş yaparlarken duvarlara sürtmek zorunda kalırlardı. Çoğu sokak genelde 1 ya da 1,5 m genişliğinde olurdu. Sadece şehrin merkezindeki birkaç yerde yollar döşenmiş durumdaydı. Kuru mevsimlerde, lös kumlarından bulutlar evlerin içine doluyordu. Islak zamanlarda sokaklardan geçmek; tekerlere, ayaklara, atların bacaklarına yapışan çamur yüzünden çok zorlayıcı olurdu.³⁸³

1868 yılında Rus hâkimiyetine girmesi ile şehir değişmeye başlamıştı. 1888'de demiryolunun ve Rus yerleşimcilerinin bölgeye gelmesi sonucunda Buhara'nın yasak şehir ünü son bulmuştu. Artık Buhara'ya gitmek isteyen yolcular Türkmen çölünden tamamen güvenlik içinde geçip fırsat olarak gördükleri yeni Rus topraklarını ziyaret edebiliyorlardı.³⁸⁴

1.3.2. Semerkand

MÖ. 535 yılında Pers hükümdarı Cyrus tarafından Zerefşan nehrinin güney kıyısında vadiye hâkim yüksek bir mevkide kurulmuştur.³⁸⁵ Çinlilerin Kan-gi adını verdiği şehir şekil bakımından sekiz köşeliydi.³⁸⁶ Şehrin arka tarafındaki tepeler karlı dağ sırasıyla çevrilmişti.³⁸⁷ Semerkand-tav adlı bu dağın doğusu sürekli kar altında olup batıya gidildikçe kar miktarı düşerdi.³⁸⁸ İslam dünyasının şair ve uleması Semerkand'ın yeryüzündeki dört cennetten biri olduğunu söylerlerdi. Havası ve suyu çok güzel olan şehrin her yerinde akarsular bağ ve bahçeler vardı.³⁸⁹ Buhara'ya göre daha yukarıda

---

³⁸² Olufsen, s.514.

³⁸³ Meyendorf, s.34; Olufsen, s.516.

³⁸⁴ Zarccone, s.57.

³⁸⁵ Osman Aydın, "Semerkant", *İslam Ansiklopedisi*, c.36, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.481; İbrahim Atalay, s.301.

³⁸⁶ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.s.39, 45.

³⁸⁷ Schuyler, s.233.

³⁸⁸ Olufsen, s.50.

³⁸⁹ Bigi, s.118.

kalan Semerkand'a, suyun bolluğu nedeniyle daha çok değer verilirdi.³⁹⁰ Semerkand'da sulama Zerefşan nehrinden açılan kanallar vasıtasıyla yapılırdı. Semerkand canlılığını Zerefşan nehrine borçluydu.³⁹¹

Hindistan'dan, İran'dan ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının birleştiği noktada bulunması ve çevresinin çok verimli topraklarla sarılmış olmasından dolayı Semerkand'a çok sayıda insan yerleşmiştir.³⁹²

Samaniler devrinde yaklaşık 500.000 kişi, Cengiz Han zamanında ise 100.000 aile şehirde yaşıyordu.³⁹³ Cengiz Han Semerkand'ı fethettikten sonra on binlerce Müslümanı doğuya getirerek yerleştirmişti.³⁹⁴ Timur 1371 yılında Semerkand'ı başkent yapmış ve göçebe halkı buraya toplamaya çalışmıştır.³⁹⁵ XIX. yüzyılın başlarında emirliği ziyaret eden Meyendorf Semerkand'ın nüfusunu 50.000,³⁹⁶ yüzyılın ikinci yarısında şehre seyahat gerçekleştiren Schuyler ise 30.000 kişi olarak tahmin etmiştir.³⁹⁷ Semerkand-tav'ın doğusunda karasal iklim ve verimsiz topraklar nedeni ile az sayıda insan yaşardı.³⁹⁸ 1843'ten sonra yaklaşık olarak 1.000 kişilik bir nüfusla şehrin batı surlarının yakınlarında bir Yahudi mahallesi de vardı.³⁹⁹ Semerkand'da Tacikler, Özbekler, Kırgızlar, Araplar, Afganlar, Türkmenler ve İranlılar yaşardı.⁴⁰⁰

Hanlar Buhara'ya göre iklimi daha güzel olduğu için yazları zamanlarının bir bölümünü

---

³⁹⁰ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.11.

³⁹¹ Meakin, s.13.

³⁹² Wilhelm Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, M. A. Yalman, T Andaç, N. Uğurlu (çev.), İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008, s.411; Vambery, s.181.

³⁹³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.93.

³⁹⁴ G., Ahmetcan Asena, *İpek Yolu: Çin-Doğu Türkistan*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2009, s.15.

³⁹⁵ Vitaly Naumkin, *Samarkand: Caught in Time: Great Photographic Archives*, Reading: Garnet Publishing, 1992, s.11.

³⁹⁶ Meyendorf, s.32, Schuyler, s.253.

³⁹⁷ Schuyler, s.255.

³⁹⁸ Olufsen, s.50.

³⁹⁹ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.82; Meakin, s.176.

⁴⁰⁰ Dobson, s.225.

Semer kand'da geçirirlerdi.⁴⁰¹ Ayrıca Buhara hanları yılda bir kez Semer kand'a gidip dikdörtgen şeklindeki *Köktaş*⁴⁰² adı verilen Mirza Uluğ Beg medresesinde bulunan mavi bir taşın üzerine oturarak hâkimiyetlerini perçinlemek zorundaydılar.⁴⁰³

Semer kand Avrupa'nın dikkatini oldukça çekmesine rağmen nadiren ziyaret edilmiştir.⁴⁰⁴ Şehirdeki eski eserler ve kimi büyük yapılar görünüşüne önemli ölçüde azamet ve heybet vermekteydi. Kentin güney doğu sınırında ve bir tepe üzerinde iç kale bulunmakta olup iç kale çoğu cami ve türbe olan birçok yüksek yapıyı içine alırdı.⁴⁰⁵ Şehrin her yanında düz çatılı evlerin üzerinde kubbeler yükselirdi.⁴⁰⁶

Semer kand'ın 1- Dervaze-i Buhara, 2- Dervaze-i Paikobah, 3- Dervaze-i Hz. Şah-ı Zinde, 4- Dervaze-i Kalender Han, 5- Dervaze-i Suzangiran, 6- Dervaze-i Hoca Ahrar adında altı giriş kapısı vardı.⁴⁰⁷

Semer kand'da surlar, kanallar, çok sayıda havuz ve sarnıç mevcut olup; ikisi Hamam-ı Hoca Ahrar, diğeri Hamam-i Miri adında toplam üç halk hamamı ve iki kervansaray bulunurdu.⁴⁰⁸ Semer kand'ın önemli eserleri; Timur'un Türbesi, Şah'ı Zinde Camisi, İsmail Buharî Külliyesi, Çolpan Ata Türbesi, Bibi Hatun Medresesi, Uluğ Beg Medresesi ve Şirdar Medresesi'dir.⁴⁰⁹

Semer kand'da "kadimi Semer kand'ın yüreği" diye tanımlanan bir tarafı yol üç yandan üç medreseyle sınırlanan çok büyük bir meydan bulunurdu. Registan⁴¹⁰ olarak

---

⁴⁰¹ Meakin, s.40

⁴⁰² Köktaş'a Orta Asya'nın "Kader Taşı" da denirdi. (Dobson; 208.)

⁴⁰³ Schuyler, s.255; Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.82.

⁴⁰⁴ Schuyler, s.234.

⁴⁰⁵ Vambery, s.172

⁴⁰⁶ Schuyler, s.233.

⁴⁰⁷ Khanikoff, s.129

⁴⁰⁸ Khanikoff, s.129-130; Vambery, s.181.

⁴⁰⁹ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.82; Naumkin, s.15-16; Ramazanoğlu, s.83.

⁴¹⁰ Kum meydanı demektir.

adlandırılan bu meydan konumu nedeni ile avlu gibi de kabul edilebilirdi.⁴¹¹

Semer kand'ın dışarıdan görüntüsü Vambery'nin hoşuna gitmemiştir. Ancak içine girdikten sonra bu kadim başkent in gerek yerinin güzelliği, gerek çevresini kuşatan toprakların bereket ve verimliliği nedeniyle, Türkistan'da gördüğü diğer kentlerin tümünün üstünde olduğunu ifade etmiştir.⁴¹²

Ülkeyi Buhara'dan yöneten Özbekler daha çok baş şehirlerinin imarı ve gelişmesine önem vermişlerdi.⁴¹³ Semer kand bu yüzden ihmal edilerek Buhara'nın gölgesinde kalmıştı. Maveraünnehir topraklarında ilerleyen Ruslar 1868 yılında Semer kand'ı işgal ederek Türkistan genel yönetim bölgesine kattılar.⁴¹⁴ 1871'den itibaren Timur'un inşa ettiği şehrin batısında yeni bir şehir yükseldi, şehir daha sonra Hazar Denizi ötesi demiryoluna bağlanınca bir yol kavşağı olarak yeniden eski canlılığına kavuşmaya başladı.⁴¹⁵ 1873 yılından itibaren şehir Rusların oturduğu yer ve yerli halkın oturduğu yer olarak ikiye ayrılmıştır.⁴¹⁶ Semer kand günümüzde birçok seçkin mimari yapıyı barındıran tarihi dokusu ile açık hava müzesi görünümünde olup çok sayıda turist çekmektedir.⁴¹⁷

1.3.3. Karşı

Şehrin temelleri XII. yüzyılda atılmıştır.⁴¹⁸ XIX. yüzyılda Karşı olarak adlandırılan şehir daha önce Nesef olarak biliniyordu.⁴¹⁹ Buhara'dan Belh'e giden yol üzerindeki

---

⁴¹¹ Ramazanoğlu, s.104.

⁴¹² Vambery, s.181.

⁴¹³ Aydınlı, "Semerkant", s.484.

⁴¹⁴ Hayit, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, s.237-239.

⁴¹⁵ Aydınlı, "Semerkant", s.484; St. Petersburg ile Semer kand arasındaki demiryolunun toplam uzunluğu 1450 km. kadardı (Dobson, s.199).

⁴¹⁶ Dobson, s.207. Eski Semerkant mimari ve tarihi eseleri konusunda çok iddialıydı. Rusların yaşadığı yeni Semer kand'da ise şehir planlaması oldukça güzeldi. Ormanlık ve çok geniş ve beyaz tuğladan yapılmış bahçeli evler sıra sıra dizilmişti. Temiz sular yolların her iki tarafından akardı (Dobson, 208-209).

⁴¹⁷ Naumkin, s.11.

⁴¹⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.421.

⁴¹⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.146; Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, Füsün Tayanç-Tunç Tayanç (çev.), Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2009, s.264.

düzlükte kurulmuştu ve bir ırmak şehrin ortasından akardı.⁴²⁰ Şehir, büyüklüğü ile ön plana çıkıyordu.⁴²¹ Toprakları çok verimli olan şehirde pirinç, yün ve meyve üreticiliği yapılırdı.⁴²² Karşı şehrinin nüfusu yaz ve kış mevsimine göre değişiklik gösterirdi. William Moorcroft yaz aylarında 20.000 civarında olan nüfusun kış aylarında ikiye katlandığını ifade etmiştir.⁴²³ Mangıtlar Buhara'nın dışında Karşı şehrinde de yaşarlardı.⁴²⁴ Zengin Özbeklerin burada evleri bulunurdu. Kaşka Nehri'nin suyu XIX. yüzyılın başlarında sık sık sele neden olurdu.⁴²⁵ Yüzyılın ikinci yarısında ise nehrin suyu şehre ulaşmadan çok önce bitiyordu.⁴²⁶ Geniş ve harika bağ bahçeleri ile anılan Karşı, çok önemli bir ticaret şehriydi. Afgan tüccarların kervanları özellikle bu şehre uğrardı. Türkmen halıları için önemli bir pazardı. Aynı zamanda bu şehir Buhara pazarına hububat temin eden merkezlerdendi.

Orijinalinde üç eş merkezli duvarla çevrelenmiş olan şehir XIX. yüzyılda sadece alçak, çökük birçok geçişe sahip kil duvarlardan ibaretti. Şehirde var olan 10 adet kervansaraydan bir tanesi Hindular içindi. Buhara'da olduğu gibi bir Registan ile küçük bir pazar çarşısı bulunmaktaydı. İki medrese ve bir cami tarafından çevrelenmiş⁴²⁷ olup Buhara Emirliği'nin en teşkilatlı ve en iyi hamamı burada bulunurdu.⁴²⁸ Meyve bahçelerinin arasında olan evler ise genelde düz çatılıydı.⁴²⁹

---

⁴²⁰ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, sa. VII, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, s.233.

⁴²¹ Meyendorf, s.32; Burnes, s.257.

⁴²² Meyendorf, s.28.

⁴²³ Moorcroft, s.503.

⁴²⁴ Hatunoğlu, s.39.

⁴²⁵ Meyendorf, s.31.

⁴²⁶ Schuyler, s.411.

⁴²⁷ Olufsen, s.566.

⁴²⁸ Bonvalot, s.255.

⁴²⁹ Moorcroft, s.502.

1.3.4. Şehr-i Sebz

Eskiden Keş olarak anılan şehir bugün Şehr-i Sebz olarak bilinir.⁴³⁰ Bahçeleri ve tarlaları Kitab'la bağlantılı olan ünlü şehir, Semerkand'ın yaklaşık 88,5 km güneyine kurulmuştur.⁴³¹ Şehr-i Sebz Timur'un doğum yeri olup Buhara'ya araba ile dört günlük mesafededir.⁴³² XIX. yüzyılda yeşil şehir olarak da anılan Şehr-i Sebz yaklaşık 20.000 kadar bir nüfusa sahipti ve nüfusun çoğunluğunu Özbekler oluştururdu. Vahalara sahip bölgeleriyle birlikte üç medreseye ve 90 camiye sahipti. İyi şekilde korunan şehirde dört adet giriş bulunurdu ve bu girişlere geçiş köprüler vasıtası ile gerçekleşmekteydi. 1811'den 1836'ya kadar tanınmış bir bey olan Danyal Atalık tarafından yönetilmiştir. Uzun zaman boyunca Mir Haydar ve oğlu Emir Nasrullah'a karşı azimli bir şekilde karşı durmuştur.⁴³³ Emir Nasrullah Şehr-i Sebz'e 15 defa askeri yürüyüş düzenlemiş ama bir netice alamamıştır.⁴³⁴ 1870'e gelindiğinde ise Şehr-i Sebz Ruslar tarafından işgal edilip Buhara emirine verilmiştir.⁴³⁵ Abdulahad Han genelde Buhara'da kalmayıp Şehr-i Sebz'de ikamet ederdi.⁴³⁶

1.3.5. Belh

Buhara ile Belh arası yaklaşık 483 km'dir.⁴³⁷ Dünyadaki şehirlerin çoğundan daha eski bir şehir olan Belh, tepenin yamacından itibaren yaklaşık 9,5 km boyunca uzanırdı. Asyalılar tarafından "şehirlerin anası" olarak isimlendirilen şehrin, Pers Devleti'nin kurucusu Kiros tarafından inşa edildiği söylenmektedir. Büyük İskender'in fethinden

---

⁴³⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.145; Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, s.264.

⁴³¹ Olufsen, s.567; Ahmed Taşağıl, "Keş", *İslam Ansiklopedisi*, c.25, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s.314.

⁴³² Bigi, s.99.

⁴³³ Olufsen, s.567-568.

⁴³⁴ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s.11.

⁴³⁵ Schuyler, s.84-85.

⁴³⁶ Bigi, s.99.

⁴³⁷ Schuyler, s.218-219.

sonra *Baktriya* ismini almıştır.⁴³⁸ Belh tarih boyunca birçok dinin merkezi olan hem stratejik hem de ticari önemi bulunan çok yönlü bir şehirdir.⁴³⁹ Cengiz Han şehri yerle bir etmişti.⁴⁴⁰ Şehir Timurular zamanında bu imparatorluğun bir parçası haline gelmiştir.⁴⁴¹

Belh Özbeklerin hâkimiyetine Muhammed Han Şibanî döneminde girmiş, devletin üçüncü önemli şehri haline gelmiştir. Astrahanlılar döneminde ise Belh'in önemi daha da artarak devletin ikinci önemli şehri konumuna yükselmiş,⁴⁴² kısa bir süre Afganistan'ın hâkimiyetine girdikten sonra şehir Şah Murad döneminde, 1800 yılında tekrar Buhara Emirliği'ne bağlanmıştı. 1849 yılında Buhara, Belh şehrini Afganistan'a terk etmek zorunda kalmıştı.⁴⁴³

XIX. yüzyılda Belh şehri yıkık camiler ve mezarlardan oluşan bir harabe halindeydi. Burnes Belh'in nüfusunu 2.000 olarak belirtmekteydi. Şehrin çoğunluğunu Afganlar ve Araplar oluşturuyordu. Şehrin dışındaki araziler geniş olup buralarda sayısız bahçeler yer almaktaydı. Nüfusu artmasa da şehrin kurulduğu alan sürekli genişlemiştir. Balçıkla çevrilmiş bir sur şehrin üç tarafını çevrelemişti. Karşı şehrinin binaları dayanıksız materyallerden yapılmış olup şehirde çok güzel inşa edilmiş üç medrese vardı.⁴⁴⁴

1.3.6. Kitab

Şehr-i Sebz'in kardeş şehridir, diğerine nazaran yüksek bir bölge üzerinde kuruludur. Şehirde yaklaşık 15.000 kişi yaşamaktadır. Buhara garnizonları şehirde bulunurdu. Emir, harem ve birçok çocuğu ile burada sık sık ikamet ederdi. Şehirde, güçlü bir şekilde desteklenmiş ve yüksek duvarlarla çevrelenmiş iç kale yapay bir tepe üzerine

---

⁴³⁸ Burnes, s.237.

⁴³⁹ Uçkun, s.51; H. A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Hasan Kurt (çev.), Ankara: Çağlar Yayınları, 2005, s.23.

⁴⁴⁰ İbn-i Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, Ali Murat Güven (sad.), İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, s.287.

⁴⁴¹ Burnes, s.237.

⁴⁴² Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s.37.

⁴⁴³ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s.30-31; Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987, s.18.

⁴⁴⁴ Burnes, s.238.

oturtulmuştu. Giriş sundurması iki kuleyle desteklenmişti ve oldukça etkileyici görünürdü. Kalede, Kitab beyi ve burayı ziyaret ettiği zamanlarda emir konakları. Emir'in kullanması için yapılmış, bir de meclis camisi bulunmaktaydı. Kitab, bostan ve gül bahçeleri ile ünlüdür ve güzellikleriyle Şehr-i Sebz'inkileri bile bastırıldığı söylenir. Kitab şehrinde Buhara'nın en iyi üzümleri yetişirdi. Şehir geniş bir pazar meydanına ve çok sayıda dükkâna sahipti.⁴⁴⁵

1.3.7. Çarcuy

Amu-Derya nehrinin güneyinde bulunan şehirlerdendir. Şehirde yaklaşık 1.000 ev bulunmaktadır. Hivelilerin saldırmasından korkulduğundan şehirde bir garnizon bulunurdu.⁴⁴⁶ Rus istilasından sonra şehir ikiye ayrılmıştı. Eski Buhara şehri Amu-Derya'nın kıyılarından yaklaşık 13 km uzağa kurulmuştu. Yeni Buhara şehri ise tamamen Ruslara aitti ve nehir üzerinde konumlanmıştı.

XIX. yüzyıl ortasında Çarcuy, Türkmenlere karşı bir kale vazifesi görmekte idi. Çarcuy'da Emir Muzaferreddin sulama sistemini tekrar başlatarak çok verimli vahaların bulunduğu bir merkeze sahip olmuştu. Lösle kaplı ve kumlu toprakların ekilmesi için suya ihtiyaç vardı.

Diğer şehirlerde olduğu gibi tepe üzerine kondurulmuş ve kulelerle çevrelenmiş olan bir kale mevcuttu. Bey'in ikamet ettiği iç kaleye demir monteli kuvvetli bir girişten sonra geçiş yapılıyordu. İç kalenin girişi, Buhara'daki arkta olduğu gibi yukarı doğru eğimli ve sivri bir giriş sundurmasının üzerinde kemer altları ve iki yuvarlak kule ile şekillendirilmişti.

Şehir, güzel bahçelere sahip olup gülleri, üzümleri, diğer meyveleri ve çiçekleriyle dikkat çekiyordu. Çarcuy'da düz çatılı binalar karmaşık bir görüntüye neden olurdu. Şehirde küçük bir pazar yeri ve birkaç küçük saray göze çarpardı. Burası daha çok köle pazarları ile ünlenmişti.⁴⁴⁷

---

⁴⁴⁵ Olufsen, s.569.

⁴⁴⁶ Meyendorf, s.30.

⁴⁴⁷ Olufsen, s.570.

1.3.8. Kermine

Tarihte, Badiye-i Hurdak ve Kerminiye gibi isimler ile de anılmıştır.⁴⁴⁸ Amu-Derya nehrinin aşağı kısımlarında kurulmuştur. Şehrin kenar ucunda yüksek duvarla çevrili bir kale bulunurdu. Geniş bir düzlüğe kurulan Kermine geniş tarlalar ve bahçelerle dolu olup Zerefşan'dan temin edilen kanallarla sulanırdı. Pamuk yetiştiriciliği önemli bir endüstri koluydu. Olufsen'in tahminlerine göre nüfusu 12.000 kişi kadardı. Canlı bir ticaret merkeziydi. Bu yüzden Ruslara ait birçok ürün, burada pazarlarda satılırdı.⁴⁴⁹ Buhara ile Kermine arası yaklaşık 113 km. kadardı.⁴⁵⁰ Kermine merkeze yakınlığı ve iklimi dolayısı ile popülerdi. Genelde emirlerin çocukları ve yakınları devlet idaresini öğrenmeleri için Kermine'ye gönderilirdi.⁴⁵¹

1.3.9. Kerki

Kerki şehrinin ana yapısı Amu-Derya nehrinin sol kıyısına inşa edilmiştir. Nehrin sağ tarafında üç tarafı duvarlarla çevrelenmiş küçük bir kale vardır. Şehir bu kalenin etrafına kurulmuştur. 1887 yılında Rusya'nın hâkimiyet bölgesine dâhil edilmişti. Bu tarihten sonra şehirde bir bey olmasına rağmen güç, beyin bir tür danışmanlığını yapan Rus garnizonunun şefindeydi. Kerki'de pamuk endüstrisi ve tütün üretimi üzerine çalışan birkaç fabrika bulunuyordu. Nehirdeki küçük buharlı teknelerin de ana durak mekânı olan şehirde, üç adet cami, bir pazar, bir kervansaray ve Ermeniler tarafından işletilen ilkel Rus otelleri vardı. Yerli halkı oluşturan Özbekler ve Türkmenler tarımla geçimlerini sağlardı. Amu-Derya'dan açılan kanallar bölgeyi sulardı. Kerki'nin şehir duvarları yanında ünlü imam, Kerki gömülüdür.⁴⁵²

1.3.10. Hisar

II. Abdullah Han, Hisar'ı hâkimiyeti altına almıştı.⁴⁵³ Yaklaşık 15.000 kadar bir nüfusa

---

⁴⁴⁸ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 103.

⁴⁴⁹ Olufsen, s.571-572.

⁴⁵⁰ Meakin, s.40.

⁴⁵¹ Hatunoğlu, s.121.

⁴⁵² Olufsen, s.567.

⁴⁵³ Hatunoğlu, s.33.

sahip olan Hisar'da, kılıç ve bıçak endüstrisi önemliydi. Şehir, kakma süslemeli kılıçların içine işlenen altın ve gümüş süslemelerle ünlüydü.

1.3.11. Karakul

Nüfusu yaklaşık 5.000 kişi kadardı. Karakul'daki vahalardan sağlanan tuz Buhara için önemli bir role sahipti. Şehir, kendi başına oldukça küçük olup beyin konakladığı bir iç kalesi vardı. Yeni ve Eski Buhara'nın su tüketimi yüzünden buraya arz edilen su miktarı azalmış, verimli olan topraklar çölleşmiş, birçok yerli burayı terk etmiş ve tarımcılık yok olma evresine gelmişti. Vahaları, kıvrıkcık tüylü küçük siyah koyunların (Karakul koyunu) büyük sürüleriyle ünlüydü. Koyunlarının etlerinin, diğer koyun türlerinden daha kötü olduğu bilinirdi ancak bu açık değerli yün elde edilmesi ile kapatılırdı.

1.3.12. Kelif

Özellikle Amu-Derya üzerindeki feribotlarıyla ünlü olup burada ırmak 300 m'ye kadar daralmaktaydı ve bu noktada Nadir Şah, ırmağı geçen bir köprü yaptırmıştı. Şehirde sadece birkaç bin kişi yaşardı.⁴⁵⁴ Kelif'te bulunan kale çok geniş kayaların üzerine kurulmuştu.⁴⁵⁵

---

⁴⁵⁴ Olufsen, s.572-573.

⁴⁵⁵ Moorcroft, s.502.

BÖLÜM 2: YÖNETİM VE KURUMLAR

2.1. Yönetim

2.1.1. Hanlık Yönetiminin Tarihçesi

Buhara Hanlığı'nın ortaya çıktığı 1500'li yıllar Türkistan tarihinin dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra siyasi parçalanmışlık Türkistan topraklarının kaderi olacaktır. Timur sonrası Türkistan küçük yerleşim birimlerine ve kapalı cemaatlere doğru geçiş yapmıştır. Bu şartlar altında Buhara Hanlığı büyük devletlerin kurulduğu Türkistan topraklarında Orta Çağ Avrupası'na benzer bir dönemin başladığının ilk işareti olmuştur.⁴⁵⁶

Timurlu yönetiminin dağılmasından sonra hükümdarlık meşruiyeti anlayışında yeni bir dönem başlamıştır. Özbekler İslam inancına bağlı olmalarına rağmen töreyi kesinlikle ihmal etmemişlerdir. Özbeklerde hanların Cengiz soyundan gelmesi anlayışı başlangıçtan beri görülmüştür. Cengiz Han soyundan gelen hana itaat ve bağlılık hep etkinliğini korumuştur.⁴⁵⁷

Özbeklerde sülaleler ve kabilelerin hanlık ile münasebetleri oldukça önemlidir. Devlet birçok Türk devletinde olduğu gibi hâkim sülalenin ortak mülkü kabul ediliyor ve bir nevi ayrı hâkimiyet alanına bölünüyordu. Yeni fethedilen topraklar zaferin kazanılmasına katkıda bulunan han ve sultanların oluşturduğu kurultayda bölüşülmekteydi. Bu topraklar paylaştırıldığı zamandan itibaren o bölgeye ilk sahip olan sultanın soyuna geçmekte idi. Bu da kuvvetler dengesine ve iktidara etki etme fonksiyonuna önemli ölçüde tesir etmekteydi. Sultanlar bir araya gelerek oluşturdukları kurultayda seçtikleri bir kişiyi büyük han olarak ilan ederlerdi.

Pratikleşen bir başka husus da sultanların han sanını kullanmaları idi. Şibanî soyuna bağlı Özbek hanları için Sığnak'ta bir mezarlık yaptırılmıştı. Bu hakan mezarlığında Özbek hanları toplu olarak bulunuyordu.

---

⁴⁵⁶ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.7-11.

⁴⁵⁷ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s.168; Adeeb Khalid, *Komünizm'den Sonra İslam*, Aslıhan Tekyıldız (çev.), Ankara: Sitare Yayınları, 2011, s.42; Kemal H. Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, Ankara: İmge Kitabevi, 2003, s.103.

Eski Türk Moğol geleneğine göre seçim işlemi, seçilen hanın beyaz keçede havaya kaldırılması biçiminde yapılırdı. Han kötermek merasimi yeni hanın yakın akrabaları, soylu emirler tarafından yerine getirilirdi.⁴⁵⁸

Şibanî Han(1500-1510)'dan sonra Ubeydullah Han(1533-1539) ile 1561-1598 yılları arasında hüküm süren ve 1583'te büyük han olan Abdullah Han Buhara'yı devlet merkezi olarak kabul ettiler. Bu iki hükümdar zamanında Buhara kültürel ve siyasi bir merkez haline geldi. Abdullah Han'ın ölümünden sonra devlet Canoğulları hanedanının eline geçti. XVII. yüzyılın ortalarında hanlık politik ve ekonomik sahada bir çöküş dönemine girdi. Özellikle Subhan Kulu(1682-1702) zamanında merkezi otorite zayıfladı. 1702-1711 yılları arasında Ubeydullah Han merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışsa da uyguladığı para politikası nedeni ile isyana sebep oldu. Ubeydullah Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ebu'l Feyz Han zamanında otorite atalıkların eline geçti. Atalık Muhammed Hâkim Özbek kabilelerinden Mangıtlar'ın reisiydi.⁴⁵⁹

Ne var ki Mangıtlı Muhammed Hâkim, Cengizli hanların görevine son verip bu makama geçme planları yapmıştır. Onun planlarını gerçekleştirilmeden ölümü üzerine Muhammed Rahim babasının yerine atalık olmuş ve onun planını uygulama safhasına koymuştur.

Muhammed Rahim, 1747 yılında Ebu'l-Feyz Han'ı öldürtüp, Astrahanî Hanedanına son vermiş ve Orta Asya tarihinde yeni bir safhanın başlatıcısı olmuştur. Ancak o kendini hemen han ilan edememiş, çünkü büyük bir direnişle karşılaşmıştır. O yüzden birbiri ardı sıra Abdülmümin ve Ubeydullah'ı tahta göstermelik olarak çıkarmak durumunda kalmıştır. Bu hanların resmi fermanları, mühürleri basılmış ve bastırılan paralara adları yazılmıştır. Ama sonunda kendisini yeterince güçlü hissettiğinde, 16 Aralık 1756 tarihinde hanlık tahtına oturmuştur.⁴⁶⁰

İlk iş olarak, muhtemelen hanlığına yapılacak itirazları önlemek için Cengiz neslinden gelen Ebul-Feyz Han'ın kızıyla evlenmiştir. Böylece Maverâünnehir tarihinde ilk kez

---

⁴⁵⁸ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.577-578.

⁴⁵⁹ Ramazan Şeşen, "Buhara", *İslam Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s.366.

⁴⁶⁰ Hatunoğlu, s.40.

Cengiz neslinden olmayan biri kendisini han ilan etmiş ve bu şekilde kendisini Cengiz Han neslinden gelenlerle bir seviyede görmüştür. Ayrıca tahta geçer geçmez Cuma hutbesinde adının okunmasını emretmiş ve “Muhammed Rahim Bahadır Han” olarak da sikke darp ettirmiştir.⁴⁶¹

Mangıt Hanedanı döneminde Cengizli gelenek geçmişe göre belli oranda değiştirilmiş ve yeni güç unsurları eklenmiştir. Bunun ilk örneği Muhammed Rahim’in taç giyme töreninde kendisini belli etmiştir. O döneme kadar han keçe üzerine oturarak sadece ülkenin seçkin dört kabilesinin temsilcisinin bu keçeyi havaya kaldırmasıyla han ilan ediliyordu. Muhammed Rahim’in hanlanması törenini incelediğimizde ise seyyidlerin, kadıların ve hocaların da bu organizasyona iştirakini görmekteyiz. Bu da yeni dönemin gücünü ve meşruiyetini başka hangi güç odaklarına dayandıracağını göstermesi açısından önemlidir.⁴⁶²

Muhammed Rahim Han (1756-1758) ve Danyalbeg (1758-1785) Buhara Hanlığı’nı gerçek han gibi yönetseler de Mangıt sülalesinin resmen iktidarı ele geçişi 1785 yılında Şah Murad’ın tahta geçişi ile olmuştur.

Buhara’da Mangıt yöneticileri unvanlarını Türk Moğol geleneğinden İslam geleneğine değiştirerek handan Emire dönüştürdüler. Mangıtlar bazı alanlarda önceki yönetimden daha başarılı hale geldiler. Merkezi idare Özbek kabilelerinin yetkilerinin kısıtlanmasıyla bir ölçüde de olsa bunlar tarafından kuruldu.⁴⁶³ Mangıtlar’ın Buhara Hanlığı içerisindeki yerleşim yerleri daha çok Zerefşan vadisiydi. Ancak Mangıtlar kendi merkezleri olarak Karşı şehrini görüyorlardı ve sayıları 30.000 civarındaydı.⁴⁶⁴

Mangıt Emiri Şah Murad döneminde Buhara Emirliği’nin siyasi hayatında dini anlayış daha etkili olmaya başlamıştır. O, kanunsuz vergileri, kumar oyunlarını ve her türlü eğlenceyi yasaklamıştır.⁴⁶⁵ Cengizli geleneklere düşmanca tavır takınmış ve onları birer

---

⁴⁶¹ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s.169.

⁴⁶² Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s.171.

⁴⁶³ Alpagu, “Türkistan Hanlıkları”, s.567.

⁴⁶⁴ Hayrunissa Akbıyık, “Mangıtlar”, *İslam Ansiklopedisi*, c.27, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s.571.

⁴⁶⁵ Ziyayev, s.10; Sebahattin Şimşir, *Dünden Yarına Türkistan’da Türkler*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, s.202.

birer yürürlükten kaldırarak yerlerine İslami gelenekleri yerleştirmeye çalışmıştır. Onun döneminde vakıflar üzerinden ulema sınıfı ile yakın ilişkiler kurulmuştur.⁴⁶⁶

1800 yılında vefat eden Şah Murad'ın yerine Emir Haydar geçmiştir. Ancak o iki selefinin aksine Türk-Moğol gelenekleri gereğince beyaz keçe üzerinde han ilan edilmiştir. Ayrıca Semerkand'a giderek Köktaş'ta taç giymiştir. Cengizli taç giyme törenine rağmen o da han unvanı kullanmamış, onun yerine emirü'l-müminin sanıyla yetinmiştir. Cuma Hutbesi onun adına okunmuş, sikke ise hem kendi hem babası hem dedesi namına darp ettirilmiştir.

Haydar Şah başa geçtiği zaman son derece şüpheli bir insandı. Bu sebeple başkaldırmalarından korktuğu için kendi kardeşlerini bile öldürtmeye kalkışmıştır.⁴⁶⁷ Baskıcı bir yönetim uygulayan Şah Haydar'a karşı yapılan eleştiriler sürekli artmıştır.⁴⁶⁸

Yukarıda görüldüğü üzere Şah Murad haricindeki Mangıtlı hükümdarlar Cengizli geleneklerinin uygulanmasına dikkat etmişlerdir. Başta tahta geçme töreni olmak üzere ülke yönetiminde hemen her alanda Cengizli ananelerinin ağırlık taşıdığını görmekteyiz. Ancak Şah Murad, bu geleneğe büyük direnç göstermiş ve kukla han Ebu'l-Gazi'nin görevine son vererek ülkede İslami kuralların yaygınlık kazanmasına gayret etmiştir. Ne var ki o da Cengizli bir hanımla evlenmek suretiyle bu geleneğe küçük çapta da olsa uyum göstermiştir.

Kardeşlerini bertaraf ederek 1827 yılında tahta geçen Emir Nasrullah da Cengizli geleneklere önem vermiş ve Semerkand'ı kendine tabi kıldıktan sonra burada taç giyme törenini gerçekleştirmiştir.⁴⁶⁹ Onun döneminde Türkistan hanlıkları içerisinde en güçlüsü Buhara Hanlığı'ydı. Nasrullah Han oldukça katı merkeziyetçi bir otorite kurmuş ve diğer hanlıkları kendine bağlamıştı.⁴⁷⁰ Nasrullah Han'ın çok akıllıca işler yapmadığı zamanlar da olmuştu. Kendisine dostça tavsiyelerde bulunmak üzere yanına

---

⁴⁶⁶ Hatunoğlu, s.42.

⁴⁶⁷ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s.39.

⁴⁶⁸ Meyendorf, s.51-52.

⁴⁶⁹ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s.171.

⁴⁷⁰ Haluk Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar: Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan*, Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, 2011, s.121.

giden iki İngiliz subayını Osmanlı Devleti'nin ikazına rağmen öldürtmesi, Türkistan hanlıklarının dış dünya tarafından kötü görülmesine neden olmuştur.⁴⁷¹

Emir Muzaffer 1860 yılında tahta geçmiş ve Buhara'nın son bağımsız hükümdarı olmuştur. O Hokand Hanlığına bağlı Taşkent şehri için Rusya ile savaşa tutuşurken ordusunu toplayıp Hokand'ın başkentini işgal etmiş ve farkında olmadan Rusya'ya yardım etmiştir. Buhara'nın işgal edilmesinde Muzaffer'in kabiliyetsizliği etkili olmuştur.⁴⁷²

Bu dönemden sonra Buhara hanları Rusların kuklası haline gelmiştir.⁴⁷³ Buhara Emiri, Rus İmparatoru'na bağımlı olmuştur. Ancak emir ülkenin iç işlerinin yönetimini, eskiden de olduğu gibi, despotik bir şekilde kendisi devam ettirmişti. Yine de ülkedeki iktidar şeklen emirin elindeymiş gibi görünse de kontrol tamamıyla Rusların eline geçmiştir. Emirler kendi iradeleri ve güçleri ile ülkeyi yönetememişlerdir.⁴⁷⁴ Rusya'ya hanlıklarının tasdik edilmesi için gidildiğinde mutlaka önemli tavizler vermek zorunda kalmışlardır. Muzaffereddin'den sonra tahta 1885 yılında Abdulahat Han geçmiştir. Abdulahat Han saltanatını tasdik ettirmek için baş vezir Asnakul Koşbeği başkanlığında bir heyeti Çar III. Aleksandır'a yollamıştır. Abdulahat Han'ın hâkimiyetinin tasdik edilmesi için Rusya, Buhara'nın egemenliğini ortadan kaldıran birtakım ıslahatlar yapılmasını istemiştir. Abdulahat Han askeri ıslahatlar yapmış ve sonunda Rusya'nın müsaadesini almayı başarmıştır.⁴⁷⁵

Buhara Emirliği'nde artık veliaht olan kişinin Rusya'ya gidip eğitim görme geleneği başlamıştır. Bu nedenle Âlim Han veliaht olarak seçilip Moskova'ya eğitim için gönderilmiştir. Zira veliahdın Rusya tarafından han olarak kabul edilmesi için Rusya'ya gidip eğitim görmesi gerekiyordu. Rusya'nın onayını almayan bir hanedan mensubunun

---

⁴⁷¹ Saadetin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 3. Basım, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, s.95; Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Konya: Kömen Yayınları, 1996, s.143.

⁴⁷² Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.32.

⁴⁷³ Henry MacGahan, *Türlere Karşı Rus Vahşeti*, Muhiddin Nalbantoğlu (nşr.), İstanbul: Yayla Maatbacılık, 1970, s.39.

⁴⁷⁴ Olufsen, s.574; Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul: Emre Yayınları, 2003, s.73.

⁴⁷⁵ Bigi, s. 99; Hatunoğlu, s.98.

kendini han ilân etmesi ya da onun bir önceki hükümdar tarafından veliahd olarak ilân edilmesi mümkün değildi.⁴⁷⁶

Âlim Han da babası gibi Rus Hükümeti'nin sadık bir müttefiki olarak davranmaya devam etmiştir. Abdulahat Han ve Âlim Han dönemini kapsayan komiserlik nedeniyle hanlar, Rus imparatorunun memurları haline gelmiştir. Onların bu sadakatleri Rusların nezdinde makamlarını, en fazla general unvanı ile temsil edebilmelerine yol açmıştır.⁴⁷⁷

2.1.2. Yönetim Şekli ve Han

Buhara Emirliği despotik bir devletti ve dolayısıyla devlet yapısı monarşiye dayanmaktaydı. Hanlıktaki en büyük güç emirde olmasına rağmen dinin etkisi bu gücü sınırlandırmaktaydı.⁴⁷⁸ Emir, şehirleri, köyleri ve hanlık nüfusunu sadece Kuran, Tefsir ve Sünnilerin yorumladığı hadisler doğrultusunda yönetmekteydi.⁴⁷⁹

Göçebelerin yerleşik halk arasında büyük bir nüfusa sahip olması önemliydi. Çünkü göçebeler hanın emirlerine itaat etmek zorunda değildi. Göçebeler, ülkenin her yerinde dolaşırlar, bazen tüm ülkeyi kolayca terk edebilirlerdi; reisleri hanlara nazik davranırdı. Ülkede rahatça gezinebilmek için bazen hanı överler ve han ile olan ilişkilerine göre bazı kereler bağlılıklarını da değiştirebilirlerdi. Mesela, Emir Haydar (1801-1826) bu tür durumlara izin vermemişti. Bu yüzden ki Türkmenlerin sevgisini kaybetmiş ve onlar da Hive hanına bağlanmışlardı.

Buhara kanunlarına göre hilafet kuralınca, tahtın vekâletini alacak kişi sadece aile üyelerinden biri olabilirdi. Gerekli nitelikleri olan kişi tahta geçebilirdi. Fakat devlet kültürlerinde kimin tahta geçeceği belli olmazdı. Kimin tahtın varisi olduğu konusu hayli karmaşa yaratacak şekildedir. Bu yüzden hana yakın olanlar her zaman ölüm tehlikesi içindeydi.⁴⁸⁰

---

⁴⁷⁶ Hatunoğlu, s.111.

⁴⁷⁷ Hatunoğlu, s.123.

⁴⁷⁸ Munshi, s.130; Ziyayev, s.11.

⁴⁷⁹ Khanikoff, s.231.

⁴⁸⁰ Meyendorff, s.52.

Buhara’da hanların hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek için kardeşlerini öldürdüğü veya öldürmeye çalıştığı olmuştur. Mesela Haydar Şah 1800 yılında tahta geçtiğinde kardeşlerinin başkaldırmalarından korktuğu için onları öldürtmeye çalışmıştır.⁴⁸¹ Emir Nasrullah 1827 yılında küçük kardeşini öldürerek tahta geçmiştir.⁴⁸²

Halk, Buhara emirini farklı isimlerle çağırırdı. Halk ve beyler, emir için “hazret” ismini kullanırlardı. Hazret kendisi dışında sadece peygamberler için kullanılan bir unvandır. Emir’in diğer unvanları; padişah, bedevlet (mutlu) ve taksir (efendi)’dir. Yerlilere göre, taksir unvanı, resmi görüşmelerde 21 kez tekrar edilmelidir. Halktan bir kişi emir veya beylerden biri ile karşılaştığında önünde diz çöker, “Allahu Ekber”, diye mırıldanır, “selam padişahım”, diye ekleyerek emirin 120 yıl yaşaması dileğinde bulunurdu.⁴⁸³

Rus kaynakları Buhara hanlarının Astrahan kürk ticaretinden ve toprak ağalığının getirdiği ranttan çok para kazandıklarını belirtirler.⁴⁸⁴ Hanlar devlet hazinesini rahatça kullanmışlardı. 1890’lı yılların ortalarına doğru Buhara hanı olan Emir Abdulahat’ın Rus Merkez Bankasında 27 milyon rublesi, özel bankalarda büyük miktarda altını olduğu, Alman ve İsviçre bankalarında ise büyük miktarda parası bulunduğu Rus kaynaklarında belirtilmektedir.⁴⁸⁵

Emir Buhara’da arkta ikamet ediyordu.⁴⁸⁶ Rus istilasından sonra arkta kalması yasaklanmıştı. Buhara emirine, Buhara şehrinin yasak edilmesinin nedeni, yerli halkta ulusal bilince ait düşüncelerin kırılmak istenmesiydi. Ayrıca Ruslar emirin, Buhara’da kalmasının başlarına dert açacağını düşünüyorlardı. Olufsen’in seyahat ettiği dönemde han genelde Kermine’de yaşamaktaydı. Yaz aylarında daha geniş illere seyahat eder, özellikle de Çarcuy, Karşı, Hisar ve Kitab’da kalırdı. 1899 sonbaharında, Ruslar, emirin

---

⁴⁸¹ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s.39.

⁴⁸² Munshi, s.134.

⁴⁸³ Olufsen, s.580.

⁴⁸⁴ Ergun Çağatay, *Bir Zamanlar Orta Asya: Once Upon a Time in Central Asia*, İstanbul: Tetragon İletişim Hizmetleri, 1996, s.24.

⁴⁸⁵ Tayfun Atmaca ve diğerleri (hızl.) *Orta Asya’dan Esintiler: Fotoğraf Albümü*, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 2003, s.53.

⁴⁸⁶ Burnes, s.268.

ikamet yeri olarak Avrupa-Şark stilinde, Yeni Buhara’da bir saray yaptırmışlardı. Emir her yaptığının Ruslar tarafından izleneceğini bildiğinden dolayı yeni sarayda kalmamıştır.⁴⁸⁷

Emir’in sıradan bir günü doğal olarak dini gerekliliklerle bölünmüş haldeydi. Emir her gün, haremde kadınlarıyla birkaç saat geçirirdi. Hanın nikâhı altında olan ve çocuklarını doğuran eşleri yaşlı adamlar tarafından korunurdu. Şehzadelerin unvanı “töre”dir. İlk doğan erkek oğul, veliaht şehzade, törre-can unvanını alır. Özellikle Cuma günü namaz bittikten sonra günün belli bir saatinde emir ve en güvendiği adamları devlet işlerini konuşmak için bir araya gelirlerdi. Peşinden, beylerden haftalık raporlar gelirdi. Emir ayrıca, ülkenin en yüksek hâkimi olarak da birçok sorumluluğa sahipti. Kadıların suçlama ve cezalarına karşı çıkan her suçlu, emire itiraz etme hakkına sahipti. Eğer çevresini saran memur engelini aşarak emire ulaşabilirse, bu emirin iş yükünü arttıran bir dava olarak görülürdü.

Yönetim ve hukuk görevleri yerine getirildikten sonra emir, daima ileri gelen memurlarıyla bir yemek yerd. Emir’in saray dışı eğlencelerinden biri de şahincilikti. Bu yüzden özel bir avluda şahinler beslenirdi. Burada yüzlerce sayıda, büyüklü küçüklü şahin vardı.⁴⁸⁸

Buhara’nın çok az bir kısmı kendisini despotizmden kurtarabilirdi. Şehirlerin hâkimleri ya da valileri, kendilerini daha üst bir kademeye getirecek gücü tek başlarına bulamazlardı. Han’ın bilgisi olmadan hükmettikleri yerler hakkında kararlar alamazlardı. Han başta olmak üzere bu şahısların da başkentte özel mülkiyet edinmesi kolaydı ve bu kişilerin hakları korunurdu.⁴⁸⁹

Devlet yönetiminde yer almak için zengin ve hırslı olmak gerekirdi. Meyendorf, yönetimdeki insanların çıkarıcı olduğunu belirtmiş ve bu sebeple saygı değer onurlu insanların yönetimden uzak durduğunu gözlemlemiştir.

Devlet yönetimini olumsuz etkileyen diğer bir faktör de rüşvettir. Rüşvet olaylarına

---

⁴⁸⁷ Olufsen, s.574.

⁴⁸⁸ Olufsen, s.580-581.

⁴⁸⁹ Meyendorf, s.50.

tanık olan seyyah Meyendorf, Buhara’da rüşvetin inanılmaz boyutlara ulaştığına dikkat çekmiştir. Mesela hanın baş yöneticileri koşbeği ve hazine muhafızı, hanın camide nerede oturacağı konusunda bilgi almak isteyenlere belirli bir rüşvet karşılığında bilgi veriyor ve hana görünür bir yer olması açısından fiyat belirleyebiliyordu. Bu kadar üst kademedeki insanların rüşveti kabul etmesi devlet içerisindeki usulsüzlüklerin önemli bir göstergesidir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi burada da insanlar zenginliklerini göstermekten kaçınıyorlardı. Şah Haydar’ın en büyük oğlu Hüseyin büyük para takasçılarının hazinelerinin yüksek miktara ulaşması durumunda öldürülmeleri emrini vermesi, onların zenginliklerini gizlemesine neden olmuştu. Bu gizli zenginler mümkün olduğunca sessiz bir yaşam sürüyorlar, böylece ellerinden geldiğince varlıklarını saklamaya çalışıyorlardı.

Han halkın içindeki devlet üyelerine aylık maaş vermek yerine avantajlı komisyonlar veriyordu. Aslında onların mümkün olduğu kadar insanları sömürmesine de göz yumuyordu. Başta olan kişinin astı olanları büyük ölçüde koruduğunu görmekteyiz. Bunun sebebi rüşvet çarkının iyi bir şekilde işlemesiydi.⁴⁹⁰

2.1.3. İdari Kadro

Özbeklerin yönetim sistemi içinde başlangıçta askeri aristokrasiye dayanan bir yapı ön plandaydı. Her bir komutanın askeri fonksiyonun yanında sivil idari işleri de bulunmaktaydı. Sonraki yüzyıllarda sistem farklı bir şekil almaya başlamıştır.⁴⁹¹

Rusların iktidardaki etkileri bir yana, emirliğin merkezî yönetimi belli zümrelerle paylaşılmıştır. İktidar erki emirin mutlak idaresi yanında, yüksek rütbeli saray memurları, Özbek boylarının liderleri ve bazı din âlimleri tarafından paylaşılmaktaydı. Devlet resmî olarak emir tarafından idare edilir ve emirin ailesinin ortak malı sayılırdı.⁴⁹² Hive Hanlığı’nda idari teşkilat Buhara Emirliği’ne göre daha fazla göçebe

---

⁴⁹⁰ Meyendorf, s.51-52.

⁴⁹¹ Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.580.

⁴⁹² Hatunoğlu, s.120; Meyendorf, s.53.

ve daha sade bir devlet teşkilatı yapısına sahipti.⁴⁹³

Ülkenin merkezî yönetimini meydana getiren bu unsurların başında emir bulunmakla beraber, emirliğin son 70 yıllık idarî hayatında önem kazanan *koşbeği* devlet idaresinde çok önemli görevler üstlenmekte idi. *Divanbegi* (Maliye), *zekâtçı-i kelan* (zekât ve vergi memuru), *kadı-kelan* (baş kadı), *işan reis* (polis şefi) ve ordunun başında bulunan *topçubaşı* merkezî yönetimde yer alan üst rütbeli memurlardandı. Yüksek rütbeli bu memurlar emirlerin mutlak otoritesi altında olup onun bilgisi dışında bir icraat gerçekleştiremezlerdi.⁴⁹⁴

Ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren hanlara duyulan itibar azalmıştı. Birçok Türkistanlı memur açgözlülük, göze girme hırsı ve hanlarına duydukları memnuniyetsizliğin etkisiyle devlete ait sırları Avrupalı devletlere açıklamışlardı. Ruslar işlerine yarayabilecek bazı açgözlü insanları para ile satın almışlardı.⁴⁹⁵

Yüzyılın sonlarına doğru Buhara'da beylik ve koşbeğilik gibi önemli makamlara gelmek isteyenlerin Rusya ile daha yakın bir ilişki içine girmeleri gerekmektedir. Rusların müsaadesi ve takviyesi olmadan yüksek rütbeli memurlar atanamazdı.⁴⁹⁶

Belirli makamlara gelen insanlar ise Rusların kurallarının dışına çıkmaya korkar hale gelmişlerdir. Zeki Velidi Togan'ın Türkistan seyahati sırasında Şehr-i Sebz beyi, Togan'ın Türk ve Müslüman olduğunu bildiği halde kendisine tercüman vasıtası ile Rusça hitap ederek sözlerini tercüme ettirmiştir. Ancak Togan Rusça konuşmayacağını söylediğinde bey memnun olmuştur.⁴⁹⁷

2.1.3.1. Beyler

Ülkede merkezî yönetimin yanında *beylik yönetimi* denilen bir de taşra yönetimi vardır.

---

⁴⁹³ Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi: Yedigâr Şibaniler Devri 1512-1740*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s.208.

⁴⁹⁴ Hatunoğlu, s.120; Meyendorf; s.53.

⁴⁹⁵ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s.132-133.

⁴⁹⁶ Hatunoğlu, s.118.

⁴⁹⁷Zeki Velidi Togan, *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul: Hikmet Gazetecilik, 1969, s.126.

Kendi orduları bulunan, halkı mahkeme etme yetkisine sahip ve vergi toplayan bu beyler topraklarını hanın kendilerine verdiği güçle sanki birer hükümdar gibi yönetirlerdi. Taciklerin ağırlıkta olduğu ülkenin doğu bölgelerinde beyler *mir* olarak bilinirdi.⁴⁹⁸

Beylikler, emir tarafından kendine yakın olan kişilere, cesur savaşçılara ya da o topraklarda yıllardır yaşayan halkların prenslerine verilmiştir. Beyliğin, babadan oğula aktarılıyor olmasının yanında, çoğu yerde her bey gelenek olarak beyliği en büyük oğluna miras bırakırdı. Buhara’da imtiyaza ya da soyluluğa dayanan bir sınıf sistemi yoktu, bu yüzden herkes beyliğe ve diğer yüksek memurluklara yükselebilirdi. Bunların arasında Buhara yüksek memurları, köle İranlıların çocukları, hatta kimisi geçmişte kendileri kölelik yapmış insanlar vardı. Beylik babadan oğula geçmemiş olsa bile beyin meşru oğullarının hepsi için bey unvanı kullanılırdı. Örneğin beyin meşru dört eşinden olan her oğlu kendi isimlerinin yanında yine de bey unvanını kullanabilirlerdi. Fakat eğer daha aşağı pozisyonlara düşerlerse, mesela kervan rehberi ya da diğer fukara sınıfı gibi, bu kez “beg” terimi, daha kaba ve müstehcen anlamlara kayardı.⁴⁹⁹

Beylerin bağımsız olmayı denedikleri zamanlar olmuştur. Kendi bağımsız hâkimiyetleri için beylerin iktidar kavgasına girmesi halkın devlet şuurunu zayıflatıyordu. Halk, hanın kararlarından çok beylerin, hâkimlerin, kabile reislerinin kararlarına muhtaçtı. Bundan dolayıdır ki beyler merkezi otoriteye karşı ayaklandıkları zaman bile halk arasından yeteri kadar savaşçı toplamaya muktedir olmuşlardır.⁵⁰⁰

Beylerin yardımı ile yönetilen tüm ülke belli illere ayrılmış ve bunlardan bazıları standart bir Avrupa krallığı kadar bile büyük olabilmekteydi. Ara sıra, bir toprak birinden alınıp diğerine verildiğinde, beylerin illerinin hudutları değişirdi; ancak bütününde tüm ülke beyliklere ayrılmış şekildeydi. Bunlar; Kala-i Vamar, Kala-i Humb, Garm, Hisar, Kitab, Karşı, Kermine, Çarçuy, Şehr-i Sebz ve Buhara’dır. Eski zamanlardan beri bu bölgelere valilik eden bu hâkimler hep bey unvanı ile anılmıştı.

---

⁴⁹⁸ Khanikoff, s.232; Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.126; Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?* 1. Basım, Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004, s.105.

⁴⁹⁹ Olufsen, s.576; Khanikoff, s.232.

⁵⁰⁰ Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.126.

Beyler, illeri bir tür çok çeşitli unvanlara sahip alt beyler yardımıyla yönetirlerdi. Bu beyler illerin belirli kısımlarını yönetirler ya da büyük bir şehirse, şehir çevresinden sorumlu olurlardı. Bu yöneticilerin de altına Aksakallar atanır ve hepsi birer şehirle ya da göçebe boylarının bulunduğu köylerle ilgilenirlerdi. Aksakallara karşı sorumlu olan çeşitli görevliler bulunmaktaydı. Mesela 1.000 adamdan sorumlu Mingbaşı, 100 adamdan sorumlu Yüzbaşı, 50 adamdan sorumlu Ellibaşı ve 10 adamdan sorumlu Onbaşı aksakala bağlı memurlardandı. Her küçük topluluk, kendi şefine sahipti; bu reisler naib ya da topluluk çok küçükse *emin* unvanını alırdı. Kadılar çeşitli kırsal kesimlere ve şehir bölgelerine dağıtılırlar; görevleri hukuksal işleri yönetmek, Kuran'ı yorumlamak ve yöneticilerin suçlu buldukları mahkûmların hangi cezalara çarptırılacaklarını belirlemektir. Beyliklerde idarî yapının gereği olmak üzere piramidin en altında yer alan kışlak denilen birimler bulunmaktaydı.⁵⁰¹

Beyliklerin Buhara'nın siyasî hayatındaki önemi büyüktü. Çünkü emirlerin çocukları ve yakın akrabaları çoğunlukla bu beyliklere bey olarak atanır, görev yaptıkları süre zarfında da devlet idaresi hakkında tecrübe sahibi olurlardı. Buhara'da bu anlamda en popüler beylik, gerek merkeze yakın olması ve gerekse iklimi dolayısıyla Kermine Beyliği idi.⁵⁰² Osmanlı Devleti'nde de görülen ve "Sancağa Çıkma" olarak adlandırılan bu uygulama çerçevesinde şehzadeler geniş yetkiler ile donatılmış şekilde sancaklara gönderilir, buralarda askeri ve idari alanlarda eğitilirlerdi. Bu sancaklardan en revaçta olanı şehzadeler şehri diye anılan ve çok sayıda padişah çıkartan Manisa ve Amasya Sancakları olup, bu yönleri ile bu iki şehir de Kermine Beyliği'ne benzemektedir.⁵⁰³

Beyler, emirlerin konak yerlerini ve meclislerini taklit etmeye çalışırlardı. Her beylik bölgesinde bir Ark ya da saray bulunmaktaydı. Bu Arklar etrafı yüksek surlarla ve mazgalı duvarlarla çevrelenmiş bir hisar görüntüsü verirdi. Emir gibi, kendi haremeleri vardı; ancak bu haremeler, onunkiler kadar büyük değildi. Emir gibi beyler de Serbazi denilen, kendi özel korumalarına sahiptiler. Serbaziler kalede her türlü ihtimali gözden

---

⁵⁰¹ Olufsen, s.576-577.

⁵⁰² Hatunoğlu, s.120-121.

⁵⁰³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.4-5; Abdülmecit Mutaf, "Şehzadelerin Sancağa Çıkmaları ve Eğitimleri", Yağmur Dil Kültür ve Edebiyat Dergisi, Eylül 2003, s.20, <http://www.yagmurdergisi.com.tr/archives/konu/sehzadelerin-sancaga-cikarilmalari-ve-egitimleri> (5 Mayıs 2013).

geçirirler, eski püskü elbiseleri ve çıplak ayaklarıyla ortalıkta gezinirlerdi. Ancak resmi durumlarda güzel kaftanlar giyer, fitilli tüfek ya da enli kılıçlarla donanırlardı.

Beyler özel bir üniformaya sahip değildi. Ancak hepsi de eski geleneklerden gelen anlayış çerçevesinde, üzerlerine yüklenen yüksek sorumlulukla, nasıl zengin biçimde giyinmeleri gerektiğini bilirlerdi. Genelde emirler İran şahları gibi başlarında elmaslarla birlikte ya da sarıklarına asılı bir şekilde kuş tüyü öbekleri kullanmaya alışkınlardı. Ama yüzyılın sonlarına doğru dini inançlarını ön plana çıkaran beyaz sarıklar takmışlardır.⁵⁰⁴

Beylerin hana karşı sorumlulukları bulunmaktaydı. Ölüm cezasının mecburi olduğu durumlarda emirden bunun için izin isterlerdi. Aynı şekilde hanı, yönetimleri altında olup biten tüm önemli olaylardan haberdar etmeleri ve genellikle Cuma günleri namazdan sonra kararını hemen bildirdiği durumlarda haftalık raporlarını sunmaları gerekirdi. Hükümleri altındaki diğer şehirlerin liderleri gelirse emir tarafından görevlendirilmiş olsa da doğrudan hitap etmez, ana şehirlerin yöneticilerine bildirirler, onlar da sadece acil durumlarda emire iletirlerdi.⁵⁰⁵

Yönetim ve hukuk görevleri yerine getirildikten sonra emir daima ileri gelen memurlarıyla bir yemek yerdi. Bu anlamda her biri kendi kazan ve demliklerine sahip olup, Buhara'nın en önde gelen yemeği pilavı yaparak, kimin diğerlerinden daha başarılı bir pilav yaptığı üzerine bahse girerlerdi. Her zaman emirin yaptığı pilav birinci gelirdi. Sonrasında üyeler birer hikâye, alıntı, efsane anlatır ya da anlatıcıları yanlarına çağırırlardı. Çaylarını alır, gecenin geç saatlerine kadar bu eğlenceyi devam ettirirlerdi.⁵⁰⁶ Buhara Emiri senede iki kere kendine bağlı beylerden (at, ipek, elbiselerden oluşan) hediye alırdı.⁵⁰⁷

Birliklerin toplanması gerektiğinde beyler emirin savaşa gireceğini şehrin pazarlarında ilan etme emri alırlardı. Neticesinde askeri kayıtlarda geçen herkes Buhara'da emir, diğer şehirlerde yöneticiler nezaretinde tutulurdu. Belirlenen zamanda belirtilen yerde

---

⁵⁰⁴ Olufsen, s.578.

⁵⁰⁵ Khanikoff, s.231-232.

⁵⁰⁶ Olufsen, s.581.

⁵⁰⁷ Meakin, s.40.

toplanılırdı.⁵⁰⁸ Kaynaklarda bu belirtilen yer ve zaman genellikle “mölçer” veya “bölçer” olarak ifadelendirilmiştir.⁵⁰⁹

Ayrıca adamları teçhizatlı ve atlı olarak görmek emire ve yöneticilere bırakılırdı. Oradakiler için yılda iki defa zaman belirlenir, silahını ya da atlarını kaybedenler liderlerine kayıplarını bildirip karar için beklerlerdi. Aynı şekilde içlerinden biri ölürse yakınları yetkilileri bilgilendirmek zorundaydı. Böylelikle ölen kişi kayıtlardan silinip onun yerine diğer adaylardan biri konulurdu.

Haraç toplama şehir yöneticilerinin görevlerinin bir kısmını oluştururdu. Ancak ithalat ve ihracattaki gümrük vergileri, kırkta bir vergisi gibi diğer tür vergiler başka memurların yükümlülüğündeydi. Buhara Hanlığı'nın genişliği göz önünde tutulduğunda bu mesafeler yöneticileri denetlemek ve onların, kovulma korkusuyla bariz adaletsizlikler yapmalarını engellemek için uygundu. Böylece emire yaklaşmanın kolay ve makamını elde etmeye hevesli açgözlü adayların da fazla olduğunun farkına varırlardı.⁵¹⁰

2.1.3.2. Koşbeği

XVI. yüzyılda ilk defa kaynaklarda koşbeği hakkında detaylı bilgi verilmiştir.⁵¹¹ Koşbeği organizasyon ve avcı kuşları ulaştırma işleri ile ilgilenmiştir. Ancak koşbeğine önemli görevler verildiği zamanlar da olmuştur.⁵¹²

Koşbeği XIX. yüzyılda handan sonra ikinci kişi durumuna gelmiş ve Buhara vilayetinin valiliği görevini de yürütmüştür.⁵¹³ Osmanlıdaki sadrazamın karşılığıdır. Ancak kıyafet, liyakat gibi faktörler göz önüne alındığında denklik açısından arada büyük fark

---

⁵⁰⁸ Khanikoff, s.232-234.

⁵⁰⁹ Mehmet Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar-1, Ankara,1995, s.105.

⁵¹⁰ Khanikoff, s.232-234.

⁵¹¹ Yuri Bregel, “Koshbegi”, EP, c:V, 1986, s. 273.

⁵¹² Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.12.

⁵¹³ Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.580; Hatunoğlu, s.102.

vardır.⁵¹⁴ Koşbeğleri soylular arasından seçildiği gibi akıllı ve kabiliyetli olması kaydı ile köleler arasından da seçilebilirdi.⁵¹⁵

Koşbeğlerinin emir üzerinde oldukça önemli etkileri bulunmaktadır. 1820 yılında Buhara'da bulunan Meyendorf bütün devletin koşbeğinin ailesi ve köleleri tarafından yönetildiğini yazmıştır. Bu koşbeğinin üvey babası ve kardeşi Semerkand'ı yönetirken, diğer bir erkek kardeşi Hisar'ı yönetmiştir. Han, koşbeğinin oğullarını herhangi bir soru sormadan göreve atamaktaydı.⁵¹⁶ Koşbeğlerinin çeşitli entrikalara karıştığı bilinmektedir.⁵¹⁷ Koşbeğlerine verilen hediyeler kararları üzerinde etkili olabiliyordu. Burnes koşbeğine seksanını⁵¹⁸ hediye ederek diğer seyyahlardan daha özgür bir biçimde Buhara'da rahatça dolaşmıştır.⁵¹⁹

Koşbeği hanın mührünü taşırdı⁵²⁰ ve ekonominin yönetiminden sorumluydu.⁵²¹ İhracat ve ithalat ürünlerinden vergi alımından sorumlu olup gümrük vergilerinin toplanması da ona emanetti. Bu vergilerin toplanması için gösterilen kişiler de tamamen onun emrindeydi.

Buhara'da vergi toplayan memurlardan her kervansarayda iki tane, diğer şehirlerde bir tane bulunmaktaydı. Bu memurların görevi koşbeğine kervanların varışını ve malların, kervansaraylara kendilerinin yönetimi altında depolanmış olduğunu bildirmektir. Görevi bir bakıma gümrükte hiçbir ürünün vergi tahsil edilmeden önce satılmadığını görmek olup genellikle vezirin kendisi ya da onun yokluğunda baş zekâtçı tarafından ziyaret edilirdi. Mallar orada hesaplandığı zaman gümrük vergisinden bir meblağ emire ayrılırdı. Bundan birkaç gün sonra saray memuru tüccarlara verginin miktarını duyurur

---

⁵¹⁴ Bigi, s.96; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.23; Erşahin s.48.

⁵¹⁵ Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.126.

⁵¹⁶ Meyendorf, s.51.

⁵¹⁷ Munshi, s.134; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.37.

⁵¹⁸ Bir yıldızın ufuk üstündeki açısını ve geminin bulunduğu noktayı belirlemeye yarayan alettir (Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.23).

⁵¹⁹ Burnes, s.272.

⁵²⁰ Khanikoff, s.243.

⁵²¹ Bregel, "Koshbegi", s.273.

ve parayı aldığında vezir düşük dereceli memurlarla beraber Katağa'daki sınır gümrüğüne gider ve ticareti gözlemlerdi.

Emlak topraklarının dağıtımı da vezire bağlıydı. Vezirin her çarşıda iç ticaret ürünlerinin vergisini toplayan memurları vardı. Kervan gözetiminde olmayan mallardan kırkta bir vergi alırlardı. Kervanlar ve yerli tüccarlardan alınan vergiler vezirin hazinecisinde toplanırdı. Divanbeği makbuzları gönderir ve gün sonunda vezire alınan toplam miktarı bildirirdi. Koşbeği ayrıca gayrimüslimlerin yaşadıkları yerlerin yönetimi ile de yükümlüydü. Onlardan şehirde yaşama hakkı için olan ve adam başı bir ila dört tenge arasında değişen zorunlu cizye vergisini toplamakla görevli idi. Vezir bu vergiyi toplamak için yılda iki defa büyük bir heyetle birlikte Yahudi bölgesine giderdi. Koşbeği Yahudi mahallesinde heyetin girdiği kayıtları şahsen düzeltir ve vergileri toplardı. Vezir emirin özel isteği olmadıkça onun emanetinde olan vergi makbuzlarının ya da ödenen paranın hesabını vermezdi.⁵²²

Koşbeğlerinin devlet adına resmi yazışmalar yaptığı da görülmektedir.⁵²³ 1868 yılında Emir Muzaffereddin'in koşbeği olan Muhammed Şah, Osmanlı Devleti'ne mektuplar yollamış ve Rusya'ya karşı halifeden yardım istemiştir.⁵²⁴

Koşbeği hanla birlikte arkta yaşardı.⁵²⁵ Kendisinin de daima oturduğu sarayın güvenliğinden sorumluydu. Emir saraydan ayrıldığında dönüşüne kadar kapının girişinde kendisi için ayrılan yere geçerdi. Vezirin her hangi bir nedenle vazifesini yapamadığı durumlarda bu görev vezirin bu dairedeki vekili topçu başına devrolurdu. Bu görevli sarayın topçu sınıfına başkanlık ederdi. Son olarak şehrin on bir kapısının anahtarı akşam namazının ardından kapatılıp koşbeğine getirilir ve ertesi sabaha kadar onda kalırdı.⁵²⁶

Koşbeğinin diğer bir görevi de Han'ın yemeklerinin güvenliğinin sağlanması idi. Han

---

⁵²² Khanikoff, s.243-244.

⁵²³ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Sosyal Bilimler Dergisi*, sa.24, Aralık 2011, s.65.

⁵²⁴ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s.85-87.

⁵²⁵ Burnes, s.268.

⁵²⁶ Khanikoff, s.245.

koşbeğinden başka kimseye güvenmiyordu. Hanın yemeğinin mutfakta hazırlanması, yemeğin tadının test edilmesi ve masasına kadar getirilmesinde koşbeğinin sorumluluğu bulunmaktaydı. Yemeği ilk önce kendisi tadar sonra servis edilmesine müsaade ederdi. Han'a sunulmadan önce yemek mühürlenirdi.⁵²⁷

2.1.3.3. Divanbeği

İlk kez Timurlular döneminde ortaya çıkan divanbeği mevki, Divan-ı Aladan sorumlu olan kişiye unvan olarak verilmiştir. Hive Hanlığı'nın yönetim kadrosunda da divanbeği bulunurdu.⁵²⁸ Buhara Emirliği'nde Divanbeği önemli bir yere sahipti. Bu makamdaki kişi savaş açma, ateş kesme, bazı vilayetlerin yöneticilerini tayin etme ve devlet maliyesinin de yönetilmesi işleri ile ilgilenmiştir.⁵²⁹

2.1.3.4. Din Adamları

Din adamları sınıfının en yüksek memurları şeyhülislam, kadı-kelan, reis, imam ve şeyhlerdi. Bu kişilerin altında birçok alt makam, bulunmaktaydı ki, bu sıralamanın sonunda ana görevleri camiye süpürmek olan en genç mollalar bulunmaktaydı.⁵³⁰ Bazı kaynaklara göre XIX. yüzyılda ulema Buhara nüfusunun % 3'ünü oluşturuyordu.

Buhara'da ulema için *uruk*, *sudur* ve *sadr* olmak üzere üç ilmi unvan vardı. Bir molla medreseyi bitirince bu kademelerden geçerek sonunda sadrlık derecesini alırdı. İlmi yeterliliği ve unvanına göre göreve getirilirdi.

Buhara Emirliği'nde üst düzey ulemanın gelirleri vakıflardan ayrılan pay ve verdikleri hizmet karşılığında aldıkları ücretten oluşuyordu. Alt düzey ulemanın başlıca gelirleri zekât, fitre, hatim, hediye ve medrese hücrelerinin kiralaları idi.⁵³¹

---

⁵²⁷ Ziyayev, s.12.

⁵²⁸ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004.

⁵²⁹ Ziyayev, s.12.

⁵³⁰ Olufsen, s.391.

⁵³¹ Erşahin, s.50-51.

2.1.3.4.1. Şeyhülislam

Hanlıkta şeyhülislam büyük bir mevkie sahip olup toplumun manevi hayatını yönetirdi.⁵³² XVI. yüzyıldan itibaren artık din işlerinin devlet işlerinden ayrılması söz konusu değildi. Bundan dolayıdır ki şeyhülislam hanın huzuruna çıktığında diz çökmezdi, onun haricinde herkes hanın huzurunda diz çökmeye mecburdu.⁵³³ XVII. yüzyılda şeyhülislam merasim-i hümayunda meclisin sağ tarafında birinci mevkii alırdı. Şeyhülislam'dan sonra kadı-kelan ondan sonra da Nakşibendî tarikatına mensup hocalar otururdu.⁵³⁴

Şeyhülisamlık XVII. yüzyıldan itibaren itibar kaybetmeye başlamış ve saray merasimlerindeki yeri sola kaydırılmıştır. XIX. yüzyılda Şeyhülisamlığın artık bir anlamı kalmamış ve en yüksek dini makam kadı-kelan olmuştur.⁵³⁵

2.1.3.4.2. Reisler

Hanlıkta yöneticilerin ve halkın ahlak ve adabı ile dini gerekleri yerine getirip getirmediğini denetleyen bir reislik makamı vardı.⁵³⁶ Reisler bir nevi ahlak memurluğu yaparlardı. Onlar halkın ibadet edip etmediğini denetleme yetkisine sahipti. Reis, insanların camiye gidip gitmediğini kontrol ederdi. Dini bilgisi eksik olanların eğitilmesini sağlar ve gerektiğinde onlara ceza verirdi. Bu eğitim süresi gerekliliğine göre bir haftadan-on beş güne kadar değişiyordu.⁵³⁷ Bu görevli para cezaları ve bedensel cezalar kesme yetkisine de sahipti. Reisin verdiği bedensel cezalar arasında olan değnekle dayak atma cezasında üst sınır 380 değnekti. Bunlar gerekirse insanları iş yerlerinden çıkarır ve işlerini bıraktırırlardı. Aslında bir bakıma köprülerden evlere, caddelerden pazar yerlerine kadar her şeyi denetleyen ve bir düzen içinde yapılmasını sağlayan bir görevliydi. Bu nedenle de herkes ondan korkardı. Şehrin temizliği ve

---

⁵³² Ziyayev, s.11.

⁵³³ Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.126.

⁵³⁴ Erşahin, s.53.

⁵³⁵ Khanikoff, s.246; Erşahin, s.253.

⁵³⁶ Ziyayev, s.11.

⁵³⁷ Vambery, s.165.

güvenliğine nezaret eder ve genellikle bir sabah bir de akşam olarak günde iki defa şehri dolaşır,⁵³⁸ sokaklardaki kavgalara müdahale ederlerdi.⁵³⁹ Reisler kullanılan ölçüm ve ağırlık malzemelerinin doğruluğunu ve özellikle yasak olan tütünün içilip içilmediğini de denetlerlerdi.⁵⁴⁰ Ayrıca reislerin görevleri arasında ailelerin çocuklarını mekteplere gönderip göndermediğinin denetlenmesi de bulunmaktadır.⁵⁴¹

Tatar seyyah Bigi, Buhara'yı ziyareti sırasında bir çayhanede otururken bir reisin çarşığı denetlemesine tanık olmuştur. Bu esnada esnaf içinde hatası bulunan üç kişi meydana getirilip kamçı ile cezalandırılmıştır. Seyyah Rusya'da hayvan terbiyesi için kullanılan kamçının insanlar için kullanılmasına bir anlam verememiştir.⁵⁴²

Dini ibadetler konusunda insanları denetleyen reisler Rusların etkisinden olacak ki bu çizgiden uzaklaşmaya başlamıştır. Bir ziyaret sırasında reis seyyah Bigi'den Rus çarının kendine gönderdiği bir yazıyı okumasını istemiştir. Bigi'ye verilen pakette reise verilen bir devlet nişanı vardır. Reis, seyyaha Rus çarının büyük adam olduğunu söyleyip İstanbul'u neden almadığını sormuştur. Bigi, Buharalı bir devlet memurunun bu şekilde konuşmasından rahatsız olmuş ve bu sözler ona ağır gelmiştir.⁵⁴³

2.1.3.4.3. Kadı-Kelan ve Emrindeki Görevliler

Yargılama işlerini müftü ve kadılar yerine getiriyordu. Müftüler, antlaşmaları ve uygulamaları kanuna uygun olarak yazıyorlar veya onların kanuna uygun olup-olmadığına bakıyorlardı. Kadıların kararlarını onaylıyorlardı. Kadılar, yargılama işini yerine getiriyorlardı. Görevleri sadece şehirle sınırlı olmayıp her yerdeki davaya bakabiliyorlardı. Mahkemeler halka açık yapılıyordu ve davacı istediği Kadı'ya başvurma hakkına sahipti. Zor olan davalarda, müftüler ve kadılar toplanıp ortak karar

---

⁵³⁸ Olufsen, s.204; Khanikoff, s.248.

⁵³⁹ Meakin, s.47.

⁵⁴⁰ Olufsen, s.392.

⁵⁴¹ Tümen B.Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim ve Çarlık Rusya'sının Sosyo Politik Açından Eğitime Yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.26.

⁵⁴² Bigi, s.91.

⁵⁴³ Bigi, s.101.

alıyorlardı.⁵⁴⁴ Tüm müftülerin ve kadıların bağlı olduğu şehirdeki en yetkili kişi ise kadı-kelan'dı.⁵⁴⁵ Bu insanların yükselmesi ve maaşlarının artması kadı-kelanla ilişkilerine bağlıydı.⁵⁴⁶

Kadı-kelanlar müderrisler arasından seçilirdi.⁵⁴⁷ Görevleri fukaranın davalarını ya da asker olmayan tüm bireylerin durumlarını araştırmaktır. Emir'in yetkisi olmadan insanları hapse bile atabilirdi. Ancak yetkisi 500 tillayı aşmayan durumlarla sınırlıydı. Kadı-kelan'ın görevleri arzuhal yazmak olan birkaç kâtipi vardı. Bunun için davacılardan yarım tenge alırlardı. Emir'in hizmetindeki on kâtip ona sunulan arzuhalleri ücretsiz yazmak zorunda idi.⁵⁴⁸

Emir'in diğer yüksek memurlarında olduğu gibi kadı-kelanın da saraya girme yetkisi vardı. Haftada bir kez emirin huzuruna çıkıp ülkenin durumu hakkında bilgi arz ederdi. Kadı-kelan devlet, ülke ve millet meselelerinde etkiliydi. Bu makamı elde etmek için Buhara'da kıyasıya mücadeleler vuku bulurdu.⁵⁴⁹

Kadı-kelan at sürerken altın işlemeli bir kaftan giyerdi. Ayrıca atı da altın ve gümüş koşu takımlarıyla süslenirdi. Daima onu yaya olarak takip eden altı hizmetçiye sahipti. Kırmızı kadife elbiseler giyen hizmetçilerin başlarında kürk kenarlıklı yüksek kırmızı kapüşonlar bulunurdu. Hizmetçiler belleri çevresine küçük çanları olan kemerler takarak kadı-kelanın gelişini duyururlardı. Yerli halk bu çan seslerini duyduğunda, zaman kaybetmeden başlarını eğerek ve "Selamün Aleykum" diyerek kendisi geçtiği sürece onu selamlarlardı. Buhara emirinin ve Hive hanının Ramazan ayında ibadet ettikleri camilerde, namazı daima kadı-kelan kıldırırdı.⁵⁵⁰

---

⁵⁴⁴ Çapraz, s.66.

⁵⁴⁵ Erşahin, s.55.

⁵⁴⁶ Çapraz, s.66.

⁵⁴⁷ Bigi, s.96.

⁵⁴⁸ Khanikoff, s.247.

⁵⁴⁹ Erşahin, s.52.

⁵⁵⁰ Olufsen, s.391.

2.1.3.4.4. Mollalar

Molla başlığı, din adamlığını tam şekilde ifade etmiyordu. Molla diye isimlendirilen kişilerde bu ad, gerçekte sadece kendi ülkesinin dilinde okuma yapabilen kişi anlamına geliyordu. Eğer molla okumanın yanında aynı zamanda yazı yazmayı da biliyorsa kendisine Mirza denirdi. Bu yüzden yerel tüccarlar ve tarımla uğraşanlar arasında mollalar görülebiliyordu. Mirzaların sayıları çok değildi.

Mollaların ruhani halleri şehirlerde; bakımlı görünüşlerinden, bakımlı ellerinden, iyi temizlenmiş tırnaklarından, koyu sakallarından ve soluk yüzlerinden kolayca fark edilebilirdi. Mollalar seyyahlardan pek hoşlanmamışlardır. Olufsen herhangi bir Avrupalı onlara, camilerini ziyaret etmek için amirlerinden izin rica ettiklerinde cevap bile vermeyip ona küçümseyerek bakıp arkalarını dönüp gittiklerini yazmıştır. Çocukluğundan bu yana eski fanatizmle yetiştirilen ve Avrupa karşıtlığı aşılanmış mollalar olduğu gibi farklı düşünöenlerine de rastlandığı olurdu.⁵⁵¹

2.1.3.4.5. Seyyidler ve Hocalar

Devletteki iki ana sınıf seyyidler ve hocalardır. Seyyidler, Hz. Muhammed'in kızları ile evlenen Hz. Osman ve Hz. Ali'nin nesillerindendi.⁵⁵² Bunlar gibi Ebubekir Sıddık ve Ömer-ül-Faruk'un farklı eşlerden olan nesilleri de hocalar olarak adlandırılırdı. Bu sınıflara ait olan kişilerin adı geçen dört kişinin soyundan olduğunu kanıtlamak için şecerelere yazılması gerekirdi.

Hocalar Hoca-Seyid-Ata ve Hoca-Cubayr olmak üzere iki gruba ayrılırdı. İlk grubun şecerelerini belgeleme imkânı olduğu için ikinci gruba üstünlüğü vardı. İkinci grubun nesilleri bilinmekle birlikte unvanları kayıptı.

2.1.3.4.6. Ruhdar-Umhdar ve Şakird-Pişeler

Khanikoff Buhara'da bulunan din adamlarının bir kısmını Ruhdar ya da daha doğrusu Umhdar ve Şakird-pişeler olmak üzere ikiye ayırmıştı. Özbekler ilk gruba aittirler. İsimleri ve hizmetleri ile asil bir sınıfa ait insanlar olarak düşünöülürlerdi. Umhdarlar

---

⁵⁵¹ Olufsen, s.390.

⁵⁵² Erşahin, s.50.

tüm Tacikleri, tüm İranlı göçebelerin özgür bırakılmış kölelerini ve genel olarak düşük soylu insanları kapsardı. Üçüncü ve son sınıfta eğitimlerinden dolayı adı geçen tüm sınıflardan üstün olabilen din adamları sınıfı ya da Mollalar yer alırdı. İlk ikisi hariç tüm bu sınıflar iki büyük ayırım oluşturabilirdi.⁵⁵³

2.1.4. Emirın Saray Görevlileri

Türkistan hükümdarları arasında Buhara emirleri şahıslarına ait daire uşaklarına bilhassa ehemmiyet verirlerdi.⁵⁵⁴ İdari kadronun dışında emirin çevresinde çeşitli vazifeleri olan görevliler de bulunmaktaydı.

Katavul'un görevi; şehirde emir ve onun emrinde çalışanların yıkılan binalarını denetlemektir. Bekavul, saray aşçıların başıydı.

Selam-Ağasının görevi; emir dışarı çıkarken ona eşlik etmek ve hükümdarına sunulan selamlara "aleykum selam" diyerek karşılık vermektir.

Şıgavul, saraylarda çeşitli törenleri düzenleyen yöneticidir; görevi, Buhara'ya gelen ve emire tanıştırlan büyükelçileri ve genel olarak yabancıları karşılamaktır. Sunum sırasında onları resmi görüşme salonuna getirirdi.

Tûn-katar unvanı iki kişiye birden verilirdi. Görevleri; geceleri sırayla emirin yatak odasının eşiğinde beklemektir. Ordu savaşta iken onlar büyük bir davul alır, emirin çadırının etrafında dönerek vururlardı.

Derban unvanı arzuhaller alınırken arizahane kapısını koruyan kişiye verilirdi. Dış saraydan emirin odalarına kadar rehberlik ederdi.

Udaycı: İki kişinin üstlendiği bir görevdir. Ayırım işareti olarak ellerinde kırmızı sopalar tutar ve emir dışarı çıkarken udaycı "Allah hazreti emirin yardımcısı olsun, hayatı boyunca onu doğru yoldan çıkartmasın" sözünü tekrarlardı. Bu dua her zaman Türkçe yapılırdı. Bütün dinleyiciler de "âmin", yani "öyle olsun" diye cevaplamak zorundaydı.

---

⁵⁵³ Khanikoff, s.234-235.

⁵⁵⁴ Hayit, s.126.

Mihter, savaş ve barış dönemlerinde hazineden sorumludur.

Desturhancı, emire kendi mührünü taşıyan yemek tabaklarını sunardı. Ayırt edici özelliği elinde taşıdığı altın ufak baltaydı.⁵⁵⁵

2.1.5. Adalet Anlayışı

Emirlikte adalet kadı-kelan, ona bağlı kadılar ve müderrisler tarafından icra ediliyordu. Hukuk kuralları İslami kaidelere göre belirlenmişti. Asli görevi ahali arasındaki anlaşmazlıkları çözümlenmek olan kadılar hanın izin verdiği her hususta hüküm vermekle yetkilendirildiklerinden idari, mali ve askeri işlerle de meşgul oluyorlardı.⁵⁵⁶

Türkistan'da göçebe halkın adli hayatı farklılık az ediyordu. Türkmenler ve Karakalpaklar arasında yerleşik kadıhaneler yanında *bey mahkemeleri* ve *aksakallar heyeti* de örfeye dayanarak adli işlere bakarlardı.⁵⁵⁷ Çöllerde hükümetin nüfuzu pek yoksa da töreler ve yasalar bu bölgelerde tam manasıyla hâkimdi.⁵⁵⁸ Cezalar kişinin saygınlığı dikkate alınmadan uygulanırdı.⁵⁵⁹

2.1.5.1. Davaların İşleyişi

Davacı önce iddiasını kazasker, kadı-kelan ya da bulunduğu sınıfa göre emirin önünde sözlü olarak ifade etmeliydi. Bu başlangıçtan sonra şikâyetçi yazılı ya da sözlü olarak var olan şikâyetini arz ederdi. Sözlü şikâyet sadece hukukta mükemmel bilgisi olan az sayıdaki kişiye sunulabilirdi. Yazılı bir şikâyet ya da rica aşağıdaki üç koşulu barındırmalıydı:

1-Davanın açıklaması,

2-Rivayet, Kuran ya da Hadis'ten konuyu ihtiva eden ve dava iddiasına yasallık veren

---

⁵⁵⁵ Khanikoff, s.241-242.

⁵⁵⁶ Meyendorf, s.54.

⁵⁵⁷ Erşahin, s.54.

⁵⁵⁸ Türkmenlerde katilin cezası ya diyet ya da kısas olup diyet ödenmezse maktulün yakınları mutlaka katili bulup öldürürlerdi. Üzerinde bir maktulün kan hakkı olan şahsı kimse kolay kolay koruyamazdı. Nereye gitse kovulur annesi ve babası da evinde barındıramazdı (O'Donovan, s.99-100).

⁵⁵⁹ O'Donovan, s.161.

bir aktarma,

3-Bir ya da birden fazla müftünün aktarılan yasa metinlerinin doğruluğunu temin eden damgası.

Kadı önce davacı ile davalı arasındaki anlaşmazlığın dostça çözülmesi için uğraşır. Davalı itaati kabul etmezse kadı şahitlerle ya da yeminli ifadelerle kanıtların ortaya konulmasını isterdi. Davalıya şehirde yaşayan şahitler için bir gün, şehir dışındakiler için üç gün izin verilirdi. Şahitler üç günlük mesafeden uzakta yaşıyorsa gün sayısı yaşadıkları yere varış ve dönüş süresine göre hesap edilirdi. Yasal şahit sayısı iki ile sınırlı olmakla beraber hemen şahit konumuna alınmazlardı. Kadı önce şahitlere namazı ve farz-ı aynı bilip bilmediklerini sorar, bu konuda tatmin olduktan sonra ifadelerini vermelerine izin verirdi.

Dava emirin araştıracağı kadar önemli olduğunda şahit bulmak zor olurdu. Emir, şahitlerin tanımadığı güvenilir bir memuru evlerine gönderirdi. Bu memurlar, büyükleri ve imamı toplayarak onlara İslam adına gerçeği saklamayıp şahitlerin iyi insan olup olmadıklarını, camiye sık gidip gitmediklerini, Kuran emirlerini yerine getirip getirmediğini ve nargile içme ihtimallerinin olup olmadığını sorardı. Şahitlerin herhangi bir şeyle suçlanması durumunda şahitlikleri kabul edilmez, tam tersi bir şekilde olumlu davranışları bir fikir birliğiyle kabul edilirse emirin habercisi toplanan gruptan iki kişiyi seçerek yeminli ifadelerini teyit ettirirdi. Yemin “Vallahi! Billahi! Tallahi” sözleri ile edilirdi. Davacının arz ettiği şikâyetini kanıtlayamadığı durumda yemin ederek teyit etmesine izin verilirdi.⁵⁶⁰ Taşra kadıları çözemedikleri davaları çoğunlukla Buhara’ya gönderirlerdi.⁵⁶¹

2.1.5.2. Uygulanan Cezalar

İslami kuralların halk tarafından uygulanıp-uygulanmadığı işiyle reisler ilgilenirdi. Reisler insanları din ile ilgili konularda sorguya çekebilirdi. Namaz saatlerinde insanların camiye gitmeleri sigara, alkol ve uyuşturucu kullanmamaları için gerekli teftişten sorumluydu.

---

⁵⁶⁰ Khanikoff, s.265-268.

⁵⁶¹ Erşahin, s.54.

İnsanlar sigara içmek, alkol ve uyuşturucu kullanmak gibi nedenlerden ceza alırlardı. Bu suçları işleyen kişi deveye bindirilir, şu şekilde bağırarak zorunda kalırdı: “Duaları okuyamayan insanın cezası budur, sigara içenlerin cezası budur, bu tür kötü alışkanlıklara sahip olan cezasını böyle çeker”. Reislerin suçluları evlerinde yakalamaya hakkı yoktu. Bu durum bir atasözünde şu şekilde dile getirilmiştir: “Kadı, kendi evinde hiçbir işe yaramaz”.⁵⁶²

Hangi suça ne ceza verileceğini bazen kestirmek oldukça güç oluyordu. Küçük bir yolsuzluk öldürülmeye neden olan büyük bir suç olarak kabul edilebiliyordu.⁵⁶³ Buhara’da en dehşet verici olay kuşkusuz ölüm cezalarının yerine getiriliş şekliydi. Ölüme mahkûm olan kişi, kentin merkezinde bulunan ve Buhara’nın en yüksek yapısı olan Kelan (Kalan) minaresinden (yüksekliği 45 m), diğer adıyla “Ölüm Kulesinden” aşağı atılırdı. Ölüm cezası meydana pazarın kurulduğu günlerde uygulanırdı. Ara sokaklarda bulunan tellallar halkı infazı görmeye çağırır, halkın meydana toplanmasıyla mahkûmun suçu ve cezası okunarak infaz yerine getirilirdi.⁵⁶⁴ Avrupalıların Kelan medresesinin tepesine çıkmalarına müsaade edilmezdi.⁵⁶⁵ Hanın, sarayın yakınında mahkûmun içeri yarı çıplak kapatıldığı bir tür sarnıç bulunurdu. Buraya Kenehane, yani “kene ve tahtakurusu evi” de denirdi.⁵⁶⁶

Buhara’da suçluların cezalandırıldığı diğer bir yer de Registan’dır. Registan’da çok sık suçlular asılarak cezalandırılırdı. Savaşlarda düşmana yataklık edenlerin başları burada idam sehplarının yanında oklara saplanmış şekilde ya da yere bırakılmış olarak dururdu. Meyendorf insanların bu tür sahnelere oldukça alışkın olduklarını ve bu nedenle, sessizce işlerine devam ettiklerini yazmıştır.⁵⁶⁷ Semerkand şehrinde de yüksek

---

⁵⁶² Munshi, s.126.

⁵⁶³ Vambéry, s.165.

⁵⁶⁴ Munshi, s.131; Atmaca, *Orta Asya’dan Esintiler: Fotoğraf Albümü*, s.53; Adler, s.223; Mehmet Doğan, *Türkistan Türkiye: Türk Kimliğinin Coğrafyaları*, Ankara: Yazar Yayınları, s.164-165.

⁵⁶⁵ Dobson, s.257.

⁵⁶⁶ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.137.

⁵⁶⁷ Meyendorf, s.38.

suçluların idam edildiği bir idam taşı mevcuttu.⁵⁶⁸

Cezaevi genelde şehirlerin girişlerinde bulunuyor ve aynı görevli hem cezaevi hem de kapı girişinden sorumlu bulunuyordu. Buhara'da cezaevi kentin ortasında, emirin sarayı olan arkın bulunduğu büyük hisarın içinde bir tepe üzerine inşa edilmişti. Giriş kısmının mahzenlerindeki odaların tepesi kubbeli olur tepesinde ve kenarlarında, hava ve ışık delikleri bulunurdu. Bu odalarda hafif cezalar alan kişiler birkaç günlüğüne hapsedilir, hafif hasır minderlerde dinlenip rahatça gezinebilirlerdi. Hafif suçluların yattığı yerde çok sayıda insan bulunurdu.

Bazı odalarda ağır suç işleyenler kalırdı. Her yerde yüzeyde ve duvarlarda; kollar, ayaklar, boyun için, sıkı şekilde kırıslere tutturulmuş prangalar vardı. Bu suçlular daima bağlı halde olur ve aynı odada sadece çok az sayıda mahkûm kalırdı.⁵⁶⁹ Odalarda havanın ve ışığın girmesi için çok az delik vardı.⁵⁷⁰ Ağır suçluların bir kısmının yattığı hücreler ise bir kuyu şeklindeydi. Mahkûmlar aşağıya iple indirilir ve yemekler aynı şekilde verilirdi.⁵⁷¹ Suçlulara yemek olarak ince bir dilim ekme ve kabaktan yapılmış su kapları ile biraz su verilirdi. Dobson mahkûmların çok aç olduklarından dolayı etrafta kötü bir koku olduğunu yazmıştır. Seyyah mahkûmların bu durumuna dayanamayıp onlara dışarıdan bir miktar yiyecek getirmiştir ve cezaevinden çıktıktan sonra bir süre kendine gelememiştir.⁵⁷²

Suçlular ve mülteciler ağır cezalardan kaçmak için genelde Pamir vadilerine sığınırldı.⁵⁷³ Buhara'da cezalar ayırım yapılmadan uygulanıyordu. Munşi hukuk kurallarının herkes için aynı olduğuna eserinde dikkat çekmiştir. O, Buhara koşbeginin oğlunun halkın ileri gelenlerinden birinin kızına uygunsuz davrandığı için cezalandırılmasından bahsetmiştir. Han şeriat mahkemesini kurdurmuş ve koşbeğinin oğlunu yargılamış, suçlu bulunan oğul 75 kırbaç yemiş ve sonrasında tüyleri yolunmuş

---

⁵⁶⁸ Dobson, s.208.

⁵⁶⁹ Olufsen, s.336-337.

⁵⁷⁰ Dobson, s.255.

⁵⁷¹ Khanikoff, s.102

⁵⁷² Dobson, s.255-256.

⁵⁷³ Olufsen, s.12.

bir deveye bindirilmişti.⁵⁷⁴

Burnes cuma saatinde namaz kılmayan ve sigara içen insanların cezalandırılmasına tanık olmuştu. Seyyah suçluların hepsinin birbirine bağlandığını, tütün kullanırken yakalanan kişinin elinde bir nargile çubuğu bulunduğunu ve polis memuru kalın bir kırbaça onları cezalandırırken yüksek sesle suçluların “Ey İslam ahalisi, şeriatı ihlal eden bu insanların cezalandırılmalarını görün!” diye bağırıklarını yazmıştır.⁵⁷⁵

Verilen cezalar, oldukça acımasızdı. Cezalandırmalarda kalın sopalar kullanılır, sırta ve karına hiç acımadan vurulabilirdi.⁵⁷⁶ 75 darbe para cezasıyla bir tutulabilirdi. Hükümlüyü elleri kolları bağlı, uçan bir tür böceklerle dolu bir odaya kapatmak gibi acımasız cezalar uygulanıyordu. Bu ceza şekli işkencelerde kullanılıyor, bu tür bir işkenceye maruz kalan kişi üç gün hayatta kalabiliyordu.⁵⁷⁷ Taşkınlık yapan hükümlüyü cezalandırmak için davul tokmağına benzeyen bir topuz kullanıldığı da oluyordu.⁵⁷⁸

Emir Abdulahad cellâtların sayısını artırmıştır. Şef cellâdı kendi sarayında bulundurarak sadece önemli suçluları ona öldürtmüştür. Şef cellâda aylık 2 pound diğerlerine ise 1,5-2 pound arası para verilirdi.⁵⁷⁹

Rus işgalinden sonra 1886 tarihinde III. Aleksandır’ın fermanı ile Buhara’da Rusya Siyasi Komiserliği kurulmuştu. Bu komiserlik bu tarihten itibaren Buhara’daki Rusların ve gayrimüslimlerin haklarının korunması, cinayet ve benzeri suçları işleyen Rus vatandaşlarının yargılanması, Rusya ile ihtilafa düşen Buhara vatandaşlarına ceza verme işleri ile de ilgilenmiştir.⁵⁸⁰

---

⁵⁷⁴ Munshi, s.140.

⁵⁷⁵ Burnes, s.283.

⁵⁷⁶ Bonvalot, s.164-165.

⁵⁷⁷ Meyendorf, s.54.

⁵⁷⁸ Dobson, s.257.

⁵⁷⁹ Dobson, s.273.

⁵⁸⁰ Hatunoğlu, s.118.

2.2. Ordu ve Askerlik

Eski Türklerde ordu millet idi. Yaşayışları askerlik düzeni içinde geçirdi. Sosyal kuruluş ve ekonomik düzen iç içeydi. Bu teşkilatlanma zaman zaman bazı değişikliklere uğrasa da savaş halinde bütün millet iç teşkilatını bozmadan bir ordu gibi harekete geçirdi.⁵⁸¹ Türklerin gerek Orta Asya'da gerekse Orta Asya dışındaki geniş sahalarda ve çeşitli yabancı kavimler üzerinde hâkimiyet kurmaları, hâkimiyetlerini devam ettirebilmeleri ancak güçlü orduları sayesinde mümkün olabilmıştır.⁵⁸²

2.2.1. Buhara Ordusu

Ordu düzeni Şibanîler sülalesi devrinde Cengiz Han ve Emir Timur'un askeri birliklerine benzemektedir. Eski Türk askeri bölünmesine göre onlu sisteme tabiydi.⁵⁸³ Böyle olmasına rağmen, sonraki dönemler ordunun savaşçılık yönü iyice zayıflamıştı. Ordu ok-yay, mızrak, kılıç, hançer, balta ve diğer basit silahlarla donatılmıştır.⁵⁸⁴

Buhara ordusu her biri bir bölgeye sahip olan beylerin askerleri ile merkezdeki büyük hanın kuvvetlerinden meydana gelmekte idi. İmkânların zayıflığı nedeniyle eyaletlerden toplanan vergi yerinde değerlendirilerek geri dönüşüm sağlanırdı. Özellikle toplanan verginin yarısı beylere kalıyor, onlar da bunun karşılığında diğer idari işlerin yürütülmesinin yanı sıra asker yetiştirilmesi konusunda yükümlü kılınıyorlardı. Asker toplamaktan sorumlu en küçük devlet görevlisi köylüler tarafından seçilen ve o köyün yerlisi olan aksakal,⁵⁸⁵ en büyüğü ise vali konumundaki hâkimdi.

Her tümenin ya da eyaletin bir hâkimi-beyi vardı. Bu beyin geliri aldığı vergi üzerinden

---

⁵⁸¹ Mustafa Kalkan, *Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri*, İzmir: Kaynak Yayınları, 1995, s.16.

⁵⁸² Saim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Genel Türk Tarihi*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

⁵⁸³ Alpagu, "Türkistan Hanlıkları", s.579.

⁵⁸⁴ Ziyayev, s.12.

⁵⁸⁵ Aksakallar adaletin ne olduğunu bilen insanlardır, halkların karışması ve barışçıl ilişkilerin sağlanması konusunda etkin insanlardır. Geçmişte her savaştan ve her zaferden sonra boyların bir araya gelmesine çalışmışlardır. Geleneksel olarak aksakallar Türk kültürünün millet anlayışında önemli rol oynamışlardır. Aksakallık sakala bağlı değildir ve aksakal çok yaşlı da değildir. Meseleleri bilmek, insanların sevgi ve saygılarını kazanmak yeterlidir (Ceylan Tokluoğlu ve Bülent Arıcı, *Türklerde Yönetim Kültürü: Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan Örnekleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.188-190).

hesaplanırdı. Semerkand tümeninin vergisi 300.000 batman (yaklaşık 39.300.000 kg) buğday ve 500.000 tenge (380.000 frank) nakitti. En küçükleri Çelek ve Nura-Tağ için 4.000 batman buğday ve 20.000 tengeydi. Toplam gelir yaklaşık 19 milyon franktı.

Bu gelirlerin sadece yarısı hazineye gidiyordu. Diğer yarısını eyalet yöneticisi kendi askeri giderlerinin dâhil olduğu devlet giderleri için harcardı. Bunun yanında yönetici garnizonların da ihtiyacını karşılamak zorunda idi.⁵⁸⁶

Kabile beyleri asker toplama konusunda önemliydimler. Çünkü nöker denilen askerler aslında o beyin kabilesinin üyeleriymdiler. Barış zamanlarında bu kuvvetlerin çoğu kabile liderlerinin mülklerinde yaşamaktaydılar. Ancak onlar barış zamanlarında askerî işlerle, mesela askerî eğitimle yani talimle uğraşmazlardı. Bu askerlerin geçim kaynakları köylülerden alınan vergilerdi. Savaş zamanlarında beylerin komutasında emirin ordusuna katılırlardı.

Aslında eyalet askerlerini iki ana kısım altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi üst paragrafta bahsettiğimiz nökerler, diğeri ise kara-çerik denilen sıradan halkın oluşturduğu askerî gruptur. Kara-çerik grubunun sayısı nökerlere göre daha fazlaydı. Bu sınıf asker sadece savaş zamanlarında toplanırdı. Kara-çerik olarak o bölgenin veya kabilenin bütün yetişkin halkı askere alınırdı. Onların askere kabul edilmeleri için at getirme şartı yoktu. Bazı durumlarda silah getirmeleri zorunlu tutulurdu. Kara-çerik, aslında yedek (takviye) kuvvetlerdir. Onların asıl görevleri savaş esnasında çok farklı işleri yapmaktı ve sadece olağanüstü durumlarda savaşa katılırlardı. Halkın askere alınması iktisadi yapıyı etkiliyordu. Tarımsal faaliyetler durduğu için kıtlık baş gösteriyordu.⁵⁸⁷

Bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Buhara'daki topluluklarda da ata askeri yönden büyük önem verilirdi. Askerler çeşitli renklerde ve şekillerde üniformalar giyerlerdi. Emir'in özel korumalarının bir bölümü olan genç soyluların oluşturduğu bölük daha zengin bir şekilde giyinir ve daha düzenli görünürdü. Savaş aletlerinin ve kullanılan hayvanların belirli bir sistematığı yoktu. Askerlerin bir kaçının bazen tek bir hayvanın

---

⁵⁸⁶ Meyendorf, s.55.

⁵⁸⁷ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s.177-178.

üzerine bindiği görülürdü. Atın yanında deve ve merkepler de kullanılırdı.⁵⁸⁸

Buhara Emirliği'ndeki farklı etnik kökenler orduya da yansımıştır. Özbekler, Türkmenler gibi değişik unsurlar ordu içinde yer alırdı.⁵⁸⁹ Askerlerin arasında sadece fiziksel özellikleri ile değil aynı zamanda uzun siyah saçları ile hemen tanınan birçok Afgan bulunurdu.⁵⁹⁰ Askerlerin elitlerini savaşı seven insanlar olan Özbekler oluşturuyordu. Bir disiplinleri olmadan dövüşüyorlar, ya kendileri için ya da dostları için savaşıyorlardı. Güzel atlara sahiplerdi. En cüretli atlıya avcı denir ve genellikle tek başına saldırırdı. Onun arkasından genelde *melie* gelirdi. Bu tür saldırılarda küçük atlar dayanıksız oldukları için dezavantajlı olabiliyorlardı. Sürücüler nadiren üç haftalık seferlere çıkabiliyorlardı. Bu yüzden bunlar sadece hücumda kalan seferler oluyordu.⁵⁹¹

Buhara'da ayrıca paralı askerler de bulunurdu.⁵⁹² XIX. asrın 30'lu yıllarında paralı askerlerin sayısı 19.000 kişiye ulaşmıştır.⁵⁹³ Meyendorf, sürekli askerlerin yaklaşık 25.000 kişi kadar olduğunu tahmin etmiştir. Askerlerin bir kısmı sefere çıkarken diğer bir kısmı garnizonlarda görevde bulunurdu. Ura-tepe, Cizak, Semerkand, Kara-Kul ve Karşı gibi şehirlerde güçlü garnizonlara ihtiyaç duyulurdu.⁵⁹⁴ Paralı askerler için emir yıllık yaklaşık elli bin frank harcayarak yardımcı bir güç oluşturmuştu.⁵⁹⁵

Buharalı askerlere Sipahi denirdi. Ödenekleri yaklaşık altı tillaydı. Hasberdarlar ya da muhafız alayı iki kat fazla alırdı. Memurlar deh-başı (Onbaşı), çur-ağası (görevlendirilmemiş memur), teraş-başı (Teğmen), pansed-başı (500 kişinin komutanı olan kişi), toksaba (Alay Komutanı), kurganbeği (Tuğgeneral), dadhah (bölgesel general) ve pervaneci (tüm ordunun komutanı) gibi isimlerle adlandırılırlardı.

---

⁵⁸⁸ Schuyler, s.416.

⁵⁸⁹ Bonvalot, s.131.

⁵⁹⁰ Schuyler, s.416.

⁵⁹¹ Meyendorf, s.57.

⁵⁹² Vambéry, s.149.

⁵⁹³ Ziyayev, s.113.

⁵⁹⁴ Meyendorf, s.55.

⁵⁹⁵ Vambéry, s.149.

Bütün görevlilere serkerde adı verilirdi. Para ya da tahılla ödenek alırlardı. 500 adamlık alaylar pansed-başı'na bağlı olup küçük bir bayrakla diğerlerinden ayrılırlardı. 1.000 adamlık her alay bir Tuğ'a sahipti. Bu da mir-başı (asil bir rütbe taşıyan) tarafından taşınırdı.⁵⁹⁶

Askerlerin beraberinde seferlerde pek çok sayıda davul, borazan ve zurnadan oluşan bir bando vardı ve bir sürü sancak taşılırdı. Sancakların üzerinde çeşitli resimler bulunurdu. Schuyler sancaklardan birinde beyaz bir zemin üzerinde kırmızı bir demlik bulunduğunu görmüştü.⁵⁹⁷

Emir Nasrullah kabile beylerinin gücünü kırmak, onlara olan bağımlılığını mümkün olduğunca azaltmak ve merkezî yönetimi güçlendirmek için düzenli ordu kurma projesi başlatmıştır.⁵⁹⁸ Bu konuda onun en önemli yardımcısı İranlı Abdussamed olmuştur. Abdussamed'in çalışmaları neticesinde çok kısa bir süre içerisinde Buhara, Serbazi olarak adlandırılan ve sayıları birkaç yüzü bulan düzenli birliklere sahip olmuştur. Yeni kurulan kuvvet (askerî birlik) üniformalı, silahlanmış, talimli, disiplinli ve ulemanın nüfuzundan uzaklaştırılmış bir yapıdaydı. Bu birlik temel olarak İranlılar, Afganlar, Tacikler ve Rus savaş esirlerinden oluşmaktaydı. Serbaziler ilk oluşturulduğunda sayıları yaklaşık 300 civarındaydı.⁵⁹⁹ Serbazilerin sayısı hükümdarın gücüyle orantılı olarak değişirdi.⁶⁰⁰ 1840 yılında Hokand ile yapılan savaşta Peşager Kalesi kuşatmasında başarılı bir sınav vermeleri üzerine, Emir Nasrullah onların sayısını kısa sürede 1.000'e çıkarmıştır.⁶⁰¹ 1842'de emirlikte bulunan Khanikoff düzenli ordunun sayısını 500 olarak vermiş; bunlardan 450'sinin İranlı olduğunu belirterek komutanların da yine aynı soydan olduğunu yazmıştır.⁶⁰²

---

⁵⁹⁶ Meyendorf, s.56-57.

⁵⁹⁷ Schuyler, s.416.

⁵⁹⁸ Abdurrauf Fitrat, *Buhara'da Ceditçilik ve Eğitim Reformu*, Seyfettin Erşahin (hzl.), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 2000, s.5.

⁵⁹⁹ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s.180.

⁶⁰⁰ Çapraz, s.66.

⁶⁰¹ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s.180.

⁶⁰² Khanikoff, s.86.

Devletin ordu sistemi, modern savaşın sevk ve idaresine uygun değildi. Barış zamanlarında ordu, muntazaman askeri talimlerin yabancısı idi. Askerler ve subaylar ölünceye kadar hizmet edebilirlerdi. Ordunun emrinde tüfek, süngü ve Rus askeri gücü karşısında oldukça kifayetsiz kalan bir miktar top vardı. Rusya devamlı olarak silahlarını yenilemeye çalışırdı. Türkistan Hanlıkları ise Avrupa'daki silah tekniğinden uzak kalmıştı. Askerler savaşta “öldüren gazi, ölen şehit olur” diye ifade edilen İslam parolası tesiri altında savaşıyordu. Düşman karşısında askerler korunabilmek için kütle halinde hareket etmek zorunda kalıyorlar, buna karşılık cesur olup tek savaşanlar ise kısa sürede yok ediliyorlardı.⁶⁰³

Buhara ordusunun disipline edilemeyen bir karakteri vardı. Hanlar bu yapıyı düzeltmeye çalışsalar da pek başarılı olamamışlardı. Ordu, Ruslara veya İranlılara karşı güçsüz kaldığı için Buhara Hanı bu iki ülkeyle savaşmaktan çekinirdi.⁶⁰⁴ Buhara ordusunun söz dinlemeyen gevşek yapısı seyyahların kulağına da gitmiştir. Mesela Bonvalot konuştuğu bir Buharalıdan Semerkand'daki askerler hakkında bilgi almıştır. Semerkand'da işi gücü olmayan insanların asker olduğunu yazmış, yağma yapılacağı zaman askerlerin itaat ettiğini ancak savaş zamanı askerlerin hastalık bahanesi ile bir bir hasta olduklarını ve birliğin ancak dörtte birinin savaşa katıldığını ifade etmiştir. Ayrıca askerlerin çok rahat olup sürekli meyve atıştırıp kuş besledikleri de duyduğu diğer bilgilerdendi.⁶⁰⁵

Ordu yetersiz olduğu gibi kumandalara söz geçirmek de oldukça zordu. Mesela Buhara Emiri Muzaffereddin döneminde söz dinlemeyen kumandanlar ülkenin içinde bulunduğu nazik şartları dikkate almadan ve Buhara emirini dinlemeden Rus garnizonlarına baskın yapmışlardı. Bu baskın Rusların harekete geçmesi için gerekli imkânı sağlamış, 1868 yılında Buhara ordusu mağlup olmuştu.⁶⁰⁶

---

⁶⁰³ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Abdülkadir Sadak (çev.), Ankara: Otağ Yayınevi, 1975, s.127.

⁶⁰⁴ Munshi, s.138.

⁶⁰⁵ Bonvalot, s.281.

⁶⁰⁶ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s.87-88.

Buhara Emiri Muzaffereddin Rusya ile mücadelede başarısız olunması neticesinde ordunun askeri teknikler açısından geri kaldığını ve yönetimde değişikliklere ihtiyaç olduğunu fark etmişti. Osmanlı'dan silah, teknisyen ve askeri öğretmen istemişti.⁶⁰⁷

Emir'in askerlerinin bir başka görevi de tüccarları yağmacılardan korumaktı. Belirli yerlerde ikamet eden askerler kesin emirle kervanları himayeleri altına alıyorlardı.⁶⁰⁸ Rus işgalinden sonra Buhara Emirliği'nde Rus askerleri hâkimdi. Bu askerler Türkistan askeri olarak dört yıl sekiz ay hizmet görüyorlardı.⁶⁰⁹ Seyyah Zahir Bigi Buharalıların Rus askerleri geçtiğinde ayağa kalkmalarını ve kollarını bağlamalarını şaşkınlıkla karşılamıştır. Halk bu selamlama tarzını kendiliğinden yapmaya başlamış, zamanla Ruslar tarafından da kabul görmüş ve sürekli bir beklenti haline gelmiştir.⁶¹⁰

Rus hâkimiyetinden sonra Buharalılar zorla Rus ordusunda askere alınmaya başlamışlardı. Hintli bir yazar tarihçi olan Şibli Numani 1892 yılında İstanbul'a yaptığı seyahat sırasında Buharalı âlimlerle tanışmıştı. Şibli Numani Buharalıların zorla askere alınmalarından çok şikâyet ettiklerini ve özellikle dindaşları ile savaşmanın onlar için büyük bir zulüm olduğunu yazmıştır.⁶¹¹

2.2.2. Kullanılan Silahlar

Bu ülkenin insanları atlarının üstünde mızraklarıyla savaşı benimsemişlerdi. Buna rağmen at üzerinde ateşli silah kullanamıyorlardı.⁶¹² Hücum malzemeleri olarak askerler çoğunlukla fitilli silah kullanırdı. Fakat çakmaklı ve kapsüllü silahın da kullanıldığı görülmekteydi. Silahların yanında çoğunun mızrağı ve kılıcı vardı.⁶¹³ Buharalı

---

⁶⁰⁷ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s.89; İsmet Bin Ark (Ed.), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri: 1687-1908 Yılları Arasında*, Ankara: Osmanlı Arşivi Dair Başkanlığı Yayınları, 1992, s.136-137.

⁶⁰⁸ Bonvalot, s.118.

⁶⁰⁹ Adler, s.215.

⁶¹⁰ Bigi, s.112.

⁶¹¹ Mevlana Şibli Numani, *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi*, Yusuf Karaca (çev.), İstanbul: Risale Yayınları, 2002, s.156.

⁶¹² Munshi, s.138.

⁶¹³ Schuyler, s.416.

askerlerin elbiselerinde barut için ayrı bir bölüm yoktu.⁶¹⁴ Kullanılan barutun kalitesi çok düşüktü.⁶¹⁵ Kılıçlar orijinal Buhara yapımıydı. Bundan başka İran tipinde yay şeklinde eğilmiş ve sepet formunda kılıfları bulunan Afgan tipi kılıçları kullanırlardı.⁶¹⁶ Çevre ülkelerde olduğu gibi yay yüzyılın sonlarına kadar hem savaş hem de av silahı olarak kullanılmaktaydı. Pamir Vadileri içlerinde ve kuzeye doğru sık bir şekilde yay, av silahı olarak kullanılmıştı. Bu yaylar yaklaşık iki hatta üç metreye kadar boylara sahipti. İki misina sicimiyle gerilirler ve ortalarında deriden bir tutacakları vardı. Tutacakları üzerine yerleştirilmiş küçük yuvarlak taşları büyük bir güçle ve keskinlikle fırlatıyorlardı.

Savunma amaçlı kullanılan silahlar zırh, çelik, başlık ve hayvan derisinden yuvarlak bir kalkandır. Savunma silahları zamanla Buhara'da kullanılmamaya başlanmış, modası geçmiştir. Mükemmel bir işçiliğin ürünü olan bu savaş aletleri en son Ruslar ülkeyi fethettiklerinde onlara karşı kullanılmıştır. Zırh gömlekleri perçinlenmiş yüzüklere, göğüs zırhının üzerindeki parlak çelik tabakalar, altın ve gümüş süslemelere sahipti. Kalın kalkanlar baskılanmış deriden yapılmış ve çelik plakalarla donatılmıştı. Mızraklar kısaydı ve gelenek olarak dört uca veya kenara sahipti.⁶¹⁷

Ağır silahlar içinde yalnızca on kadar İran silahı bulunurdu. Bunların sadece üç-dört tanesini taşımak için insan görevlendirilmişti. Üç tekerlekli olmalarına rağmen hareket ettirilmeleri çok güçtü. Bunlar asla topçu başlarına ya da topçu sınıfına emanet edilmez, her birinin başında bir Rus askeri bulunurdu.⁶¹⁸ Buhara ordusunda kimse bunları kullanabilecek ehliyete sahip değildi.⁶¹⁹ Senede bir defa han, silahlarını yenilerdi. Genellikle bunları dört gece süren yakınlardaki Bogowodin'den temin ederdi.⁶²⁰

Rusya, Buhara'nın gözünü boyamak için bazı dönemlerde onlara silah ve cephane

---

⁶¹⁴ Burnes, s.247.

⁶¹⁵ Munshi, s.138.

⁶¹⁶ Olufsen, s.478.

⁶¹⁷ Olufsen, s.477.

⁶¹⁸ Meyendorf, s.57.

⁶¹⁹ Munshi, s.138.

⁶²⁰ Meyendorf, s.57.

yollamıştır. Rus diplomasisi Taşkent'in istilasına kadar Hive Hanlığı ve sonra Hokand Hanlığı ile olan hesaplaşmalarında Buhara'yı imkân nispetinde tarafsız tutmaya çalışmıştır.⁶²¹ Buhara'yı ilk fırsatta rahatça işgal edebilecekleri düşüncesi ile rahat davranmışlardır. Bu yüzden onlara çok olmasa da sempatilerini kazanabilecek kadar cephane yollamışlardır. Mesela Şah Haydar döneminde Rusya, Hive ve Hokand hanlığına karşı Buhara Emirliği'ni yanına çekmek için hediye olarak top ve silah göndermiştir. Rusya çıkarları doğrultusunda emirliğe silah hediye etmiş, hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁶²² James Abbott seyahatnamesinde Rusların Buhara'ya zengin bir kervan gönderdiğini yazmıştır. Bu kervana 200 tane düzenli piyade birliği ve iki tane top eşlik etmiştir. Abbott, Rusların gönderdiği düzenli birliklerin etkisiyle Buhara ordusunun Rus disiplin anlayışını kazanarak Hive'ye karşı güçlendiğini yazmıştır.⁶²³

Buhara'da erkekler çoğu zaman bellerine sarılı bir deri kayış vasıtasıyla keselerin içinde, yanlarında farklı objelerden oluşan gerçek bir depo taşırlardı. Sivil halktan herkesin silahlı olduğu, fakat aynı zamanda silahsız oldukları da iddia edilebilirdi. Çünkü bıçaklar bir silahtan çok bir aleti andırırdı. Bıçakların daha geniş olanları, kerdler harika Şam hançerleriydi ve içlerine altın ya da gümüş çekiçlenmişti. Aynı şekilde kılıfları da altından ve gümüşten takılara, diğer değerli taşların yanında, türkuaz taşlarına sahipti. Ancak genelde saray adamları tarafından merasimler için kullanılan bu süslü aletler ağırbaşlılık, ciddiyet havası yaratmak için kullanılırdı. Benzer şekilde baltalar, yani "ay-balta", savaşlarda kullanılmak için üretilirdi. Ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren emirin geçit törenlerinde Mirşeb tarafından ya da koşbeği tarafından taşınır veyahut önemli bir misafirin karşılanma töreninde kullanılırdı.⁶²⁴

2.2.3. Askeri Törenler

Bir toplumun sosyo-kültürel hayatında önemli rol oynayan törenler kültür ve sanat

---

⁶²¹ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.92.

⁶²² Mehmet Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s.39-40.

⁶²³ James Abbott, *Narrative of a Journey From Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of The Court of Khiva and The Kingdom of Khaurism*, London: Wm.H.Allen and Co., 1843, s.108.

⁶²⁴ Olufsen, s.467-477.

alanında olduğu kadar siyasi ve askeri alanda da önem arz ederler ve biçimleri ile nitelikleri bakımından kendi çağlarına ışık tutarlardı.⁶²⁵

Buhara’da yapılan askeri törenler Buhara hakkında önemli bilgiler vermekteydi. Buhara’da askeri törenler son derece abartılı olurdu. Bu törenler seyyahların birçoğu için yapılmıştı. Askeri törenler maiyetin emirliğe girmesi ile başlar, şehrin civarlarında karşılanış, şehre giriş ve han ile karşılaşma şeklinde sürekli yenilenirdi.

Buhara yönetimi askeri kişi şehre girmeden görevliler yollayarak gelen misafirin nerede bulunduğu hakkında bilgi ediniyordu. Kırmızı kıyafetli görevliler her şeyin yolunda olup olmadığını da kontrol ediyordu.⁶²⁶

Meyendorf şehre girerken gördüğü manzara karşısında şaşırılmıştır. Buharalılar çığlıklar atarak, bağırarak, kalabalık bir grup oluşturmuşlardı. Buhara polisi ellerini bir sağa bir sola açarak güvenli bir geçiş koridoru oluşturmaya çalışmıştı. Güvenliği sağlayan insanların sesleri halktan daha fazla çıkmıştı. Meyendorf bu karmaşanın kendilerine duyulan meraktan dolayı olduğunu sonradan anlamıştı.⁶²⁷

Ignatyev farklı rütbelerdeki subayların Avrupalıların gözünde olumsuz bir imaj yaratmamak için ellerinde hediyelerle kendilerini bekleediklerini not almıştır. Ardından Ignatyev’in kendisi ve maiyeti için bir geçit töreni yapılmıştır. Seyyahın ilgisini renkli üniformalar giyen subaylar çekmiştir. Seyyah, uzun menzilli silahları bulunan subayların konvoya eşlik ettiklerini gözlemlemiştir.⁶²⁸

Elçi ve önemli devlet görevlilerini karşılamanın belirli kuralları vardı. Bu kişiler Buhara’ya geldikten sonra bir süre dinlenirler, ardından hanın huzuruna askeri bir törenle çıkarlardı. Törende herkes çok yavaş hareket ederdi.⁶²⁹ Hanı ziyarete gidecek heyet genellikle önceden bilgilendirilirdi. Hanın huzuruna çıkacak yabancıyı görmek ve töreni izlemek için halk güzel bir şekilde giyinip meydanı doldururdu. Törende askerler

---

⁶²⁵ Dündar Ali Kılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları, 2004, s.11.

⁶²⁶ Olufsen, s.114.

⁶²⁷ Meyendorf, s.23.

⁶²⁸ Ignatyev, s.102-103.

⁶²⁹ Schuyler, s.420; Dobson, s.260-261.

hana sunulacak hediyeler ile önde giderlerdi. Ardından süslü bir at üstünde elçi ve onun ardından ise elçilik görevlileri gelirdi. Ignatyev'in beraberindeki elçilik memurları halka para dağıtmış, seyyah bu paraları kapışmak için halkın birbirini ezdiğini ve aralarından birkaçının öldüğünü görmüştür.⁶³⁰

Olufsen de şehre girişteki törenin harika olduğunu ifade etmiştir. Seyyah rengârenk ve oldukça temiz üniformalı 50 kadar subay tarafından trampetler ve davullar eşliğinde karşılanmıştır. Olufsen geçişi esnasında, Buhara milli marşı çalınmasını ve altın sırmalı üniforma giymiş Buharalı bir albay eşliğinde onlarca askerin kılıçlarını çekerek selam durmasını inanılmaz bulmuştur. Kendi kıyafetinin yırtık ve kirli olmasından dolayı utanç duymuştur.⁶³¹ Olufsen için Buhara'ya girerken ve çıkarken çok sayıda tören yapılmıştır. Seyyah kendisi için yapılan ilk törenin ardından yapılan diğer törenlerde Buhara ordusunu yetersiz ve eksik bulmuştur. Askerlerin ne yapması gerektiğini bilmediklerini gözlemlemiştir.⁶³²

1888'de Buhara'da bulunan Goerge Dobson ise daha önce seyyahların başına gelmemiş ilginç bir olay ile karşılaşmıştır. Emir ile görüşmesi ve askeri seremoni yapılması için kendisinden bir miktar para istenmiştir. Bu durum yüzyılın sonlarına doğru yaşanan ekonomik sıkıntının etkisiyle uygulanan yeni bir yöntem gibi gözükmektedir.⁶³³

2.3. Dini Hayat

Türkistan İslam'ın en önemli fikir merkezlerinden biridir. İslam'ın büyük simalarından İsmail Buharî, Ebu Ali İbni Sina, Biruni, Harezmi, Farabi, İslam hukukunun yazarı Tirmizi gibi simalar burada doğup fikirlerini yaymışlardır. Bu kişilerin daha kapsamlı seyahatleri ve eğitim ağlarının birer parçası olmaları sayesinde, Maveraünnehir şehirleri Müslüman dünyanın kalbi haline gelmiştir. Çok sayıda göçebe İslam medeniyetinin yörüngesine girmiştir. Fakat İslami sürece geçiş XVIII. yüzyıla kadar aşamalı bir

---

⁶³⁰ Ignatyev, s.110-111

⁶³¹ Olufsen, s.114.

⁶³² Olufsen, s.116.

⁶³³ Dobson, s.259.

şekilde devam etmiştir.⁶³⁴

2.3.1. Buhara’da İslamiyet’ten Önceki Dinler ve İslamiyet

Buhara’da Budizm, Zerdüştlük, Manihaizm ve Hristiyanlığın yanı sıra Musevilik de bulunuyordu.⁶³⁵ Budizm MS. I. ve III. yüzyıllar arasında Türkistan’da yayılmaya başlamış; Belh, Buhara ve Semerkand’a ulaşmıştır. Budizm’in parlak devirlerinde Buhara, Orta Asya’nın en kutsal şehirlerinden idi. Buna sebep de Buhara’da bulunan “Mah-ı Ruz Çarşısı” ve burada bulunan büyük Buda mabedi idi. Buhara Türkistan bölgesinde Buda heykeli endüstrisinin merkezi idi. Buhara’da yılda iki kere pazar kurulur, sanatkârların bir sene içinde hazırladıkları heykellerin alım-satımı yapılırdı.⁶³⁶

Buhara’da Zerdüştlük, Budizm’i bir hayli sarsmıştır. Buhara, Zerdüştlüğün köklü bir din ve kültür merkezi haline gelmiş; aynı zamanda Zerdüşt ileri gelenlerinin toplandığı kutsal bir şehir olmuştur.⁶³⁷ Maniheizm için önemli olan nar motifi Semerkand’da eski kalıntılar üzerinde görülürdü.⁶³⁸

Aşağı Türkistan sadece “Ari dinler” için değil İslamiyet’ten önceki ilahi dinler için de bir uğrak yeri olmuştur. VI. yüzyılda Semerkand’ı kendine uygun bir merkez olarak seçen Nasturiler misyonerlik alanlarını daha da genişletmişler, Orta Asya Türk boyları ve Çin’in iç kısımlarına kadar yayılma imkânı bulmuşlardır. Hristiyanlık Buhara şehrinde de etkilerini göstermiştir.⁶³⁹

Araplar Buhara’yı ele geçirdiklerinde birçok dinle mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Kuteybe b. Müslim Semerkand’ı teslim aldığı sırada Buda heykellerinin yakılmasına halk büyük tepki göstermişti. Araplar bölgeyi işgal ettiklerinde Buhara pazarlarında

---

⁶³⁴ Khalid, s.39.

⁶³⁵ Olufsen, s.365-367.

⁶³⁶ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, s.46-49; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hakkı Dursun Yıldız (hızl.), İstanbul:Kervan Yayınları, 1981, s.100.

⁶³⁷ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, Konya: Nur Basım Evi, 1988, s.60.

⁶³⁸ Emel Esin, *Orta Asya’dan Osmanlı’ya Türk sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004, s.47.

⁶³⁹ Olufsen, s.366; Hasan Kurt, s.228; E. Bretschneider, *Medieval Research*, London: Trübner & Co., Ludgate Hill, 1888, s.60.

Budist figürler halen satılmakta idi. Araplar Buhara’da altından ve gümüşten figürlerle yapılmış zengin tapınaklar bulmuşlardı.⁶⁴⁰ İslamiyet en büyük mücadeleyi Zerdüştlük ve onun kalıntılarını ortadan kaldırmak için vermişti.⁶⁴¹ Ancak bu dinin birçok geleneği kendini devam ettirmişti. İslam’ın yayılmasının başlarında, birçok Avesta dini insanı; alçak arazilerdeki, geniş, açıklık, korunmasız vahalarından, Buhara ve Pamir vadilerine kaçarak inançlarını devam ettirdiler.⁶⁴² Aşağı Türkistan’a gerçekleşen Arap fethi sırasında Hristiyan cemaati burada önemli bir yer tutuyordu. Araplar Hristiyanları burada, barış içinde yaşarken bulmuşlardı.⁶⁴³

Buhara’nın İslam diniyle ilk tanışması siyasi ve askeri fetih girişimlerinden önce, ticaret yoluyla olmuştur. Bir ticaret şehri olması ve İpek Yolu üzerinde bulunması nedeniyle Buhara halkı İslam dünyası ile ilişki içindeydi.⁶⁴⁴

Türkistan içlerine yürüyen Araplar, İslamiyet’i etrafa yayarken, ülkeyi Türklerin kontrolü altında bulmuşlardı. İslam ve Pers dini arasında ciddi mücadeleler olmuştu.⁶⁴⁵ VIII. yüzyılda Kuteybe b. Müslim komutasında Buhara fethedildi. Kuteybe Buhara halkını üç defa İslamiyet’e zorlamış ve onlar da her defasında önce Müslüman olmuşlar sonra eski inançlarına dönmüşlerdir. Fakat Kuteybe dördüncü defa ve kesin bir şekilde Buhara’yı ele geçirince İslamiyet’i büyük zorluklarla buraya yerleştirdi. Buhara halkını bütün yolları kullanarak İslam dinine girmeye mecbur etmişti. Kuteybe üst seviyeden başlayarak tabana doğru sağlam bir şekilde İslamlaşma hareketini başlatmıştır.⁶⁴⁶

Buharalıların İslamlaşmasında askeri faaliyetler de etkili olmuştu. Araplar fethettikleri yerlerin halkından zaman zaman muhafız kuvvetleri teşkil etmiştir. Ubeydullah b. Ziyad’ın Buhara seferi dönüşünde Basra’ya götürdüğü Buharalı askerler Müslümanlarla

---

⁶⁴⁰ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, s.46-49.

⁶⁴¹ Kitapçı, *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, s.58.

⁶⁴² Olufsen, s.367.

⁶⁴³ Kitapçı, *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, s.68; Olufsen, s.366.

⁶⁴⁴ Hasan Kurt, s.229.

⁶⁴⁵ Olufsen, s.366.

⁶⁴⁶ Kitapçı, *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, s.117; Zekeriya Kitapçı, *Arapların Türkistan’a Girişi*, s.100, Richard Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara*, Hasan Kurt (çev.), Ankara: Bilig Yayınları, 2003, s.58.

bir arada bulduklarından İslam'ı öğrenmeleri kolaylaşmıştır. Bu askerlerin diğer Buharalılar üzerinde etkisi olduğu ileri sürülmektedir.⁶⁴⁷

Kuteybe b. Müslim'le başlayan bu fetih hareketleri sayesinde Beykent, Buhara, Semerkand gibi Orta Asya'nın tarihi şehirleri tek tek ele geçirilmiş ve yarım asır kadar süren çok kanlı ve çetin mücadelelerden sonra Arap hâkimiyeti bu topraklarda kesin bir şekilde yerleşmişti.⁶⁴⁸

2.3.2. XIX. Yüzyılda Buhara'da Din

Rus işgalinden önce Buhara İslam dininin en önemli merkezlerinden biri idi.⁶⁴⁹ Şehir Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen bir yerd. “Kutsal Buhara” olarak anılırdı. Munşi herhangi birinin şehrin duvarlarının dik olmadığını iddia ettiği takdirde bile kentin sakinleri tarafından kâfir sayıldığını yazmıştır.⁶⁵⁰

Buhara medreseleri binlerce öğrenciyi, türbeler de bütün Orta Asya'dan, Hindistan'dan ve Tatar dünyasından sayısız hacıyı şehre çekmiştir. Bu sürekli ziyaretçi akını hem bir medrese şehri hem yüce bir ibadet mekânı hem de ticari bir platform olan Buhara'yı Orta Asya'nın kutsal merkezi haline getirmiştir.⁶⁵¹

Buhara'da toplumun büyük çoğunluğuna göre Müslüman olmak demek, kendini Müslüman olarak gören bir toplumun parçası olmak demektir. Her bireyin İslam'ın metin kısmını bilmesine gerek yoktu. İslami ibadetin temeli Kuran'dı. Ezbere okunması sevaptı, ondan okunan ayetler felaketlerden koruyabilirdi. Eğitimli insanların Kuran'ı açıklaması bile çoğu zaman istenmezdi. Yerel yönetimlerin kutsallaştırılması ve İslam'ın yerelleştirilmesi söz konusu olmuştu. Halkın gelenek ve görenekleri ile İslamiyet karışmıştı.⁶⁵²

---

⁶⁴⁷ Hasan Kurt, s.230; Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara*, s.58.

⁶⁴⁸ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993, s.270.

⁶⁴⁹ Bice, s.37.

⁶⁵⁰ Munshi, s.137

⁶⁵¹ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.102.

⁶⁵² Khalid, s.35-36.

Hanlığın kurulduğu ilk dönemlerde devlet, İslam'ın doğrudan temsilcisi değildi. Gerçek Müslüman topluluğu, günlük hayatta peygamberin mirasını taşıyan âlimlerdi. Yöneticiler kendilerince İslami etik normları sürdürürlerdi. Yöneticiler camiler, medreseler, Sufi loncalar ve önemli kişiler için türbeler inşa edilmesini destekleyerek İslam'a hizmet etmeye çalışmışlardı. Ancak bir taraftan günlük politik işlerin, devlet çıkarlarına göre belirlenmesi ihmal edilmezdi.⁶⁵³

Özbek hanlarından Ubeydullah Han, Fazlullah b. Ruzbehan'ı bir yönetim kılavuzu hazırlamakla görevlendirmiştir. *Sülükü'l-Müluk* adlı bu eser Farsça yazılmış en anlaşılır İslami kılavuzlardan biri olmuş ve Sünni ulemanın ortak görüşünü betimlemiştir.⁶⁵⁴ Bu kitap uzun yıllar devlet yönetiminde kılavuzluk yapmıştı.

XIX. yüzyılda Mangıt hanedanı döneminde dinin devletin siyasi ve sosyal hayatında daha etkili olmaya başladığı görülmüştür. Dini kurallar sert bir şekilde ülkede uygulanmaya konmuştur.⁶⁵⁵ Şah Murad döneminde İslami kurallara oldukça önem verilmiştir. Halefi Şah Haydar döneminde din adamlarının politik gücü artmaya devam etmiştir. Seyitlik unvanını kullanan ilk hükümdar olmuştur. Şah Haydar 500'e yakın talebeye medresede ders verebilecek dini bilgiye sahip bir hükümdardı. Bu iki hükümdar hükümdarlıklarından önce ve hükümdarlıkları sırasında derviş tarzı bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu iki hükümdarın yaşam tarzları da devlet yönetimine yansımıştır.⁶⁵⁶ Şah Murad'ın *reîsü'ş-şeri'iyye* makamını yeniden tesis etmesine karşın Emir Haydar seyyidlik sıfatını kullanmakla yetinmeyerek "*emîrü'l müminîn*" ibaresini kullanmıştır. Buhara emirleri dini unvanlar olarak, müderrislik yaparak, tarikatlara katılarak ulema ile medrese çevrelerinin desteğini almışlardır.⁶⁵⁷

Şah Haydar'ın seyyidlik unvanını kullanması ile birlikte bu unvana daha çok önem verilmiştir. Han cemaat üyelerinin sayısını oldukça arttırmış ve onları cömertçe ödüllendirmiştir. Bu yüzden Buhara'da sayıları 2.000'i aşmıştı. Ayrıca onları ayrıcalıklı

---

⁶⁵³ Khalid, s.41-42.

⁶⁵⁴ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.580.

⁶⁵⁵ Olufsen, s.1; Meyendorf, s.59.

⁶⁵⁶ Hatunoğlu, s.43-44.

⁶⁵⁷ Fitrat, s.5.

olarak korumuştı. Bu yüzden ondan sonra gelen kuşaklar da bu durumdan etkilenmiş ve eğitimsiz insanların üzerinde bu durum büyük etki yaratmıştı.⁶⁵⁸

Mangıtlar Cengiz Han'ın varisi olduklarını iddia edemediklerinden, meşruiyetlerini İslam'a dayandırmak zorunda kaldılar. Bu nedenle kendilerine han yerine emir adına verdiler. Mangıtlar'ın ilk iki yöneticisi ulemayla çok güçlü ilişkiler kurdular, hatta kız alıp verdiler. Bu ilişkiler iki tarafın da yararına oldu. Bu evlilikler emirlere meşruluk ve soyluluk kazandırırken, ulemaya da dikkate değer bir güç kazandırdı.⁶⁵⁹

Çok az seyyah Buhara'da İslam'ın derinliğini ölçebilmiştir ve çoğunun bu din hakkındaki bakışları, onu küçümsemedikleri zaman bile, fazlasıyla yüzeyseldir. Gerçekten de XIX. yüzyıl bilim ve ilerleme çağıydı. Batı kendi uygarlığını genellikle bozulmuş ve ilkel olarak sunduğu Doğu'nun zıttı olarak görüyordu. Doğubilimcileri ve seyyahların çoğunluğu bu görüşü doğrulamaktadır. Buhara hakkındaki en kapsamlı seyahatnamelerden birini yazmış Meyendorf bile İslam hakkında çok az bilgi sahibidir.

Dini konularda hür düşünceye inandığını iddia eden Vambery ise İslam hakkında bilgili olsa da bu dini küçümsemekte ve İslam dini konusunda tahkir edici ifadeler kullanmaktadır. Vambery'nin Hristiyanlık taassubunun çok ileri düzeyde olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁶⁰ Bu yorum, Buhara İslam'ının gerçeğe daha uygun bir manzarasını çizen, genel gerilik havasına karşın belli bir zenginliğe sahip din ve tasavvuf akımları, yeni fikirlere açık mollaları anlatan Burnes tarafından yumuşatılmıştır.⁶⁶¹

XIX. yüzyılda Avesta dinine ait ritüeller ve gelenekler Buhara'da kendini göstermeye devam ediyordu. Yılın belli bir gününde, insanların üzerinden atladığı ateşler yakılır, aynı esnada saksılar kırılır; bütün bunlar şeytanın ruhunu kovmak, hastalıklardan ve günahlardan arınmak için yapılırdı. Bu ateşten atlama geleneği, yine de sadece uzak alanlarda görülmeye devam ediyor ve din adamlarının gayretleriyle etkisinin yok

---

⁶⁵⁸ Meyendorf, s.54.

⁶⁵⁹ Khalid, s.46.

⁶⁶⁰ Vambery, s.164.

⁶⁶¹ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.121.

edilmesine çalışılıyordu. Dağ Tacikleri, bir kandil yakar; kutsal ateşi, nefesleriyle kirletmekten kaçındıklarından ateşi toprakla söndürürlerdi. Hasta olanlar, ateşin etrafında dönerler ya da yanan bir kandil yüzlerine doğru tutulurdu. Yeni doğmuş bir bebek için 40 gün boyunca beşiğinde kandil yakılır, böylece onun kötü ruhlardan korunduğu düşünülürdü. Kandiller ayrıca kutsal gömütlerde de yakılırdı.⁶⁶²

Müslüman olmayanlar ülkede kalıcı bir şekilde kalamıyorlardı. Dini ibadetin yerine getirilmesine kişisel bir eylem gibi bakılmıyordu. Bu ibadetler kamusal bir görev olarak görülüyordu. Her evden bir kişi mutlaka sabah namazında cemaate katılmalıydı. Polisler, kimlerin camiye cemaat göndermediklerini isim listelerinden takip eder, sonra bu kişileri evlerinde yakalayıp cezalandırırdı.

Her gün Registan ya da büyük bir pazar yerinde ikindi namazı vakti emniyet görevlileri insanlara bu saatlerin mukaddes saatler olduğunu ve camiye gitmeleri gerektiğini bildirirlerdi. Bu emirlere uymayanların şiddet yoluyla camiye gitmeleri sağlanırdı.⁶⁶³

Buhara'da canlıların tasvir edilmesi yasaktı. Çin'den ve Avrupa'dan gelen resimlere din adamları ve özellikle de reisler tarafından el konulur; bu hareket uygunsuz olarak kabul edildiğinden cezası da verilirdi.⁶⁶⁴

Hacı kimi zaman hem tüccar hem de suhtedir. İlkbahar kervanlarını beklerken Buhara'da mahsur kaldığı uzun kış aylarından medreselerde öğrenim görmek için yararlanırdı.⁶⁶⁵ Mekke'ye hacca gitmek, büyük saygı görürdü. Hacca giden Buharalının yeşil bir kalpuş giymesine izin verilirdi. Dönüşü, büyük bir coşkuyla kutlanır ve böylelikle o büyük bir sosyal itibar kazanmış olurdu. Halkta ona dokunma isteği duyulur ve hacı izin verdiğinde de bu kabul bir lütuf olarak görülürdü.⁶⁶⁶

---

⁶⁶² Olufsen, s.366-367.

⁶⁶³ Meyendorf, s.59-60.

⁶⁶⁴ Olufsen, s.287.

⁶⁶⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.102.

⁶⁶⁶ Adler, s.217; Olufsen, s.399.

2.3.2.1. Nakşibendîlik

Nakşibend, Farsça nakış yapan demektir.⁶⁶⁷ Bu tarikat, Orta Asya'da Kübreviyye ve Yeseviyye başta olmak üzere hemen hemen diğer bütün tarikatların yerini almıştır.⁶⁶⁸ Tarikatın kurucusu Muhammed Bahaddin Nakşibendî'dir.⁶⁶⁹ Bahaddin Nakşibendî'nin haleflerinden çoğu Buhara ve çevresinde yaşamıştır. Ubeydullah Ahrâr döneminde Nakşibendîye Orta Asya'nın en yaygın tarikatı haline gelmiş, nüfuzu artmış ve doktriner yapısı kuvvetlenmiştir.⁶⁷⁰ XVIII. yüzyılda Müceddidiyye kolu ortaya çıkmış, Buhara ve diğer şehirlerde hızla yayılmıştır.⁶⁷¹

Müslümanlar arasında Nakşibendî tarikatı çok güçlü olup tarikatın merkezi Buhara idi. Dervişler, İşanlar ve Şeyhler, sadece Buhara'da değil bütün Orta-Doğu'da faaliyet gösteriyorlardı.⁶⁷² Orta Asya'nın İslamlaşmasında Nakşibendî tarikatının etkisi büyüktü.⁶⁷³

Nakşibendî tarikatının XVI. ve XVII. yüzyılda ortaya çıkmış son büyük kolu olan Cubayri şeyhleri XIX. yüzyılda hanlar üzerinde büyük nüfuz sahibiydi. Hangâhlar birçok mümini kendilerine çekiyor ve tasavvuf törenleri Buhara hayatında büyük bir yer işgal ediyordu. Ama tasavvuf bölünmüş durumdaydı: zikr-i hafiyi vazeden, dansı ve müziği yasaklayan, İslami buyruklara çok saygılı bir tarikat olan Nakşibendiyye üyeleri zikr-i cehri ve sema yapan diğer tarikatların (Kadiriyye ve Yeseviyye gibi) üyelerine karşı çıkıyorlardı. Buhara devletinin koşbeği gibi en yüksek mevkilerdeki memurlar

---

⁶⁶⁷ Seda Yılmaz, *Özbek Tekkeleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007, s.49.

⁶⁶⁸ Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *İslam Ansiklopedisi*, c.32, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s.335-336; Alexander Benningen ve Chantal Lemercier-QuelQejay, *Sufi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*, Osman Türer (çev.), Ankara: Akçağ Yayınları, 1988, s.80.

⁶⁶⁹ Andican, s.74.

⁶⁷⁰ Algar, s.335-336.

⁶⁷¹ Algar, s. 338-340.

⁶⁷² Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.128.

⁶⁷³ Mustafa Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977, s.52.

zaman zaman zikir ve sema törenlerine katkıda bulunuyorlardı.⁶⁷⁴

XIX. yüzyılda yapılmış en iyi tasvir Rus doğubilimci Nikolay Vladimirviç Khanikoff'a aittir. Khanikoff'un zikir-i hafi tasviri, Buharalı sufilerin özellikle de Nakşibendîlerin hayat tarzını uzun uzun işleyen kitabının bir bölümünde yer almaktadır. Khanikoff bu bölümde tarikata kabul törenini, çeşitli dua biçimlerini, zikir-i hafi meclisini ve dervişlik için aldığı eğitimi betimlemektedir.

Khanikoff'a göre, bir kişi Hangah'a gelip büyük işanın emirleri altına girmek istediğini söylediğinde hemen kabul edilmez, öncelikle kurallardan haberdar olup olmadığı sınanır, konudaki bilgisini kanıtladığında işan ona kendisini Allah'a yöneltmesini tavsiye ederdi. Böylece bir şeyh olup olmayacağı kesinleşirdi. İnanışlarına göre cevaplar rüyalarda ihsan edilecekti. Ancak buna erişmek için üç gün boyunca abdestsiz tek bir akşam bile uykuya yatmamak, ikinci olarak sürekli halı veya hasır gibi temiz bir şeyin üzerinde ibadet ederek kirli hiçbir şeyle temasta olmadığından emin olmak zorundaydı. Bu durumları yerine getiren kişi rüyasında cevapları alacaktı. Ancak cevaplar bazen mecazi olarak iletilebiliyor ve yorumlanması gerekebiliyordu. Örneğin, yeni katılan biri rüyasında hiç bir şey görmezse ya da yeşil bir çayır, çiçekler benzeri şeyler görececek olursa cennet niyeti kabul edilmiş demektir.

Tam tersi olur da bir kurt, yılan, akrep ya da herhangi şeytanî bir şey görürse cennetin teslimiyetini kabul etmediği şeklinde yorumlanırdı. Her iki durumda da üç günün sonunda pir ya da Büyük işana gider, gördüklerini ona aktarır ve pir, güzel yorumlarından emin olursa onu Hangâhın çilehane denilen tövbekâr adayların kabulü için ayrılmış kısmına götürürdü. Ama nihai kararı sadece işanların en yaşlısı olan "pir" verebilirdi. Aday tarikata kabul edilirse hangâha bitişik, çilehane adı verilen bir murakabe odasına alınır ve sonra pir tarafından intisap ettirilirdi.⁶⁷⁵

Pir de onun karşısına diz çöker ve ikisinin dizlerinin birbirine değmesine dikkat eder, sonra ona gözlerini kapaması ve bilincini kalbine yönlendirmesi, Allah'ın adından başka hiçbir şey düşünmemeye çalışması ve kalbindeki bu adı içinden olabildiğince

---

⁶⁷⁴ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.103.

⁶⁷⁵ Khanikoff, s.254-255.

tekrarlaması emrini tebliğ ederdi. Eğer talip belli bir ilham almaya layıkta, bir tür trans içine gömülür; kalbi pirinki ile aynı ritimde çarpmaya başlar ve ikisi birden saatlerce öyle kalıp hiç durmadan, hızlı hızlı Allah'ın adını tekrarlardı.⁶⁷⁶

Khanikoff bu tarikata kabul edilme töreninin bir başka türünü daha nakleder; buna göre, iki sufi kalplerinin içine dönüşü (müşahede) güçlendirmek için uzun süre soluklarını tutar, böylece kan başlarına hücum eder, ağızlarından, burunlarından ve kulaklarından dışarı çıkar ve kendilerini kaybedip yere yıkılırlardı.⁶⁷⁷ Tarikata kabul edilme töreninden sonra pir yeni müridine dört buyruk bildirir: her zaman abdestini almak, hiçbir zaman bir yabancından yardım istememek, tek başına Allah adını söyleme ve bu adı söyleyerek murakabeye dalma alıştırmasını yapmak, gün doğmadan önce ve ikinci namazı ile yatsı namazı arasında piri ziyaret etmek.⁶⁷⁸ En alt seviyeden en üst makama kadar bütün müridler pirine mutlak bir itaat duyarlardı.⁶⁷⁹

Ziyaretler sırasında, pirin diğer müritlerinin de eşliğinde, sufiler topluca zikir-i hafi yaparlardı. Zikir esnasında şevkin artmasının etkisiyle nefes alıp verirken zikreden kişilerden değişik hırıltılar duyulurdu.⁶⁸⁰ Halka şeklinde sıralanıp gözleri kapalı, giderek hızlanan bir ritimle Allah'ın adını tekrar ederlerdi. Khanikoff, adayın bu meclisler sırasında “eğitildiğini” söyler. Kemale ermeden önce adayın beş aşamadan geçmesi gerekirdi. Bu aşamalardan her biri zikrin hep daha içselleştirilmiş bir uygulamasının sonucuydu ve giderek yükselen “makam”lar elde etmesini sağlardı. İlk aşamada müşahede kalbe, sonra bedenın diğer bölümlerine yönelirdi. Bununla birlikte bu farklı müşahedelerin ayrı ayrı değil aynı anda yapıldıklarını bilmeyen Khanikoff bu alıştırmaların gerçek anlamını kavrayamamaktadır. Hatta betimlemesi iyice karmaşıklaşır, çünkü sözlerinin sonunda, gerçeğe biraz yaklaşarak, beşinci aşamanın ilk dört aşamanın bir bileşimi olduğuna işaret etmektedir. Aslında bir tek alıştırma söz konusudur: Sufi içinden Allah'ın adını yineleyerek ve giderek uzayan aralarla nefesini

---

⁶⁷⁶ Zarccone, s.104.

⁶⁷⁷ Khanikoff, s.105.

⁶⁷⁸ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.105.

⁶⁷⁹ Benningen, *Sufi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*, s.172.

⁶⁸⁰ Necdet Tosun, *Derviş Keşkülü: Tasavvuf ve Dergâh Kültürü*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2012, s.102.

tutarak soluğunu ve bilincini, bedeninin “letaiif” adı verilen çeşitli noktalarını hareket ettirirdi.⁶⁸¹

Khanikoff bunu sadece bağınazlığın ve cehaletin bir ürünü olarak görmektedir. Onun bakışı, XIX. yüzyıl seyyahlarının çoğunununkiyle aynıdır. Hatta zikir meclislerine Buhara’da büyük değer verilmesinden ve başkalarından öğüt alma eğiliminde olmayan Buhara hanının işanların reisine sık sık danışmasından kaygılanmıştır. Şaşırtıcı bir ayrıntı olarak Khanikoff, herkesin tanıdığı kör bir Nakşibendî’nin hiç soluk almadan, “lailaheillallah” sözünü yineleyerek bedeninin kutsal noktalarını üç bin kez müşahede edebildiğini nakleder.⁶⁸² Nakşibendîliğe kısaca değinen Schuyler ise; Nakşibendîlerin kurallarını keşişlerinkine benzetmiş, hayatlarını diğer tarikatlardan farklı bulmuştur.⁶⁸³

Son olarak tüm bu aşamaları geçen kişi Hangah ve çalıştığı işandan tam bir işan olduğuna dair bir belge alırdı. Bu belgede onu yetiştiren mürşidin, onun hocasının ve Hz.Muhammed’e kadar uzanan isimlerin listesi vardı. Bu belgeler izin mektubu (hatt-ı ruhsat ya da hatt-ı irşad) adını taşır ve sahibine aynı şekilde diğerlerini eğitmeye izin verirdi. Şeyhlerin emrettiği tüm durumları uygularlardı.⁶⁸⁴ Belli bir mesafe kat etmiş olan müridin hayatı sürekli bir ibadet halinde geçer ve yoğun bir ruhi ve zihni konsantrasyon hali içinde yaşardı.⁶⁸⁵

Nakşibendiyye tarikatı kapılarını kadınlara açmakta kararsız olup tarikatlarda kadınlar sadece Yeseviyye’nin radikal ve gizli bir kolu olan Laçılar ve Atlı İşanlar’ın üyeleri arasında bulunurdu.⁶⁸⁶

2.3.2.2. Kalenderiler

Yaşadığı toplumun nizamına karşı çıkararak dünyayı kaale almaya değer görmeyen ve bu

---

⁶⁸¹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.105-106.

⁶⁸² Khanikoff, s.254-260.

⁶⁸³ Schuyler, s.156.

⁶⁸⁴ Khanikoff, s.253.

⁶⁸⁵ Benningen, *Sufi ve Komiser: Rusya’da İslam Tarikatları*, s.172.

⁶⁸⁶ Benningen, *Sufi ve Komiser: Rusya’da İslam Tarikatları*, s.154.

düşünce tarzını günlük hayat ve davranışlarıyla açığa vuran tasavvuf akımına Kalenderilik denir.⁶⁸⁷

IX. yüzyıldan itibaren, Horasan'ın ve Maverâünnehir'in Nişabur, Herat, Belh, Kabil, Buhara ve Semerkand gibi merkezlerinde yaşamış Melâmeti şeyhlerinin müritleri arasından ilk kalenderi sufilerin belirmeye başladığı varsayılmaktadır.⁶⁸⁸

Nakşibendîler kadar etkili olamasa da Buhara'daki diğer bir sınıf da Kalender yoksullarıdır. Diğer Müslüman ülkelerdeki dervişlerdendirler. Kalenderiler kendilerine ait evlere sahip olup Kalenderhane evlerinden ya da dergâhlarından büyük şehirlerde birer tane vardı. Bu yerler genelde şehirlerin dış mahallelerinde, mezarlıklara yakın yerlerde bulunurlardı. Buhara'daki, bu türlü kurumların en büyüklerinden bir tanesidir. İçerisinde reisleri, yani Kalender Baba'ya ait resmi bir ev, ayrıca her kalender için de birer özel oda bulunurdu. Kalender olmak düşüncesinde olan bir kişi bu isteğini Kalender Baba'ya bildirir böyle bir durumda Kalender Baba bu kişiyi, günler ve geceler boyunca sürececek bir teste tabi tutardı. Bu süre içerisinde kalender adayı günlerini gece gündüz dua ederek geçirmeliydi. Ayrıca süpürmek, temizlemek ve su taşımak gibi görevleri de yerine getirmek zorunda idi. Eğer aday kalender babanın gözünde, deneme sürecinden sonra, bir derviş olmak için uygun görülürse ve kendisine geleneksel kalender kıyafeti verilirse, diğerleriyle birlikte, dilenmesi için, yolculuklara uğurlanırdı.

Genel ilkeleri “Yoksulluk benim erdemimdir” şeklindedir.⁶⁸⁹ Kardeşliklerinin temel kuralı evlenmemek ve günlük gereksinimlerinin haricinde para tutmamaktır.⁶⁹⁰ Yiyecek olarak başkalarının cömertliğine sürekli bağımlıydı. Sadaka alımı ve dilencilik bir kural haline gelmişti.⁶⁹¹ Yerleşik adetlere çok değer vermemeleri İslam'ın buyruklarına fazla saygı göstermemeleri ve uyuşturucu kullanmaları da farklı oldukları diğer

---

⁶⁸⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler: XIV-XVII. Yüzyıllar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s.17.

⁶⁸⁸ Ocak, *Kalenderiler*, s.5.

⁶⁸⁹ Olufsen, s.396.

⁶⁹⁰ Khanikoff, s.262.

⁶⁹¹ Ahmet H. Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımayan Kulları: İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, Ruşen Sezer (çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.25.

noktalardandır.⁶⁹²

Buhara’da Perşembe ve Pazarları iki gün onların toplanmaları için tahsis edilmiştir. O günlerde caddelerde kalabalıklar halinde dolanır, gelip-geçenleri durdur, yüksek çığlıklar atarak sadaka isterlerdi.⁶⁹³ Hiçbir tüccar onları reddetmez ve akçe verirdi. Onlar ilahiler söylemeyi de ihmal etmezlerdi.

Kalenderlerden biri daima koronun lideri olarak önde yürür “Ya hu, Ya hak” diye yüksek bir bağırış atar ve böylece koronun diğer üyeleri de daha yumuşak seslerle ilahiye katılırlardı. Tüm gün boyunca dilencilikten sağladıklarını, akşam olduğunda ve dergâha döndüklerinde Kalender Baba’ya iletmek zorunda idiler. Kalender Baba da aldıklarını dergâhın tüm dervişleri arasında paylaşırdı. Dervişler, İslam’a bağlı kalmalı ve yaşamını tamamen dilenerek sağlamalıydı.⁶⁹⁴

1860’lı yıllardan sonra Taşkent şehrinde yaşayan dervişlerin vaazlarının ve öğütlerinin fitne çıkarıcı bir yapı arz ettiği düşünülmüş, kamu düzenini bozdukları gerekçesiyle bu vaazlar yasaklanmıştır. Kalender dervişleri Semerkand ve Hocent’te daha özgürce yaşamışlardı.⁶⁹⁵

Dervişler kendilerini giyim bakımından, türlü yollardan bütün toplumsal tiplerden ayırıyorlardı.⁶⁹⁶ Elbiseleri her zaman yırtık ve eski püsküydü. Çoğu ve özellikle liderleri görüntülerine daha fazla etki katmak için omuzlarına leopar derisi atardı.⁶⁹⁷ Elbiselerinin başlık kısmı, sert kahverengi devetüyünden yapılmış ucu sivri yüksek bir külahtan ya da tepelikten oluşurdu. Külah siyah figürlerle nakışlanmış, kenarları kürkle keskinleştirilmişti. Bu külahın altına kıvrımlı bir şekilde dolanmış siyah bir ip giyerlerdi. Kaftanları sıkı, yeşilimsi bir yünden yapılır, kısa beyaz çizgilere sahipti. Kaftan, geniş deri bir kemerle bağlanır, kemerin önünde, parlatılmış ve kemere çakılmış

---

⁶⁹² Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 68.

⁶⁹³ Khanikoff, s.262.

⁶⁹⁴ Olufsen, s.397.

⁶⁹⁵ Schuyler, s.155.

⁶⁹⁶ Karamustafa, s.28.

⁶⁹⁷ Khanikoff, s.262.

siyah bir taş bulunurdu. Omuzlarının üzerinde bir kayış vasıtasıyla dilenme esnasında elde ettikleri yiyecekleri taşıdıkları bir tas ve ellerinde deri askılarla bağlanmış kuru bir balkabağı vardı. Elllerinde ya da kemerlerinde farklı renklerle süslenmiş kalın bir bastonları bulunurdu. Aksesuar olarak küçük bir mızrak ve ayrıca kemerlerine asılı olarak sarkan bir ya da iki adet pirinç yüzük taşımayı ihmal etmezlerdi.⁶⁹⁸

3.3.2.3. Sünni-Şii Çatışması

Diğer dinlerde olduğu gibi İslam da kendi içinde çeşitli yolları ve görüşleri içinde bulundurur. İslami mezhepler arasında en büyük ayrım Sünniler ve Şiiler arasındadır ve İslam'ın doğuşuna kadar gider. Seyahatnamelerin genelinde Buhara Sünnilerinin Şiilerden hoşlanmadığı görüşüne yer verilmektedir. Bu durum seyyahların eserlerine de yansımıştır. Bu bakımdan İran'a karşı yapılan akınlara da Sünni halk hoşgörüle bakmaktaydı.⁶⁹⁹

Seyyah Baker, Türkmenlerin bir bayrak altında toplanarak kâfir olarak nitelendirdikleri İranlılara karşı sık sık baskına-çapula çıktıklarını ifade etmiştir.⁷⁰⁰ Seyyah ayrıca Türkmenlerin İranlılardan elde edilecek köleler ile ilgili olarak onları yalnızca ticari bir meta olarak gördüklerini de yazmıştır.⁷⁰¹

Olufsen Buhara'da yaşayan Taciklerin görünüşte Sünni mezhebe bağlı olduklarını, Buhara yönetiminin baskısından dolayı bu insanların Sünni gibi davrandıklarını, aslında kalpten Şii mezhebine inandıklarını iddia etmiştir. Taciklerin Buhara'da yaşadıkları yerler daha önce Afganistan'ın hâkimiyeti altındaki Şii bir bölge olduğundan dolayı yazar onların bu kadar kolay inançlarını değiştiremeyeceğini düşünmektedir. Ancak Sünni inancın etkisini sürekli artırmakta olduğunu eklemeyi unutmamıştır.⁷⁰²

Buhara'da Şii ve Sünnilerin çoğunlukta olduğu yönetim kadroları bulunurdu. Farşlı olarak adlandırılırsalar da din adamları genelde Taciklerin arasından çıkardı. Olufsen,

---

⁶⁹⁸ Olufsen, s.396.

⁶⁹⁹ Burnes, s.282; Bacon, s.91.

⁷⁰⁰ Baker, s.216.

⁷⁰¹ Baker, s.220.

⁷⁰² Olufsen, s.124.

bazı din adamlarının Buhara’da etkileri çok büyük olmalarına rağmen toplum içinde yüksek bir saygınlıklarının olmadığını yazmıştır.⁷⁰³

Buhara Emiri Abdulahat döneminde koşbeğlerinin Buhara’nın Şii İranlıları arasından atandığı da bilinmektedir.⁷⁰⁴ Şii Astanakul Koşbeği’nin genelde Sünnilerin atandığı ordu ve yönetimdeki önemli makamlara Şiileri ataması halk arasında rahatsızlıklara neden olmuştu. 1906 yılında Şii ve Sünniler arasındaki münakaşada Astanakul Şiileri tutması üzerine görevinden alınmış yerine Sünni olan Nasrullah Buhari getirilmişti.⁷⁰⁵

2.3.3. Rus İşgali Altında İslam Dini

Türkistan’da Müslümanlar kendi dilleri ile İslam’ı anlama imkânına sahip değillerdi. Birçok din adamı İslam’ın gayesini kavrayamamıştı. Onların vazifesi namaz kıldırarak, dini merasimleri düzenlemek ve çocukları okutmaktan ibaretti. Din adamları Müslümanları toplumsal görevleri konusunda aydınlatmıyordu. Tehlikeli olan diğer bir husus da İslam din reislerinin bir hanlığın diğer bir hanlığa savaş açmasına izin veren fetva vermeleri idi. Bu fetva Müslümanların müşterek savunma gücünü zayıflatıyordu. Din adamları, Rus hücumları sırasında iç savaşların durdurulması için emirleri insafa getirmek ve birleştirmek için imkân olduğu halde, bu meselenin Türkistan hayatında ne kadar önemli olduğunu sezememişlerdi. Din adamları cihat fikrini halka vermişti, ancak bunu halka etkili bir şekilde vermekten ve organize etmekten aciz kalmışlardı.

Türkistan’daki İslam’ın yönetici güçleri, kendi nüfuz dairesinde olsa bile, Müslümanların birliğini muhafaza etmekten acizdi. Türkistan Müslümanları arasındaki parçalanma alametleri, yalnız Türkistan’a mahsus olmayıp İslam dünyası içinde de mevcuttu. Diğer taraftan da İslam’ın hayata derin kökler salmış olması, 42 yıllık silahlı bir savaşı sürdürmeyi ve Rus hâkimiyeti esnasında dahi hür yaşama arzusundan vazgeçmemeyi mümkün kılmıştır.⁷⁰⁶

---

⁷⁰³ Olufsen, s.399-400.

⁷⁰⁴ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, c.1, 2. Basım, İstanbul: Enderun Yayınları, 1981, s.256.

⁷⁰⁵ Hatunoğlu, s.102.

⁷⁰⁶ Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.128-129.

Türkistan'da İslam'ı müşterek savunmak için İslam dünyası çok zayıftı. Yıllarca halifelik makamını taşıyan Osmanlı devleti Rusya'ya karşı birçok defa savaştı ise de coğrafi bakımdan mesafenin uzaklığından dolayı askeri anlamda Türkistan'la bir bağlantı kuramamıştı. Diğer bütün İslam memleketleri, Avrupa devletlerinin nüfuzu altında buldukları gibi hanlıklar birbirleri ile mücadele etmekten de vazgeçmiyordu.⁷⁰⁷

Ruslar bölgenin çapulcu insanların yaşadığı bir yer olduğunu her fırsatta dile getirerek insanların kendi inanç ve gelenekleri hakkında şüphe ve komplekse kapılmaları için her imkânı değerlendirmiştir.⁷⁰⁸ Ruslar halkın birlik ve beraberliğini yok etmek için de faaliyete geçmişler, İslam dininin içine hurafeler katmaya çalışmışlardı.⁷⁰⁹

Ruslar, Müslümanları Hristiyanlaştırmak için türlü türlü yollar denemişlerdir. Çarlık hükümeti Rusya'da Hristiyan olmayan beylerin asalet unvanlarını kaldırarak toprak ve serf sahibi olamayacakları hakkında fermanlar neşretmişti. Bir kısım Türk ve Müslüman ileri gelenleri topraklarını ve imtiyazlarını kaybetmemek için Hristiyan dinine geçmişlerdi. Çarlık Rusyası'nda Hristiyanlığı kabul eden Türk beyleri, Rus prensleri gibi asalet unvanlarını, imtiyazlarını ve toprak mülkiyetini muhafaza edebiliyorlar ve her türlü devlet hizmetine girebiliyorlardı. Bu suretle Hristiyan olan Türk beyleri dinleri ile birlikte milli ananelerini, adetlerini ve örflerini unuttular. Çarlık, devrinin son zamanlarına kadar Rus asilzadeleri arasında müessir olmakla beraber daha sonra bu baskı köylere de yayılmış, binlerce insan zorla Ruslaştırılmıştır. Türk köylülerinin çok büyük bir kısmı gizli de olsa İslamiyet'e bağlılıklarını korumuşlardı.

İslam'ın aleyhinde çalışan pek çok birlik ve dernek kurularak bunların çalışmaları geniş maddi imkânlarla desteklendi. Müslüman Türklerin yardımı ile kurulan mahalli mekteplerde eğitim Ortodoks misyonerlerin nezaretine alındı.⁷¹⁰

---

⁷⁰⁷ Saray, "Türkistan Hanlıkları", s.92.

⁷⁰⁸ Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Pansilamimizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1997, s.241.

⁷⁰⁹ Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s.65.

⁷¹⁰ Mehmet Emin Efendi, s.11-12.

BÖLÜM 3: SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

3.1. Gündelik Hayat

Buhara Emirliği Rus işgaline kadar dışarıya kapalı bir yapı sergilemiş olup İslamiyet dışındaki dinlerden olan seyyahların ülkeye girmesi yasaklanmıştır. Vambery gibi bazı seyyahlar kılık değiştirip kendilerini Müslüman bir derviş gibi göstererek ölüm korkusu ile ülkeye giriş yapmışlardır. Rus işgalinden sonra bölge farklı kültürlerle açık bir hale gelmiştir. Uzun süren bu içe kapalı yapı nedeni ile Buhara Emirliği'nde günlük hayat kendi dinamiklerini oluşturmuştur.

Emirlikteki hayat ilk anda seyyahları büyülemiş olup çarşılarda dolaşırken doğunun bütün toplulukları ile karşılaşmışlardır. Yazları rengârenk giysiler ile dolaşan insanlar seyyahlarda hayranlık uyandırmışsa da zaman geçtikçe eğlence hayatının olmaması onların sıkılmasına neden olmuştur.

Buhara ülkesinde gün sabah ezanı ile başlamakta ve akşam ezanıyla tamamlanmaktadır. Dükkân ve atölyelerde günışığı esas alınmıştır. Böylece yılın değişik zamanlarında günlük çalışma süreleri değişiktir. Öğle ve ikindi ezanları, hem zamanın tayini ve hem de camiye veya en yakın mescide gidiş-geliş ve cemaatle görüşme nedeni ile doğal bir dinlenme arası olmaktadır. Gündelik hayat özellikle Buhara şehri başta olmak üzere oldukça hareketlidir. Sokaklarda yürüyen veya at-eşek üstünde olan insanlar göze çarpmaktadır. Avrupalılar gözünde ülkedeki her şey dikkate değerdi ve yeni yeni keşfediliyordu.⁷¹¹

3.1.1. Gündelik Hayatta Kadınlar ve Erkekler

Buhara toplumunda kadının hukuki ve sosyal statüsünün genel olarak İslam toplumunda kadının sahip olduğu statüden farklı olduğu söylenemez. Ancak sosyal yapının milletten millete ve hatta bölgeden bölgeye değişebildiği göz önüne alınırsa bölge halkının kadınlarının da kendine has bir yaşam şekli bulunmakta idi.

Kamusal hayatın dışında tutulmalarına rağmen kadınlar yine de sokakta dolaşmakta

---

⁷¹¹ Meyendorf, s.23.

hürdü. Bununla birlikte şehirlerde kadınları görmek pek mümkün olmuyordu.⁷¹² Sokakların kalabalığını genellikle oluşturan erkek nüfustu. Önemli ailelerden olan kadınlar çarşı ve pazar gibi kalabalık yerlere gitmiyorlardı. Kadınlar dikkatleri üzerlerine çekmemek için büyük çaba sarf ediyorlar, evlerinden çıkmaya mecbur olurlarsa yoksul ve yaşlı kadınlar gibi giyinerek çıkıyorlardı. Hatta onsekiz-yirmi yaşındaki genç kızların tanınmamak için iyice örtünüp sarınarak, ellerine ihtiyar kadınlar gibi birer asa alıp ona dayanarak titreye titreye yürüdükleri oluyordu. Kentin güzel kadınlarını görmek isteyenlerin saat ondan öğleye kadar Registan ile büyük cami arasındaki caddede bulunmaları gerekiyordu.⁷¹³ Kadınlar genelde at üstündeydi, çok azı yürürdü.⁷¹⁴

Avrupalı seyyahlar için yörenin kadınları bir bilmece gibi kalmıştır. Çok merak ettikleri halde yasaklardan ve kadınların kaçmalarından dolayı onların yaşayışları hakkında çok fazla bilgi sahibi olamamışlardır. Seyyahların, kendilerini görmek için çatılara çıktıklarında kadınlar hakkında malumatları olabilmıştır. Ayrıca göçebe toplumlarda kadınlar saklanmadıklarından seyyahlar onların günlük hayatları hakkında az da olsa bilgi edinebilmişlerdir.

Buhara'da kadınların durumu buldukları topluluğa göre değişiklik gösterebiliyordu. Mesela, Buhara kadınları arasında Türkmen kadınları ayrı bir yere sahipti. Diğer Müslüman kadınlara oranla Türkmen kadınları çok çalışkandı. Türkmen kadınları cesaretleri ve bedensel güçleri ile seyyahların dikkatini çekmiştir.⁷¹⁵ Onlar erkeklerle beraber bulunurlar, ipek eğirir, yünden, pamuktan, iplik bükür, kilim ve halı dokur, dikiş diker, çadırları kurup bozar, su taşır, çamaşır yıkar, yünleri ve ipekleri boyarlardı. Havaların güzel olduğu mevsimlerde kadınlar dışarıda, açık havada, basit bir dokuma merkezi kurarlardı. Türkmen kadını dinlendiği, sohbet ettiği veya komşu yurtları ziyarete gittiği zaman bile bir çile koyun veya deri yününü yahut ipeği yanında taşıyarak

---

⁷¹² Meakin, s.129.

⁷¹³ Vambéry, s.165.

⁷¹⁴ Burnes, s.276.

⁷¹⁵ Mehmet Emin Efendi, s.55.

eğirirdi.⁷¹⁶

Mehmet Emin Efendi seyahatnamesinde Osmanlı, Avrupa ve Türkistan kadını kıyaslamıştır. Osmanlı topraklarında namuslu kadınların bile sokakta kötü muamele gördüklerini ancak Türkistan bölgesinde bu durumla karşılaşamayacağını yazmıştır. Türkmen kadınının çok rahat olmasına rağmen yasaklardan dolayı değil ancak kendi yapısından dolayı çok iffetli ve namuslu bir kadın olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁷

Sosyal hayat içinde sıkı sıkı örtünüp erkeklerden kaçan kadınların yanında göçebe yaşayan ve çeşitli at oyunlarına aktif olarak katılan kadınlar da görülmekteydi.⁷¹⁸ Kırgız ve Özbek kadınlarının ata binip kız kovalamaca oyununa dâhil olmaları toplumda kadının durumunu gösteren ilginç aktivitelerdendir.⁷¹⁹

Göçebe kavimler ve şehir merkezinin dışında yaşayan insanların hayatları aşırı sıcaklar-soğuklar ve iklim şartlarından dolayı oldukça zordu. Göçebe halk günlük hayatını devam ettirmek için çok çalışmak zorunda idi. Tarımla uğraşan halk bütün kış boyunca tarlaları üzerine eğilir, çapayla çalışarak onu ekime hazır hale getirirdi.

Erkeğin işi ve çalışma alanı bellidir. Bağ-bahçe işleri, ekinin kaldırılması, hayvanların bakımı erkeğe aittir. Zaman zaman ganimet elde edebilmek için baskınlara katılırdı. Yünden ip örer, demir işçiliği yapar, at veya deve için gerekli olan eyer, hâşâ, koşum gibi malzemeyi dikerdi. Fırsat buldukça ufak tefek alış veriş yapardı. Boş vakitlerinde kendisine başlık veya pabuç yapmaya çalışır, dütar çalar, şarkı söyler, çay ve çelim içerdi.⁷²⁰ Köylerde ve küçük kasabalarda, kış günlerinde erkekler sırayla birbirlerinin evinde toplanır, sohbet ederdi.⁷²¹

---

⁷¹⁶ Blocqueville, s.60.

⁷¹⁷ Mehmet Emin Efendi, s.55.

⁷¹⁸ Abdurrahman Kurt, "Tarihi Süreçte Türk Kadınları", *Türkler*, c.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.400.

⁷¹⁹ Olufsen, s.439-440.

⁷²⁰ Blocqueville, s.60.

⁷²¹ Bacon, s.84.

3.1.2. Öğlen Saatlerinde Hayat

Kapıyı açan bir kadın ya da bir başkası olmadıktan sonra, kapı önlerinde birilerini görmek oldukça zordur. Sadece camiler, tüccarların dükkânları ve esnafların çalışma atölyeleri açıktır. Fakat öğleden sonra saat 2 ile 4 arasında, dükkânlar da açık değildir. Böyle olunca sokaklar oldukça boş olup sokakta hareket eden ender sayıda başıboş bir aylak ya da fakir bir sokak satıcısı ya da bir zanaatkâr kalmıştı. Açık camilerde, brandaların altında orada burada yere diz çökmüş kalabalıklar görülürdü. Kervansaraylar, yerlilerin hanları, havuz kenarlarındaki çay evleri dışında; tüm yaşam yok olmuş gibiydi. Bu çay evlerine kervan insanları ve kumarbazlar otururlardı. Şehirlerde, yaz aylarıyla birlikte yerli halkın rengârenk başlıkları ve kıyafetleri monotonluğu biraz olsun dağıtırdı. Hayatın canlılığını görmek isteyen bir kişi öğlen saatlerinde güneş çok yakıcı ve sıcak olduğundan güne erken başlamalıydı.⁷²²

Çayhanelerde halk toplanarak çay içer, sohbet eder, satranç veya kumar oynar, yazı-tura atardı.⁷²³ Havuz kenarlarında büyük ağaçlar altında açık olan çayhanelerde lisanları muhtelif Arap, Özbek, Tacik, Afgan, Hindu, Rus, Türkmen, Kazak, Tatar ve İran kavimleri meydana toplanırlar, sürekli hareket ederlerdi. Bu manzara Zahir Bigi'ye müzeyi hatırlatmış ve alışık olmadığı için garip gelmiştir.⁷²⁴

3.1.3. Akşam Saatlerinde Hayat

Buhara'da yatsı namazından sonra şehre giriş-çıkış yasaktır. Gün batımında kapılar kapatılır ve sokaklar ıssızlaşırdı. Burnes, hanın davulunun çalınması ile gece hayatının durduğunu belirtmiştir.⁷²⁵ Kente dönüşünü geceye sarkıtan telaşlı yolcular bekçiyi uyandırıp onu kapıları açmaya ikna etmek zorunda kalırlardı. Adler pazar yerinin merkezine yakın yerdeki bekçilerin fenerleri, çingirakları ve çığırtmalarıyla geceyi olduğundan daha korkunç gösterdiklerini ve hayaletleri bile korkuttuklarını yazmıştır. Buhara'da köpek sürülerinin akşamları boş caddelerde bulunmaları dışarı çıkmak

---

⁷²² Olufsen, s.305.

⁷²³ Bacon, s.98.

⁷²⁴ Bigi, s.88.

⁷²⁵ Burnes, s.278.

zorunda olan insanlara rahatsızlık vermiştir.⁷²⁶

Akşam sekiz veya dokuz saatlerinde tüm yerli halk evlerinde olmak zorundaydı. Sokaklar ve pazar yeri karanlık ve kimsesizdi. Caddelerde ara sıra bekçinin feneri görülür, sokağa yansıyan hiçbir ışık huzmesi olmazdı. Akşamları sadece steplerde, göçmen kampları ve kervanlarda kullanılan kamp ateşi göze çarpardı.⁷²⁷ Düğün meclisi veya diğer mühim meclisler olduğunda yürümek zorunda olanlar ellerine kendi fanuslarını alıp dışarı çıkarlardı.⁷²⁸ Gece nöbetçileri herhangi bir acil durumla karşılaştıklarında, haberleşmek için ellerinde tuttıkları davulu kullanırlardı.⁷²⁹ Seyyahlar akşam sessizliğinden çok sıkılmışlardır. Olufsen gece hâkim olan sessizliği şöyle tanımlamıştır. “Gece çöktüğünde, etrafta kendini hissettiren bir sakinlik hâkimdir, rüzgâr bile kimi zaman uykuya dalar ve Müslümanların köstebek adası gibi sessiz atmosferi; eşeklerin, geceleri bile kendilerini ses çıkartmaktan alıkoyamadıkları anırma sesleri ve özellikle köpeklerin sesleriyle bozular sadece...”⁷³⁰

Burnes, şehrin gece nöbetçilerini olağanüstü bulmuştur. Her caddede geceleyin tezgâhlar üzerinde balyalarla duran elbiselerin mükemmel bir şekilde güven içinde olmalarından etkilenmiştir.⁷³¹

3.1.4. Gündelik Hayat Üzerinde Mevsimlerin Etkisi

Öğlen saatleri, yaz aylarında oldukça sıcaktı; zorunlu olmadığı sürece yerli halk evlerinden çıkıp bir iş için maceraya girmezdi. Sokaklar pirinçle, kille ve paspaslarla örtülür; su taşıyıcıları tarafından su serpilir ve serinletilirdi.⁷³² Buharalılar aşırı sıcaktan korunmak için kalın kil duvarlardan camiler yapmışlar, dini ibadetin yanında serinliğinden dolayı da camilerin içinde zaman geçirmişlerdir. Yazı bu bölgede geçiren

---

⁷²⁶ Adler, s.218-219.

⁷²⁷ Olufsen, s.338; Meakin, s.276.

⁷²⁸ Bigi, s.86.

⁷²⁹ Meakin, s.48.

⁷³⁰ Olufsen, s.338-339.

⁷³¹ Burnes, s.278.

⁷³² Olufsen, s.257; Bacon, s.86.

insanlar arasında serin bahçeler önemli bir paya sahiptir.

Yaz sıcaklığının etkisiyle yerli halk güne erken saatlerde başlar, bütün işlerini sabahın erken saatlerinde yapardı. Öğlen hem Avrupalılar hem de yerli sakinler uyurdu. Avrupalılar kuru havanın hissedildiği serin çamur evlerinde ya da göçebe çadırlarında uyuklardı. Müslümanlar ise kullandıkları güneş siperlerine yakın bir şekilde istirahat ediyorlardı. Öğleden sonra 5 ve 6 saatlerinden önce etrafta hayatın tekrar başladığını görmek zordu. Herkes ana yemeklerini yedikten sonra serin akşam saatlerinin gelmesini beklerdi. Yemeklerin lezzeti, sıcaktan dolayı oldukça azalırdı. Bölgeye yeni gelen Avrupalılar oldukça kilo kaybederdi. Çay, biraz taze ya da kuru meyve, bir parça kavun ve bir parça ekmek; hem Avrupalılar hem yerliler için gün içinde yenebilecek yeterli bir yemektir.

Yerliler, serinlik elde edebilmek için tüm yaratıcı güçlerini kullanırlardı. Bu amaçla Pandiş vadisindeki ve Doğu Buhara dağ vadilerindeki dağlı kimseler; dik dağ yamaçlarındaki yabani derelere giden köprü üzerlerine ince dallardan kulübeler inşa eder; burada hem gün içinde hem de geceleri, altlarından geçen suyun yarattığı serinliğin tadını çıkartırlardı. Halılar üzerinde dinlenilir; zengin yerlilerin arkasında bir hizmetçi bulunurdu. Bu hizmetçiler ay şeklinde bir hasırla ya da deriden yelpazelerle, zenginleri serinletirlerdi. Kasabalarda insanlar genellikle evlerin düz çatıları üzerinde ya da çatılardaki koni şeklinde pirinç kulübelerinde veyahut çalıştıkları bir tezgâhın üzerinde açık havada uyurlardı.

Yaz, Buhara halkını oldukça zorlayan bir mevsimdi. İnsanlar sıcaktan bir şey yapamaz hale gelir; terlerini siler, susuzluğunu gidermek için çay içer ve herkes için zorunlu olan hasır yelpazelerle serinlemeye çalışırlardı. Amu-Derya'nın kıyılarında kimi yerlerde yerlilerin sıcakta dışarı çıkmak zorunda kalmamaları için yanlarında erzak getirdikleri bile olurdu.⁷³³ Yazın sokaklar toz içindeydi. Buhara'da yağmurlu bir günden sonra yürümek imkânsızlaşırdı. Pazarın sokakları olduğu gibi çamurla kaplanırdı.⁷³⁴ Esnaflar

---

⁷³³ Olufsen, s.257-259.

⁷³⁴ Meakin, s.54-55.

yazın dükkânların önünde otururlardı.⁷³⁵

Kışın, bilhassa köylerde erkekler kendi aralarında eğlenirdi. Aynı yaşta olanlar sırayla birbirlerinin evlerinde toplanır ve ev sahibi misafirleri ağırlardı. Zengin olmayan gençler ise aralarında para toplayarak eğlenir, genç veya yaşlı, herkes kendi eğlencesini düzenlerdi.⁷³⁶

3.2. Eğlence Hayatı

Neşeli hoş vakit geçirmeye yarayan oyun, yarış, musiki gibi şeylerin genel adı eğlencedir.⁷³⁷ Geleneksel Buhara kültüründe eğlence İslam'ın koyduğu toplum düzeni ve ahlak kuralları içinde varlığını sürdürmekteydi. Eğlence hayatı özel ziyafetler ve panayırdaki eğlencelerden ibaretti. Bunun dışında kalanlar illegal ve kültürün kendisinden gelmeyen eğlencelerdi.

Vahalarda halkın eğlencelerinden çoğu seyretme şeklindeydi. Buna karşılık vaha halkı oturup başkalarının yaptıklarını seyretmekten zevk duyardı. Psikolojik olarak yerleşik olan vaha halkı, oturup seyredebileceği veya dinleyebileceği her türlü gösteriye koşmaya hazırdı. Buna temaşa denirdi. Temaşanın anlamı çok genişti; yabancı bir seyyahın hareketlerini, köpek dövüşünü, profesyonel dansçıların veya diğer göstericilerin yaptıklarını seyretmek hep, temaşa sayılırdı.⁷³⁸

3.2.1. Beççeler ve Bahşılar

Beççeler ya da raks eden oğlan çocuklarının gösterileri Orta Asya'nın tüm meskûn mahallerinde itibar edilen yerleşmiş bir gelenektir.⁷³⁹ Ayrıca bunlar Buhara ve Semerkand yöresinde çok modaydı. Bezm denilen raksın yapılacağına dair basit bir söylenti, yapılacağı umulan bir yere büyük kalabalıklar çekmek için yeterliydi. Hocend ve Semerkand'da umuma açık raksa hiçbir zaman sınırlama getirilmemiştir ve bu çok

---

⁷³⁵ Meakin, s.56.

⁷³⁶ Bacon, s.99.

⁷³⁷ Nebi Bozkurt, "Eğlence", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, c.10, 1994, s.483.

⁷³⁸ Bacon, s.98.

⁷³⁹ Meakin, s.160.

rastlanan bir manzaradır. Bu beççeler çok itibar görürlerdi. Sergiledikleri her hareket seyredilir ve alkışlanırdı. Beççelerin dansına olan nefes kesen ilgiyi birçok Avrupalı seyyah şaşkınlıkla izlemiştir.⁷⁴⁰

Olufsen tarafından her bakımdan beççelik ahlaksız bir durum olarak nitelendirilmiştir. Emirlerin ve varlıklı diğer insanların kadınlardan oluşan haremünün dışında erkeklerden oluşan bir haremünün de olduğu yazılmıştır. Beççeler Emirler, Beyler ve diğer varlıklı insanlar tarafından tutulurdu. İlk çocukluk çağlarından beri efendilerini avutmak için çeşitli danslar, jimnastik hareketleri ve şarkılar konusunda eğitilirlerdi. Emir kadınların dans etmesini yasaklamıştı. Sünni Müslümanlar kadınların ister halk arasında isterse özel alanlarda dans etmelerini uygunsuz görmüş, bundan dolayı erkek çocukları eğitmişlerdi. Emir ve Beyler festival yaptığıında beççeler kendilerini halka ait yerlerde gösterme fırsatını buluyorlardı. Ancak bu tür eğlenceler genelde kapalı kapılar ardında saraylarda ya da onların meydanlık alanlarında yapılıyor ve çoğu zaman da akşamları, lambaların ışıkları altında sergileniyordu. Geliri az olan insanların dans eden bir çocuk elde etmek için çaldıkları ya da cinayet işledikleri bile görülebiliyordu. Anne babalar, erkek çocuklarını beççe olmaları için satıyorlardı. Bu şekilde onların geleceklerini garanti altına aldıklarını düşünüyorlardı. Çoğu için, ünlü bir beççe, yaşlandığında iyi bir devlet dairesi ediniyordu.⁷⁴¹

Bütün büyük şehirlerde beççelerin sayısı fazlaydı ve Orta Çağlarda tüm şövalyelerin bir uşağı olduğu gibi Buharalı bir beyefendinin de bir beççe bulundurması adettendi.⁷⁴² Ticaret yolları üzerindeki bazı küçük kasabalarda bile, önemli misafirleri ağırlamak için beççeler bulundurulurdu.⁷⁴³

Seyyahlardan Eugene Schuyler ve Olufsen seyahatleri sırasında katıldıkları eğlencelerde beççelerin danslarına sık sık tanık olmuşlar ve eserlerinde danslarını ayrıntılı bir şekilde anlatmışlardır. Olufsen emirin sarayında kaldığı zamanlarda, emirin emriyle, kendilerini eğlendirmek için dans eden çocuklardan oluşan on kişilik bir grup ve altı müzisyen

---

⁷⁴⁰ Schuyler, s.130.

⁷⁴¹ Olufsen, s.436.

⁷⁴² Schuyler, s.131.

⁷⁴³ Bacon, s.100.

getirilmişti. Olufsen bu çocukların dans etmesini mide bulandırıcı bulmuş ama gözleri zevkle ışık saçan yüksek ve daha alt düzeydeki devlet görevlilerinin ne kadar keyif aldıklarını açıkça ifade etmelerinden rahatsızlık duymuştur. Beççeler kırmızı renkte bol kaftanlar ve geniş pantolonlar giyerlerdi. Genelde yalınayak dans ederler ve uzun saçları sırtları boyunca uzanırdı. Davulcuların vuruşlarıyla müziğin alışlageldik ilk bölümü başlarken; dansçılar pasta, şekerleme, meyve ve çay sunumuyla birlikte meydana çıkarlardı.⁷⁴⁴ Beççeler dans ederken kendi etrafında dönüp ellerini yukarı kaldırır, bazen dizlerinin üstlerine düşerek müziğe göre değişen figürler yaparlardı.⁷⁴⁵

Biraz dinlenmeden ve tekrar edilen saygı gösterimlerinden sonra, zaman zaman suyun içinde bir vazoda afyon gelir ve dansın ikinci bölümü tekrar başlardı. Dansçı çocuklara hediyeler verilmesi yaygın bir gelenektir; yaptıkları işin bir sanat olduğunun bilinci ile hediyeleri burnu havada bir tavırla kabul ederlerdi. Bir dansçı çocuğa hediye verebilmek ya da ona bir çay sunabilmek, Buhara’da onur duyulan bir durumdur. Hediye veren kişiler, çocuklar hediyeleri kabul ettiklerinde ya da sunulan içeceğin bir kısmını geri uzattıklarında memnun olurlar; ama dansçılar hediyeyi ya da içeceği geri çevirirlerse, sunanlar aşırı derecede kendilerini mutsuz hissederlerdi.⁷⁴⁶ Bir beççe çarşıdan geçerken, onu tanıyan herkes, ellerini kalplerinin üzerine koyarak onu selamlamak ve “kulluk” diye seslenmek için ayağa kalkardı. Herhangi bir dükkânda durmaya veya dinlenmeye tenezzül ederse, bu büyük bir şeref addedilirdi.⁷⁴⁷

Hazar ötesi Türkmenleri arasında dütar,⁷⁴⁸ gıcak,⁷⁴⁹ tüydükler⁷⁵⁰ ile koşuklar, şiirler okuyan halk şairleri olan bahşılar yaygındır.⁷⁵¹ Bahşılar değişik orijinal elbiseler giyen

---

⁷⁴⁴ Schuyler, s.399.

⁷⁴⁵ Meakin, s.161.

⁷⁴⁶ Schuyler, s.399.

⁷⁴⁷ Schuyler, s.130.

⁷⁴⁸ Dütar sözlük anlamı olarak iki telli sazdır (Kalenderoğlu, s.18).

⁷⁴⁹ Gıcak rivayete göre kopuzla aynı dönemlerde ortaya çıkmış, düardan daha önce kullanılmaya başlanmıştır. Gıcak, dütar gibi, bahşının icra sırasında kullandığı bir sazdan ziyade yardımcı bir saz niteliğindedir. Gıcak teknesi oyma ağaçtan veya yaprak tabir edilen parçaların birleştirilmesiyle yapılan bir sazdır (Kalenderoğlu, s.21).

⁷⁵⁰ Tüydük sesinin tizliği ve yüksekliği ile dikkat çeken, daha çok bahşılardan eserlerini icra ederken kullandıkları bir ara saz niteliğinde değerlendirilmelidirler (Kalenderoğlu, s.23).

⁷⁵¹ İhsan Kalenderoğlu, *Türkmen Bahşılık Geleneği*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2011, s.1.

bakımlı bir sakala sahip, ölçülü davranışlar sergileyen insanlardı. Bahşı gittiği her yerde dostça karşılanır, başkalarına nispetle daha çok itibar ve saygı görürdü. İlk çay, ilk çelime kendisine verilirdi. Sohbet esnasında yine ilk söz bahşıya ait olurdu.⁷⁵²

3.2.2. Kadın Eğlenceleri

Kadınların eğlence hayatı çok renkli değildir. Elleri bulanan imkânlar doğrultusunda hayatlarını renkli hale getirmeye çalışmışlardır. Ramazan aylarında kadınlar hamamlarda eğlenceler düzenlerlerdi. Kadınlar hamamların içinde bulunan balkonlara çıkarak dans eden beççeleri ve şarkı söyleyen kadınları izlerlerdi.⁷⁵³

Bazı kadınların tütün içmeye düşkün olabildiği de görülmekteydi. Kuru kabaktan ve bambu kamıştan yapılan nargile de içilebilirdi.⁷⁵⁴ Müslümanlar genelde kadınların raks etmesini tasvip etmezlerdi ama fırsatını bulduklarında seyretmekten geri kalmazlardı. Orta Asya'da raks eden sadece erkekler değildi. Kızlar ve kadınlar da gizlice raks ederlerdi. Fakat onların gösterileri genelde kadınların sahası ile sınırlanmıştı. Schuyler raks eden kızların danslarını beççelerinki ile çok benzetmiştir.⁷⁵⁵

Çingene kadınların dans ettikleri bilinirdi. Bu paralı bir gösteriydi. Bunun dışında bir de sadece kadınların eğlencelerinde ortaya çıkan kadınlar vardı. Bazı eğitim görmüş kadınlar, telli bir saz olan dütarı çalmasını ve dümbeklerin eşliğinde dans etmesini bilmekteydi.⁷⁵⁶

3.2.3. Koç, Horoz ve Bildircin Dövüşleri

Koç, horoz dövüşleri birçok toplum tarafından yapılan eğlence türü olarak gösterilmektedir. Timurluların da bu oyunları çok sevdiği bilinmektedir.⁷⁵⁷ Koç

---

⁷⁵² Blocqueville, s.70-71.

⁷⁵³ Meakin, s.159-160.

⁷⁵⁴ Olufsen, s.332.

⁷⁵⁵ Schuyler, s.133-135.

⁷⁵⁶ Bacon, s.100.

⁷⁵⁷ Muhsin Haliloğlu Kadırov, "Babür", *Anayurttan Atayurtta Türk Dünyası*, Zerrin Boyar (çev.), c.2, sa.7, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.119.

dövüşleri özellikle Hive’de ulusal eğlenceler arasında sayılmaktadır. Her zengin adam kendi dövüş koçuna sahipti. Buhara da bu dövüşler yapılır ve zevkle izlenirdi. Kalabalık bir halk yığınının açık bir alanda toplanarak, kare şeklinde etrafı çevreleyip yarattıkları boş bir alanda koca kuyruklu türden iki koç çarpışır ve birinin diğerine karşı kaybetmesi beklenirdi. Koç dövüşleri aşırı derecede şiddetli olur; biri çekişmeyi bırakana dek ya da halk tarafından ısıklarla yuhalanana dek savaşları devam ederdi. Koçu çarpışmayı kazanan adam, sunulan hediyein sahibi olurdu. Birçok kişi Beylerin ve zenginlerin düzenledikleri eğlencelerde hediyeleri almak için koç çarpıştırdı.⁷⁵⁸ Koç dövüşü Özbekler arasında en çok tercih edilen eğlencelerden birisi idi.⁷⁵⁹ Fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu adet terk edilmişti. İslam hukukunun kesin yasaklamalarına rağmen gönüllü olarak bahse girenlerle, bahis ortamı yaratılmıştı. Koç dövüşüne resmî olarak asil anlamına gelen el-şerîf adı verilmiştir.⁷⁶⁰

Daha az varlıklı kimselerin, çok fazla araç gereç ve pahalı hediyeler gerektiren koç dövüşü düzenleyemedikleri yarışmalarda ise horoz dövüşleri yapılırdı. Konukların oluşturduğu bir çemberin içerisinde iki büyük horoz ya da bıldırcın dövüştürülürdü. Süs kuşlarının kafeslerine benzeyen bir kafesten çıkartılan hayvanlar, birbirlerine doğru salıverilirdi. Bu tür dövüşler için hem horozlar hem de bıldırcınlar eğitilirdi. Kavgalarını mümkün olduğunca kanlı bir dövüşe çevirmek için horozların ayaklarına tığ şeklinde çıkıntılar takılırdı. Horozların birinin ayağındaki demir, diğerinin etine battığı zamanlarda hayvanlar çoğu zaman birbirine takılı kalırdı. Koç ve horoz dövüşleri genelde bahisçiliğin artmasına neden olmuştu ve Buhara’da bazı çiftçiler ve tüccarlar tüm dünyevi varlıklarını kumara yatırabilirdi.⁷⁶¹

Büyük bahislere girilen bıldırcın dövüşlerine çarşı yakınlarındaki çayhanelerde sık sık rastlanırdı.⁷⁶² Buhara’da birçok çay evinde iki ya da daha fazla bıldırcın, müşterilerin kullanması için bulundurulur ve henüz yeni varmış bir kervanbaşının (kervan lideri) bir

---

⁷⁵⁸ Olufsen, s.435.

⁷⁵⁹ Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s.152; Fuat Uçar, *Dış Türkler: “Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı” Orta Asya Türklüğünün Tarihsel ve Kültürel Yapısı*, Ankara: Fark Yayınları, 2007, s.169.

⁷⁶⁰ Schuyler, s.423.

⁷⁶¹ Olufsen, s.435-436.

⁷⁶² Bacon, s.99.

çanak yeşil çay ve nargile içmek için çayhaneye girip de ayrılmasından önce atları ve develeri üzerine kumar oynaması çok rastlanır bir durumdu. Eğer kaybederse, eve dönene kadar dilencilik etmek zorunda kalırdı.⁷⁶³

3.2.4. Kumar

Türkistan'da çocuklar ve yetişkinler arasında yaygın olan diğer bir oyun satrançtır.⁷⁶⁴ Türkmenler satranç oyununu çok severlerdi. Sefere çıktıklarında bile satrançlarını yanlarında taşırlardı.⁷⁶⁵ İslam uleması kumar olarak oynanmaması ve ibadetlerin ihmaline yol açmaması şartıyla satrancı dostlar arasında samimiyeti artırıcı bir oyun olarak görmüştür.⁷⁶⁶

Ülkedeki içine kapalı durum düzeliş Avrupa etkisi arttıkça oyun kartları da büyük oranda rağbet görmeye başlamıştı. Seyahat eden bir kervan adamı için menzilindeki duraklarda kullanmak adına bir paket oyun kartı bulundurmamak sık rastlanan bir durum haline gelmişti.⁷⁶⁷

3.2.5. Hatipler ve Hayvan Oynatıcıları

Halk okuyucuları, büyük şehirler başta olmak üzere her yerde görülürlerdi.⁷⁶⁸ Camilerin ve medreselerin dış bölümlerinde bir kaldırımında yerlerini alırlar ve İran masallarından, İran şiirlerinden ya da benzerlerinden okumaya başlarlardı.⁷⁶⁹ Hatipler sıradan insanların günlük yaşamının ayrılmaz bir parçası olagelen ve toplum üyelerinin kültürlerince onaylanan gelenekçi toplumlarda görünen hikâyeler anlatmaktaydı.⁷⁷⁰

---

⁷⁶³ Olufsen, s.436.

⁷⁶⁴ Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006, s.143.

⁷⁶⁵ Blocqueville, s.73.

⁷⁶⁶ Bozkurt, "Eğlence", s.485.

⁷⁶⁷ Olufsen, s.436

⁷⁶⁸ Bigi, s.88.

⁷⁶⁹ Bacon, s.99.

⁷⁷⁰ Mervi Nousiaien, "Halk Öykücülüğü Araştırmasında Anlam Sorunu", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, c.2, Ankara: Devran Matbaası, 1992, s.265.

Kimi zamanlar Buhara, Semerkand ya da Timur tarihinden kısımlar ya da bazı azizler hakkında efsaneler okurlardı. Küçük bir halının ya da minderin üzerine oturarak monoton bir sesle anlatımlarını devam ettirirler ve Allah'a, anlatımları boyunca onlara fırlatılması şart olan hediye, yani pulların sayısını arttırması için dua ederlerdi. Hemen her öğleden sonra, Buhara'da ve daha büyük şehirlerde bu tür hikâye anlatımları yapılırdı. Köylerde halk okuyucuları daha çok seyyah mollalardı.

Ayı oynatıcıları ve gezgin hokkabazlar; maymunlarla, gösteri sunan keçi ve misk kedileriyle ya da korku saçan yılanlarıyla, daima pazar yerlerinde, fuarlarda oyunlarını sergilerlerdi.⁷⁷¹

3.2.6. Sünnet Düğünleri

Sünnet vesilesi ile ziyafet verip eğlence tertip edilmesi çok eskilere uzanan bir gelenektir. Türk toplumunda öteden beri sünnet törenlerine önem verilmiş, sünnet düğünleri etrafında zengin bir gelenek oluşmuştur.⁷⁷² Özbek Türklerinde sünnet düğünü geniş ve kapsamlı bir toydur.⁷⁷³

XIX. yüzyılda Buharalı Müslümanların hayatındaki en önemli olaylardan biri de sünnet düğünüydü. Orta Asya'da her yerde çocuklar yedi ila on yaşları arasında sünnet edilirdi. Ancak belki daha erken bir döneme ve bazen fakirlik yüzünden daha sonraki bir zamana ertelenebilirdi. Sünnet ziyafeti genelde çok masraflı olduğundan ve ailenin bütün dostlarının davet edilmesi gerektiğinden genelde iki ya da üç kişinin çocukları, masraftan kaçınmak için aynı zamanda sünnet ettirilebilirdi. Şayet baba zengin ise ziyafeti tek başına verirdi. Çocuğun arkadaşları kılık değiştirir, tahta kılıçlar gibi aksesuarlar takarak alay olurlardı. Ziyafet kendi evinde değilse çocuk yaşça büyük olan bir çocuğun sırtında taşınırdı. Ziyafet evde olursa çocuk evden alınır caddelerde dolaştırılır ve eve geri getirilirdi. Çocuğa sabah saatlerinde *gül kan* denilen bir

---

⁷⁷¹ Olufsen, s.434.

⁷⁷² Nebi Bozkurt, "Sünnet", *İslam Ansiklopedisi*, c.38, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s.158.

⁷⁷³ Malik Muratoğlu, Cevdet Türkeroğlu ve Yaşar Kalafatoğlu, *Türk Halk İnançları: Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996, s.37.

uyuşturucu verildiğinde bilinci yerinde olmazdı.⁷⁷⁴

Bütün misafirler toplandığında genelde pilav, mümkün olan bütün lezzetli şeylerden ve bazen kızartılmış bütün bir koyunla büyük bir ziyafet verilirdi. Bundan sonra eğlenceler başlardı.⁷⁷⁵ Raks edilir ve genel olarak çocukların eğlenmeleri için komedyenler gelir maskaralık taklitleri yaparlardı.

Bu ziyafet boyunca çocuk babasının yanında olurdu. Burada en iyi kıyafetler giydirilir, vakit geldiğinde erkeklerin yanına alınır ve minderlerin üzerine yatırılırdı. Bu yatak misafir odasında hazırlanırdı. En seçkin konuklar onun etrafına oturur ve operasyon keskin bir ustura ile yapılırdı. Yaranın üzerine barut ya da odun külü konurdu. Yara iki ya da üç gün içinde iyileşirdi.⁷⁷⁶

Sünnet dinsel etkisinin yanında farklı anlamlar da içeriyordu. Bazı aileler sünnet olmuş çocuklarını törenden hemen sonra okuldan alırdı. Babasının yanında olan çocuk ev işlerine yardımcı olur babasından zanaat öğrenirdi.⁷⁷⁷

3.2.7. Festivaller (Şenlikler)

Halk festivalleri, dini bayramlar dışında pek bilinmiyordu. Kurban bayramlarında hayvanların kurban edilmesi bayram namazından sonra yapılır ve kadınlar da etkinliğe katılırdı. Bu noktadaki eğlence, et yemek ve çay içmekten ibaretti. Yemekler yendikten sonra kimi gruplar def, gitar ve klarnet çalan insanların etrafında toplanırdı. Soytarılar ve güldürü aktörleri sosyal alanlarda ara sıra ortaya çıktıklarında etraflarında büyük bir halk yığını toplarlardı. Geleneksel olarak yaptıkları belli başlı sergilemeler yoktu. Kılık değiştirerek insanları taklit ederlerdi. İnsanlar genelde gürültü çıkarmadan, gösterileri sessiz bir biçimde izlerlerdi. Gösteri sonrasında soytarının yardımcıları gönüllü olarak verilen hediyeleri toplardı.

Geleneksel Buhara kültüründe bir de şenlik türü gösteriler vardı. Bunlar bir olayı

---

⁷⁷⁴ Schuyler, s.138.

⁷⁷⁵ Olufsen, s.434.

⁷⁷⁶ Schuyler, s.139.

⁷⁷⁷ Bonvalot, s.55.

kutlamak maksadıyla halkı eğlendirmek için yapılırdı. Şenlikler doğum, düğün, barış antlaşması ya da hanın sefere çıkışı, önemli bir elçinin gelişi gibi durumlarda yapılırdı. Eğlencenin olduğu mekânın önünde pilav yapılır halka dağıtılırdı. Şenliklerde aşırıya kaçılmaz, kimi zaman gençler yoldan çıkmaya başlasalar bile, yaşlı bir adamın birkaç kelimesiyle, huzur tekrar sağlanırdı. Akşam ziyafetinden sonra geride kalan yemekler davet edilmemiş komşulara dağıtılırken, özel eğlence temaşa devam eder, buna “At-Temaşa”, “At-oyunu” ya da “Bayga” denirdi.⁷⁷⁸

3.2.8. At Yarışları

Türkler her dönemde ata karşı büyük sevgi, güven ve ilgi duymuş; ona kutsallık tanımış, saygınlık kazandırmış, sanatında, müziğinde, edebiyatında eşsiz bir yer vermiştir. Eski Türklerde at yarışları çok ilgi toplayan bir spor, bir eğlence ve bir gelenektir.⁷⁷⁹ Türklerin eğlencelerinin büyük bölümü yarış, cirit gibi atla ilgili oyunlardan oluşurdu.⁷⁸⁰

Buhara’da at yarışlarının belli, muayyen bir zamanı olmayıp bayram, düğün, doğum gibi şenlikler dolayısıyla tertiplenirdi. Türkmenler ata binme konusunda Özbek ve Kırgızlardan daha başarılıydı. Ülke içinde yaşayan her topluluğun kendine göre bir at binme sitili vardı.⁷⁸¹

Yarış günü tüm konuklar ve bölge halkı birlikte yarış alanına toplanırdı. Uzaklıklar genellikle ödüllere göre ayarlanırdı.⁷⁸² Ancak Türkmen yarışlarında kat edilecek mesafe bir kilometreden fazla değildi. Çıkış noktasında iki, üç veya en fazla altı binici toplanır; yarış başlayınca kadar aşağı yukarı gezinmeler, hazırlanmalar epey vakit alırdı. Türkmenler atlarını hiçbir zaman bütün kudret ve kuvvetini sarf ettirecek tarzda yormazlardı. Atın üstünde sağ omuzları hafifçe geride olmak üzere eğik bir şekilde otururlar, atlarını süratle koşturmak zorunda kaldıkları zaman bütün ağırlıklarını üzengeye verirlerdi. Elllerinde sapı ağaçtan 20 veya 30 santimetre uzunluğunda meşin bir

---

⁷⁷⁸ Olufsen, s.433-434.

⁷⁷⁹ Doğan Yıldız, *Türk Spor Tarihi*, İstanbul: Eko Matbaası, 1979, s.85.

⁷⁸⁰ Bozkurt, “Eğlence”, s.483.

⁷⁸¹ Blocqueville, s.78.

⁷⁸² Doğan Yıldız, s.86.

kamçı bulunurdu. Yarışta birinci olan atlıya hakem iki-üç metre uzunluğunda beyaz veya pamuklu basmadan bir kumaş verirdi. Birinci koluyla havaya kaldırıp gösterdiği bu kumaş parçası ile atını tırısa kaldırıp çıkış yerine dönerdi. Aynı şahıs başka bir yarışa daha iştirak etmek isterse, galibiyet işareti olan kumaş parçasını atının boynuna, başına veya dizginlerine bağlardı. Fakat atı boş yere yormamak için hiçbir binici iki veya üç yarıştan fazlasına katılmazdı.⁷⁸³

Kırgız ve Özbek göçebelere ait çok sevilen bir eğlence türü, açık alanlarda yapılan yarışlardır. Yarış sadece belirli bir mesafeyi mümkün olduğunca hızlı kat etmekten ibarettir. Olufsen, Özbek ve Kırgızların ata binmesini beğenmemiştir. Kısa üzengilerinden dolayı sabit bir oturuşta kaldıkları için esnek olmadıklarını yazmıştır. Seyyah bazı Özbekler ve Kırgızlarla düzenlediği bir yarışta, bir Kırgız atının koşu takımlarını Avrupalı anlayışta hazırlamış, rakipleri henüz yolun yarısını alıyorlarken bu at yarışı tamamlamıştır. Özbekler ve Kırgızlar seyyah gibi atı sürmeye çalıştıklarında büyük bir çoğunluğu attan düşmüştür. Bu insanların en iyi bildiği şey günler ve haftalar boyunca küçük adımlar atan atlarını sürebilmektir.⁷⁸⁴

3.2.8.1. At Temaşa (Bayga)

Çadır hayatını devam ettiren Özbekler, Türkmenlerin Bayga oyununu oynardı. Bu oyuna bozkır usulüne göre davetsiz gelenler de katılabilir ve mükâfat için yarışabilirdi. Yine de çoğunluk oturup seyretmekle yetinirdi.⁷⁸⁵ Şenliklerden sonra genç erkek misafirler, davet beklemeden atlarına biner ve açıklık bir alanda, belli bir mesafede kazıklarla ya da taşlarla çevrelenmiş av hayvanından uzakta toplanırlardı. Kazıkların arasına bağlı bir keçi, koyun ya da ev sahibi daha azını karşılayabiliyorsa bir horoz vardı. Biniciler silahlarını kuşanır, atlarını dötrnala sürerek bağlı hayvanın yanından geçer, atın üzerinden ona ateş ederlerdi. Avı vuran binici onu hızla kaparak ev sahibine ya da düellonun kazananına karar vermekle görevlendirilmiş kişiye doğru dötrnala götürerek ayaklarının önüne fırlatırdı. Eğer talihli atıcı ganimetini yargıca teslim etmeyi başaramazsa, diğerinin yapması gereken tek şey ölü hayvanı ulaştırmaktı. Hayvanlar

---

⁷⁸³ Blocqueville, s.78.

⁷⁸⁴ Olufsen, s.439-440.

⁷⁸⁵ Bacon, s.98.

sadece burada anlatıldığı gibi öldürülmezler, öncesinden peşinen katledildikleri de olurdu. Bayga hem yerleşik olanlar hem de göçebe Kırgızlar arasında ulusal bir eğlenceydi. Ganimeti kazanmak için yaklaşık 100 binici belirli bir düzene sokulmadan çarpışıyor olmalarına rağmen asla kavga ettikleri görülmezdi.

Ev sahibi, kazananı genelde pahalı renkli bir kaftanla ödüllendirirdi. Yarışlar genelde tüm öğleden sonra devam ederdi. Yarışlar etraflarını saran, çekişmeden oldukça keyif aldığı belli olan geniş bir meclis tarafından ilgiyle izlenirlerdi.⁷⁸⁶ Bayga oyununun evlenme törenleri nedeni ile gelin ve damat arasında yapıldığı da görülürdü. Bu yarış gelinin damattan daha önce bitirdiği zamanlar olurdu.⁷⁸⁷

3.2.8.2. Skaçka Oyunu

Skaçka ellerinde bir lambayla atlıların kalabalığının içinde son hızla yarışıp birbirlerini yakalamaya çalıştıkları oyuna verilen isimdi. Bu kovalamaca yarışmanın lideri tarafından belirlenmiş kişinin etrafında dönerek başlıyordu. Daha sonra bu kişi takipçilerinden kurtulmaya çalışıyor, bunu yaparken de asla seyircilerin arasına girmiyordu. En uygun anda binici elindeki lambayı diğer takım arkadaşına geçiriyordu. Ignatyev yarışmaya katılmış, lamba kendisine verilmeye çalışılmış ve o da yarışmacılara bir avuç altın atmıştır. Ignatyev'in anlatımına göre atlılar birbirlerinin üzerinden atlıyorlar, hendeklerin üzerinden uçuyorlar, atlarını son derece güzel idare ediyorlardı. Hiçbir engele takılmıyor, o hızla birbirlerini rahatlıkla görebiliyor ve işlerini en iyi şekilde yerine getirmeye çalışıyorlardı. Atlılar silahlı değildir ancak atlarını idare etmek için kullandıkları kamçıların çıkardığı yüksek ses insanları korkuturdu. Ignatyev'in Buhara'da hayran kaldığı sadece atlıların mahareti değil, aynı zamanda binicisinin ne istediğini bilen ve her an ona göre davranan son derece kaliteli atlardı.⁷⁸⁸

---

⁷⁸⁶ Olufsen, s.435.

⁷⁸⁷ Doğan Yıldız, s.88.

⁷⁸⁸ Ignatyev, s.105-106.

3.2.8.3. Kız Kovalamaca

Bir başka ve daha eğlenceli bir yarışın adına Kız-kavuş (kız kovalama)'dır.⁷⁸⁹ Kırgızlar ve göçebe Özbekler tarafından düzenlenirdi. Kimi kızlar ata biniyor ve kendi sayıları kadar genç erkeklerle bir tür yarışın içine giriyorlardı. Atın üzerinde bir kız, atını sürerken hoşlandığı genç bir erkeğe şakacı ve muzip sözler söylerdi. Daha sonra oba boyunca atını koşturup, onu yakalamaya çalışan binicilerden kaçardı. Kızlar genelde yalandan genç erkeklerden sakınmaya çabalıyorlarmış gibi yapıyorlardı. Kızlar kendilerini kısa ama oldukça tehlikeli bir kırbaçla korurlardı. Eğer kızı takip eden binici onun istediği bir genç erkek değilse, bu kez kız, onu takip edeni hor gören bir kahkaha atarak kalabalığa doğru kovalar; genç adam kendini kaçarak savunamaz; çünkü böyle yaparsa kendisini diğer genç adamdan sopa yemekten kurtaramazdı. Fakat eğer genç adam, arzu ettiği ve ona ilgisi olan birisiyse, kızı kendi eğerine alıp onu öperdi. Bu tür etkinlikler boyunca davullar, zurnalar yarış başladığında ya da kızın yakalanmasıyla son bulduğunda ovalarda yankılanırdı.

Pamir vadilerinde Taciklerin, belli sayılarda kemikten çivileri havaya fırlatarak oynadıkları çok sevilen bir oyun daha vardı. Çiviler fırlatıldığında, kimin daha çok yere saplanan çivi elde edeceği üzerine bahse girilirdi. Bu oyun hem yetişkinler hem de çocuklar arasında da oynanırdı. Çocukların başta gelen oyuncakları, şekerli sakız kadar olan topraktan yapılma toplar çömlekçiler tarafından yapılıyorlar ve her tür oyun için kullanılıyorlardı.⁷⁹⁰

3.2.9. Keyif Verici Maddeler

İslam'ın emir ve yasaklarındaki genel amaçlar dikkate alındığında akli ve ruhi dengeyi bozan, sinir sistemini uyuşturup beynin işlevlerini olumsuz yönde etkileyen, kişinin irade ve düşünme gücünü tamamen veya kısmen yok eden her türlü keyif verici maddenin kullanımı yasaktır.⁷⁹¹ Sigara, afyon, uyuşturucu kullanımı ile ilgili ciddi cezalar

---

⁷⁸⁹ Arslan Küçükıldız, "Kırgızlar'da Nevruz", *Anayırttan Atayurda Türk Dünyası*, c.2, sa.6, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.12.

⁷⁹⁰ Olufsen, s.439-440.

⁷⁹¹ İsmail Karagöz, *Sigara, Alkol, Uyuşturucu Zararları ve Dini Hükmü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, s.174.

uygulanmaktadır. Ancak seyyahlar Buhara’da tütün içmenin gizli ve saklı bir keyif olmasına karşın şehrin ileri gelenlerinin çoğunun bu işten vazgeçmediklerine tanıklık etmişlerdir.

İslam uygarlığının her devrinde haşhaş ve afyon çeşitli şekillerde kullanılmış, özellikle ağrı kesici ve uyku verici etkilerinden çok yararlanılmıştır.⁷⁹² Afyon halk arasında kullanıldığı gibi hanlar tarafından da tercih edilmiştir.⁷⁹³ Afyon içildiği bilinse de hemen her yerde bu iş gizlice yapılırdı. Bir esrar içicisi oldukça hor görülürdü, onlara Hive’de daha sık rastlanırdı. Buhara’ya da buradan yayılmıştır.⁷⁹⁴ Afyon alındıktan kısa bir süre sonra tatlı bir uyuşukluk ve neşe verirdi. Fakat bu keyif hali kısa sürerdi. Bağımlı alınan afyonun miktarını artırmak zorunda kalırdı. Bunun sonucunda bedensel ve ruhsal kötü etkiler başlardı. Duygularda azalma, durgunluk, ilgisizlik, isteksizlik olurdu. Zihinsel işlemler bozulur; dikkat, algı ve bellek zayıflardı.⁷⁹⁵ Bazı şehirlerin kalenderhanelerinde, dervişler Hint bhang’ı (haşhaşa benzeyen bir tür kenevir) ve afyon çekerlerdi.⁷⁹⁶ Afyon içimini Hazar ötesi Türkmenleri bilmiyordu.⁷⁹⁷ Türkmenlerin pek çoğu enfiye kullanırdı. Enfiyenin içine kurutulup toz haline getirilen bir bitki ilave edilir, sonra bu karışıma yeşil bir renk veren ve onu birleştiren susam yağı katılırdı.⁷⁹⁸

Tütün nargile içiminde daha çok tercih edilirdi. İranlı köleler arasında sigara içimi ve nargile yaygındı. Bir tür tütünü sudan geçip arındırdıktan sonra çubukla içiyorlardı.⁷⁹⁹ Nargile sadece erkekler değil kadınlar arasında da popülerdi. Fakir insanlar genelde kurutulmuş kayısı yaprakları içerlerdi. Eğer bir nargileleri yoksa toprakta yapraklar için bir delik kazıp, kamış bir çubuğu eğimli bir şekilde deliğe doğru batırarak, yere düz bir

---

⁷⁹² Ayşegül Demirhan Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik*, Bursa: Nobel Kitabevi, 1996, s.16.

⁷⁹³ Meyendorf, s.60.

⁷⁹⁴ Olufsen, s.465.

⁷⁹⁵ Karagöz, s.162-163.

⁷⁹⁶ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.68.

⁷⁹⁷ Donovan, s.60.

⁷⁹⁸ Blocqueville, s.59.

⁷⁹⁹ Meyendorf, s.60.

şekilde uzanıp, kamışı emerek içmekteydiler.⁸⁰⁰ Munşi Müslümanların sigara içmeye yasak getirip tütün satışını serbest bırakmalarını çocuksu bulmuştur. Hinduların kervansarayda sigara içebilmesi, Müslümanların ise bu haktan yararlanamaması da seyyahlara ilginç gelmiştir.⁸⁰¹

Haşhaşın kuru kapsüllerinin suda kaynatılmasından elde edilen köknar içimi İran'da olduğu gibi yaygındır. İran'da köknar adını alan bu içki aynı adı taşıyan odalarda içilirdi. Başşehir İsfahan'da birçok köknar odası vardı.⁸⁰² Köknar Buhara'da da satılırdı.⁸⁰³ Özellikle Sartlar tarafından tercih edilirdi. Köknarın etkisiyle insanlar bir yere dayanırdı. Bir müddet alınan miktar ile orantılı olacak şekilde yarı uykulu aynı yerde hareketsiz kalır ve orada gözleri kapalı, bir nevi perişanlık duygusu altında hayal kurar; buna karşılık yanında yapılan her şeyi algılardı. Fakat en ufak bir gürültüden, kendisine söylenen bir kelimedenden rahatsız olur ve mutlak saadeti ancak mutlak sessizlik ve hareketsizlikte bulurdu. Daha sonra uyanır ve işinin başına dönerdi. Bir kere alışanlar bu uyuşturucu maddeden vazgeçemezler ve her gün aynı saatte ve aynı miktarda köknar almazlarsa kısa zamanda bütün fiziki ve manevi enerjilerini kaybederek insanların en mutsuzu olurlardı.⁸⁰⁴

Yemekten sonra nargile içmek yaygın bir adetti. Nargile odun kömürü ateşi koyarak yakılırdı. İlk olarak ev sahibi, hazır olup olmadığını denemek için nargileyi birkaç kez püfletir bu da hazır olduğunun kanıtı olur ve sonrasında nargile tek tek ağızdan ağza dolaşır. Herkes birkaç kez nargileyi püfletirken birer kâse çayları bitene kadar yanan tütün herkese yeterdi. Ancak ondan sonra nargile küçük bacalardan pek farkı olmayan misafirlerin önünden alınarak dışarı çıkartılırdı.⁸⁰⁵

Emirlikte Hint afyonu, naşa (haşhaş), Karşı'daki Kaşkaderya vadisi tütünü, Karşı tütünü, Osmanlıların ve İranlıların tömbekisi kadar acı, siyah ve kötü Şehrisebz tütünü,

---

⁸⁰⁰ Olufsen, s.465.

⁸⁰¹ Munshi, s.127.

⁸⁰² Erdemir, s.10; Meakin, s.68.

⁸⁰³ Meakin, s.68.

⁸⁰⁴ Bonvalot, s.73.

⁸⁰⁵ Olufsen, s.455.

İsfahan'ın yaprak tütünü, Antakya'nın Lazkiye tütünü, toz tütün, çiğneme tütünü gibi birçok tütün çeşidi kullanılırdı.⁸⁰⁶ Rus himayesine girmeden önce kamuya açık yerlerde tütün içmek kesinlikle yasak olmasına ve bu yasağa uymayanlar kırbaç cezasına çarptırılmasına karşın, tütün ve hukuklar (Hint nargilesi) çarşıda serbestçe satılırdı.⁸⁰⁷

Çayhanelerde nargile elden ele dolaşırdı. Çayhanelerde afyon kullanıcıları bir köşeye çekilirdi. Afyon tiryakilerini yorgun yüz çizgileri, kurşuni renkleri ve bu tür insanlara mahsus vahşi bakışları ile tanımak mümkündü. Bu insanlar herhangi bir şey yapmaktan aciz oldukları için başkalarının attıkları paralar ile geçiniyorlardı.⁸⁰⁸

Buhara'da içki içmek yasaktı. Bir adamın sokakta sarhoş görülmesi onun hayatına mal olabilirdi. Buna rağmen hanlar ve büyük beylerin zaman zaman bu yasağı deldikleri görülmekteydi.⁸⁰⁹

3.2.10. Avcılık

Türkler avcılığı savaşa hazırlayıcı bir aracı unsur olarak görmüşlerdir. Savaşlardan önce büyük sürekle avları adeta bir grup harp provası niteliğindedir. Avcılık sürekle avları, yarışları ve çeşitli sportif faaliyetleri ile birlikte savaş eğitimi vasıtası olarak görülmüştür.⁸¹⁰ Avcılığın araziye tanıma kabiliyet ve melekesinin artırılması konusunda önemli bir yeri vardır. Avcılık Türk aile kültürünü etkilemiş ve çocuklara av ile ilgili isimler verilmiştir.⁸¹¹

Buhara'da avcılık hem eğlence amaçlı hem de beslenme amaçlı yapılan bir etkinliktir. Et olarak; antilop, geyik, arhar, ördek, kümes hayvanları, kazlar ve özellikle sülünler göçebeler tarafından oldukça sevilen türde etlerdi. Diğer yandan şehirde yaşayanlar dini

---

⁸⁰⁶ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.129.

⁸⁰⁷ Munshi, s.126.

⁸⁰⁸ Bonvalot, s.109.

⁸⁰⁹ Bacon, s.101.

⁸¹⁰ Savni Huş, *Av Hayvanları ve Avcılık*, İstanbul: Kutulmuş Matbaası, 1967, s.19; Murat Özveri, *Okçuluk Hakkında Merak Ettiğiniz Her Şey*, İstanbul: Umut Matbaacılık, 2006, s.31.

⁸¹¹ Abdullah Ekinci, "İslam Kültürü İle Türklerdeki Av Geleneğinde İktisadi ve Sosyo-Kültürel Paralellikleri ve Farklılıklar", *Av ve Avcılık Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2008, s.521.

endişelerle çok fazla bu etleri tercih etmezlerdi. Örneğin bir tavuğa, o uçarken ateş edilirse, tavuğun düştüğü için mi yoksa vurulduğu için mi öldüğünün bilinemeyeceği söylenir ve eğer düşerek ölmüşse hayvanın yenmesi sakıncalı olurdu. Buna “Haram” ya da “Mekruh” derlerdi. Kuran’a göre bu durum yasaklanmış yiyecek anlamına gelirdi. Bu yüzden bir Müslüman için avcılığı destekliyor olmak çok zordur. Göçebeler genellikle bu konuda çok toleranslıydı.⁸¹²

Göçebeler için avlanmak başta beslenme, eğlence, savaş olmak üzere hayatlarının her safhasında vazgeçilemez bir faaliyetti. Av hayvanlarının her şeyinden yararlanarak göçebe hayatın kendine özgü ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Derisi çadırların ve giyim eşyalarının; kemikleri, bağırsakları ve sinirleri ise ok, yay ve mızrak yapımında kullanılıyordu.⁸¹³

Avcılığın verdiği kazanç genellikle deriyle ilgiliydi. Steplerde tilki ve kırlangıç avına çıkarlar ve derilerini Rusya’ya gönderirlerdi. Sadece çakmaklı tabancaları olduğu için ateş etmekten çok gezinmeyi severlerdi. Ayrıca siyah ve uzun saçlı tazı kullanıyorlardı.⁸¹⁴ Tazıyla avlanma çok kolaydı. Atlılar sazlık yerlerde dolaşarak tavşanı ova tarafına doğru kaçmaya zorlardı. Bu arada bir süredir aç bırakılmış tazıları tutan yayalar, tavşanı görür görmez köpekleri bırakırlar; atlılar çığlıklar atarak tazıları kovalarlar ve bir kaç dakika içinde hayvan tazının dişlerinde olurdu. Dörtmala gelen atlılar hemen tavşanı tazının ağzından alır; avın kafasını kesip bunu mükâfat olarak taziye verirlerdi.⁸¹⁵

XIX. yüzyılın ilk yarısında Buharalılar ateş ederek avlanma konusunda çok bilgili değillerdi. Meyendorf bir kuşu ya da birkaç tanesini kanatlarından ateş edip isabet ettirdiğinde yerli halkın çok şaşırdığını gözlemlemiştir. Her taraftan kuşları nasıl vurduğunu izlemek için insanların koştuklarını ve heyecanlı bir şekilde “Bârek Allah, Bârek Allah” diye bağırdıklarını duymuştur. Halk daha önce ateş eden insanlar görmediği için bu tarzdaki avlanma, şaşırmalarına neden oluyordu. Bunun dışında kendi

---

⁸¹² Olufsen, s.279.

⁸¹³ M. Said Polat, “Göçebe Türklerde Avcılık”, *Av ve Avcılık Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2008, s.58-59.

⁸¹⁴ Meyendorf, s.45.

⁸¹⁵ Bonvalot, s.142.

silahlarını ateşlemek konusunda oldukça yavaşlardı. Silahlarını bir üçayağın üzerine koyarlar ve yavaş yanan kibritleri, silahı tetikleyene dek oldukça zaman kaybederlerdi.⁸¹⁶

Zamanla Buharalılar avlanma konusunda kendilerini geliştirmiştir. Yüzyılın ortalarına doğru en yaygın kullanılan silah sadece zenginlerin sahip olduğu fitilli tüfeklerdi. Hemen hemen çocuktan yaşlıya bütün erkekler bu silahı taşıyordu. Bu tüfekleri vahşi kuş avlarında kullanıyorlardı.⁸¹⁷

Fitilli tüfekle av büyük itina isterdi. Avcı avlanmak istediği av hayvanının davranışlarını iyi bilmek zorundaydı. Tavşanın ve kekliklerin su içmek veya yemlenmek için nereye geldiğini biliyorsa kamışların arasına pusu kurar, kendisini gizleyecek şekilde sazları bağlar, sonra tüfeğini çatalın üzerine yerleştirir; tüfeğin ateşleme haznesini barutla doldurduktan sonra kavını hazırlar; dışarıdan fark edilmemesi için üzerine toprak rengi örtüsünü örter, örtünün yırtıklarından dışarıyı gözleyerek bekler; keklik gelip her zamanki yerini alınca, topraktaki tohumları gagalamaya veya kursağını suyla doldurmaya başlar ve o zaman avcı çakmağını çakar, önce kav görevi yapan kurumuş bitkileri tutuştururdu. Sonra barutu patlatacak olan fitile ateş verir ve son derece dikkatle nişan alır, vuracağından emin olunca fitili baruta değdirir ve tüfeği patlatırdı. Bazen barut patlamasa da ateş edildiğinde mutlaka vurulurdu. Türkmenlerin hedefini şaşırdığı ender görülürdü.⁸¹⁸

Başlıca spor şahinle avlanmaktı. Bu av sporu Dervaz ve Karatekin'de yaygındı. İki erkekten birisi mutlaka eldiven taktığı elinin üzerinde bir şahinle dolaşırdı. Av partilerinde şahinler, uzun süre ağaçların arasında avlarını beklerler, kimi zaman avlanıp geri dönerler, kimi zaman geri dönemezler, kimi zamansa sahiplerinin onları çağırmasıyla gelirlerdi.⁸¹⁹ Avda kullanılan doğan ya da şahinin aç olmasına özen gösterilirdi. Av bittikten sonra karnını doyurması sağlanırdı.⁸²⁰ Bazı yerlerde yöre halkı

---

⁸¹⁶ Meyendorf, s.45.

⁸¹⁷ Olufsen, s.105.

⁸¹⁸ Bonvalot, s.142.

⁸¹⁹ Olufsen, s.105.

⁸²⁰ Bonvalot, s.171.

geyik, yaban koyunu ve ayı avı sayesinde iyi bir gelire sahipti; bununla birlikte dağ panterleri ve kurtlar ayrı bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Bu hayvanların derileri çok değerliydi, evlerin etrafı kurutulan derilerle doluydu.⁸²¹

Balıkçılık M.Ö. 4500-3000 yıllarına kadar dayanmaktadır.⁸²² Türkmenler balık avlamada çok maharetliydi. Mersin balığı yakalar ve avlarını ya Çarcuy'da ya da kış koşullarından faydalanıp Buhara'ya getirerek satarlardı. Amu-Derya kıyılarında balıkçılık yapılırdı.⁸²³ Kükürtlünün kuzey ucunda balıkçılar ağlarını balık tuttıkları bölgenin koşullarına uygun olarak son derece kullanışlı bir şekilde hazırlamışlardı. Ağlar dört tarafından çevrili bir şekilde nakış gibi dokuyarak yapılmış, ucuna ağırlık bağlanmış bir ip sayesinde suyun dibine indiriliyordu. Bu nedenle güçlü akıntı bile onu etkilemiyor, fazla dağılmadan ve balıkçıyı zorlamadan atıldığı alanda kalıyordu. Balıkçı ağda balık olup olmadığını hemen hissedebiliyordu. Balık olmadığı zaman ise ağı kullandığı iple yukarı çekip topluyordu.

Ağaç gövdesinden yapılmış ilkel bir köprü balıkçının ağ attığı yerin tam karşı tarafında bulunurdu. Köprüden kopan parçalar suya düştüğü için orada balık tutmak çok zor olurdu. Ağın bu parçalara takılıp yırtılma riski oldukça fazlaydı.⁸²⁴

3.3. Batıl İnançlar ve Hurafeler

İnsanlar tarih boyunca dünyanın bilinenler ve bilinmeyenler olarak iki âlemden hatta âlemlerden meydana geldiğini düşünmüşlerdir. Birçok toplumda ölen insanların ruhlarının ölmediğine ve dünyada yaşamaya devam ettiğine inanılmıştır. Dünya içerisinde ruhlar iyi ve kötü diye ikiye ayrılmıştır.

İslamiyet öncesi Türk topluluklarında, tarihi süreçte, şeytan ile Allah'ın gönderdiği uyarıcılar ve melekler arasındaki mücadele, iyi ruh ile kötü ruh arasındaki mücadele şeklinde değişime uğramıştır. Orta Asya'daki Şamanizm'de de böyle bir inanç sistemi vardır. Şamanizm'e inanan Türk boylarında ruhlar arası mücadelenin devam ettiği kabul

---

⁸²¹ Olufsen, s.122.

⁸²² Hikmet Hoşsucuoğlu, *Balıkçılık*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1991, s.1.

⁸²³ Khanikoff, s.205.

⁸²⁴ Olufsen, s.187-188.

edilmiştir. Kötü ruhların insanlara hastalık ve bela getirdiği düşünülmüştür. Kötü ruhların belalarına ve hastalıklarına karşı kamların iyi ruhlarla irtibata geçerek kötülük görenleri kurtardıklarına inanılmıştır. Toplumda yaygın olarak kabul gören ruhların ve bilinmeyenlerin insanlarda yarattığı korkudan dolayı batıl inançlar, hurafeler ortaya çıkmış; insanlar gelecekte haberdar olabilmek için fal, büyü gibi ritüellerin içine girmişlerdir.⁸²⁵

Buhara yüzyıllardır Müslüman ilminin önemli merkezlerinden biri olmasına rağmen batıl inanç ve hurafelerin burada yaygın olduğu görülmektedir. Bu durumun eğitim ile yakın ilgisinin bulunduğu bilinmektedir. Bunun yanında Orta Asya'da hurafelerin yayılmasının diğer bir nedeni de Ruslardır. Dini ibadetler ve merasimler halkın birlik ve beraberliğini önlemek için yozlaştırılmak istenmiştir. Ayrıca işgal altında ibadetlerini rahatça yapamayan Müslümanlar onlara din dışı folklorik görüntüler katarak, asıl amaçlarını gizlemek zorunda kalmışlardır. Her iki uygulama da dini unsurlar arasına hurafelerin karışmasına neden olmuştur. Bu hurafeler uzun zaman içinde dinin özü olarak algılanmıştır.⁸²⁶

Tüm hanlıkta insanın başına gelen üzücü olaylarda kötü ruhların etkisi olduğuna inanmayan bir kişi yok gibidir. Buharalılara göre 1-Şeytan 2-Cin 3-Albastı 4-Ajineh 5-Dev adlı beş tür ruh bulunmaktadır.

Albastı, daima uçuşan saçlı kadın şeklinde görülür ve mekânı çok çiçekli bahçelerdir. Beğendikleri zavallı faniler gece gündüz onlar tarafından takip edilir ve rahatsız edilirdi.

Ajineh adlı ruh öncekinden biraz daha medenidir. Sarayları ve zenginlerin evlerini mesken seçerdi. Lüks ve gösterişe düşkün olan bu ruhlar yerleştikleri evler veya saraylarda gece toplantıları yapar, tef ve diğer enstrüman sesleriyle eğlenirler, böylece kiracılarını kızdırmazlardı. Ancak ev ve saraylarda sabit olarak kaldıklarından insanları yine de rahatsız ederlerdi.

---

⁸²⁵ Ramazan Şeşen, "Şamanizm Üzerine Birkaç Söz", Yaşar Çoruhlu, Nalan Türkmen ve Nuri Seçgin (Ed.), *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan* içinde (55-62), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006, s.58; V. N. Basılov, "Orta Asya Şamanizm'de Kadınsı Giyinmenin İzleri", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, Handan Er (çev.), c.4, sa.13, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s.28-29.

⁸²⁶ Erdem, s.65.

Buharalılara göre devler tamamen erkek cinsindedir. Sarp kayalıklarda, azgın derelerde,⁸²⁷ karlı dağların zirvelerinde ve korkunç mağaralarda yaşarlardı. Devler bu sayılan mekânlarda periler ve onların koruduğu insanlarla olan kesintisiz savaşlarını sürdürmeye ara verirdi. Aynı şekilde periye âşık olur ve tutkuları bitince onları yerlerdi.⁸²⁸

Cin inancı birçok uygarlıkta mevcuttur ve her inanç kendi cin kategorilerini oluşturmuştur.⁸²⁹ Türkler cine, yel veya yek diyorlardı.⁸³⁰ İnsanların mezarlık kenarlarında hem ölülerin ruhlarının hem de diğer cinlerin var olduğuna inanırlardı. Amu-Derya üzerinde ve Pamir vadilerinde cinlerden çok korkulurdu. Amu-Derya üzerinde bot sürenler karanlık olduğunda ruh korkusu yüzünden mezarlık kenarındaki kıyılara yaklaşmaya cesaret edemezlerdi. Çoğu insan ruhlara/cinlere karşı, başlıklarının üzerine dikilmiş içinde dua bulunan küçük gümüşten muskalar taşırdı. Ruh ve cin korkusundan dolayı yerlileri Pamir vadilerinde, bir vadiden diğerine geçirmek çok zordu. Çünkü iki vadi arası geçitlerde ruhların canlı olduklarına ve etrafta dolaştıklarına inanılırdı.⁸³¹ Cin görme hikâyeleri medreselerdeki talebeler arasında çok yaygındı ve bilhassa çocukların sağlığı üzerinde olumsuz etkiler bırakıyordu.⁸³²

Geleneksel Türk dini inanışında yüksek dağlarda ve pınarlarda iyi ruhların yaşadığına inanılırdı.⁸³³ Buhara'da ise şeytanın dağların diğer taraflarında yaşadığına dair bir inanç vardı.

Yerli halk ruhlar için kutsal mabetler inşa etmişlerdi. Tuhaf görünümlü kayalıklar

---

⁸²⁷ Türklerin yaşadığı coğrafyada günümüzde halen suyun durgun ve akıntılı olmasına göre farklı hikmetlere sahip olduğu inanılır (Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Orta Asya'dan Orta Doğu'ya İnanç Göçü*, Ankara: Berikan Yayınları, 2011, s.73).

⁸²⁸ Khanikoff, s.270.

⁸²⁹ Giovanni Scognamillo ve Arif Arslan, *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Cinler*, İstanbul: Karizma Yayınları, 1999, s.30-31.

⁸³⁰ Yaşar Kalafat, *Nübüvvet Tarihi İtibariyle Türklüğün Dinî Geçmişi*, Ankara: Berikan Yayınları, 2011, s.29.

⁸³¹ Olufsen, s.428.

⁸³² Ömer Hakan Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim: Rızaeddin Bin Fahreddin*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999, s.37.

⁸³³ Erdem, s.144.

üzerine, derin karanlık geçit yerlerine, geniş taşlar ya da sıcak su kaynakları üzerindeki deliklere, ortak alanlar dışında kalan tuhaf yerlere, kurban yerleri ve sunaklar inşa edip adak taşları yapmışlardı.

Pamir vadilerinde Taciklerin konakladıkları yerlerde, ruhların sevdikleri ve dolaştıkları yerlere mezar denir. Olufsen ve arkadaşları Pamir'in tepelerinde ve vadilerinde yüksek taş yığınları bulmuşlardı. Onlar ya sadece birer taş yığımından ibaret ya da küçük kuleler, bacalar şeklinde yığılmışlardı. Olufsen'e göre bir adam hasta olduğunda, buna kötü ruhların neden olduğunu düşünür, bu yüzden kötü ruhları biraz yatıştırmak ve bulunduğu yere biraz fantastik bir görüntü vermek için taştan yığınlar inşa eder ve elinden geldiğince onu hayvan yağıyla beslerdi. Oradan geçiş yapan diğer yerliler de her geçişlerinde birer taş ekleyerek taş yığımını genişletirler, böylece yığın zamanla yükselirdi. Bazen bu yığınlara öküz ya da inek boynuzlarıyla, yak öküzü kuyruklarıyla ve bayraklarla eklemeler yapılırdı. Olufsen kabirleri andıran bu yapıların sadece hastalanmış bir insanın diktiği taş yığını⁸³⁴ olabileceğine dikkat çekmiştir. Ayrıca bu şekilde, aslında önemsiz bir bireyin diktiği taşların, zaman içerisinde kutsallık kazanarak, hakkında bugünün insanların hikâyeler anlattığı kutsal bir mekân halini almış olabileceğini düşünmüştür.⁸³⁵

Genel bir inanca göre; eski duvarların deliklerinde, boş kuyularda, geniş kayaların altında devlerin saklandığına inanırlardı. Bu devler afacan perilerle benzer rollere sahipti.

Kutsal yerlere Buhara'da kademgah derlerdi. Bunlar Güney Pamir'de Vahan'nın kuzeye bakan kıyılarında yükselirdi. Taşların üzerlerinin kubbelerle süslenmesi bir azizin mezarı görüntüsünü verirdi.

Orta Asya'da, örneğin Amu-Derya'nın doğu kıyıları boyunca bu türde birçok kademgah ya da mezarla karşılaşılırdı. Kimileri lambaların yerleştirildiği küçük çamurdan evlere de sahipti. Bu lambaları yakarak insanlar dertlerine teselli ararlardı. Daha çok uzak

---

⁸³⁴ Hikmet Tanyu, Olufsen'in iddiasını kanıtlar bir görüş ortaya koymuştur. Tanyu, çocuk sahibi olmak, felaketlerden korunmak ölümden korunmak ve hastalığa şifa olması için her toplumda ve her kıtada taştan yararlanıldığını yazmıştır (Hikmet Tanyu, *Türkler'de Taşla İlgili İnançlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968, s.186).

⁸³⁵ Olufsen, s.429.

tepelere ıssız kayaların üzerine kurulurlardı. Etraflarına ahşap tabaklar, kaşıklar ve sürahilerden oluşan hediyeler serpilirdi. Hasta mendilleri ve bayrakları bir kargaşa içerisinde dalgalanırdı.⁸³⁶

Eski Türk dini inanışı arasında ateşin önemli bir yeri vardır. İnsanlar ateşi temizleyici bir unsur olarak görmüş ve hastalıkları onunla tedavi etmeye çalışmışlardır.⁸³⁷ Buhara’da diğer bir hurafe de ateş ile ilgilidir. Çarşamba-sünni dedikleri bir günü şu şekilde kutlardı: Her yere odun istifleri koyarlar ve kadınlar-erkekler üzerinden atladıktan sonra toprak bir eşyayı kırarlardı. Böylece günahlarından ve hatta tüm hastalıklardan kurtulduklarına inanırlardı.

Emir, reise İslami kurallara aykırı olduğundan bu geleneğin uygulanmaması için sıkı bir emir vermişti. Aynı şekilde ateş, hurafeli tedavide önemli bir yer tutardı. Yaşlı kadınlar iyileştirme işini yaparken küçük bir öbikle ateş yakar ve hastalarını üç defa etrafında yürütürlerdi. Ardından üç kere de üzerinden atlatır ve son olarak üç defa yüzlerine su serperlerdi.

Hastanın anlatılan ritüelleri yapamayacak kadar güçsüz olduğu durumlarda ateş tedavisi farklı bir şekilde uygulanmıştı. Mum yağına batırılmış bir çaput bir sopaya sarılır, ardından ateş yakılır ve sopa odanın bir köşesine yerleştirilirdi. Hastanın sırtına birkaç defa yavaş bir şekilde sopayla vurulurdu. Şifacı bunu yaptığında hastanın aynı anda“göllere gitsin, çöllere gitsin” kelimelerini mırıldanması gerekirdi. Bu yöntemin hastalığı tamamen iyileştirdiğine inanılırdı.⁸³⁸

Kötü ruhlardan başka nazar değmesi de bütün Müslüman memleketlerde, başa gelecek fenalığın, en açık sebeplerinden olarak görülür. Kötü göz itikadı açık surette iki esasa ayrılır: Bir ifadesi şiddetli, tesirli; diğeri belirsiz bakıştır.⁸³⁹ Nazar inanışı bütün Buhara’da yaygındır. Kötü etkilerden korunmak için çocuklar omuzlarına, kollarına ve

---

⁸³⁶ Olufsen, s.430-431.

⁸³⁷ Erdem, s.148.

⁸³⁸ Khanikoff, s.271-272.

⁸³⁹ Westermarch, *İslam Medeniyetinde Putperestlik Devrinden Arta Kalan Yaşaya Gelen İtikatlar: Kötü Göz, Şahap Nazmi Coşkunlar (çev.)*, İstanbul: Marifet Basımevi, 1947, s.3-4; Alpargu, *Nogaylar*, s.178.

şapkalarına dikilmiş muhtelif renkli boncuk dizileri taşırlardı.⁸⁴⁰ Mavi taşın, türkuaz gibi kötü gözlerden nazara karşı insanları koruduğuna inanılırdı.⁸⁴¹

3.3.1. Falcılar

İnsanların geleceğe olan merakı bakla, kitap, su, ateş ok, zar, el, çay, tuz, yıldız, ağaç, gölge, yüz, papatya gibi bir yığın fal ve kehanet çeşidinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu merak insanın, akla hayale gelemeyecek pek çok unsuru fal ve kehanet için kullanmasını sağlamıştır.

Falda herhangi bir maddi unsur kullanılarak geleceğin bilgisi verilirken, kehanette doğaüstü güçleri olduğuna inanılan kişi sezgi yolu ile veya vecd halinde iken şeytan ya da cinden aldığı ilhamla geleceğe ait bilgiler verirdi.⁸⁴²

Türklerin Müslüman olmadan önceki dini törenlerinde ve günlük hayatlarında falın önemli bir yeri vardı. Orta Asya Türkçesinde fal kavramı ırk kelimesi ile karşılanıyordu. Türklerde fal anlamına gelen diğer bir kelime de tölgedir.⁸⁴³ İslam öncesi Türk topluluklarında falcılıkla uğraşan insanlar genellikle şamanlar olmuştur. Şamanlar fal ve büyü tekniklerini usta çırak ilişkisi yöntemi ile öğrencilerine öğreterek sistemin devamlılığını sağlardı.⁸⁴⁴

İslam dininde yasak olmasına rağmen Buhara halkı falcılık ve kehanet ile ilgilenmeye devam etmiştir. Fal özellikle önemli kararlar alınacağı zaman adeta bir danışma, iyiye yorma vasıtası olarak kabul edilmiştir.

Falcılık hanlıkta ön plandaydı ve genelde Çingene tarafından yapılırdı. Dört farklı yolla fala bakılırdı. Su, hava, yanık omuz kemiği ve el falı yaygındı. Kehanetle uğraşan *Falbini* denen kişinin şeytanla yakın ilişkisi olduğu düşünülürdü. Müneccim ya da astrologlar esas kâhinler olarak görülürdü. Yıldız falına bakma işi, burada oldukça ilgi

---

⁸⁴⁰ Khanikoff, s.272.

⁸⁴¹ Olufsen, s.474.

⁸⁴² Şeref Boyraz, *Fal Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2006, s.4.

⁸⁴³ Mehmet Aydın, "Fal", *İslam Ansiklopedisi*, c.12, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s.136.

⁸⁴⁴ Işık, s.200.

görürdü.⁸⁴⁵

Hindular ve İranlılar kart ile fala bakıyorlardı. Meyendorf bölgeye gittiğinde buradaki falcılar daha çok zar kullanarak gelecek hakkında yorum yapmaktaydılar. Buharalılar, bükülü bir demirin üzerine rastgele atılan rakamları şans ve iyi kader olarak yorumlardı.⁸⁴⁶ Kum falı Türkmenler arasında görülürdü. Kum yere serpilerek falı bakılacak kişiye üç saman çöpü verilirdi. Kişinin niyetine göre bunları kuma çizilmiş çizgiler üzerinde muhtelif yerlere koyması istenirdi. Saman çöpünün çizgilere yakınlığına göre fal bakılırdı.⁸⁴⁷

Çingeneler el falına bakar ve hayvan kemiklerinde geleceği okurlardı.⁸⁴⁸ Orta Asya Türklerinde Moğollar, Araplar, Yunanlılar, Romalılar ve bazı Balkan halklarında olduğu gibi hayvanların kürek kemiği ile fala bakma geleneği vardı.⁸⁴⁹

3.4. Sosyal Hayat

3.4.1. Aile

Türklerde aile bütün sosyal bünyenin çekirdeği durumundadır.⁸⁵⁰ Kan akrabalığı esasına dayanmaktadır.⁸⁵¹ Aile bağları kuvvetlidir.⁸⁵² Orta Asya’da birleşik aile ideal aile olarak görülürdü. Geniş aile aynı evde yaşayan birkaç kuşaktan oluşurdu. Aile baba, anne, bekâr kızlar, evli erkek çocuklar ve onların eşleri ve çocuklarından meydana gelirdi. Aile evin, tarlaların, hayvanların ve ambarın ortak sahibi idi. Ailenin büyüklüğü, arazinin büyüklüğü ve verimine, şehirlerde ise yapılan işin getirdiği paraya bağlıydı. Zenginlerin aileleri genelde genişti. Fakir ailelerde ise oğullardan birkaçının şansını

---

⁸⁴⁵ Khanikoff, s.273.

⁸⁴⁶ Meyendorf, s.60.

⁸⁴⁷ Blocqueville, s.64.

⁸⁴⁸ Bonvalot, s.267.

⁸⁴⁹ Aydın, “Fal”, s.136.

⁸⁵⁰ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s.348.

⁸⁵¹ Alpargu, *Nogaylar*, s.173.

⁸⁵² Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s.152; Uçar, *Dış Türkler*, s.169.

başka yerlerde denediği görülmekteydi.

Ailedeki her bireyin statüsü ve ona uygun rolleri vardı. Aile üyeleri statülerine uygun olarak kendilerine uygun rolleri yerine getirirlerdi. Aile üyelerinin koca-baba, kadın-anne, oğul-erkek kardeş ve kız-kız kardeş gibi statüleri vardı. Toplumun ekonomik, kültürel ve dini değerleri aile üyelerinin birbirlerine uygun gördükleri pozisyonların belirlenmesinde etkiliydi. Evde erkek ev halkından sorumlu idi. Ailede kilit rol kocaya yani aile reisine aitti, diğer roller ise aile reisine göre belirlenmekte ve anlam kazanmaktaydı.

Aile içi ilişkilerin temeli kıdem esasına dayalıydı. Herkes doğum ve kıdem sırasına göre özenle sınıflandırılırdı. Aile erkek fertleri ile devamlılık kazanır; erkek çocuk ailesinin devamını sağlardı.

Toplumun en küçük bireyi olan ailede anne ve baba ile çocuklar arasındaki ilişkinin temeli sevgi ve saygı idi. Dinen emredilmiş olduğundan anne ve babaya büyük saygı gösterilirdi. Çocuklara da ebeveynleri tarafından değer verilirirdi.⁸⁵³ Büyüklerine saygı duymayan çocuklar ebeveynleri tarafından sert bir şekilde eleştirilirdi.⁸⁵⁴ Bu davranış biçimi toplum içinde gençler ve yaşlılar arasındaki sosyal ilişkinin temelini oluştururdu.

Ailede kadınlar kocalarına saygı gösterirlerdi. Kadınlar pek seyrek olarak sokağa çıkarlar ve genelde anne babalarını ve akrabalarını ziyaret ederlerdi.⁸⁵⁵ Kadınların haftada bir kez hamama gitmeleri adettendi.⁸⁵⁶

Seyyahlara göre Buhara toplumunun Müslüman kadınlarının veya genç kızlarının, tanıdık veya akrabadan olsa da bir erkekle sokakta konuşmaları çok ender görülürdü. Evli kadınların kocaları ciddiyet ve dürüstlük bekler; bu kadınların yabancı bir erkekle

---

⁸⁵³ Lowrance Krader, "Orta Asya Halklarında Aile Yapısı", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, c.2, sa.8, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Mart 1995, s.56-58.

⁸⁵⁴ Olufsen, s.290.

⁸⁵⁵ Bacon, s.83.

⁸⁵⁶ Meakin, s.283.

konuşmaları hoş karşılanmazdı.⁸⁵⁷

Küçük kızlar serbestçe erkeklerle oynar, hatta sokağa çıkardı. Ancak sekiz-dokuz yaşlarında eve kapanıp diğer kadınlar gibi ev işlerini, nakış işlemeyi öğrenir ve çeyizlerini yapmağa başlardı.⁸⁵⁸ Bütün bu işlemleri yapabilmek için gerekli ipek ipliğini alabilmek paraya bağlıydı. Bunun sağlanması için, dışarı satılmak üzere nakış işlenirdi. Kızlar para işleriyle babaları kadar ilgilenir; ipek böceği besleyip koza satarak elde ettikleri kârı, yeniden ipek böceği tohumu veya ipek ipliği almağa yatırırlardı.

Kadınların aile fertlerinden başkasına yüzlerini göstermeleri yasaktı. Buna karşılık evlerin avlusunda ve damlarda serbesttiler. Burada güneşten yararlanır ve komşu kadınlarla sohbet ederlerdi. Erkekler haber vermeden dama çıkamazdı. Kadınlar komşulara gzmeye giderdi. Kadınlar kısmının önünde duran ayakkabılar, erkeklere içerde yabancı kadın olduğunu belirtir ve onların içeri girmemelerini sağlardı.⁸⁵⁹ Sokağa feraceye sarınmış olarak çıkan kasaba kadınları, bir erkeğe rastladıklarında yan sokaklara sapar ya da yüzlerini duvara dönerek yabancıнын geçmesini beklerdi.⁸⁶⁰ Köylerde ise çoğu zaman kadınlar için ayrı bir kısım olmazdı. Kadın gerek tarlada gerekse evlerinin diğer evlerden de görülebilen avlularında çalışırken iş icabı yüzünü örtemezdi. Ancak erkeklere mümkün olduğu kadar uzak dururlar ve yolda karşılaştıklarında arkalarını dönerlerdi.⁸⁶¹

Kadınla kocasının pek sohbet zamanları olmazdı. Kadın kurnazlıkla bazı isteklerini yaptırabilirdi, ama hayatı sınırlıydı. İslâmî kanunlara göre bir erkek dört kadın alabilirdi, ancak başlık parasının yüksekliği, Orta Asya'da daha çok tek kadınlı evliliklere imkân vermişti. Emir, devletteki yüksek görevliler, beyler ve zengin tacirlerin hareme sahip buldukları bilinmekte olup bunların çoğunun iki ya da ikiden

---

⁸⁵⁷ Bacon, s.83.

⁸⁵⁸ Bonvalot, s.47.

⁸⁵⁹ Bacon, s.83.

⁸⁶⁰ Meyendorf, s.63.

⁸⁶¹ Bacon, s.83.

çok eşi bulunurdu.⁸⁶²

Bazen daha yaşlı bir akrabanın ölmesiyle, geride kalan dul kadınla evlenme geleneği, iki eşlilik durumları meydana getirirdi.⁸⁶³ Zengin adamların eşleri daima üzerlerine başka bir kadın gelecek diye korkardı. Çok kadın alanların, kadınları arasındaki çekişmelerden daima başı ağrırdı. Her erkek eşlerini mümkün olduğunca birbirinden ayrı tutmaya çalışırdı. Kadınlar birbirleri için kün-daş, gün-yoldaşı gibi tabirler kullanırlardı.⁸⁶⁴ Geniş toprakları olan erkekler, tarlasının civarına bir ev yaptırtarak burada otururdu. Muntazaman, şehirlerarasında seyahat eden tüccarların da her şehirde ayrı evi ve eşi bulunurdu. Tek evde birden fazla kadın bulunduğu anda, her birinin odaları ayrılırdı.⁸⁶⁵

Kocası tarafından zevklerine bir araç ya da evinin idaresi için söz dinleyen bir hizmetkâr olarak görülen kadının hali çok hoş değildi. Kadınlar kocaları sayesinde pek çok insan üzerinde nüfuz sahibi olabilir ve farklı cinslerin işlerine karışabilirdi. Şayet kadının kocası yüksek mevkideyse, kadın oranın siyasetinde bile yüksek mevki elde edebilirdi.⁸⁶⁶

Emirlikte kadınların aile içindeki konumları üyesi buldukları topluluğa göre değişebiliyordu. Özbek erkekler kadınlara sanki birer iş hizmetçileriymiş gibi davranırdı. Bu yüzden şarkta diğer yerlerdeki kadınlardan daha erken yaşlanırlardı. Özbekler çocuklarıyla çok az ilgilenirlerdi.⁸⁶⁷

Sartlar, yani uzun zamandan beri yerleşik olan Tacik ve Özbekler arasında geniş aileden başka akrabalık bağları ve şecereler yoktu.⁸⁶⁸ Özbek ailede babanın otoritesinin mutlak olmasına rağmen Özbek erkek çocuklarının babalarını fena bir şekilde tersledikleri

---

⁸⁶² Olufsen, s.326.

⁸⁶³ Bacon, s.84.

⁸⁶⁴ Schuyler, s.144.

⁸⁶⁵ Bacon, s.84.

⁸⁶⁶ Schuyler, s.143.

⁸⁶⁷ Olufsen, s.291-292.

⁸⁶⁸ Bacon, s.85.

zamanlar da olurdu.⁸⁶⁹

Buhara’da köle mülkiyeti bir zenginlik işareti sayılıyordu ve her aristokrat ailenin kölesi vardı. Kölelerin olduğu evlerde kadınlara pek iş düşmez; evdeki bütün işler köleler tarafından yerine getirilirdi.⁸⁷⁰

3.4.2. Evlenme

Türk anlayışına göre evlenme-yuva kurma toplumun ve devletin temelini meydana getirmektedir. Türk milleti ve Türk devletinin temeli evlenme ve yuva kurma, aile de çekirdeği olarak kabul görmüştür. Türklerde evlenmenin amacı ev bark sahibi olmak, dirlik ve düzen içinde yaşamaktır.⁸⁷¹

Evlenmek günümüzde olduğu gibi, sosyal bir görevdi ve bekârlık ayıp sayılırdı. Evlenecek delikanlı kız tarafına “kalın” vermek mecburiyetinde idi. “Kalın, kalıng, kalım,” şeklinde bütün Türk lehçelerinde rastlanan bir müessese, karşılıklı bir akitti, yani evlenenlerin hayatlarını tanzim etmeleri için yapılan bir yardımdı.⁸⁷² Kalın’ın miktarı ve mahiyeti ailenin sosyal durumuna ve servetine göre değişmekteydi.⁸⁷³ Bunun içine ise at, deve, altın ve para girmektedir.⁸⁷⁴

Evlilik aileler arasında olur; erkek tarafı başlık parası, kız tarafı ise çeyiz verirdi. Kızın çeyiz olarak götürdüğü işlemeler kilimler ve diğer eşyalar kökleri binlerce yıllık adetlerle ve inançlarla beslenen bir kültürü yansıtırdı. Kızlar küçük yaşlardan itibaren çeyizlerini hazırlamaya başlardı.⁸⁷⁵

---

⁸⁶⁹ Olufsen, s.290.

⁸⁷⁰ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.136-137; Yavuz Bülent Bakiler, *Türkistan Türkistan*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1986, s.267.

⁸⁷¹ Latife Kabaklı Çimen, *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, İstanbul: IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, 2008, s.122.

⁸⁷² Necdet Sevinç, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987, s.69; Sadi Yaver Ataman, *Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Rit’leri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992. s.15.

⁸⁷³ Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s.350.

⁸⁷⁴ Rıza Gönüllü, “Türklerin Kalın Âdeti”, *Türk Kültürü*, c.27, s, 317, (Eylül 1989), Ankara, s.565.

⁸⁷⁵ Osman Kandemir, *Çeyiz Sandığı*, İstanbul: Duran Ofset Yayınları, 1999, s.33.

Genel olarak Türklerde aracı ve görücüler yolu ile evlenme geleneği bulunmaktaydı.⁸⁷⁶ Kızlar evlilik çağına gelince, (bu genellikle on bir ile on beş yaşlar arasıydı) evdeki kadınlar onu misafirliklere götürür, böylece diğer kadınların görmesini sağlardı. Erkekler ise on beş - on altı yaşlarında evlenir, bazen fakirlerde bu yaş otuza kadar çıkardı. Erkek evlilik yaşına geldiğinde uygun gelin adayı aranır, bu işte genellikle yaşlı kadınların sözlerine kulak verilirdi. Kız ve erkeğin sosyal durumlarının birbirine yakın olmasına bilhassa dikkat edilirdi. Meselâ bir hacının oğlu, genellikle bir hacı kızıyla evlenirdi.⁸⁷⁷ Diğer Müslümanlarda olduğu gibi, teyze ve amca çocuklarının evlenmeleri tercih edilirdi, ancak aynı evde büyüyenler arasında asla evlilik olmazdı. Aileler arasında evlenme kararına varıldıktan sonra erkek gizlice nişanlısını görebilirdi. Kızın ise bu konuda hiç fikri sorulmazdı.⁸⁷⁸ Çocuklarla ilgili kararlarda mutlak ve nihai otorite babaya aitti.

Başlık üzerine pazarlık heyecanlı olur, bazen dostlar çağrılarak iki ailenin arasının bulunmasına çalışılırdı. Dikiş nakışı bilen, ev işlerinden anlayan elleri maharetli kızların talibinden babası yüklü bir kalın, yüz görümlülüğü isteme hakkına sahipti.⁸⁷⁹

Başlık parası yanında düğün masrafları da damat ailesi tarafından karşılanırdı. Oğlunu evlendirmek babaların vazgeçilmez bir vazifesi idi.⁸⁸⁰ Gelinin getirdiği çeyizin değeri, başlık parasına yakın olurdu. Çeyiz olarak gelen eşyalar arasında giyecekler, halılar, yatak takımları, gelinin işlediği nakışlar ve yeni evinde kullanacağı mutfak eşyaları sayılabilirdi. Başlık taksit taksit ödenebilirdi ve ödenen miktar yarıyı geçtikten sonra artık geri dönüş olmazdı. Bu sırada gelin adayı aniden ölürse kız tarafının yeni bir gelin bulması gerekirdi. Özbek köylerinde nişanlıların damadın yengeleri tarafından, gizlice buluşturulmaları âdetti.⁸⁸¹

---

⁸⁷⁶ Mahmud Tezcan, *Türk Ailesi Antropolojisi*, Ankara: İmage Katapevi, 2000, s.14.

⁸⁷⁷ Schuyler, s.139.

⁸⁷⁸ Bacon, s.82.

⁸⁷⁹ Bonvalot, s.47.

⁸⁸⁰ Bahattin Ögel, *Türk Milli Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 1988, s.259.

⁸⁸¹ Bacon, s.82.

Başlık ödenip düğün kararlaştırıldıktan sonra evlenme töreni yapılırdı. Bu törende bir molla bulunur, başlık parasını ve çeyiz miktarını tespit ederdi. İslâmî evlenme töreninde gelin ve damat bulunmaz, onları babaları veya yakın erkek akrabaları temsil ederdi. Şayet kadın köle ise ona sahibi vekâlet ederdi. Evlenme ücreti koca tarafından ödenir, kadından istenmezdi. Sonra damat gelinin evine giderdi.

Düğünler tüm dünya kültürlerinde olduğu gibi Türk kültüründe de insanların mutluluklarını ifade eden törenlerdir.⁸⁸² Düğün gelin evinde yapılırdı. Damat kapıda bekleyen gelinin erkek kardeşi ve akrabalarına biraz para veya birkaç küçük hediye vermeden içeri giremezdi.⁸⁸³ Bunun yanında bilhassa köylerde, gelinin kemik alevi etrafında dönmesi veya üzerinden atlaması gibi İslâmiyet öncesi hurafelere de yer verilirdi. Düğüne her iki tarafın arkadaşları, akrabaları ve komşuları katılırdı. Bütün büyük ziyafetlerde olduğu gibi, düğünlerde de davetsiz misafirler hoş karşılanırdı. Düğün boyunca gelin gizli kalırdı. Erkek ve kadınlar ayrı ayrı yerlerde danslar, şarkılar ve diğer gösterilerle eğlenirdi. Gelin evindeki ziyafet bitince gelin yeni evine götürülür, burada yüzünü açarak aile fertlerine gösterirdi. Yeni evine alışıncaya kadar geline yengesi yardımcı olurdu.⁸⁸⁴ Kızlar evlendikten sonra eşlerinin aileleri ile birlikte yaşamaya başlar ve ancak boşandıkları zaman o evden ayrılabilirlerdi. Onlar babaya ait mala ortak değildiler ve çeyizlerini aldıktan sonra hiçbir hak talep edemezlerdi.⁸⁸⁵

Evliliğin yasaklandığı kan akrabalıklarının belirli dereceleri vardır. Sütkardeşlerin birbirleri ile evlenmelerine izin verilmezdi. Erkekler eşlerinin küçük ve büyük kardeşleri ile ve üvey anneleri ile evlenemezlerdi. İki kız kardeş ile aynı anda evlenmeye izin verilmez; ikinci ile evlenmeden önce ilkini boşamak gerekirdi. Fakat koca izin almışsa karısının kız kardeşinin kızıyla evlenebilirdi.⁸⁸⁶

---

⁸⁸² Tezcan, s.35.

⁸⁸³ Schuyler, s.141.

⁸⁸⁴ Bacon, s.83.

⁸⁸⁵ Karadağ, s.132.

⁸⁸⁶ Schuyler, s.142.

3.4.3. Boşanma

İslâmî kaidelere göre bir erkek istediği zaman karısını boşayabilirdi, ancak yüksek başlık ve çeyiz paraları bunu çok büyük bir lüks haline getiriyordu. Kadınlar da belirli sebepler veya karşılıklı mutabakat hallerinde boşanabilirdi. Ancak boşanmalar pek azdı ve zenginler arasında görülürdü.⁸⁸⁷ Boşanmalarda kadın boşanıp baba evine giderse kalın olarak verilen mal iade edilirdi. Ancak boşanmaya koca sebep olmuşsa yani ocağın erkek yüzünden sönmüşse kalın iade edilmezdi.⁸⁸⁸

Kadın her durumda kocasına itaat etmek ve onun hoşuna gitmeyen her şeyden sakınmak zorundaydı. Kocasının izni olmadan hiçbir antlaşma yapamaz; fakat beslenmek, barınmak, giyinmek, hizmetkârlara sahip olmak, kendi seviyesindeki kişiler arasındaki genel olan harcamalar için; mesela hamamlar, misafirler ve arkadaşlarının eğlencesi için para almak hakkına sahipti. Şayet kocası tarafından bunlara izin verilmiyorsa kadını tabir olunan hâkime şikâyet edebilirdi.

Kadın onun kocasının hesabına borç para almasına veya ihtiyacı olan parayı temin etmek için kocasının mülkünden bazılarını satmasına bile izin verebilirdi. Erkekler karısından başka, çocuklarının hatta kendi geçimini temin edemiyorlarsa kendi babası ve amcalarının da geçimini sağlamak zorundaydı.

Taraflardan biri dinden çıkar veya koca kendisinden izin alınmaksızın belli bir müddet ortadan kaybolursa ya da rüşte erişen bir çocuğun evliliğinin devamına razı olmaması durumunda: şayet delilik ya da belirli hastalıklar bulunur veya evliliğinin uygun bir şekilde yürütülmediği görülürse, evlilik feshedilebilirdi.

Bunun yanında erkek herhangi bir sebep göstermeksizin karısını boşama hakkına sahiptir. Bu durumda karısının bütün mülkünü ve hala ödemişse kalın tutarını da karısına ödemek zorundaydı. Fakat böyle bir boşanma şahitlerin huzurunda belirli şartların yerine getirilmesi ile mümkündü. Kadının zina yapması durumunda koca sadece kadını boşamakla kalmaz, aynı zamanda ona beddua ederdi. Bu durumda kadının tekrar evlenmesi yasaklanırdı. Erkek karısını bir veya iki kez boşadıktan sonra onunla

---

⁸⁸⁷ Bacon, s.85.

⁸⁸⁸ Sevinç, s.70-71.

evlenebilirdi. Fakat üçüncü defadan sonra asla evlenmezdi.⁸⁸⁹

3.4.4. Ölüm

Ölümün bir geçiş olarak görüldüğü, bedeninin ya da ruhunun çeşitli biçimlerde hayatını sürdürdüğü inancının yanı sıra ölümü kesin bir son şeklinde kabul eden inanışlar da vardır.⁸⁹⁰ Müslüman inanışına göre mümin öldüğü andan itibaren dünyanın elem ve eziyetinden kurtulmuş olurdu.⁸⁹¹

Ulus niteliğini kazanmış her toplumun, ölünün ardından anılarını yaşatmak için birtakım usul ve adetler meydana getirdiği bir gerçektir. Mesela Türklerde bir zamanlar ölü yakma âdeti olduğu iddia edilir. Zamanla Türklerin ölü yakma âdetinden vazgeçip onları gömmeye başladıkları tahmin edilmektedir.⁸⁹²

Buhara Emirliği'nde İslami kaidelere göre cenaze töreni yapılırdı. Ölü olabildiğince çabuk genelde aynı gün gömülmekteydi. Elleri iki yana bırakılır, boylu boyunca uzatılırdı. Bir erkek öldüğünde, ailenin kadınları ölünün bulunduğu odada ya da evin bir köşesinde bir araya gelirdi. Yüksek sesle inlerler, ağıt yakarlar, saçlarını yolarlar, tırnaklarıyla ellerini ve yüzlerini yaralarlardı. Komşuları ve arkadaşları da kayıplarının yasını tutmak için gelirdi.

Ölüyü gömerken giydirilen kefen, birbiri üzerine örtülen üç parça kumaştan oluşup sonuncusu tüm bedeni örtmekte ve buna çadır denmekteydi. Kefen, beyaz ya da sarı renkte olup ailenin gelir durumuna göre pamuktan ya da ipektendi. En dıştaki örtü, cesedin temiz tıraş (eğer ölü erkekse) edilmiş başı ve yüzü üzerinden ilmiklenir; cesedin elleri ve ayakları serbest bırakılırdı. Olufsen ölünün kefenlenme şeklinin dinsel sembollerini üzerinde durmuş ve farklı inançlar konusunda bilgi vermiştir. Buharalılar, Peygamber dirilmeleri için onları çağırdığında ayağa kalkabilmeleri için ölünün elleri ve ayaklarının serbest bırakılması gerektiğine inanmaktaydılar. Ölünün başı bir iple

---

⁸⁸⁹ Schuyler, s.143.

⁸⁹⁰ Salime Leyla Gürkan, "Ölüm", *İslam Ansiklopedisi*, c.34, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s.32.

⁸⁹¹ Bekir Topaloğlu, "Ölüm", *İslam Ansiklopedisi*, c.34, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s.34.

⁸⁹² Sencer Divitçioğlu, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu: VI-VIII. Yüzyıllar*, 3. Basım. Ankara: İmge Kitabevi, 2005, s.116-117.

bağlanırdı. Buharalılar sırat köprüsünden geçerken peygamberin düşmemeleri için onları bu ipten tutacağına ve cennete sokacağına inanırlardı.

Tabut kenarları mavi bezlerle sarılır ve dört adam tarafından taşınırdı.⁸⁹³ Schuyler, Buhara’da tabuta hasırdan bir saç tutamı konulduğunu hatta pahalı kıyafetler giydirilerek cesedin camiye götürüldüğünü yazmıştır. Cenaze camiye götürülürken kadınlar feryat edip öleni öven sözler söyleyip ölümüne ağıtlar yakarak onu takip ederlerdi. Önceden kazılmış mezara ölü tabutsuz olarak konulur ve üzeri toprakla kapatılırdı. Katılımcılar kefenden bir parça alırlardı. Mezar yüksek bir toprak yığını olurdu.⁸⁹⁴ Cesedin toprağa gömülmesi veya toprağın içinde yer alması hem İslami inanişâ hem de İslamiyet’ten önceki Türk inançlarına uygundur. Türkler yeniden dirilme kavramı ile ilgili olarak toprağın insanı güçlendirdiğine inanırlardı. Bu nedenle öteki dünyada yaşanacak hayat için toprağa gömülme önem kazanıyordu.⁸⁹⁵

Ölü gömüldükten sonra *aş* adı verilen ziyafet, gömme merasimi günü, yedinci gün, kırkıncı gün, yarıyılda ve ölüm yıl dönümünde eşe dosta verilirdi. Bazı yerlerde törenler üçüncü, dokuzuncu ve yüzüncü günlerde de yapılırdı.⁸⁹⁶

Buhara’da yaşayan Sünni ve Şiiilerin tabuta ölüyü koyma teknikleri birbirinden farklı idi. İki mezhebin insanları da ölülerini tuğladan yapılmış dört kenarlı kabirlere gömüyorlardı. Kabirler, ölünün boylu boyunca uzanabileceği kadar uzundu. Baş kısmı, bir bakıma bedenden daha yüksekte dururdu. Sünniler ölüyü boylu boyunca uzatırken, başlarını düz bir şekilde konumlandırıp onu gözlerinin Mekke’ye bakacağı şekilde yerleştiriyorlardı. Diğer yandan Şiiiler, ölünün ayaklarının Mekke’ye bakacağı ve gözlerinin de yukarı bakacağı bir yerleştirme âdetine sahiptilerdi. Her iki mezhepte de bu şekilde yapılan gömme adetlerinin bir açıklaması mevcuttu. Geleneksel Sünnilere göre gözler daima Mekke’ye bakmalıdır; böylece Peygamber, sorgu günü için çağırıldığında hazır bulunabilirlerdi. Ayrıca ayakların Mekke’ye doğru çevrilmesini de tanrı

---

⁸⁹³ Olufsen, s.404-405.

⁸⁹⁴ Schuyler, s.148.

⁸⁹⁵ Yaşar Çoruhlu, “Kurgan ve Çadır’dan Kümbet ve Türbeye Geçiş”, *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı, 18-20 Aralık 1998, s.54.

⁸⁹⁶ Bacon, s.93; Muratoğlu, s.54.

tanımazlık olarak görüyorlardı. Şiilerin söylediklerine göreyse ölüer kendi inandıkları biçimde yatırılmalıdır. Bu şekilde sorgu gününde kolaylıkla ayağa kalkarlarken, aynı zamanda Peygamberin belirlediği yere doğru da bakabilirlerdi. Buhara’da kimse Şii olduğunu, Sünnilerden korktuğu için açıklayamıyordu. Ama yine de kendilerini; dışarıdan Sünni gösterip, kalplerinde Şiiliği devam ettiriyorlar ve ölüerini de Şii geleneklerine göre gömmeye devam ediyorlardı. Bunu bir sır olarak saklamak için kabirlerini Sünnilerin yaptığı yönde düzenliyorlar; ama ölüerini kendi inandıkları yönde yerleştiriyorlar, bu yüzden ölüer kabirlere ters şekilde yerleştirilmiş oluyorlardı.⁸⁹⁷

3.4.5. Mezarlıklar

Mezarlıklar ölüerinin gömüldükleri çukurların toprakla doldurulmaları ile tümsek tümsek kabarmış bir arazi parçasından veya sınırları çevrilmiş bir alandan ibaret değildir. Bir toplumun geçmişten geleceğe uzanan en önemli kültür köprülerinden biridir. Mezarlıklar kuşaktan kuşağa yaşayıp gidecek olan insanların ebedi istirahat yerleridir. Mezarlıklar toplumların yaşayışları ve gelenek görenekleri, hayata bakışları, tarihleri hakkında bilgi vermektedir.⁸⁹⁸

Seyyahlar Buhara’yı olağanüstü sayıdaki kutsal mezardan ötürü, kimi zaman “türbeler şehri” diye tanımlamışlardır. Buhara’da mezarlıklar belirli bir düzen dâhilinde değildi. Mezarlıklar sağa sola serpilmiş gibiydi ve her yerde insanların karşısına çıkabiliyorlardı. Gömüt yerleri genellikle steplerden ya da çölün içinden vahalardaki şehirlere doğru yol alırken dikkati çeken ilk mekânlardandır.⁸⁹⁹ Şehir duvarlarının dış cephelerinde ve çoğu zaman şehirlerin tam ortasında, kabirlerle kaplanmış alanlar görülürdü. Buhara’da mezarlıklar çevrelerinde yaşayan insanlara dünyanın geçiciliğini fısıldamaktaydı.⁹⁰⁰ Kerpiçten, kimi zaman da güneşte kurutulmuş tuğladan yapılmış anıtlar Seyhun

---

⁸⁹⁷ Olufsen, s.406.

⁸⁹⁸ Zeki Başar, *Erzurum’da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1973, s.8-9.

⁸⁹⁹ Bregel, *An Historical Atlas Of Central Asia*, s.81.

⁹⁰⁰ Olufsen, s.401.

kıyılarında çoğalarak şehirleri andıran geniş mezarlıklar oluştururlardı.⁹⁰¹

Mezarlıklar ve mezar taşları Türk kültür tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.⁹⁰² Mezarlıklarda yer alan süslemelerin çeşitli anlamları vardı. Mesela Orta Asya’da hayat ağacı ve yanında yuvarlak şekiller mezar taşlarında çok sık rastlanan motiflerdendi. Bu motifler sonsuz yaşamın bir işareti idi.⁹⁰³ Bazı bölgelerde baş taşında süsleme olarak konan meyve tohumu öldükten sonra tekrar dirilmeyi ve ahiret hayatına dönüşü sembolize ederdi.⁹⁰⁴ Buhara’da farklı renklerde; ancak özellikle de kırmızı ve beyaz renkte; çaput ya da bayrak (alem) asılı çubuklar, lahitlerin ayaklarına yerleştirilmişlerdi.⁹⁰⁵ Şiilerin mezarlarına kırmızı renk kumaş asıldığı görülürdü.⁹⁰⁶ Mezarlar için dağdan taş getirildiği de olurdu. Bu taşların kaba bir yazıyla bir şeyler yazılacak kadar düz olmasına özen gösterilirdi.⁹⁰⁷

Mezar taşlarının incelenmesi ile toplumun meslekleri, uğraşları, dini tabirleri ve şahıslar için kullanılan unvanlarını tespit etmek mümkün olmaktadır. Yak öküzü kuyruğu Buhara’da kabir başlarında sırığa asılırdı. Siyah ve beyaz kuyruklar kutsal bir anlam taşırdı. Asılı duran bir kuyruk o adamın önemli biri olduğunun göstergesidir. Kuyruk asmak için din adamları arasında tartışma yapıp karar verilirdi. Kuyruk İslam’a özel bir katkısı olmuş insanlar için asılırdı ve bu insanların sosyal statülerinin bir önemi olmazdı. Buhara Emirleri’nin mezarlarında bile kuyruk yoktu. Buhara’nın son emirleri arasında, adı kötüye çıkmış olan Nasrullah(1827-1860) ve onun varisi Muzaffereddin herhangi bir süslemeye sahip olmayan kubbeli mezarlara sahiplerdi.

Yak öküzü kuyruğunun bir mezar başında dalgalanıyor olması, o kişinin Peygamber

---

⁹⁰¹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.82.

⁹⁰² Bektaşoğlu, s.244.

⁹⁰³ Beyhan Karamağaralı, “Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografyası”, *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkiler Sempozyumu*, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı, 18-20 Aralık 1998, s.37.

⁹⁰⁴ Recep Koyuncu, *Rize İyidere İlçesi Tarihi Mezar Kitabeleri*, İstanbul: İyidere Kaymakamlığı Kültür Yayınları, 2009, s.21.

⁹⁰⁵ Olufsen, s.401.

⁹⁰⁶ Tosun, s.108.

⁹⁰⁷ Bonvalot, s.199.

soyundan geliyor olmasından daha geniş anlamlar içerirdi. Bir aziz/evliyanın mezarına bir alem-tuğ (bayrak) asılırdı.⁹⁰⁸ Buhara'nın önemli evliyalarının soyundan gelen hocalar türbelere yaptıkları bağışlarla kutsal sayılan kişilerin yakınına gömülürlerdi.⁹⁰⁹ Mezarların başına koç boynuzlarının asıldığı da olurdu.⁹¹⁰

Özbekler mezarlarının üstlerine çevre tepelerden getirdikleri taşları koyarlardı. Bu mezarlar uzak bir mesafeden bakıldığında görüş hatasından dolayı harabeleri ve yıkıntıları andırırdı. Çok geniş alanlara yayılırlardı. Göçebe Özbekler Kut-Kuduk kuyularının yanına ölülerini gömerlerdi.⁹¹¹

Şehirlerin içlerinde mezarlıklar bina yapılacak alanı daraltıyordu.⁹¹² Sulama suyunun ulaşabildiği alanlarda verimli topraklardan yararlanabilmek için yeni kabirler eskilerinin üzerine inşa edilirdi. Bunun sonucunda mezarlık alanları gittikçe yükselirdi. Büyük şehirlerde duvarları olan mezarlıklarda kabirler tamamen bir karmaşayla dik bir şekilde duvarlar boyunca birbiri üzerine yükselebiliyordu. Evliyaların ve peygamberlerin kabirleri etrafında yatanların, hesap gününde bu kişilerin şefaatinde yararlanabilecekleri düşünülürdü. Bunun tipik bir örneği Buhara'da Eyüp Peygamber'in mezarında görülmekteydi.

Sıradan halkın kabirleri en fazla bir buçuk metre kadar boy ve bir metre kadar yüksekliğe sahipti. Sıradan kabirler arasında dekore edilmişlerine çok az rastlanmaktaydı. Birbirlerinden ayırt edilmelerini sağlayacak ne bir isim plakası ne de bir işaret içeriyorlardı. Bir kural olarak tamamen duvarla yükseltilmiş şekildegiler. Geleneksel olarak kabrin tepesinde küçük bir delik bırakılıyor, bu deliği sadece lösten bir tuğlayla kapatıyorlardı. İnsanların yaşıyorken kendi kabirlerini inşa etmesi çok görülen bir durumdu. Erkeklerin sadece kendileri için değil eşleri ve çocukları için de

---

⁹⁰⁸ Olufsen, s.410; Tosun, s.108.

⁹⁰⁹ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.41.

⁹¹⁰ Dobson, s.254.

⁹¹¹ Bonvalot, s.117.

⁹¹² Adler, s.218.

kabir hazırladıkları oluyordu.⁹¹³

Seyyah Muhammed Zahir Bigi mezarların çoğunun kime ait olduğunu bilinmediğini bildirmiş, önemli şahsiyetlerin bölgeye hiç gelmemelerine rağmen mezarlarının Buhara'da mevcut olmasına şaşırmıştır. Bu durum kendisine garip gelmiştir.⁹¹⁴

Kubbe şeklindeki kabirler Arapların İslam'la birlikte girdikleri istila sürecinde gelişmiş bir orijine hatta belki de daha eskilere dayanan bir forma sahiplerdi. Kubbeleştirilmiş kabir her yerde en yaygın olandır. Yüksek Pamir'de nehir kıyılarında ve göçebelerin kamplarının çok olduğu göl kenarlarındaki Kırgızlarda bu tür kabirler mevcuttu. Bu kabirler daha çok kum yığınlarını andırırlardı.

Kubbesiz kabirler tek başlarına; üzeri taşlarla kaplanmış düz bir şekildeydi. Kabrin üzeriyse birkaç çubuk kuma sokularak süslendirilmiş ya da ölünün başının bulunduğu yerde, yine çubuklardan kuma geçirilerek bir çember örülmüştü. Bir ip halka kimi zaman kabrin başının bulunduğu yer üzerine bırakılır ya da kabrin tümü deve tüyünden bir iple çerçeve içine sarılmış halde bulunurdu.

Dikdörtgen şeklindeki kabirlerse bu bölgeye daha sonra İranlılar tarafından getirilmiş ve Horasan'dan Buhara düzlüklerindeki vaha şehirlerine kadar yayılmıştı. Büyük bir olasılıkla Belh üzerinden Pamir vadileri boyunca ilerlemişti.⁹¹⁵

Bazı aileler mezarcılara ve mollalara sembolik paralar verir; mezara lâmba, para veya başka eşyalar koyarlardı. Böylece ölenin günahlarının azalacağına inanılırdı.⁹¹⁶ Kimi mezarlarda kubbeli kabirler üzerinde, kubbe yerine parlak kilden yapılmış sürahiler bulunmaktaydı. Ölünün akrabaları bu kabın içine kuşlar için mısır bırakırlardı. Bu mezarların üst bölümü, daha çok bir vazoyu andırırdı ve kuşlar özellikle güvercinler buradan yemek yediklerinde bu iyiye işaretti. Kabir kenarlarına, aynı amaçla içine su doldurulmuş, bunun yanında içerisinde Kuran'dan ayetler içeren oyma vazolar yerleştirilmekteydi. Büyük ihtimalle bu son bahsedilen gelenek, daha eskilerden

---

⁹¹³ Olufsen, s.408.

⁹¹⁴ Bigi, s.94.

⁹¹⁵ Olufsen, s.407.

⁹¹⁶ Bacon, s.93.

kalmadır. Yani bu yemekler aslında, orada yatan kişinin ruhu için bırakılırdı.⁹¹⁷

Buhara'da evliya inancı ve atalar ruhuna saygı bu topraklarda köklü bir şekilde yer bulmaktaydı. Buhara'da mezarların ziyaret edilmesi çok önemliydi. Buralarda kutsal kişilerin mezarlarının ziyaret edilmesi bir ibadet gibi görülürdü. Haftanın belirli günleri bu iş için ayrılırdı.⁹¹⁸

Buhara, İslam'ın merkezlerinden biri olmasına rağmen burada hurafelerden vazgeçilmemiştir.⁹¹⁹ Türbelere ve mezarlara çaput bağlama geleneği yaygındı. Bu gelenek kutsal kişi kendini hatırlasın, dileğini yerine getirsin diye yapılmaktaydı.⁹²⁰

Buhara'da mezarlıklara seyyahların gömülmesi istenmezdi. Müslümanlar Belh şehrindeki mezarlığa Burnes'in seyyah arkadaşının gömülmesini istememişlerdir. Şehrin dışındaki bir yere gizli kalması şartıyla müsaade etmişlerdi. Gömülen kişinin Müslüman zannedilerek dua okunmasına engel olmak için yerliler mezarlıklara yabancıların gömülmesine karşı çıkarlardı.⁹²¹

3.4.6. Astroloji

Yıldızlar, gökteki tüm cisimler ve onların devirsel hareketleri her çağda insanların dikkatini çekmiş ve inceleme konusu olmuştur. Astrolojinin belirlenen ilk kaynağı Mezopotamya'dır. Bu bölgenin güneyinde yaşayan ve yıldızlara bağlı bir inanç sistemine sahip olan Keldaniler tarafından ortaya konmuştur. Daha sonra Mısırlılar, Yunanlılar ve Araplar arasında yayılarak Haçlı seferleri vasıtası ile batıya geçmiştir.⁹²² Hemen her millette olduğu gibi Türklerin de kendine ait bir kozmolojisi ve astrolojisi bulunmaktadır.⁹²³ Türkler herhangi bir işe karar vermeden önce, durumlarını ayın ve

---

⁹¹⁷ Olufsen, s.411.

⁹¹⁸ Bigi, s.92; Bennigsen, *Sufi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*, s.285.

⁹¹⁹ Olufsen, s.401.

⁹²⁰ Süleyman Toprak, "Kabir Ziyaretleri ile İlgili Yanlış Hareketler ve Sebepleri", *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkiler Sempozyumu*, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı, 18-20 Aralık 1998, s.336.

⁹²¹ Burnes, s.243.

⁹²² Titus Burckhardt, *Astroloji ve Simya*, İstanbul: Verka Yayınları, 1999, s.217-218.

⁹²³ Boyraz, *Fal Kitabı*, s.243.

yıldızların hareketlerine bakarak tayin etmeye çalışırlardı.⁹²⁴

Emirlikteki astrologlar gök cisimlerinin pozisyonları ve hareketlerini inceleyerek insan yaşamı üzerindeki etkilerini yorumluyorlardı. Ortaya çıkan yorumlar üzerinde nihai kararlar da alınmıştı.

Emirlikte hanın bir astrolog meclisi vardı. Astronomiyi İsfahan'dan öğrenmişlerdi.⁹²⁵ Astronomi, Buhara'da astrolojiyle oldukça iç içe geçmiş durumdaydı. Astrolog hana herhangi bir güneş ya da ay tutulmasından iki gün önce uyarı vermeliydi. Böylece bu korkmaya hazır insanlar uygun zamanda her şeyin olağan olduğuna dair bir hazırlığa sokulmalıydı.⁹²⁶

Emir Haydar döneminde Buhara'nın sadece bir tane astroloğu vardı. Meyendorf astroloğun gerekli ölçümleri yapacak kapasiteye sahip olmasına rağmen sabit fikirli davrandığını ve geçmişteki bilgilerden kopmadığı izlenimine kapılmıştır. Seyyah bu astrologun ayın yörüngesini hesaplayabilecek kadar bilgi sahibi olmasına rağmen güneşin, dünyanın etrafında döndüğüne inandığını, kuyruklu yıldızların iki gezegenin çarpışması sonucu olduğunu ve toplamda sadece beş gezegen olduğunu zannettiğini not almıştır. Aynı zamanda Meyendorf astroloğun Batlamyus (Ptolemy) sistemine müthiş bir ilgi duyduğunu ve antik zaman Buharalı astronomcu Uluğ Beg'i güvenilir ve şaşmaz bulduğuna değinmiştir.⁹²⁷

Astrologlar geçmişten, eski Arap astrolojisinden ya da Uluğ Beg'den kalma astronomi parçalarının yardımlarıyla, hangi günlerin emirin ve devletin girişimleri için en kismetli gün olduğuna karar verirdi. Astroloğun tahminlerine göre işler sıkça ertelenirdi. Mesela Kafkasya'ya yıllık tedavisi için demir yoluyla giden Emir Abdulahat için doğru zamanın astrolog tarafından belirlenmesi gerekirdi. Sadece bu yüzden tren, günler boyunca ayrılış tarihinin belirlenmesi için bekletilirdi. Bu tür durumlarda politik bir vekilden ziyade astroloğun kararı önemli idi. Astroloğun güneşin ve ayın

---

⁹²⁴ Kalafat, *Nübüvvet Tarihi İtibariyle Türklüğün Dinî Geçmişi*, s.31.

⁹²⁵ Meyendorf, s.60.

⁹²⁶ Khanikoff, s.274.

⁹²⁷ Meyendorf, s.65.

görünümlerine, pozisyonlarına, yolculuk süresince yıldızların alacağı konuma göre yaptığı tahminler son karar sürecinin hızlanması açısından bir zorunluluktur.⁹²⁸ Buhara’da evlenecek çiftlerin düğün tarihinin belirlenmesinde de astrolojiye başvurulurdu.⁹²⁹

XIX. yüzyılın ortalarında hanlıkta bulunan Khanikoff, Buhara’da gerçek anlamda bir astroloğun bulunmadığını gözlemlemiştir. Sadece bir mollanın bu unvanı taşıdığını ve onun da güneş ya da ay tutulmasını yanlış bildirdiği için unvanının elinden alındığını yazmıştır.⁹³⁰

Buhara’da yaşayan halklardan Türkmenler saat hesabını Süreyya gibi bazı yıldızların doğuş ve batışları üzerinden hesap etmişlerdi. Onlar, on iki hayvanlı Türk takvimi gereğince yılları hesap ediyorlardı. Demirkazık yıldızının yanında bulunan iki parlak yıldız ise “Ağ at” ve “Boz at” ismiyle anar ve bunların daima Demirkazık etrafında döndüğüne inanırlardı. Büyükayı yıldızına “Yeti Karakçı” yani “Yedi yol kesici” adını da vermişlerdi. Ülker yıldızını, terazi burcunu ve diğer bazı yıldız kümelerini tanırlardı.

Sefere çıkacak olurlarsa güneşin batışından sonra Zülâl yıldızının görüldüğü semte dikkat ederlerdi. Eğer Zülâl yıldızı sağ tarafta görülürse seferi hayırlı, sol tarafta görülürse uğursuz sayarlardı. Yıldızın tam karşıdan doğmasını tehlike emaresi sayarlar ve yıldız yer değiştirinceye kadar beklerlerdi.⁹³¹

3.4.7. Depremler

Depremler oldukça sık görülürdü. Özellikle baharda depremler biraz daha az olurdu. 1820’li yıllarda Buhara’da büyük bir deprem olmuştu. Bu depremde Semerkand’daki Mirza Uluğ Beg medresesinin minareleri yıkılmıştı.⁹³² Semerkand şehrinde sık sık

---

⁹²⁸ Olufsen, s.394.

⁹²⁹ Bacon, s.93

⁹³⁰ Khanikoff, s.274.

⁹³¹ Mehmet Emin Efendi, s.87-88.

⁹³² Khanikoff, s.47.

meydana gelen depremler büyük hasarlara yol açmakta idi.⁹³³

Buhara'da ilkbahar ekinoksunda bir depremin olacağına dair yaygın bir inanış vardı. Emin olmak için geceden toprağa bir bıçak saplarlar ve yeni yılın başlangıcının toprağın sallantısıyla bıçağın yere düştüğü an olarak düşünürlerdi.⁹³⁴

Olufsen Buhara'da kaldığı süre içinde çok az rastlanan bir doğa olayına yani Bey'in kalesinin harap kulelerini yerle bir eden, daha önce hiç görülmemiş bir depreme tanık olmuştu. 6 Eylül günü öğleden sonra önce vadiye ürkütücü bir sessizlik hâkim olmuş, daha sonra yerin altından gelen tuhaf bir ses duyulmuştu. İnsanlar ayakta kalmak için büyük çaba sarf etmişler, bir süre sonra bunun mümkün olmadığını anlayınca yere yatmak zorunda kalmışlardı.

Dağlar ve eteklerinde bulunan vadilerin kuzeyden güneye bir beşik gibi sallanması Olufsen'i oldukça korkutmuştu. Her şey çok kısa sürmüş olmasına rağmen herkes şoktan donup kaldığı için bu sürenin kaç saniye olduğunu düşünememişlerdi. Depremden hemen sonra bütün vadiyi silip süpüren bir rüzgâr esmiştir. Seyyah felaketten dolayı kendinin suçlanacağını düşünmüş ama öyle olmamıştır. Emir bölgede çok sık deprem olduğunu söylemiştir.⁹³⁵ Seyahati sırasında Olufsen ikinci kez depremi yaşamış, yattığı divan üstüne devrilmişti. Ancak bu kez önemli bir sıkıntı ortaya çıkmamıştı.⁹³⁶

Elkan Adler'in Buhara'da bulunduğu süre zarfında aynı gün içinde birkaç kez deprem olmuş, çatlaklar genişlemiş, pek çok seramik düşmüş, duvarlar çökmüş ya da çökme tehdidi altında kalmıştı. Binalar büyük hasar görmüştü.⁹³⁷

---

⁹³³ Schuyler, s.248.

⁹³⁴ Khanikoff, s.47.

⁹³⁵ Olufsen, s.106.

⁹³⁶ Olufsen, s.135.

⁹³⁷ Adler, s.225.

3.5. İktisadi Hayat

3.5.1. Rus İşgaline Kadar Ticari Hayat

XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında bütün ithalat ve ihracatı elinde bulunduran Maverâünnehir ve Horasan tüccarları yabancı tüccarların memleketlerine gelmesini istemiyorlardı. Bu nedenle kendileri Hindistan ve Rusya'ya çok gider ancak kendi memleketlerine gelen Hind ve Rus tüccarları baskı altında tutarlardı.

Moskova, Kazan ve Ninji-Novgorod'da, Sibiry'a da Tobol ve İrbit panayırlarında Maverâünnehirli tüccarlar çok bulunurdu. İngiltere ile ev eşyaları; Rusya ile pamuk ve kumaş ticareti yapılırdı. Ancak bu dönemde ticaretin en büyük kısmı Hindistan'la yapılıyordu. Rusya'ya ve Astrahan'a Buhara tüccarları yılda bir veya iki kere giderdi. Ancak Hindistan'a Belh yoluyla ulaşmak için sürekli kervanlar yola çıkardı. Hindistan ile kıymetli eşya alışverişi yapılırdı. Belh, Hindistan ticaretinin aktarma ve dağıtma yeri idi. Hanlıktaki kırsal endüstri ilk sırada yer alırdı. Makineye dayanan işlerden edinilen kârlar dikkat çekmeyecek kadar küçük olduğundan bu işlere girilmezdi.

Hanlık içindeki iç ticaretin gelişmeme nedenleri vardı. İç ticaret başarısının zorunlu ilk koşulu olan ülkenin farklı pazarları arasında iletişim imkânları yoktu. Bu durum tüccarlar ve müşteriler için kolaylık sağlamıyordu. Hanlıktaki yollar genel olarak kötüydü. Buhara ile Semerkand arasındaki bağlantı diğerlerine göre bir nebze daha iyi olsa da durum iç açıcı değildi. Semerkand ve Karşı gibi şehirlerde bozuk köprülerden dolayı tüccarlar sık yerlerden geçmeyi tercih ediyorlardı. Sonbahar ve ilkbaharda çamurlu topraklardan dolayı tüccarlar zamanında mallarını pazarlara yetiştiremiyorlardı. Buhara'da tüccarlar ellerinden mallarını çıkarmak için haftada bir iki kez yapılan pazarlara katılmak zorunda idi. Bu pazarlarda ise müşteri talebi çok azdı. Khanikoff bu olumsuzluklara rağmen Buhara'nın ticaret şehri olmasını konumuna bağlamıştır.⁹³⁸ Şehir doğu ve batı Asya arasındaki ticaret yollarının merkez noktasıydı ve buradan ürünler Avrupa'ya gönderilirdi. İthal ürünler burada perakende olarak satılmaz ancak kuzey, güney, doğu ve batıya yayılan uzak müşterilerin talebini karşılamak için toptan

---

⁹³⁸ Khanikoff, s.208-210.

alınırdı.⁹³⁹

Her ne kadar sermaye sirkülasyonu önemsiz bile olsa ticaretin merkez noktaları, ticaret malları ve metalik nakit değerlerinin sabitlendiği Buhara, Semerkand ve Karşı şehridir. Bu şehirlerde karşılaşılan dükkânların çok sayıda olması ülkenin ticari hareketliliğini kanıtlardı. Khanikoff dükkân sayısına rağmen bu dükkânlardan birine girildiğinde birkaç Rus ürününün haricinde kayda değer hiçbir ticari ürün bulunmadığını yazmıştır.⁹⁴⁰

Buhara şehri metali oldukça iyi olan, keskinleştirmeye çok nadir gerek duyulan bıçakları ile ünlü idi. Bu bıçaklar Avrupa'da birçok bölgeye satılıyordu.⁹⁴¹ İktisadi faaliyetlerin yoğun olduğu şehirlerden biri olan Semerkand'da 150 çeşit zanaat dalı mevcuttu. Semerkand tekstil ve kâğıt⁹⁴² üretimi ile ön plandaydı. Semerkand kâğıdı düşük geçirgenliği, yumuşak yüzeyi ve dayanıklılığından dolayı tercih edilirdi.⁹⁴³

Karşı çok önemli bir ticaret şehriydi. Şehir tilki, koyun derisi ve tahıl için depo olarak kullanılırdı. Bunlar Buhara'nın güneyinden gelirler ve başkentte satılırlardı. Karşı'nın ihracat ürünleri; kurutulmuş meyveler, ham ve iplik pamuk, tütün ve biraz da ipekti.⁹⁴⁴ Afganlar özellikle kılıç ticareti için bu şehre uğrarlardı. Altın ve gümüş işlemler kılıçlara eklenir ve buradan tüm bölge ülkelerine ihraç edilirdi.⁹⁴⁵

Buhara Hanlığı'nın ürettiği *zandan* kumaşını Orta Çağ'dan beri doğudaki ve batıdaki ülkeler tarafından bilinirdi. Buhara'dan Avrupa'ya ihraç edilen bu kumaş önemli bir

---

⁹³⁹ Olufsen, s.283; Antony Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson and Other Englishmen, With Some Account of The First Intercourse of The English With Russia and Central Asia By Way of The Caspian Sea*, vol I, E. Delmar Morgan ve C. H. Coote (Ed.), New York: B. Franklin, 1900, s.87.

⁹⁴⁰ Khanikoff, s.207.

⁹⁴¹ Meakin, s.212.

⁹⁴² Atlah savaşı sonunda Semerkand'a sürülen binlerce Çinli ve Uygur esir medeniyet tarihinde yeni bir sayfa açmağa vesile oldu. Onlar sayesinde Semerkand'da ilk kâğıt imalathanesi kuruldu ve kâğıt imalatı Arap devletinin batı kutbunu teşkil eden Sicilya ve İspanya yolu ile Hristiyan Avrupa'ya sokuldu (Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971, s.159).

⁹⁴³ Alpagu, "Türkistan Hanlıkları", s.582.

⁹⁴⁴ Meyendorf, s.32.

⁹⁴⁵ Olufsen, s.562.

gelir kaynağı idi. Daha sonra kumaş *zندان* olarak isim değiştirmiş ve üretilmeye devam etmiştir. Buhara kadife üzerine altın işlemeli kumaşları ile de ünlüdür. Kadife kumaşlar ihraç edildiği gibi hediye olarak da verilirdi.⁹⁴⁶

Metal işçileri mesleklerinde çok yetenekli olduklarından dolayı ekonomide büyük bir öneme sahip olmuşlardı. Çok çeşitli kadın mücevherleri yapar ve ihraç ederlerdi. El yapımı sanatlar Buhara ekonomisini geliştirmişti. Dış ticarete meydana gelen bu gelişmeler şehirlerin yeniden düzenlenmesine neden olmuştu.⁹⁴⁷

Göçebe halk kendi kültürlerinin öğeleri olan at, sığır, deri ve yünü komşu ülkelere satardı.⁹⁴⁸ Göçebe tüccarlar bu ürünlerin karşılığında takas yolu ile tahıl ve diğer zirai ihtiyaçlarını sağlardı. Ticaretin bu ana öğelerine ek olarak varlıklı atlı çobanlar ve boy beyleri de genellikle sanat eserleri, pahalı giysiler, altın ve gümüş kaplar, mücevherler ve her nevi ziynet eşyası ile ilgilenirlerdi.⁹⁴⁹

Buhara'nın jeopolitik konumu, toprağı, iklimi ve ürettiği ürünler onun ticaretine zenginlik katmıştı. Tatarlar Buhara'da iç ve dış ticarete etkili insanlardı. Buhara, Hive ve Özbek hanlıklarında yaşayan Müslüman halk, dini fanatizmin etkisiyle Yahudi ve Hristiyan tüccarlardan alışveriş yapmayı istemiyordu. Bu nedenle Rusya, Tatarları Orta Asya ile ticaret yapabilmek için kullanmıştır. 1872 yılında tek bir Rus tüccar Buhara'da ticaret yapıyordu.⁹⁵⁰ Meyendorf Buhara ticaretinin canlanmasında Tatarların olduğu kadar Taciklerin de etkisinin büyük olduğunu ve Taciklerin gerçek bir ticaret ruhuna sahip olduklarını yazmıştır.⁹⁵¹ Olufsen de ticari hayatta Taciklerin etkisi üzerinde duran seyyahlardandır. Seyyah Taciklerin maddi çıkar sağlamayı her şeyin üstünde tutuklarını, ticari hayatlarını devam ettirdikleri müddetçe ülkeyi kimin yönettiği ile

---

⁹⁴⁶ *Bukhara an Oriental Gem*, Taşkent, Sharq, 1997,s.58; Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 182.

⁹⁴⁷ *Bukhara an Oriental Gem*, s.58.

⁹⁴⁸ Bacon, s.299.

⁹⁴⁹ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2009, s. 24.

⁹⁵⁰ Serge A. Zenkovsky, *Pan-Islam and in Russia*, Cambridge: Harvard University Press, 1967, s.19-20.

⁹⁵¹ Meyendorf, s.48.

ilgilenmediklerini yazmıştır.⁹⁵² Kazak ticaretinin aracılığını Karakalpaklar yapar, Buhara'ya hayvan ve kürk getirip satarlardı.⁹⁵³

Ticari hayatta devletin bir kontrol sistemi yoktu. Devlet arzusuna göre gümrükler kurar, kervansaraylar inşa eder, kervan yollarını yetersiz şekilde besleyen sarnıçlar yapardı. Hiçbir ülke tüccarının bir diğerine üstünlüğü yoktu. İthal ya da ihraç edilen hiçbir ürünün kârlı olup olmadığına dikkat edilmez; herkesin kendi adaletiyle hareket etmesine izin verilirdi. Ancak yerli tüccarlar buldukları yerdeki yanlışlıklardan şikâyet ettiğinde hükümet, beklentilerinizin karşılanmadığını düşündüğünüz yere ticaret yapmaya gitmeyin, derdi. Ticaretle ilgili özel bir yasa yoktu. Müslümanlar % 2,5, Müslüman olmayanların tamamı % 5'lik vergi öderdi. Yargının yürütülmesinde Buharalı olmayan Müslüman tüccarlar emirin tebaasıyla aynı mevkide görülür ve aynı yasayla yükümlü olurlardı. Müslüman olmayanlar ise onun keyfi isteklerine maruz kalırdı.⁹⁵⁴

Buhara'da en önemli devlet adamları bile zenginlik peşinde koşar ve ticaret yaparlardı. Ticari kârlarını her şeyin üstünde tutarlar ne ideolojilerini ne de onurlarını düşünürlerdi. Bu insanlar değişik türde ödeme şekilleri yerine nakit parayı tercih ediyorlardı. Meyendorf daha az pay düşeceğine inandığı için vezirin, hediyelerin Rusya'dan geldiğini handan sakladığına şahit olmuştur.⁹⁵⁵

3.5.1.1. Köle Ticareti

Bu zamanın en önemli ticaretlerinden biri de esir ticareti idi. Buhara Orta Asya'da köle ticaretinin en fazla yapıldığı yerdı.⁹⁵⁶ Buhara'dan sonra önemli olan köle pazarlarından biri de Karşı şehrindeydi.⁹⁵⁷ Başkırtlar ve Kalmuklar Rus köylerine gider ve ellerine

---

⁹⁵² Olufsen, s.289.

⁹⁵³ Akbar Hakımov, "Orta Asya Türk Halklarının Sanat ve Zanaatları", Doğan Kuban (Ed.), *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya'dan Balkanlar'a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür* içinde (405-419), İstanbul: Prince Claus Fund Library, s.416.

⁹⁵⁴ Khanikoff, s.211.

⁹⁵⁵ Meyendorf, s.48.

⁹⁵⁶ Jenkinson, s.89.

⁹⁵⁷ Schuyler, s.404.

geçirdikleri Rusları götürüp satarlardı. Bir Rus esirin değeri 70 ruble kadardı. İdil'in doğusunda Ruslar kaçırılmamak için kalabalık gruplar halinde ve silahlarla tarlalara inerlerdi.⁹⁵⁸

Türkmenler ve Hive Özbekleri ise İran esirleri ile ticaret yaparlardı. XVII. asrın sonunda Safevi Devleti zayıfladığı sırada Türkmenlerin Horosan köylerine hücum etmedikleri hafta olmazdı. Hive ve Buhara hanlarının bu çapullara başkanlık ettikleri görülmekteydi.

Bu yağma ve çapul hareketlerine Müslümanlar da maruz kalırdı. O dönemde çok saygı gören Osmanlı sefirlerini bile yağma etmek ve ellerindeki silahları zorla veya hediye olarak almak gibi birtakım usulsüzlükler ortaya çıkmıştı. Buhara Özbekleri Seydi Reis'i Buhara hanının gözü önünde yağmalamışlardı. Seydi Reis'in atları ve tüfekleri alınmış; misafirleri ve kendisi kılıçla hafif bir şekilde yaralanmıştı.⁹⁵⁹

XIX. yüzyılın ilk yarısında köle ticaretinin bütün hızıyla devam ettiği görülmektedir. Buhara'ya köleler Türkmenler tarafından İran'dan kaçırılarak getirilmeye devam etmiştir. Türkmenlerin gözünde İranlı esirler bir ticari meta idi.⁹⁶⁰ O'Donovan Tekelilerin Köle ticaretini ahlaki bir durum olarak görmediklerini, olayı başarılı bir ticaret girişimi olarak algıladıklarını yazmıştır.⁹⁶¹ Buhara'da 30-40 tezgâhtan oluşan köle pazarı Cumartesi sabahları kurulurdu. Köleler burada incelenir ve satılırdı.⁹⁶² 1820 yılında güçlü olan kölelerin fiyatı 640 ile 800 frank arasındaydı. Kölenin becerikliliğine göre fiyat iki katına çıkabilirdi. Kadınların pazar fiyatı ise genç ve güzel olmalarına rağmen düşüktü.⁹⁶³ Burnes ise köle pazarındaki İranlı bir çocuğun 30 tillaya satışa çıkarıldığını yazmıştır.⁹⁶⁴

---

⁹⁵⁸ Togan, *Bugünkü Türkili ve Türkistan*, s.182-183.

⁹⁵⁹ Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik (970-1562)*, Necdet Akyıldız (nşr.), İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, s.92-93

⁹⁶⁰ Baker, 220; Bacon, s.78.

⁹⁶¹ O'Donovan, s.55.

⁹⁶² Burnes, s.281-282.

⁹⁶³ Jenkinson, s.89.

⁹⁶⁴ Burnes, s.281-282.

3.5.1.2. Kervan Ticareti ve Fuarlar

Demiryolu yapılmadan önce Orta Asya'ya gitmek isteyen yolcu, genellikle Müslüman tüccarlardan oluşan, kimi zaman hacıların da eşlik ettiği ve erken antikçağdan beri bilinen yolları izleyen kervanlara katılmak zorundaydı.⁹⁶⁵

Rusya ile Türkistan hanlıkları arasındaki ticaret Moskova Büyük Knezliği zamanında başlamıştı.⁹⁶⁶ Rusya ile Orta Asya arasındaki kervan ticareti, imparatorluğunu İstanbul'a kadar genişletmeyi düşünen Büyük Petro'nun etkisiyle özellikle de XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hissedilir ölçüde gelişmişti.⁹⁶⁷ Yine de XIX. yüzyılın başlarına geldiğinde Rusya'nın Orta Asya'daki kazancı beklenen ölçüde değildi.⁹⁶⁸

Rusya, Orta Asya ile olan kervan ticaretini yönlendirmeye ve Makariev fuarı gibi büyük yıllık fuarlar çevresinde merkezileştirmeye çalıştı. Meyendorff'a göre, Buhara kervanlarının getirdiği malların en az onda dokuzu Makariev fuarında satılıyordu. Buna ilave olarak da tüm mallarını buradan alıyorlardı. Bu fuar 1818'de Nijni-Novgorod'a taşındı.⁹⁶⁹ Novgorod civarı kısmen bataklık, kısmen ormanlıktı. Topraklar ziraata elverişli olmadığından halk ticaretle ilgilenmek zorunda kalmıştı. Rusya'nın ticaret yollarını teşkil eden nehir şebekesinin merkezine yakın bulunan şehir Orta Asya ticaretinde çok etkiliydi. Fiyatları Novgorod fuarı belirliyordu.⁹⁷⁰

Bu fuara rağmen Buhara kervanları Çarlığın bütün sınır karakollarına gidiyor, en çok da Troytsk gümrüğüne uğruyorlardı.⁹⁷¹ Türkistan şehirlerinden gelen kervanlar Astrahan veya Orenburg'a kadar gelmekte ve Türkistan malları Rusya'ya getirilmekte idi.⁹⁷²

---

⁹⁶⁵ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.76.

⁹⁶⁶ Akdem Nimet Kurat, *Başlangıçtan 1917 Yılına Kadar Rusya Tarihi*, 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s.349.

⁹⁶⁷ Zarcone, s.76.

⁹⁶⁸ Dominic Lieven (Ed.), *The Cambridge History of Russia: Imperial Russia, 1689-1917*, c:2, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s.561.

⁹⁶⁹ Meyendorff, s.49.

⁹⁷⁰ E.F. Tugay, *Rusya Tarihi*, c.1, İstanbul: Yeni Fazilet Matbaası, 1948, s.206-207; Schuyler, *Türkistan*, 207.

⁹⁷¹ Schuyler, s.217.

⁹⁷² Kurat, s.349.

Kervanlar yılın herhangi bir zamanında yola çıkmaz ve bozkırın da herhangi bir yerinden geçip gitmezlerdi. İklim koşulları, havaya veya kervanın büyüklüğüne göre değişen yolculuk süresi, kuzeyde Kırgızlar güneyde Türkmenler tarafından tekrarlanan yağma akınlarının sıklığı kesin kurallar koymayı zorunlu kılıyordu. Bozkırı kat etmekten vazgeçmeyen küçük kervanların dışında, yılın belirli anlarında Buhara'dan Orenburg'a ve Orenburg'dan Buhara'ya birkaç büyük kervan kalkardı. Kabil-Buhara güzergâhı için de bu durum geçerliydi. Bu kervanların gelişi ve gidişi mevsimin bozkır geçmek için uygun olup olmamasına ve temmuz ortasında başlayıp 20 Ağustos'ta sona eren Nijni-Novgorod fuarına göre belirlenirdi.⁹⁷³ Büyük bir kervan yola çıktığında bir uyarı yapılmadığından ezilmemek için hızla hareket etmek gerekliydi.⁹⁷⁴

Kervanlar Buhara'dan genellikle mayıs ayında ve Rus sınırından da ekim ya da kasım ayında ayrılırlardı. Kasım ayında yola çıkmak biraz riskliydi çünkü o sırada Orenburg ve Troytsk çevresi çok karlı olabiliyordu. Koşullar elverişliyse bir kervan Rusya'dan Buhara'ya iki ayda ulaşıyordu. Ama küçük kervanlar daha hızlı ilerleyebiliyordu.

Diğer yandan Hindistan ve Orta Asya kervanları Kabil'e (Afganistan) yazın, haziran ve temmuz aylarında varıyor ve bu şehirden Hindistan'a gitmek üzere ekim, Buhara'ya gitmek üzere ise ağustos aylarında ayrılıyorlardı. Kabil'den yola çıkan kervanlar Buhara'ya ekim ayında varıyor ve kasım ile aralık arasında öngörülen Orenburg kervanlarının gelişi orada bekliyorlardı. Afgan ya da Hintli tüccarlar kışı genellikle Amu-Derya'nın kuzeyinde geçirmek zorunda kalıyorlardı; çünkü kış aylarında Hindu Kuş geçitleri ulaşımına kapanıyordu. Ancak ilkbaharda Kabil'e dönebiliyor ya da Orenburg'a gidebiliyorlardı. Kervanbaşlarının ve adamlarının kökenlerine (Kırgız, Buharalı veya Türkmen) göre yolculuk koşulları değişebiliyordu.⁹⁷⁵

Her taraftan gelen bu sıra dışı tüccar nüfusu kervanların yola çıkışını bekleyip kışı orada geçirmek gerektiğinde, bazen şehirde aylarca barınmak zorunda kalıyordu. Bu da merkezi bir avlu etrafında kurulmuş dörtgen yapılar olan, içlerinde dükkânlar ve birinci katlarında odalar bulunan kervansaraylara Buhara'da niye çok rastlandığını

---

⁹⁷³ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.78.

⁹⁷⁴ Olufsen, s.544.

⁹⁷⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.79.

açıklamaktaydı. Kervansaraylara belirli ücret karşılığında ruhsat verilirdi. Şehirlerde sayılarının çok olmasının yanında ülkenin ana kervan yollarında aralıklarla bulunurlardı. Buhara'nın ilk özelliği, şehirle ticaret yapan çok sayıda tacire ayrılmış farklı kervansarayları olmasıydı.⁹⁷⁶ Seyyahlar eserlerinde Buhara'daki kervansaraylara sık sık değinmişlerdir. Banvolot'un ise güzergâh üzerindeki kervansaraylarda sık sık mola verdiği göze çarpmaktadır.⁹⁷⁷

3.5.1.3. Çarşılar ve Pazarlar

Kasaba ve şehirlerde hayat pazar yerlerindeydi. Buraları, dar sokaklara açılan küçük dükkânlardan meydana gelirdi. Bazı pazarlarda yol boyunca kemerler bulunurdu. İran'da olduğu gibi Türkistan'da da her malın satıcısı ayrı yerde toplanır ve dükkânların adı sattıkları ürüne göre verilirdi. Bakırcılar, mücevherciler, hububatçılar, değiş-tokuşçular, bıçakçılar, eczacılar, dericiler (debbağlar)⁹⁷⁸, ayakkabıcılar, ayakkabı tamircileri, demirciler, tornacılar, ipek tüccarları, giyim eşyaları ve nalbant satan tacirler ayrı ayrı bölümlerde satış yaparlardı.⁹⁷⁹ Her bir esnafa özgü çarşıya "tim" de denirdi. Merkezden dağılan geçitleri ile tuğla ya da ağaçtan inşa edilmiş binaları olan pek çok tim vardı.⁹⁸⁰ Burada şehir duvarları içerisinde yaklaşık 50, şehrin duvarları dışında ise yaklaşık 20 tane farklı tim bulunuyordu. Ancak çarşıların çoğu birbirine oldukça yakındı. Her çarşı (tim) tüccarlar ve zanaatkârlar arasındaki düzeni sağlayan kendi Aksakal'ına sahipti.

Mesela Tim-i Abdullah Han Çarşısı; kadife, muslin, kumaş, brokar ve saten üzerine yoğunlaşmıştı. Bir diğer çarşı Tim-i Tan-Ninga'da ipek, Tim-i Gilam da halılar satılırdı. Bu çarşılarda birçok Yahudi de mekân sahibiydi.⁹⁸¹

Buhara'da da küçük endüstri gelişme sürecinde idi. Her şey küçük zanaatkârlar

---

⁹⁷⁶ Olufsen, s.335; Schuyler, 429.

⁹⁷⁷ Bonvalot, s.234-241.

⁹⁷⁸ Derinin Tabaklanması (Bektaşoğlu, s.156).

⁹⁷⁹ Olufsen, s. 520-530; Meyendorf, s.46; *Bukhara an Oriental Gem*, s.60.

⁹⁸⁰ Schuyler, s.429.

⁹⁸¹ Olufsen, s.519-520.

tarafından yapılıyor, ürettikleri ürünü kendi dükkânlarında yapımı tamamlanır tamamlanmaz direkt olarak satıyorlardı.⁹⁸² Fabrika anlayışı burada bilinmiyordu. Dört-beş'ten fazla insanın bir arada çalıştığı da pek görülmezdi.⁹⁸³ Yukarıda anlatılanların da işaret ettiği gibi, çarşılarda iş bölümü yapılmıştı. Bir pazarın sokağında önce nargile için bal kabağı, sonraki dükkândan yine nargile için tüpü, üçüncü dükkândan geniş yapraklar halinde hazırlanmış tütünü, dördüncü dükkândan da nargile tüpünün başlığı temin edilebilirdi.⁹⁸⁴

Berberlerin diğerleri gibi kendilerine ait sahaları vardı. Dükkânları genelde ya çarşının içinde ya da yanında su kuyularına yakın yerlerde bulunurdu.⁹⁸⁵ Buhara'da kötü kokan bir de yemek pazarı bulunmakta idi. Yemekhanelerde kendi tabaklarını getirenlere hazır yiyecekler satılırdı. Burada çeşitli hazır yemekler kilden, açık mutfak kuzineleri üzerinde satılırdı.⁹⁸⁶ Tüm pazarlar arasında, kasap pazarları en kötü kokan ve en pis olanlardı. Tüm atıklar sokağa öylece fırlatılır, kimse tarafından temizliği de yapılmazdı.⁹⁸⁷ İnsan yoğunluğundan dolayı pazarlar çok gürültülü olurdu.⁹⁸⁸

Alım-satım işlemleri uzun konuşma ve pazarlıklardan sonra yapılırdı.⁹⁸⁹ Tüccarlar mallarını müşterilerine uzun uzun anlatarak ve överek satmaya çalışırlardı.⁹⁹⁰ Mohan Lalā Munşi dükkân sahiplerinin çay içmelerinden dolayı iş yerlerinin geç bir saat olarak nitelendirdiği dokuzda açıldığını ifade etmektedir.⁹⁹¹

Dükkânlar baraka tipindeydi; penceresi ve kapısı yoktu. Tüccarlar belli bir saat

---

⁹⁸² Bacon, s.78.

⁹⁸³ Meyendorf, s.46.

⁹⁸⁴ Olufsen, s.525.

⁹⁸⁵ Olufsen, s.428.

⁹⁸⁶ Bacon, s.78; Olufsen, s.523.

⁹⁸⁷ Olufsen, s.531.

⁹⁸⁸ Meakin, s.276.

⁹⁸⁹ Bacon, s.78.

⁹⁹⁰ Burnes, s.280.

⁹⁹¹ Munshi, s.136.

geldiğinde kepenklerini çekip dükkânlarını kapatmak zorundaydılar.⁹⁹² Bu uygulamayla hırsızlar kolayca tespit edilebiliyordu. Büyük şehirlerdeki pazar yerlerinde dükkânlar kapatıldıktan sonra, ayrıca kervansarayların girişleri de kapatılır ve sadece küçük, kapak şeklinde bir kapı, kervansarayın hizmetçileri tarafından giriş ve çıkış için kullanılırdı.⁹⁹³ Dış ticaretle uğraşan tüccarların, kervansaraylarda daireleri olurdu. Bazı büyük köylerde, haftanın muayyen günlerinde pazarlar kurulur, civar köy ve kasabalardan alışveriş için buralara gelinirdi.⁹⁹⁴ Orta Asya'nın en büyük pazarları Buhara ve Taşkent şehirlerindeydi.⁹⁹⁵

Dükkânlar festivallerde, kutlamalarda, hanın bir zaferden dönüşü sırasında, bir elçinin gelişi esnasında çok kalabalık olurdu. Kiralama işlemleri ve usta-çırak arasındaki ilişki bir belgeyle resmiyete dökülmez, sözlü olarak yürütülürdü.⁹⁹⁶

3.5.2. Rus İşgalinden Sonra Ticari Hayat

XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'da nüfusun hızla artması ve Rus İmparatorluğu'nun genişlemesi ülkenin ekonomik hayatı için bir dizi sonucun ortaya çıkmasına neden oldu. Rus Çarı Petro Baltık denizine erişim sağlayarak Riga gibi limanlardan denizcilik ve ticaret konusunda Ruslardan daha bilgili insanları imparatorluğa getirdi. Katerina'nın Polonya'nın bölünmesi ile elde ettiği kazanımlar Rusya'yı diğer Avrupa ülkelerine yaklaştırdı ve böylece daha gelişmiş ekonomiye sahip şehir ve bölgeler imparatorluğa katıldı. Katerina'nın Osmanlılarla yaptığı savaşlardan elde ettiği başarılı sonuçlar önceki kazanımların daha da genişlemesini sağladı. Bütün bu gelişmeler Rusya'ya kolonileşme ve kalkınma için geniş verimli topraklara girme şansını verdi.⁹⁹⁷

Bu gelişmelere rağmen yine de Rus ekonomisinin ve toplumun diğer Avrupalı ülkelerle yarışmadığı gerçeği göz ardı edilemezdi. XIX. yüzyıla gelindiğinde Rus silahları ve

---

⁹⁹² Meakin, s.56.

⁹⁹³ Olufsen, s.338.

⁹⁹⁴ Bacon, s.79.

⁹⁹⁵ Meakin, s.56.

⁹⁹⁶ *Bukhara an Oriental Gem*, s.61.

⁹⁹⁷ Nicholas V., Riasonovsky ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2011, s. 286-287.

askeri ekipmanı Avrupalı muhaliflerin sahip oldukları karşısında kalitesizdi.⁹⁹⁸

Sömürgecilik konusunda batı ile yarışa giren Rusya, Türkistan topraklarına yönelmiş, bu sayede gelişmesine güç katmıştı.⁹⁹⁹ Rusya'nın yayılmacı politikası Türkistan'ın birliğini önlemişti.¹⁰⁰⁰ Buhara da yaşanan bu sürecin bir parçası haline gelmişti. Rusların bölge ile ilgilenmeye başlamaları, 1868 yılında hanlığın bağımsızlığının ortadan kalkması ile sonuçlanmıştı.¹⁰⁰¹ Bu tarihten sonra Ruslar Buhara'daki icraat ve hareketlerini başkalarına göstermemek için Avrupalıların bölgeye girmelerini engellemeye çalışmışlardı.¹⁰⁰² Türklerin diğer ülkelerle bağlantısı kesilmiş ve Türkistan üzerinde mutlak bir egemenlik anlayışı uygulanmıştı.¹⁰⁰³

Buhara ekonomisinde önemli yere sahip olan ticaret yerini Rusya sanayisine hammadde sağlayan tarıma bırakmıştı.¹⁰⁰⁴ Yapılan antlaşmalar ile Buhara Emirliği, Rus sanayisinin açık pazarı haline gelmişti.¹⁰⁰⁵ Genel manada Rus nüfusunun bulunmadığı yerlere sanayi kuruluşları kurulmamış, özellikle Buhara ve çevresi sanayi kuruluşlarından mahrum bırakılmıştı.¹⁰⁰⁶

Rusya'da nüfusun artması nedeni ile tarıma yoğunlaşmış ve üretim bir dereceye kadar artmıştı. Tahıl ürünleri ve bakliyat geniş anlamda üretilmeye başlanmıştı.¹⁰⁰⁷ Rusya ürettiği fazla hububatı elden çıkarmak için Orta Asya'ya yönelmişti. Rusya'nın iktisadi siyasetinde en tehlikeli nokta, bölgenin sulanması için Rusya'nın Rus göçmenler

---

⁹⁹⁸ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s.60.

⁹⁹⁹ Mehmet Saray, *Türkistan Türkleri*, İstanbul: Veli Yayınları, 1984, s.10; Çapraz, s.56-57; Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları, 1993, s.18-19.

¹⁰⁰⁰ Hans Braker, "Çin Sovyet İlişkilerinde Milliyet Hareketleri", *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, S. Enders Wimbush (hızl.), Yuluğ Tekin Kurat (çev.), Ankara: Yeni Forum Yayınları, s.172.

¹⁰⁰¹ Hatunoğlu, s.124-125; Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.175; İbrahim Kafesoğlu, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1976, s.970.

¹⁰⁰² MacGahan, *Türlere Karşı Rus Vahşeti*, s.39.

¹⁰⁰³ Fuat Uçar, *Geçmiş-Günümüz ve Geleceğin Türk Dünyası*, İstanbul: IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, 2009, s.185.

¹⁰⁰⁴ Hatunoğlu, s.124-125; Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.175.

¹⁰⁰⁵ Çapraz, s.57; Ignatyev, s.113, 114.

¹⁰⁰⁶ Hatunoğlu, s.124-125; Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.175.

¹⁰⁰⁷ Riasonovsky, s.254-256.

getirmesi ve sulanmış bölgelerden sadece pamuk temin etmesidir. Rusya yöre halkını tamamen kendine bağlı hale getirmek için Orta Asya'da sulama yapılmasına engel olmuş ve hububat ekimini büsbütün ortadan kaldırmaya çalışmıştır.¹⁰⁰⁸ Rusya'nın Semerkand'daki kolonilerin su ihtiyacını karşılamak için Zerafşan'ın Buhara'ya giden kolunu kesmesi yerli halkın ihtiyaçlarını hiç dikkate almadığını göstermektedir.¹⁰⁰⁹

Rus işgalinden sonra Rusya ile Buhara arasındaki ticaret Rusların lehine yüz kat artmıştı. Rus tüccarlar Amerika Birleşik Devletleri'ndeki(1860-1864) iç savaşın etkisiyle buradan pamuk alamadılar. Bu nedenle Türkistan pamuğuna yöneldiler.¹⁰¹⁰ Buhara'da en önemli tarım ürünlerinden biri olan pamuğun en büyük alıcısı Rusya idi.¹⁰¹¹ Türkistan bölgesi Rusya'nın pamuk ihtiyacının yarısını karşılıyordu. Ruslar bölge topraklarına tamamıyla pamuk ekip Amerikan pamuğuna olan ihtiyaçtan büsbütün kurtulmak istiyorlardı.¹⁰¹² Yüzyılın sonlarına doğru yapılan tarım Rusya endeksli olmuş, Rusya'nın hammadde ihtiyacını karşılar bir mahiyet almıştı. Buhara bu dönemde Fergana'dan sonra en çok pamuk üretilen bölgedir.

XIX. yüzyılda Buhara'da çeşitli türde deriler üretiliyordu.¹⁰¹³ Buhara ile özdeşleşen ve en büyük alıcısı Rusya olan bir diğer ürün de karakul derisiydi. Karakul derisi Rus tüccarlar vasıtasıyla dünya piyasasına sunuluyor ve bu işten en büyük kârı Ruslar elde ediyordu.¹⁰¹⁴ Karakul kürkleri Rus yüksek tabakasının kadınları arasında seviliyor ve süslenmek için kullanılıyordu.¹⁰¹⁵

Rus işgali döneminde Buhara'daki üretim oldukça düşmüştü. Buhara'da iç tekstildeki canlanma azalmıştı. Çünkü Rusya'dan daha ucuza fabrikasyon ürün ithal edilebiliyordu.

---

¹⁰⁰⁸ Togan, *Bugünkü Türkili ve Türkistan*, s.284.

¹⁰⁰⁹ Olufsen, s.143.

¹⁰¹⁰ Çapraz, s.58; Alkan, s.121; Çınar, *Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırmalar ve İncelemeler*, s. 231.

¹⁰¹¹ Jenkinson, s.89; Alexandre A. Bennigsen ve Chantal Lemercier Quelquejay, *Step'te Ezan Sesleri: Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 Yılı*, Nezih Uzel (trc.), Kent Basımevi, İstanbul, 1981, s.14.

¹⁰¹² Togan, *Bugünkü Türkili ve Türkistan*, s.284.

¹⁰¹³ *Bukhara an Oriental Gem*, s.58.

¹⁰¹⁴ Hatunoğlu, s.127.

¹⁰¹⁵ Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, s.173.

Tekstil üretimi sadece Buhara'nın taşralarında devam ediyordu.¹⁰¹⁶ Rusya'dan Orta Asya'ya gönderilenler arasında basmalar ve pamuklu kumaşlar da önemli bir yer tutmaktaydı.

Buhara'da dünyanın her tarafından ürünler göze çarpmaktaydı.¹⁰¹⁷ Rus ürünlerinin yanında İngiliz, Alman, Fransız kumaşları da satılırdı. İngiliz kumaşları Afganistan yolu ile ithal edilir ve *kabilî* adıyla bilinirken Rus kumaşlarından daha pahalıya satılırdı. Schuyler seyahatnamesinde Buhara'da oturan bir sermayedarın üretim yapmasa bile sadece Avrupa mallarının alım-satımı ile uğraşarak çok kar elde edebileceğini belirtmişti.¹⁰¹⁸

Ruslar kendi vatandaşlarının yakalanıp köle pazarlarında satılmalarının etkisiyle bütün hanlıkta köle ticaretini yasaklamışlardır. Bu durum da Buhara'da çok önemli bir yer tutan köle ticaretine büyük bir darbe indirmiştir. Rusların uyguladığı baskı politikasına rağmen köle ticareti el altından devam ettirilmeye çalışılmıştır.¹⁰¹⁹

3.5.3. Tarım

3.5.3.1. Tarımı Zorlaştıran Etkenler

Buhara çok büyük ve birçok yerleşimi besleyecek nitelikte vahalara sahip olmasına karşın, nereden bakılırsa bakılsın, dağlarla çöllerin hep görüldüğü bir bölgeydi.¹⁰²⁰ Emirliğin batısındaki topraklar doğudaki topraklara göre daha verimliydi. Doğuda topraklar; yükseltinin fazla olması ve bu yüzden yerlilerin su kanalları aracılığıyla nehirden su alamamaları nedeni ile verimsizdi. Vahalarda bütün tarım sayısız kanallarla yapılan suni sulamaya bağlıydı. Tarım yapmaya uygun alanlar tespit edildikten sonra, hemen kanallar (ark) açılarak nehirden o alanlara su taşınması sağlanırdı.¹⁰²¹

---

¹⁰¹⁶ *Bukhara an Oriental Gem*, s. 67-68.

¹⁰¹⁷ Dobson, s.263.

¹⁰¹⁸ Schuyler, s.429-430.

¹⁰¹⁹ Zarccone, s.136; Olufsen, s.519; Schuyler, s.436.

¹⁰²⁰ Frye, *Antik Çağlarda Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, s.19.

¹⁰²¹ Olufsen, s.179-180.

Buhara'da toprak tarımla ilgilenen insanların önüne büyük engeller çıkartırdı. Bazı yerlerde toprak çok tuzluydu. Bu yüzden toprak yüzeyi tamamen tuzla örtüldüğü için kullanılmadan önce başka bir toprakla karıştırılmalıydı.¹⁰²² Tarımcıların önüne çıkan diğer bir engel de sarımsı gri löstü. Burada tüm toprak işleciliği, sarımsı gri lösün yapay sulama altına alınmasıyla yapıldı. Bazen vahşi sağanaklarla gelen ilkbahar yağmurları bile Buharalıların gözünde faydalı değildi. Çünkü lösü çok fazla yumuşattığından bitkiler toprağa tutunmalarını kaybederlerdi. Ayrıca dağlara bereketli karların düştüğü, bu şekilde nehirlerin de bol suyla dolduğu bir kış mevsimi, tüm tarımcıların isteği idi. Bu istekleri yerine geldiğinde yapmaları gereken tek şey kanalları bir sıra halinde tutmaktı, bu şekilde bir diğerinin ihtiyacı olduğunda, her türlü bitki çeşidine ihtiyacı olan suyu ulaştırabilirlerdi. Eğer bir çiftçi babadan oğula geçen bu sanatta yetenekliyse ve toprağı iyi hazırlayabiliyorsa, yaz mevsimi istediği kadar sıcak geçebilirdi.

Alınan ürünün kalitesi, toprak katmanının ne kadar kalın olduğuna bağlı olurdu. Özellikle de dağlardan düşen parçaları örten lös tabakasının bulunduğu dağlık arazilerde, toprak katmanı oldukça ince olduğundan tarlalarda kayalar, taşlar görülebilirdi. Bu durum da toprağın işlenmesini ve ürünün kendini geliştirmesini zorlaştırır, böylece hasat da azalmış olurdu. Diğer yandan, ovaların ve diğer geniş vadilerin tarlalarında lös katmanı oldukça kalındı ve taşlardan da oldukça arınmıştı. Diğer bir olumsuz etken de birçok küçük akarsuyun ana nehre çıkış yerlerinde oluşan deltaların kaya ve çakıl çöküntüleriyle dolması ve tarım yapılmasının imkânsız bir hal almasıydı.¹⁰²³

3.5.3.2. Zirai Yöntemler ve Sulama Kanalları

Buhara Emirliği'nin sınırları içinde bulunan topraklarda sulama sistemi çok eski devirlerden beri mevcuttu. Semerkand ve Zerefşan bölgesinde inşa edilen sulama kanalları, arklar ve bentler İslami devirden önce de kullanılmaktaydı.¹⁰²⁴

---

¹⁰²² Khanikoff, s.187; Meyendorf, s.42.

¹⁰²³ Olufsen, s.486-487.

¹⁰²⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.108,121.

Hanlığın su kaynağı olarak Amu-Derya ve Zerefşan nehirleri kabul edilmiştir. Yerleşik hayatın bütünü, özellikle ırmak sularından faydalanmayı amaçlayan sulama kanalları ile düzenlenen, suni bir sistemle oluşturulmuş tarıma dayanmaktadır.¹⁰²⁵ Suni sulama işlerine özellikle Abdullah Han büyük önem vermiş ve bu dönemde çiftçilik gelişmiştir. Hanlığın çeşitli vilayetlerinde Amu-Derya, Çırçık, Vahş ve Murgab gibi nehirlerden kanallar, arklar çıkarılmıştı. Sulama işleri Şah Murad ve Emir Haydar devirlerinde de iyice canlandırılıp göçebelerin yerleşik hayata geçmeleri hızlandırıldı.¹⁰²⁶

Tarım ve bahçecilik, sadece yapay sulama yardımıyla başarılabilirdi. Birkaç yerde, örneğin Karategin gibi büyük bir bölgede yağmurlar sadece birkaç tarlayı canlı tutabiliyordu. Kanallar ve arklardan gelen su ile işlenen tarlaların dışındaki diğer tarlalarda üretim önemsizdi. Kanal sistemi olmadan yapılan gelişigüzel tarım işletmeciliği, burada sadece alçak arazilerde ve dağların eteklerinde yapıldı. Fakat bu tarlalar diğerleriyle karşılaştırıldıklarında oldukça önemsiz kalırlardı.

Köyler daima tarlaları sulamak için daha küçük bir akarsudan biraz uzağa kurulurdu. Dağ eteklerine kurulan köylerde su, dağ akarsularının kesilmesiyle oluşturulmuş hendekler vasıtasıyla alınırdı. Dağlarda işlenmiş araziler daima küçük dağ akarsularının bulunduğu yerlerdeydi. Dağ köylüleri toprak setleri kurmak için ilkel aletleriyle dağ akarsularını kontrol altına alamıyorlar, sadece Amu-Derya ve Zerefşan gibi nehirler üzerindeki ovalarda, suyun temposunu biraz düşürebiliyorlardı. Ancak ilkel kanal sistemleri bu yerlerde bile, yüksek sular eğer tarlalardan taşıdıkları löslerle ya da ırmakların kumlarıyla dolmuşsa, kanallar tahrip olurdu.¹⁰²⁷

Sulama kanalları sayesinde bölgenin topraklarının verimi artmıştı: Belh şehrine çok yakın olan dağlardan, nehirler vasıtasıyla gelen alüvyonlu topraklar, sulama sistemli tarımla birleşince bölge çok verimli bir hal almış; şehrin etrafı bağ ve bahçelerle çevrilmiş ve burada birçok ürün yetiştirilmişti.¹⁰²⁸

---

¹⁰²⁵ Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.581.

¹⁰²⁶ Ziyayev, s.13.

¹⁰²⁷ Olufsen, s.486-488.

¹⁰²⁸ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s.138.

Buhara tarımı için son derece önemli olan Zerefşan vadisinin tamamının bir beyin hâkimiyeti altında olduğu dönemlerde, yukarı bölgelerde suyun çok kullanılması, aşağı bölgelerde su sıkıntısına neden oluyordu. Bu mağduriyeti ortadan kaldırmak için suyun dağıtımını emirlik dikkatlice gözlemlerdi. Rusya'nın Semerkand'ı işgal etmesinden sonra Buhara'dan çok büyük şikâyetler alınmıştı. Bunun üzerine Buhara şehrine ve çevresine su gitmesi için kanallar yarıya kadar kapatılmıştı.

Kanalların çoğu *Mirab* adı verilen özel memurların gözetimindedir. Bunları özellikle kendisinden yararlanan halk seçer ve ücretini öderdi. Diğer ikinci derecedeki memurlar olan *banman* bentleri korumak üzere atanırdı.¹⁰²⁹ Ruslar geldikten sonra bütün bu sulama sistemleri ve ananeleri yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.¹⁰³⁰

Semerkand'a göç eden Rusların Zerefşan nehrinden gittikçe artan bir oranda su çekmesi halkın fakirleşmesine neden olmuştur. Zaten kısıtlı olan su kaynaklarının tükenmesiyle kuraklık olmuş, bu durum kendi tarımı için bile su bulamayan Buhara halkını daha da fakirleştirmiştir.¹⁰³¹

Toprak yapısının ortaya çıkardığı engeller ve sulama sistemi için gerekli olan kanalların dışında suyun halk arasındaki dağıtımını da çiftçiyi zora sokan diğer sorunlardandı. Hem toprak olarak hem de ülke çapında güç sahibi olanlar, tarım yoluyla iyi bir gelir elde edebilirlerdi. Emir'e bağlı olan tarlalar ve bahçeler, din kurumuna bağlı mülkler ve daha çok özen gösterilen şehirlerin Aksakallarına ait mülkler dikkatli biçimde işlenirdi. Otorite olanlar, bunun dışında, güçlerini sulama konusunda ayrıcalık elde etmekte için de kullanır, tarlaları için her zaman su talep edebilirlerdi. Onlar sulama yaparken diğer tarlalar beklemek zorundaydı. Kimi şehirlere ya da çiftliklere emir tarafından belli oranda su ayrıcalığı tanındığından, kimi ekili ve dikili araziler genişletilemezdi.

Olufsen seyahatnamesinde Doğu Buhara dağlarında, Karategin'de, Batı Pamir'in vadilerinde verimli alanın çok olmasına rağmen adil bir su dağıtma sistemi olmaması ve devletin sistemli çalışmamasından dolayı fazla bir kar elde edilemediğine dikkat

---

¹⁰²⁹ Schuyler, s. 286-287.

¹⁰³⁰ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, s.292.

¹⁰³¹ Çağatay, s.24.

çekmiştir. Ayrıca seyyah daha modern bir tarım sistemi ile Buhara'da o zamanki nüfusun en az üç katının hatta daha fazlasının beslenebileceğini yazmıştır. Daha modern bir sulama sistemi ile ayrıca Amu-Derya'nın yer altı sularından da çok yararlanılacağını belirtmiştir.¹⁰³²

Buhara'da ve Orta Asya'da su kaynaklarının yetersiz olmaya başlaması ve kanalların onarımının çok zahmetli olmaya başlamasından dolayı köylerin komple göç ettiği görülmekteydi. Bonvalot seyahati sırasında olumsuz nedenlerden dolayı yeni bir tarım alanı arayan bir Türkmen aşiretine rastlamıştır. Guzar ile Karşı arasında, vadide su çok azaldığından bu insanlar yeni bir yer aramak için yola çıkmışlardı.¹⁰³³

Buhara'da tarım açısından önemli olan bir diğer nokta da bahçeciliğin, tarıma göre daha karlı olması idi. Yeterli sermayesi olan herkes toprağa çift sürmektense özenini bahçeciliğe göstermeyi tercih ederdi.¹⁰³⁴

Ziraat sistemleri arazinin büyüklüğüne göre değişirdi. Yalnızca dört veya beş acre toprağa sahip küçük çiftçiler, toprağı çok uzun süre nadasa bırakmadan, özenli bir işleme ile topraklarından mümkün olduğunca çok ürün elde etmeye çalışırlardı.¹⁰³⁵ Genel su kanalları çok geniş alanlara ulaşamadığından az yerden çok mahsul almaya yönelikti. Ancak Ruslar çok mahsul almak için çok yer ekmek lüzumunu anlatmaya çalışmışlardı.¹⁰³⁶

Buhara yönetiminin keyfi hareket ediyor olmasından dolayı tarımsal uygulamalar çok eski ve ilkeldi. Oduna ve demire çok ender rastlanırdı. Tarım araç ve gereçleri gelişmiş sayılabilmesine rağmen yıpranmış durumdaydı. Çift sürme işini daha çok öküzler yapar, el arabaları toprak ve ekin taşımak için kullanılırdı.¹⁰³⁷ Çiftçi toprağı enlemesine ve

---

¹⁰³² Olufsen, s.488-489.

¹⁰³³ Bonvalot, s.207.

¹⁰³⁴ Khanikoff, s.194.

¹⁰³⁵ Khanikoff, s.189; Schuyler, s.288.

¹⁰³⁶ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, s.292.

¹⁰³⁷ Meyendorf, s.42.

boylamasına iki öküzü bazen de iki ineği kullanarak sabanlamaya başlardı. Sabanlama oldukça yavaş yapılır ve çiftçiler gündüz güneşten korunmak için işlerine gece yarısı başlayıp sabah dokuza kadar devam ederlerdi. Gündüzleri gübre tarlaya getirilir ve eşit aralıklarla küçük öbeklerle yayılırdı. Ardından su verilir ve gün boyunca kalır; su çekildiğinde en çok tuz tortulanmasının gözlemlendiği noktalara dikkat edilirdi. Toprak 35 bazen de 50 cm derinliğinde kazılır ve eski evlerin çöken duvarlarından alınan kireç ile doldurulurdu. Ardından özel şekilli bir bel ile gübre dağıtılır ve toprak bir kez daha sulanırdı. Ertesi gün su çekildiğinde toprak tırmıklanır. Tırmık, iki öküz ya da ineğin koşulduğu ağaç kısımlardan oluşur ve genellikle iki kişi tırmığa geçer ve önce uzunlamasına sonra enlemesine toprağı sürerdi. Ardından toprağın yapısına göre ya öylece bırakır ya da biraz daha gübre eklerlerdi.¹⁰³⁸

3.5.3.3. Tarım Ürünleri

Çiftçilikte 10'dan fazla ekin türü yetiştirilmiş; buğday, pirinç, mısır ve diğer ürünlerin hazırlanmasına özel bir önem verilmiştir. Ekinler Semerkand, Kaşkaderya, Surhanderya ve Buhara civarları ile diğer yerlerde yetiştirilmiştir.

Çiftçilikte pamukçuluğa büyük önem verilmiştir. Bu kültür bitkisi ziraatçılığın birçok alanına iş sağlamada önemli bir yer tutmuştur.¹⁰³⁹ Pamuk, neredeyse her yerde ve herkes tarafından yetiştirilir ve elle sıkıştırılırdı. Artıklar yakıt olarak kullanılır; küçük değirmenlerde, yaşlı atlar kullanılarak ezilir ve bir tür yakıt şekli verilirdi. Buhara'da işlenmeyen pamuk, Rusya'ya ihraç edilirdi. Pamuk üretimi sadece ülkenin ihtiyacını karşılayabilecek kadar olmasına rağmen XIX. yüzyılın sonlarına doğru yüksek oranda pamuk Rusya'ya ihraç edilmişti.¹⁰⁴⁰ Pamuğa dayalı monokültürel¹⁰⁴¹ tarım çevreye büyük oranda zarar vermiş; ekim nöbeti, ürün çeşitliliği engellenmiş ve bu durum verimin düşmesine neden olmuştur.¹⁰⁴²

---

¹⁰³⁸ Khanikoff, s.187-188.

¹⁰³⁹ Ziyayev, s.13-14.

¹⁰⁴⁰ Olufsen, s.496.

¹⁰⁴¹ Tek bir türün üretim ve yetiştiriciliği.

¹⁰⁴² Mustafa Öztürk, "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Durumlarına Bakış", Mim Kemal Öke (Ed.) *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri* içinde (273-296), İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, s.293.

Orta Asya ticaretinde ipek büyük yer tutardı. Buhara Hanlığı'nda ipekçilik daha çok Zereşan vadisinde gelişmişti.¹⁰⁴³ Rivayetlere göre ipek üretimi Hotan'a Çin'den gelmiştir ve muhtemelen bir dereceye kadar bütün Orta Asya'ya yayılmıştır. Fakat Taşkent, Hocent ve Semerkand'da, Merv'in Şah Murad tarafından 1785'te işgalinden sonra tekrar canlanıncaya kadar tamamen yok olmuştur. Şah Murad bu şehrin bütün ahalisini Buhara'ya göndermiştir. Bu kişiler Buhara'da en sevdikleri uğraşlarından biri olan ipek kültürünü devam ettirmişlerdir. Emir Nasrullah dönemi boyunca bu kolonistlerin torunlarının Semerkand'da yaşamalarına izin verilmiştir. O zamandan beri ipek kültürü gelişmiş ve Zereşan bölgesinin pek çok köyünde, Hocent ve Kurama'da temel uğraşlardan biri olmuştur.¹⁰⁴⁴ İpekli kumaşların en iyisi Buhara'da dokunanlardı. İpek boyacılığını ve ipek ticaretini yapanların çoğu Yahudiydi.¹⁰⁴⁵

Bostancılık ve bağcılık geniş bir şekilde yayılmış; üzüm, kavun, elma, armut, karpuz, ayva, şeftali, kayısı, kiraz, ceviz, incir gibi çeşitli ürünler yetiştirilmiştir.¹⁰⁴⁶ Belh şehrinde elma büyüklüğündeki kayısılar bulunmaktaydı.¹⁰⁴⁷ Tütün ve pirinç, Buhara'da da üretilmesine rağmen Karşı'daki kadar kaliteli değildi.¹⁰⁴⁸

Kimi yerlerde yetiştirilen kaba yonca için ardı ardına dört yıl gerekirdi. Hemen peşinden tarlaya kavun, balkabağı ve kış geldiğinde buğday ekimi gerçekleşirdi. Buğday ekimi kimi yerlerde ardı ardına iki kez yapılırdı. Bazı bölgelerde ise daima aynı tür tahıl yetiştirilirdi.

Pirinç de büyük oranda önemliydi ve bu öneme rağmen sadece en verimli bölgelerde, ülke düzlükleri seviyesinde ve çok fazla suyun olduğu yerlerde yetiştirilirdi. Bir Buhara atasözü, pirincin üç kat daha fazla su gerektirdiğini söyler: "Suda büyür, suda kaynatılır ve suda yıkanır."

---

¹⁰⁴³ Ziyayev, s.13-14.

¹⁰⁴⁴ Schuyler, s.188.

¹⁰⁴⁵ Jenkinson, s.88; Meakin, s.38, 76.

¹⁰⁴⁶ Ziyayev, s.13-14.

¹⁰⁴⁷ Burnes, s.239.

¹⁰⁴⁸ Munshi, s.132.

Pirinç tarlalarının devasa sulama düzeni sıtmaya neden olduğu için nüfusun yoğun olduğu yerlerde üretimi kısıtlanmıştır. Pirinç ekilmiş araziler tamamen sulu çamurdan ibaretti. Ortaya çıktığı nisan ayında çok fazla sulamaya ihtiyaç duyan pirincin hasat zamanı eylül ayı olup dağlık bölgelerde, kuzeyde, Kermine'nin daha aşağılarında pirinç yetişmezdi. Küçük olan Buhara pirinci İran pirinci kadar beyaz değildi fakat çok boldu. Bu yüzden pirinç İran ve Avrupa'ya ihraç edilirdi.

Mısıra benzeyen ancak koçanı olmayan durra da bir yaz ürünü olarak tarlalarda yetiştirilirdi. Oldukça büyük olur ve lüks bir görüntü verirdi. Olgunlaşması altı ay sürer ve üç ila altı kez sulanması gerekirdi. Tohumu, yiyecek olarak sadece fakirler tarafından kullanılır, at ve kümes hayvanlarına yem olarak verilirdi. Ayrıca durranın gövdesi yem, hasır yapımı ve yakıt olarak da kullanılırdı.

Haşhaş ve kendir de Buhara'da her yerde yetişirdi. İyi şekilde büyür ve durra gibi boyları bir adam boyunu aşabilirdi. Urgan yapımı için saman ve kumaş olarak kullanılırdı.¹⁰⁴⁹

3.5.4. Madenler

Buhara Emirliği'nde değişik türde maden çeşitleri mevcuttur. Seyahatnamelerde madenler üzerinde pek durulmamıştır. Genelde madenlerin kayda değer ölçüde olmadığı seyyahlar tarafından belirtilmiştir. Schuyler Türkistan'da maden zenginliği olduğu konusundaki düşünceleri hayalci bulmuştur. Rus resmi yazışmalarında da bölgenin maden zenginliklerinin çok kötü durumda olduğu yazmaktadır. Ancak hâkim devletlerin madenlerin stratejik önemini göz önüne alarak doğru malumatlar yayınlamadıkları da bilinen bir gerçektir.¹⁰⁵⁰

Altın, kömür, bakır gibi madenler emirlikte bulunmaktaydı. Amu-Derya kıyılarında bulunan altın kumunun değeri çok fazla değildi. Amu-Derya'da bol altın bulunduğu söylentileri Büyük Petro'yu Orta Asya'ya yönelten sebeplerdendi.

Zereşan nehri “altın akarsuyu” olarak anılırdı. Ancak nehirde çok az miktarda altın

---

¹⁰⁴⁹ Olufsen, s.495-496.

¹⁰⁵⁰ Hayit, *Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, s.65.

bulunurdu. Meyendorf gerçekten bu nehirde altın olup olmadığından şüpheliydi.¹⁰⁵¹ George Dobson Zereşan kıyılarında nadiren de olsa altın çıkarıldığını belirtmiştir.¹⁰⁵² Çin yıllıklarında da Semerkand'ın dışarı ihraç ettiği madenlerin arasında altın madeninin de bulunduğu kaydedilmişti.¹⁰⁵³ Semerkand ve dolaylarında şap taşı ve sülfür oldukça fazla miktarda bulunurdu.¹⁰⁵⁴

Özelikle Ak-Tav ve Kara-Tav'ın civarının madenler konusunda zengin olduğu seyahatnamelerde ifade edilmektedir. Bu dağ sırasında demir madenleri bulunmakta idi. Bu maden yatakları işlenmeye hazır bir görüntü çiyordu.¹⁰⁵⁵ Kara-Tav civarında kömür madenleri bulunurdu. Rus işgalinden sonra yeni kömür madenleri keşfedilmişti. Ancak yine de kömür madenleri kömürün çabuk ufalanması, dağlardan nakliyesinin zor olması gibi nedenlerden dolayı kazançlı bir şekilde işletilemiyordu.¹⁰⁵⁶

Buhara Emirliği'nde yakacak olarak kömür kullanımı bilinmiyordu. Ancak yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan kömür üretimi yetersiz kalmakla birlikte kalitesi de önemsizdi. Bakır yatakları da bu dönemde işlenmeye başlanmış ve çıkan bakırın çoğunluğu Moskova ve Riga'daki dökümcülere gönderilmiştir. Metalik olmayan mineraller arasında bulunan tuz bölge ekonomisinde önemli bir yer tutardı.¹⁰⁵⁷ Karşı şehrinin yakınında gül renkli kaya tuzu madeni bulunmaktaydı. Bu tuz bütün Orta Asya'da oldukça çok satılırdı.¹⁰⁵⁸ Banvolot eserinde Pamir dağlarındaki zengin yakut madenlerinden söz etmiştir.¹⁰⁵⁹ Bu saydığımız yer altı kaynakları arasında altın, gümüş

---

¹⁰⁵¹ Meyendorf, s.44; Schuyler, s.321.

¹⁰⁵² Dobson, s.207.

¹⁰⁵³ Aydınlı, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, s.354.

¹⁰⁵⁴ Meyendorf, s.44; Schuyler, s.321.

¹⁰⁵⁵ Khanikoff, s.15.

¹⁰⁵⁶ Schuyler, s.319.

¹⁰⁵⁷ Edward Allworth, *Central Asia 120 Years of Russian Rule*, London: Duke Universty Pres, 1969, 316-319.

¹⁰⁵⁸ Schuyler, s.403.

¹⁰⁵⁹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.94.

ve demir küçük işletmeler tarafından çıkarılmaya çalışılıyordu.¹⁰⁶⁰

Buhara Emirliği'nin toprakları günümüzde Özbekistan'ın sınırları içinde bulunmaktadır. Özbekistan kaliteli altın madenlerine sahiptir.¹⁰⁶¹ Yılda 60-70 tonluk üretimiyle dünyanın 10 büyük üreticisi arasındadır. 800 milyon ton olduğu tahmin edilen bakır rezervi vardır. Kaulen yataklarının % 42'sine sahiptir¹⁰⁶² ve Buhara çevresinde zengin doğal gaz rezervleri mevcuttur.¹⁰⁶³

3.5.5. Para

1785'e kadar Buhara'da tenge ve tilla olmak üzere iki tür para kullanılmaktaydı. Şah Murad'ın siyasi yönden mevkiini sağlamlaştırdıktan sonra mali, askeri ve idari alanlarda yaptığı ıslahatların en önemlisi Ebu'l Gazi Han adına bastırıldığı paralardır. Bu iki paranın yerine Şah Murad değeri artırılmış gümüş sikke kullanımını yaygınlaştırdı. Bu dönemde saf altından sikkeler de bastırılmıştı. Ancak bu para büyük çaplı alışverişler için tüketilmiştir.¹⁰⁶⁴

XIX. yüzyıla gelindiğinde tedavüldeki paralar altın, gümüş ve bakır olmak üzere üç çeşittir. Altın paraya *tilla*, gümüş paraya *tenge*, bakır paraya da *pul* deniyordu. 1 tilla, 21 tengeye; 1 tenge ise 44 Pul'a denk geliyordu.¹⁰⁶⁵

Buhara'da madeni paralara ayrı bir değer veriliyordu. Schuyler Buhara'da bütün madeni paralara, önemli olup olmadığına bakılmadığından yüksek bir değer biçildiğinden bahsetmiştir.¹⁰⁶⁶ Burnes Buhara'da koleksiyon yapmak için para toplamıştır. Belh şehrinde Arapça ve Küfi yazıyla yazılmış pek çok madeni para

---

¹⁰⁶⁰ Ahmet Dinç, *19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Türkmenistan'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004, s.27.

¹⁰⁶¹ Kemal Ocak, *Dünyada Türk Cumhuriyetleri Türk Halkları*, İstanbul: Düzgün Yayıncılık, 1999, s.45-46.

¹⁰⁶² Öztürk, s.294.

¹⁰⁶³ Orhan Kavuncu, *Güzel Türkistan*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009, s.88.

¹⁰⁶⁴ Hatunoğlu, s.42; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s.85.

¹⁰⁶⁵ Khanikoff, s.147; Meyendorf, s.145.

¹⁰⁶⁶ Schuyler, s.430.

incelemiştir. Burnes'e madeni para diye madalyon ve nişan getirilmiştir.¹⁰⁶⁷

---

¹⁰⁶⁷ Burnes, s.241.

BÖLÜM 4: KÜLTÜR VE EĞİTİM HAYATI

4.1. Evler

Her kültürün kendine özgü bir meskeni vardır. Kültürler gelişip zenginleştikçe mesken de gelişip zenginleşmektedir.¹⁰⁶⁸ Türkler ev inşasına yeni bir anane getirmeden fethettikleri ülkelerde hazır buldukları evleri almışlardır. Yalnız İslam ananesine girdikten sonra evlerinde birtakım değişiklikler meydana gelmiştir.¹⁰⁶⁹ Dış dünyayla mümkün olduğu kadar kapalı bir mekân olarak tasarlanan Türk evinin içe dönüklüğü, İslami aile yapısının getirdiği bir çözümdür. Kapalı aile hayatının ihtiyaçlarını karşılayabilecek fonksiyonelliğe sahip bir ev tipi; odalar ile avluya açılan bir sofa gibi bölümler içerirdi. Her Müslüman ülkenin hatta her bölgenin bir ev tipi varsa da, temel İslami ihtiyaçlardan kaynaklanan bu ana şema pek değişmemiştir.¹⁰⁷⁰

Buhara Emirliği Müslüman bir ülke olması hasebi ile halk, evlerinin içinin gözükmemesine özen göstermiştir. İnsanlar genelde fakir olduğundan çevrede var olan doğal materyalleri kullanarak evlerini yapmaya çalışmışlardır. İklim şartları göz önüne alınarak fakirler çamurdan, zenginler ise tuğladan evlerini yapmışlardır.

Halkın yaşadığı meskenler ile üst tabakaya mensup kimselerin veya hükümdarların oturdukları yapılar boyut, malzeme ve süsleme açılarından farklılık göstermiştir. Hanların ve beylerin yaşadıkları evler büyüklük ve fonksiyonlarına göre saray (ark) gibi isimler almışlardır.

Buhara'da bir evde huzur bulmak, konfor sahibi olmak, şehrin sosyal aktivitelerinden zevk almak gibi anlayışlar Avrupadaki tarzdan çok uzaktır. Kış boyunca evler soğuk ve rutubetlidir. İnsanlar camı, penceresi olmayan evlerde sağlıklı koşullarda

---

¹⁰⁶⁸ Abdülaziz Bayındır, "Meskenle İlgili Fıkhi Meseleler", *Mesken ve Mesken Mimarimiz*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995, s.37.

¹⁰⁶⁹ Ernst Diez, *Türk Sanatı: Başlangıcından Günümüze Kadar*, Oktay Aslanapa (çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1946, s.213.

¹⁰⁷⁰ Mustafa Bektaşoğlu, *Anadolu'da Türk İslam Sanatı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009, s.114.

yaşamıştır.¹⁰⁷¹

4.1.1. Şehir Merkezlerindeki Evler

Orta Asya şehirleri genellikle dolambaçlı caddeler, yüksek toprak çitler, renkli duvarlar ve her yerde düz damlı aynı penceresiz evlerle birbirlerine çok benzerdi.¹⁰⁷² Buhara'da pencereler yüksekte olup, sadece iç avluya bakardı.¹⁰⁷³ Meyendorf kasvetli bulunduğu şehirde evlerin sokağa bakan taraflarının penceresiz tekdüze duvarlardan oluştuğunu ve bu duvarlarda dikkat çekici ya da yoldan geçenlerin gönlünü açıcı hiçbir özellik olmadığını belirtmiştir. Meyendorf'un aldığı Hristiyanlık eğitimi ve Avrupa kültürü, evleri dışa açılmayan Müslüman şehrin, çekici yönlerini değerlendirebilmesi için elverişli bir zemin hazırlamamıştır.¹⁰⁷⁴ Camlı pencerelere sahip olma lüksü emire aitti. Yağlı kâğıdın cam yerini tuttuğu bir çerçeveye sahip olmak zenginlik alameti sayılırdı.¹⁰⁷⁵ Evlerin genelde kafesli ya da oyma parmaklıklı balkonları olurdu.¹⁰⁷⁶

Bölgede bulunan çok sayıda ev büyük bir nüfusa yaşam alanı sağlamıştı.¹⁰⁷⁷ Yapıların kimisi tek, kimisi çift katlı idi.¹⁰⁷⁸ Evler küçük kümeler şeklinde grup halinde yerleştirilmişti. Meskenleri birbirinden ayıran meyve ağaçları vardı. Ağaçlar dar sokaklarla, daha büyük kasabaları birbirinden ayırmıştı. Hepsinin merkezinde, içi tamamen dolu olan su tankları mevcuttu.¹⁰⁷⁹ Su tanklarının etrafına gölgelik yaptığı için karaağaçlar dikilirdi.¹⁰⁸⁰

---

¹⁰⁷¹ Meyendorf, s.62; Eski Sümer, Babil ve İran kerpiç mimarisinde de pencereci duvar yoktur. Bunlarda yalnız kubbenin tamburu üzerinde pencereler vardı (Ernst Diez, *Türk Sanatı*, Oktay Aslanapa (çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1955, s.35).

¹⁰⁷² Eugene, s.423.

¹⁰⁷³ Adler, s.218.

¹⁰⁷⁴ Meyendorf, s.34.

¹⁰⁷⁵ Bonvalot, s.97.

¹⁰⁷⁶ Schuyler, s.423.

¹⁰⁷⁷ Meyendorf, s.28.

¹⁰⁷⁸ Munshi, s.136.

¹⁰⁷⁹ Meyendorf, s.28.

¹⁰⁸⁰ Meakin, s.18.

Evler düz çatılıydı¹⁰⁸¹ ve genelde meyve ağaçları ekili geniş bahçelerle çevriliydi.¹⁰⁸² Geniş ağaçlık alanlar vahalardan başka hiçbir yerde görülmezdi. Kayısı, ceviz ağacı ve karaağaç oldukça pahalı olduğu için sadece camilerdeki oymalı kapılarda, localarda, saraylarda ya da zengin kimselerin evlerinde kullanılırdı. Nüfusun büyüklüğü ile orantılandığında, vahalarda yetişen bu ağaçların sayısı nüfusa göre oldukça azdı. Bu nedenle tamamıyla keresteden yapılmış evler ülkede bulunmazdı.¹⁰⁸³

Köy ya da şehirde, ev yapılacağı zaman, hemen yüksek kil duvarlarla ev yapılacak alan çevrenirdi. Temel kazılmazdı. Duvarlar doğrudan doğruya toprağın üzerine yapılırdı.¹⁰⁸⁴

Binaların yapımında ezilmiş toprak, lös¹⁰⁸⁵ ve kerpiç kullanılırdı.¹⁰⁸⁶ Kuru havada bu lösler bir çimento kadar sıkı kururlar; ama ıslak bir havada ökse¹⁰⁸⁷ gibi olurlardı. Yağmurlu havalarda evlerin çatıları ve duvarları akmaya başlar bu tür çamurdan evler yok olur giderlerdi.¹⁰⁸⁸ Tüm sokaklar çamurla dolar sokaklarda yürümek imkânsız bir hal alırdı.¹⁰⁸⁹

Daha geniş binalarda, yani cami, loca, devasa saray ve kervansaraylarda yanmış tuğla kullanılırdı.¹⁰⁹⁰ Evlerin iskeletleri keresteden (ağaç) yapılırdı.¹⁰⁹¹ Kereste ayrıca, düz çatıyı desteklemek amaçlı olarak da kullanılırdı. Normal insanların evlerinde çatı

---

¹⁰⁸¹ Burnes, s.261; Moorcroft, s.502; Galina A Pugacenkova, “Orta Asya Mimarisi: Onuncu Yüzyıl İle Onyedinci Yüzyıl Arası”, Doğan Kuban (Ed.), *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya’dan Balkanlar’a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür içinde* (429-441), İstanbul: Prince Claus Fund Library, s.430.

¹⁰⁸² Bonvalot, s.112.

¹⁰⁸³ Olufsen, s.307; Meakin, s.19.

¹⁰⁸⁴ Bacon, s.73.

¹⁰⁸⁵ En çok vadilerde yamaçlarda bulunan kil ve kum karışımı sarı renkli balçık.

¹⁰⁸⁶ Khanikoff, s.115; Dobson, s.254; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.126; Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1984. s.34.

¹⁰⁸⁷ Otu saplarından veya çoban püskülü kabuklarından çıkarılan yapışkan macun.

¹⁰⁸⁸ Khanikoff, s.117; Meyendorf, s.33.

¹⁰⁸⁹ Meakin, s.55.

¹⁰⁹⁰ Bonvalot, s.204.

¹⁰⁹¹ Dobson, s.254.

samanla, karabuğdaydan yapılan hasırlarla, çalı çırpı ve kamaşla kaplanır, tepelerine de bir çamur tabakası yüzeyi örtülürdü. Bu en fazla oduna ihtiyaç duyulan çatı şekliydi. Bazı evlerde ise tavan soyulmuş hasırla kaplanmıştı. Birinci kat üzerinde yürüyen kişi, güven vermeyen pirinç, saman ve çamur tabakasının üzerinde yürürdü. Buharalılar herhangi bir sıkıntıya düşmeden rahatlıkla yürüyebilmek için evlerinde daha çok terlik ya da çorapla gezerlerdi.

Saraylarda ve zengin Yahudilerin, tüccarların, din adamlarının evlerinin tavanlarında İran stilinde oymacılık süslemelerine çok sık başvurulurdu.¹⁰⁹² Karşılıklı kirişlerden oluşan tavanlar süslü renklere boyanır, kirişler altın kâğıt ile kaplanırdı.¹⁰⁹³ Tavanlar genel itibari ile yeşil, kırmızı ve sırma renklerine boyanırdı.

Daha yağmurlu bölgelerde ise örneğin Karategin'in bazı yerlerinde ya da köylerde alçak evlerin düz tavanları çim ve bitkilerle kaplanmıştı; bu şekilde inşa edilmiş bir ev lös tepelerindeki bir mağarayı andırırdı.

Veranda buralarda bir zorunluluktan, insanlar yazın sıcağın bunalıp da biraz hava almak istediklerinde burayı kullanırlardı. Şehre bakan caddelerden bu verandalar görünüyorsa, yoğun örülmüş sazlar ya da çalı çırpılar önlerine konur ve kadınlar kendilerini göstermeden dışarı bakabilirdi.

En zenginlerin evlerinde bile dekorasyon gösterişli değildi. Binaların temelinde, kirişlerde ya da evlerin aksesuarlarında kullanılan taşlar, bir kural olarak görünmez ve gizlenirdi. Şehir merkezinde kamu binaları için kullanılan taşlar ise uzak bölgelerden ve dağlardan taşınırlardı. Taşların binalara uygunluğuna pek rastlanmazdı. Daha çok mermer, yeşilimsi taş, kolayca yontulan kumtaşı örnekleri kullanılırdı.¹⁰⁹⁴ Khanikoff duvar süslemesi için kullanılan su mermeri oymalarını güzel bulmamış ve buranın zevksiz bir şekilde döşendiğini not etmiştir.¹⁰⁹⁵ Ruslar bu şekilde yapılan avlulu Özbek

---

¹⁰⁹² Olufsen, s.310-311.

¹⁰⁹³ Khanikoff, s.116.

¹⁰⁹⁴ Olufsen, s.312.

¹⁰⁹⁵ Khanikoff, s.116.

evlerini feodal ve ilkel evler olarak nitelendirmişlerdir.¹⁰⁹⁶

4.1.2. Evlerin Planları

Geleneksel Buhara evinin planlanmasında dış çevre ile iç çevre birbirlerinden çok değişik ve ayrı iki dünya olarak kabul edilmiştir. Dış çevre, sokak ve meydan gibi denetlenemeyen çevrelerdi. Evlerin avlusu özel olarak biçimlendirilmişti. Böylece iç çevreye en uygun biçim verilmeye çalışılmıştır.

Sokakta yürüyen seyyahlar iki yanlarında duvardan başka sadece kapılar görmüşlerdir. Bu kapılar ev sahiplerinin iktisadi durumları hakkında bilgi verirdi. Kapıların sanatkârane bir yapısı vardı.¹⁰⁹⁷ Üst sınıftan olanların evleri iki kapılı olur ve bunlar oymalarla süslenirdi. Fakir insanların evlerinde asma kilidi olan basit, dar, alçak tek kapı bulunmaktaydı. Bu kapılarda ilkel ve ağaçtan kilitler vardı.

Girişin tam karşısındaki binada ev sahibi otururdu. Ev sahibinin ve hizmetçilerinin kaldıkları binalar verandalarla döşenirdi. Mısır depoları ve diğer depo odaları başka ek binalarda bulunurlardı. At, eşek, deve, inek, koyun ve keçi için yapılmış ahırlar mevcuttu. Avlularda gübrelikler asla görülmezdi. Hayvanların dışkıları, el arabalarıyla dışarı taşınır ve duvarın arkasına dökülürdü. Burada zamanla gübreden dağlar oluşurdu.

Ek binaların çevrelerinde çamurdan yapılmış platformlar bulunurdu. Verandanın altında, bu platformlar, hane halkının zamanın büyük kısmını geçirdikleri yerlerdi. Burada yemeklerini yerler, çaylarını içerler; paspaslar ve halılar üzerinde dinlenirlerdi. Yaz aylarında erkekler geceleri çardaklarda uyurlardı. Tam göçebe Özbekler evde yaşamak yerine düz alana yuvarlak keçe çadırlarını kurarlardı.¹⁰⁹⁸

4.1.2.1. Odalar

Odanın planı ve iç teşkilatı belirli esaslara göre olurdu. Türk odalarının Avrupa odalarından esaslı şekilde ayıran özellik mobilyasız olmaları idi. Yani içlerinde masa,

---

¹⁰⁹⁶ Büşra Ersanlı Behar, “Avlulu Özbek Evi Özbekistan’da Onarım ve Koruma Projeleri”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, c.1, sa.4, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s.74-75.

¹⁰⁹⁷ Meakin, s.51.

¹⁰⁹⁸ Olufsen, s.316-322.

sandalye, büfe, dolap gibi hafif ya da ağır taşınır eşya yoktu.¹⁰⁹⁹

Avrupa evlerinde olduğu gibi raflar bu evlerde; ne ev içinde ne de ev dışında bulunmuyordu. Pirinç sürahiler, tabaklar, taslar raflarda değillerdi. O an için kullanılmayan malzemeler, sandıklarda belli bir odada kilitli durur, odanın anahtarı ev sahibinde bulunurdu. Evlerde mobilya da yoktu; zengin insanların evlerinde, üzerine çay ya da şekerleme malzemeleri konulan ve çok yüksek olmayan bir masa görülebilirdi.¹¹⁰⁰ Orta Asya'da ince iş yapan marangoz ve döşemeci olmadığı için evler sade olmak zorunda idi. Mobilya veya mutfak eşyasına ihtiyaç duyulduğunda bunların Rusya veya Sibirya'dan getirilmesi gerekiyordu.¹¹⁰¹ Zenginlerin evinde yerde değerli Türkmen ve Buhara halısı bulunurdu.¹¹⁰²

Evin içine dışarıda giyilen dış pabuçlarla girilmediği gibi, odanın içinde de ayakkabı ile dolaşılmazdı. Odanın içinde terlik, çorap gibi ev için özel giyecekler kullanılırdı. Odanın içinde ayakta dolaşmak, ayrı sohbet grupları teşkil etmek, söz konusu değildi. Ev halkı misafirleri belirli bir protokole göre oturtur, hizmet eden kişiler kendilerine mahsus yerde beklerlerdi. Böyle meclisler Avrupalılara sıkıcı gelebilirdi. Türkler ise Avrupalıların cemiyet halinde hareketli ve ayakta sohbet etmelerini yakışsız bulmaktaydılar. Oturma yeme, yatma, yere gayet yakın bir seviyede olurdu. Bu sebepten dolayı yerde oturmak, yere yakın olmak sıhhat ve temizliğe aykırı telakki edilmezdi.¹¹⁰³

Vahaların zengin şehirlerinde daha geniş konutlarda, terek¹¹⁰⁴ gibi bazı mobilyalara ihtiyaç hissedildiği görülmekteydi. Birçok yerde geniş tabanlı çıkıntılar, birer terek vazifesi görmeleri için ayrılmıştı. Üzerlerine sık kullanılan porselenler, bardaklar ve sürahiler konulurdu. Bu duvar çıkıntıları ve küçük raflar, sıva süslemeleri ve boyalarla

---

¹⁰⁹⁹ Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi Osmanlı Dönemi*, c.III., İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayınları, 1987, s.15.

¹¹⁰⁰ Olufsen, s.325.

¹¹⁰¹ Schuyler, s.76.

¹¹⁰² Meakin, s.108; Bacon, s.75.

¹¹⁰³ Eldem, s.15.

¹¹⁰⁴ Evlerin veya dükkânların yüksekçe yerlerinde bulunan raf.

süslenerek biraz olsun odaların boş görünüşleri engellenmeye çalışılırdı.

Halkın, birçok kapı ve pencereye sahip odaları serin ve havadar oldukları için genelde kuzey yönüne bakardı. Bu tür lükse sahip olmayan diğer fakir insanların odaları genelde sadece bir giriş kapısından ibaretti. Odaların tepesinde ızgaranın bulunduğu bir boşluk olurdu ve buradan hava girerdi.

Dağlardaki kışlaklarda, daha küçük evlerde, özellikle de Pamir vadilerinde çatılarda ahşap kapakla örtülen bir delik bulunurdu. Kapak aşağı sarkan bir çubuk yardımı ile kapatılıp açılırdı. Bu delik sayesinde evin içine ışık ve hava girer ve solunan hava da dışarı taşınmış olurdu. Eğer nüfus sayısı, evin kaldırabileceği kadar değilse bu tür bir kulübe sağlıklı yaşam için çok tehlikeliydi. Bundan sürekli evde buldukları için kadınlar etkilenirdi. Erkekler ve çocuklar zamanlarının çoğunu dışarıda geçirirlerdi.¹¹⁰⁵

Fakir insanların evleri duvarların rutubetinden dolayı pisti. Bahar aylarında yağmurun yağması ile akan duvarlar da odalardaki rutubeti artırırdu.¹¹⁰⁶ Kare şeklindeki odalar karanlıktı.¹¹⁰⁷ Minderler fakir insanların evlerinde oturmak için kullanıldığı gibi, odaların duvarlarında tozun içeri girmesini engellemek için de kullanılırdı.¹¹⁰⁸

Odanın ısınması ocak, peç,¹¹⁰⁹ tandır veya mangalla olurdu.¹¹¹⁰ Fakirler, mutfaklarında yanan küçük çalı çırpılarla ısınmaya çalışırlardı. Yakıt pahalı olduğu için, erkeklere ait oturma odalarının ortasında da bir ateş yakarlar ya da kendilerini koyun derisi pelerinlerine sararlardı. Zenginlerin odalarının ortasında kare şekilde bir yapı bulunurdu. Hizmetçiler bu haznenin içine korlar koyarlar ve sürekli yanmasını sağlarlardı. Tüm oturma yerleri bu ateşin etrafında toplanırdı. Yakıt olarak tahta ve gübre kullanılır, her ikisi de duman salardı. Yakıt, yemek pişirmek dışında, pahalı olduğundan, mümkün olduğunca az kullanılmaya çalışılırdı. Kömür burada bilinmez,

---

¹¹⁰⁵ Olufsen, s.328.

¹¹⁰⁶ Khanikoff, s.177.

¹¹⁰⁷ Zarcone, s.126.

¹¹⁰⁸ Munshi, s.136.

¹¹⁰⁹ Rum mimarisinde odaları ısıtmak için yapılan fırın tarzı ocak.

¹¹¹⁰ Eldem, s.15.

yalnızca mangal kömürü tanınırdı. Bacalar sayesinde ve ahşabın da az bulunması nedeniyle yangın olayları oldukça enderdi.¹¹¹¹ Evlerdeki ocaklar büyük ağaç kütüklerinin yanacağı ölçüde ocaklar değildi. Ateş yeri bir metreyi geçmeyecek şekilde yapılmıştı.¹¹¹² Çadırlarda ocaklar ise tam ortada kubbedeki açığın hemen altına yerleştirilirdi.¹¹¹³

Çok fakir olup kalacak yeri olmayan insanlar kışları ısınmak için hamamlardan sürekli olarak dışarı atılan küllerin çevresine toplanırlardı. Bir kısmı da ısınmak için ellerinde başka imkân olmadığından küllerin üzerinde uyurdu.¹¹¹⁴

4.1.2.2. Harem Odasının Fiziki Görüntüsü

Türk evlerinde diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi evlerin “haremlik” ve “selamlık” diye kadınlar ve erkekler için ikiye ayrıldığı görülür. Bunlar çok zaman bir duvarla ayrılmış ve yalnız bir kapı ile birbirine bağlanmış olup dış taraftan iki ayrı kapıya sahiptir.¹¹¹⁵

Evlerin planı kadınların gizlenmesine imkân veren vaha geleneğine uygun olarak düzenlenmiştir. Kadının, kocası ve çok yakın akrabaları dışında yüzünün görülmesi istenmezdi. Evin toplumdan izole edilmesinin yanında kadınlara özel bir mekân da evin içinde bulunmaktaydı.

Harem kadınların ikamet ettikleri ve yabancı erkeklerin girmesinin yasak olduğu yerdı.¹¹¹⁶ Birden çok eşe sahip olduklarında erkeklerin bu eşlerin her biri için ayrı bir oda ya da ev açabilecekleri durumlarının olmadığı da zaman zaman gözlemlenmiştir.

Tüm duvarlar boyunca veranda ya da üst balkon olarak cumbalar bulunmaktaydı. Balkonlar ve verandalar bir halı ya da perdeyle daha küçük kutulara bölünmüştü.

---

¹¹¹¹ Olufsen, s.330.

¹¹¹² Eldem, s.66.

¹¹¹³ Donovan, s.140.

¹¹¹⁴ Meakin, s.158-159.

¹¹¹⁵ Diez, *Türk Sanatı Başlangıçtan Günümüze Kadar*, s.213.

¹¹¹⁶ Ahmet Akgündüz, *Tüm Yönleri ile Osmanlı'da Harem*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007, s.64.

Duvarlar tamamen ahşap olup kırmızı ve açık renklerle boyanırdı. Balkon duvarlarına vazo içinde çiçek resmi, boyalarla ya da sıva ile işlenmişti. Daha zengin kimselerin odalarında tavanın ortasından avize içinde gaz lambaları sarkardı. Alt ve üst cumbalara battaniye ve yorgan gibi yatak malzemeleri konulurdu. Harem çok büyükse ortasında bir havuzluk bulunurdu. Tüm odanın tabanı halıyla döşenmişti. Havuz, kadınların kendilerini ve çocuklarını yıkamaları, banyo yapmaları ve çamaşır yıkamaları için kullanılırdı. Üç eşi olan zengin bir tüccarın evinin haremde, çocukları ve kendisi için cumbaları vardı. Demlikler, sürahiler, porselen vazolar yerde halının üzerinde kuru kabaktan ve bambu kamışından yapılan nargileyle birlikte dururlardı.

Buhara'da aynı şekilde döşenmiş birçok harem bulunurdu. Özellikle de Buhara Emiri'nin sarayındaki bu haremler daha geniş çaptaydı. Burada ayrıca, kadınlar için özel, harem yanından gizli bir geçişe sahip bir banyo odası bulunurdu.

4.1.2.3. Mutfak

Mutfak genellikle diğer tüm odalar geçildikten sonra en sondaki odadır. Zenginlerin evlerinde ve saraylarda genellikle yan kanatın içine inşa edilirdi. Fakirlerin mutfakları kare şeklinde olup duvarları killi çamurdan yapılmıştı.¹¹¹⁷

Türk mutfak kültürü denince akla ilk gelen mutfakta yapılan işler, yemeklerin hangi kaplarda hazırlandığı, pişirildiği ve sunulduğudur.¹¹¹⁸ Buhara'da baca hiç yoktu; duman, solunan havanın da dışarı çıktığı orta tavan deliğinden çıkardı. Genelde özel bir ocak ya da ateş yakma alanı bulunmadığı gibi sadece çaydanlıklar ve kazanlar için bir üçayak görülebilirdi. Bu üçayak, ateşin üstüne ve tavan deliğinin altına gelecek şekilde yerleştirilirdi. En sevilen yemek olan eti kızartmak için toprak çömlekler kullanılırdı. Zengin evlerde güzel dekore edilmiş, içi yanmaz kille kaplanmış pirinç ya da bakır çömlekler bulunurdu. Ekmek için özel bir ocak avludaki bahçeye inşa edilirdi.¹¹¹⁹

---

¹¹¹⁷ Olufsen, s.331-332.

¹¹¹⁸ Emine Karpuz, "Anadolu Mutfaklarında Kullanılan Bakır Kaplar ve Osmanlı Dönemi Örnekleri", *Türkler*, c.12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.425.

¹¹¹⁹ Olufsen, s.330-332.

4.1.2.4. Tuvaletler

Büyük kasabalarda, evlerin köşesinde genellikle tuvalet olarak kullanılan daha küçük odalar bulunurdu.¹¹²⁰ Yüzey derin bir oyuk şeklinde kazılırdı. Bazen üzeri tuğlayla bir yarık bırakılmış şekilde örülür ya da tahtadan benzer bir açıklık yapılırdı. Fakir insanlar kasaba ve şehirlerde bu tür tuvaletlere sahip değillerdi ve ihtiyaçlarını dışarıda görmek zorunda kalırlardı.¹¹²¹

4.1.3. Yazlık Evler

Buhara'da zenginlerin genelde yaz aylarını geçirmek için şehrin dışında evleri bulunmakta idi. Bir kısmının ise evlerinin önünde bahçeleri vardı. Çok sıcak zamanlarda insanlar sıcaktan bir nebze korunabilmek için yazlık evlerine geçmeyi tercih ederlerdi. Mülk sahipleri, mülklerini kiralarlar ve kölelere bakımını yaptırırlardı.¹¹²²

4.1.4. Çadırlar

Bozkır halklarının göçebe yaşam tarzı, taşınabilen çadır mesken ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.¹¹²³ Başlangıçta kısmen göçebe olarak yaşayan Türklerde ise çadır ikametgâh olarak kullanılmıştır. “Yurt”, “topak ev” gibi isimlerle anılan Türk çadırı, göçebe hayatın gerektirdiği bütün ihtiyaçlara cevap verecek şekilde düzenlenmiştir. Aynı zamanda aileyi de sembolize eden çadırın içine, yine portatif karakterli ocak kurulabilmekte ve yeme ile yatma gibi fonksiyonlar yerine getirilebilmektedir. Bu çadırların daha büyük ve hükümdarlara mahsus olanlarına “otağ” denilmektedir.¹¹²⁴

Türkler yarı göçebe duruma geçtikten sonra yazın yaylaklarda çadırlarını kurmaya devam etmişler, kışın ise kâgir meskenlerde oturmuşlardır. Yarı göçebe Özbekler ve Kırgızlar kibitkalarda¹¹²⁵ yaşarlardı. Özbeklerin çadırlarının dışı genellikle siyah ya da

---

¹¹²⁰ Bacon, s.74.

¹¹²¹ Olufsen, s.333.

¹¹²² Meyendorf, s.62.

¹¹²³ Pugachenkova, s.429.

¹¹²⁴ Mehmet Ali Esmer, *Avanos'un Eski Türk Evleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s.2.

¹¹²⁵ Bu çadır türünün çapı 4,5 m, çatısı ise 3,3'm civarındadır (Donovan, 138-139).

koyu gri renktedir. Özbekler kenarlara el yapımı küçük halılar asarlardı. Halılarda koyu kırmızı ve kiremit rengi daha çok kullanılırdı.¹¹²⁶

Duvarlı evlerde yaşamaya alışkın olmayan Türkmenler çadırlarda yaşarlardı. Donovan Türkmenlerin evlerde yaşamaya başlamalarının onlarda suçluluk duygusuna neden olduğunu gözlemlemiştir. Göçebe hayattan vazgeçemeyen Türkmenlerin, Merv'de vaha tipi toprak evleri vardı; ancak bunları depo olarak ve misafirler için kullanırlardı. Halk evlerinin yanında bulunan çadırlarda yaşamaya devam ederdi.¹¹²⁷ Zengin ve fakir Türkmenlerin evleri aynı tarzda kurulmuş ve donatılmıştı.¹¹²⁸ Çadır ve onu süsleyen eşyalarda göçebe kültürünün ve sanatının izleri vardı.¹¹²⁹

Hanlığın kuzey kısmında yaşayan Araplar atalarından kalma alışkanlıklarından vazgeçemeyip göçebe bir hayat sürdürmeye devam etmişlerdir. Tek farkları iklimin şiddetinden dolayı çadırlarını kibitkalarla değiştirmiş olmalarıdır.¹¹³⁰ Buhara Emirliği'nde hayatını çadırlarda geçiren diğer bir halk da Çingenelerdir.¹¹³¹

4.2. Giyim

4.2.1. Müslümanların Giyimleri

Buharalılar süslü ve şıktı; bu da terziler loncasının zenginliğini ve kumaş çarşısının büyüklüğünü açıklardı. Üst giyimde inceliğe önem veren Buhara halkı, buna karşılık ayakkabılarının da kullanışlı olmasına dikkat ederdi. Giyim kültürü yaşanan bölgeye göre değişiklik göstermiş olup yerleşikler, göçebeler coğrafi durumlara ve iklime göre farklı şekillerde giyinirlerdi.

---

¹¹²⁶ Khanikoff, s.81.

¹¹²⁷ Bacon, s.65.

¹¹²⁸ Blocqueville, s.55.

¹¹²⁹ Diez, *Türk Sanatı: Başlangıcından Günümüze Kadar*, s.5.

¹¹³⁰ Khanikoff, s.72.

¹¹³¹ Meyendorf, s.40.

4.2.2. Gayrimüslimlerin Giyimleri

Yeni Çağ'da İslam ülkelerinde yaşayan gayrimüslimler değişik kıyafetler giymek zorunda idiler.¹¹³² Bu uygulamanın Buhara Emirliği'nde de mevcut olduğunu görmekteyiz. Ne emirlik içinde yaşayan zimmîlerin Müslümanlar gibi giyinmeleri ne de Müslümanların zimmîler gibi giyinmeleri mümkündü.

Ülke içerisinde yaşayan her halk kendilerini simgeleyen kıyafetler giyerdi. Dışarıdan bakıldığında bir insanın giyiminden hangi halka mensup olduğu kolayca anlaşılabilirdi. Gayrimüslimler çok kaliteli elbiseler giymiyordu. Yahudiler koni şeklinde şapka takarlardı.¹¹³³ Onların şehrin içinde ipek giymeleri yasaktı.¹¹³⁴ Bellerini şalla değil de basit bir ipele sarmaları gerekirdi. Bu belirgin ögeyi gizlemekten sakınmak için sardıkları hilalin üzerine uçuşan giysiler giymeleri de kesinlikle yasaktı.¹¹³⁵ Munşi, Yahudilerin pelerin giydiklerini yazmaktadır.¹¹³⁶

Hindular başlarına Yahudilerin taktıkları şapkanın aynısını giyiyorlardı. Yalnız kendilerini onlardan ayırmak için alınlarının ortasına sarı veya kırmızı bir işaret koyuyorlardı.¹¹³⁷ Ermenilerin ise İranlılar gibi sık yerlerden düğmelenmiş kabanları vardı. Buhara'da pek bulunmayan küçük kürk-kepler takıyorlardı.¹¹³⁸

4.2.3. Zenginlerin Giyimleri

4.2.3.1. Kaftanlar

Kaftan, eskiden kullanılan çoğu ipekli bir çeşit uzun, hafif bir üstlük giysidir. Kaftanın tarihçesi incelendiğinde Mezopotamya kökenli olduğu ve genelde erkekler tarafından giyildiği görülmektedir. İran ve Arap ülkelerinde de kullanıldığı bilinmekle birlikte

---

¹¹³² Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001, s.180.

¹¹³³ Burnes, s.274.

¹¹³⁴ Meyendorf, s.35.

¹¹³⁵ Khanikoff, s.89.

¹¹³⁶ Munshi, s.128.

¹¹³⁷ Meyendorf, s.35.

¹¹³⁸ Olufsen, s.301.

Osmanlı fetihleriyle Kuzey Afrika'ya kadar yayılmıştır. Suriye'de Bedevi emir ve şeyleri kaftanı kışlık giysi olarak kullanıyorlardı. Fas'ta ise kadınlar tarafından yaygın bir biçimde kullanılan bir giysi türü idi.¹¹³⁹ Eski Türklerde en önemli dış giyim eşyası kaftanlardır. Kızlar ve erkekler evlenmeden önce “ak kaftan” giyerlerdi.¹¹⁴⁰

Buhara'da erkeklerin üst giysisi olarak en çok kaftan giydikleri görülmektedir. Kaftanlar rengârenkti. Üzerinde kabartma çiçek buketi süslemeleri bulunan şeritlere safran rengi, beyaz, erguvan, menekşe ve açık mor çiçek ve yaprak nakışları işlenmişti.¹¹⁴¹ Kaftanlar belleri iliklenmeden omuza yelek gibi alınarak da kullanılırdı.¹¹⁴²

Hemen hemen herkesin giydiği kaftanları değişik şekillerde sınıflandırmak mümkündür. Bu sınıflamalar kullanılan kumaşın cinsine, giyildiği yere, süsleme özelliğine ve giyinen kişinin sosyo-ekonomik durumuna göre değişmekte idi. Ağır ipek, giyim eşyaları arasında çok sevilir ve eğer kadife kaftanlar altın işlemelere sahipse içerisinde mutlaka biraz ipek de kullanılırdı. İpek alabilecek kadar varlıklı olmayanlar, bir tür parlatılmış kendirden kaftanlar giyerdi ve bu kaftanlar da yeni oldukları sürece hışırdardı. Pamuk veya ipekten kaftanlar, mevsim dikkate alınarak daha kalın ya da daha ince bir vat kayla astarlanırlardı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren insanlar, Rus kumaşları olan “mal”ı kaftanları için tercih etmeye başlamışlardır. Varlıklı kimseler, kaftanlarını iyi biçimde ütülenmiş olarak muhafaza ederlerdi.

Bir kural olarak varlıklı olduğu açıkça bilinen zenginler, biri diğerinin üzerine olacak şekilde iki kaftan giyerlerdi. Memurlar daima bu şekilde giyinir, eğer bir Buharalı, misafirini çok fazla önemsiyorsa bazen üst üste dört-beş hatta altı kaftan giyebilirdi.

Yaygın olarak görülen bir durum da bir adam yeni bir kaftan aldığı anda üzerindeki eski paçavra haline gelmiş olanı da saklar yeni olanını onun üzerine giyerdi. Eski kaftandan

---

¹¹³⁹ Filiz Gündüz ve Şerife Gölcü, *Osmanlı Dönemi, Kaftanlarına Yeni Yorumlar*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2003, s.5.

¹¹⁴⁰ Mehmet Özel, *Folklorik Türk Kıyafetleri*, Ankara: Türkiye Güzel Sanatları Geliştirme Vakfı Yayınları, 1992, s.20.

¹¹⁴¹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.131.

¹¹⁴² Mahmut, *Divani Lügat-it Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006, s.109.

kurtulma konusunda insanları ikna etmek imkânsızdı. Şık olmak isteyen birinin kaftanı hışırdamalıydı.

Yüksek tabakadan kişilerin giydikleri, bu yüzden özenle saklanan kaftanların kol boyutları, giyen kişinin kolundan daima iki kat uzundu; böyle olunca da bu kaftanlarla bir işin üstesinden gelmek kolay değildi. Yaz aylarında kaftanları giyen insanlar kaftanın içinde adeta terden banyo yaparlardı. Hızlı tempoda yürümek sosyal derece açısından aşağılarda olmanın işareti olduğundan yavaş hareket etmek zorundaydılar.¹¹⁴³ Yavaş eda ile yürüyüşü çok beğenen Doğulu şairler bunu, şiirlerinde bir servinin rüzgârda sallanmasına benzetmişlerdir.¹¹⁴⁴

Hediye adetleri konusunda Buhara Emirliği ile Osmanlı İmparatorluğu benzerlik göstermekte idi.¹¹⁴⁵ Osmanlıda olduğu gibi önemli hizmet görenler ya da imtiyaz verilen kumandanlara kaftan ya da kılıç armağan etme, ülkenin geleneklerindendi. Hediye türünün seçilmesinde alıcının statüsünün yanında, verenin de statüsünün önemli bir rol oynadığına dair göstergeler vardı. Armağan edilecek kaftanın rengi, biçimi, şeritleri ve düğmeleri verilen kişinin rütbesine ve gördüğü hizmete göre değişirdi. Bir kaftanı hediye olarak almak, onurlandırılmak anlamına geliyordu. Eğer bir kişi, hizmetçisinden memnunsu ona kaftan hediye eder; diğer yandan varlıklı biri ziyaret edildiğinde, ev sahibi bir ya da birkaç kaftanı hediye olarak vermemişse bu, misafirden memnun kalınmadığı anlamına gelirdi.

4.2.3.2. Şalvarlar

Buhara zenginleri tarafından sıkça tercih edilen diğer bir giyim eşyası da şalvarlardır. Şalvarların üzerinde, genelde gümüş ya da sırma işlemeli kadife bulunurdu. Bazılarında sarı ten renginde ve farklı renklerde örgüler görülüyordu. Şalvarları zengin insanlar seyahatlerde kullanırdı. Orta Asya'da büyük önem taşıyan kimseler, pantolonlarının üzerine ceket giyerlerdi.¹¹⁴⁶

---

¹¹⁴³ Olufsen, s.469-470.

¹¹⁴⁴ Vambéry, s.166.

¹¹⁴⁵ Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Hediye Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2007, s.107.

¹¹⁴⁶ Olufsen, s.471-472.

4.2.3.3. Botlar veya Çizmeler

Türkler başa giyilen şeyler gibi, ayağa giyilecek şeylere de büyük önem vermişler ve çizmeye “etük” demişlerdir.¹¹⁴⁷ Varlıklı insanların giyimlerine ait bir başka eşya da çizmelerdir. Han’ın subayları ile diğer büyük memurlarının ayaklarındaki mahmuzlu çizmeler göze çarpardı.¹¹⁴⁸ Bu çizmelere tabanları olmayan deriden birer uzun çorap demek daha doğru olurdu.¹¹⁴⁹ Dizlerin altına kadar uzanırlar, çarıkların içerisine giyilirlerdi; genellikle hepsinde farklı renklerde, altın ya da sırma işlemler vardı. Zengin memurlar ve emir, altın sırma¹¹⁵⁰ ya da gümüş işlemeli bu çizmeleri daima giyerdi. Bir camiye ya da eve girerken çarıklar dışarıda, kapıda bırakılırdı.

Ayak uçları düz ya da sivri olan çizmeler insanları çok rahatsız ederlerdi. Burnes çizmeler içinde yürümeyi denemiş, oldukça zorluk çekmiştir.¹¹⁵¹ Bu çizmeler ender de olsa yerliler tarafından giyilirdi. Avrupalı çizmelerle benzerlik gösterirlerdi. Sadece Pamir vadilerinde birkaç yerde üzerlerinde çok farklı desenler bulunan uzun yün çoraplar giyilirdi.

Diğer yandan, kimileri ayak bileklerine kadar uzanan kısa çoraplar giyerlerdi. Örneğin Türkmenler çorap yerine, ayaklarına uzun pamuktan şeritler sarar; uzun deriden botlarını ya da çarıklarını giymeden önce çıplak ayaklarını; ayak boyunca sarıp, bacaklarında çaprazlardı.¹¹⁵² Türkmenler uzun ökçeli ayakkabılar giymekten hoşlanmazlardı. Sandal ve makosen ayakkabıları tercih ederlerdi.¹¹⁵³

---

¹¹⁴⁷ Nurullah Abalı, *Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık Kıyafet*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2009, s.166-167.

¹¹⁴⁸ Vambéry, s.166.

¹¹⁴⁹ Burnes, s.276.

¹¹⁵⁰ Sarı Eski Türkler’de dünyanın merkezinin sembolüdür. Şaman inancında iyilikler ilahı Ülgen’in sarayı altın kaplı olup tahtı altından yapılmıştı. Altın sarısı ve sırma rengi giysilerde ve özellikle çizmelerde çok görülürdü. Dünyanın merkezi ile olan bağlantı ayaklardan başlar gerek çizmeler gerek birçok kadın şalvarı sarı renkle bu ilişkiyi gösterirdi (Nevzat Gözaydın, *Türk Kültürü ve Halk Oyunları*, Ankara: Ankara Sosyal ve İktisadi Araştırmalar Yayınları, 2006, s.30).

¹¹⁵¹ Burnes, s.276.

¹¹⁵² Olufsen, s.473.

¹¹⁵³ Bacon, s.65.

4.2.4. Göçebelerin Giyimi

Uzun süren sıcak yaz nedeniyle, Buhara’da giyim de daha çok bu mevsime adapte edilmiştir. Kısa süren kış aylarında, fakir insanlar soğukla baş etmek zorunda kalmıştır. Buhara’da yükseltiler arasındaki farklılıklar dikkate alındığında daha hafif, havadar veya daha ağır, sıcak kıyafetlere ihtiyaç duyulmuştur.

Buhara’daki giyim anlayışı Avrupa’dakinin tamamen tersidir. Başlar sıcak, sırtlar örtülü tutulmaya çalışılırken; göğüs, karın ve bacak kısımları soğuğa ya da değişen hava şartlarına karşı açıkta bırakılırdı.

Alçak alanlarda asla yün, kendi başına bir giysi olarak kullanılmıyorken, yüksek dağlık alanlarda yaygın oranda kullanılıyordu. Bununla birlikte alçak şehirlerde kürk kullanımı, kışın en çetin dönemlerinde sadece zengin insanlar arasında görülürken, yüksek dağlık vadilerde kürklü kıyafetler yıl boyunca giyiliyordu.¹¹⁵⁴

Göçebeler deve yününden ya da koyun derisinden kürk kaftanlar giyerlerdi. Bu kürklerden bazıları iç taraftan yünlü olup, tüm yıl boyunca kullanılırdı. Kışın, erkekler iyi havalarda koyun derisi paltoların deri kısmını, yağışlı ve karlı havalarda ise kürklü kısmını dışarı getirirlerdi.¹¹⁵⁵ Göçebeler, parlak pamuk kumaştan kaftanlar yerine, sarımsı kahverengi renkte olan kaftanları tercih ederlerdi. Başlarına Kırgızlarınki gibi, genelde kara koyun derisinden kalpak takarlardı. Dağ insanları beyaz yünden kaftanlar ile kahverengi ya da beyaz renkte yine yünden pantolonlar giyerlerdi. Dağ insanların botları genelde sarı renkte ve uzundu. Botların içine canlı biçimde sicimlerle renklendirilmiş, ayak bileklerine bağladıkları deriden çoraplar giyerlerdi.

Bir kış giyim eşyası da “postun” denilen kürkten paltodur. En hafif kaftanların üzerine giyilirdi. Bu palto koyun, kurt, susamuru, tilki ya arhar derisinden yapılırdı. Burada sarıgım yerini renkli, kadifeden, uçları kürklü şapkalar alırdı. Ayrıca göçebeler, kenarlarından, kurt ya da tilki derisinden, kulak kepçelikleri sarkan kürk başlıklar takarlardı. Geniş ve yüksek kürk keplere “chugerma” denir ve sadece Türkmenler ve

---

¹¹⁵⁴ Olufsen, s.467.

¹¹⁵⁵ Bacon, s.77.

çok nadir olarak da Buharalılar tarafından takılırdı.¹¹⁵⁶

4.2.5. Kadınların Giyimi

Evlerinden çıkma fırsatını pek az yakalayabilen, pencere arkalarından dünyayı izleyen Buhara kadını yine de giyimine özen göstermeyi ihmal etmemiştir. Buharalı kadının yüzünün, Müslüman ülkelerin çoğunda olduğu gibi sadece bir bölümü değil, tamamı siyah bir peçeyle örtülüydü. Bu peçenin arkasından pek de iyi göremiyorlar ve erkekleri gördüklerinde de başka bir yere kaçıyorlardı.¹¹⁵⁷ Vambery, yüzlerinden bellerine kadar uzanan, beygir kılından örülmüş, elek olmaya bile elverişli olmayan peçelerin burun ve yanaklara değdikçe kadınlara bir hayli rahatsızlık verdiğini düşünmüştür.¹¹⁵⁸

Kadın kıyafetleri, erkeklerin boyun kısmı düşük gömleklerini andıran, farklı renkte ipliklerle süslenmiş büzgülü bir iç gömleğini içerirdi. Bu iç gömleği, kadının ekonomik durumuna göre, ipekten ya da pamuktan olabilirdi. İç gömlekleri genelde mavi, kırmızı ya da beyaz renkte olur ve geniş bir pantolonun içerisine sokulurdu. Pantolonlar uçlarında ipek ya da yünden püsküller bulunan iplerle bele bağlanırdı. İç gömleği üzerine renklendirilmiş pamuktan ya da ipekten küçük bir ceket giyerlerdi. İç mekânlarda kadınlar genelde ceketin üzerine, sıradan erkek kaftanlarından giyerlerdi. Açık havada yüzlerine örttükleri kare peçelerin üzerine de başlarını kaplayan; küçük, yuvarlak bir parlak örgülü pamuktan ya da altın brokarlı kadifeden “kalapuş” takarlardı. Kimisi peçelerini bir baş elbisesine bağlardı. Bu baş elbisesi varlıklı kimselerde ipektendi ve başlarının ön tarafında altın brokarla son bulurdu.¹¹⁵⁹ Hepsinin üzerine başlarından ayaklarına kadar kapalı bir elbise giyerlerdi.¹¹⁶⁰ Uzun, mavi, pelerin gibi olan bu örtüye “ferace” derlerdi.¹¹⁶¹

Genç kızların, evli ya da dul kadınların giyimleri de farklılıklar gösterirdi. Şhugnan ve

---

¹¹⁵⁶ Olufsen, s.476.

¹¹⁵⁷ Meyendorf, s.63.

¹¹⁵⁸ Vambery, s.165.

¹¹⁵⁹ Olufsen, s.479-480.

¹¹⁶⁰ Munshi, s.128.

¹¹⁶¹ Vambery, s.165.

Roşan'da evlenmemiş kadınlar prensip olarak kırmızı kıyafetler, evli olanlar mavi kıyafetler giyerlerdi.¹¹⁶² Burnes Buharalı kadınları genelde mavi feraceler içinde görmüştür.¹¹⁶³

Kadınların ayaklarında evlerde nakışlı deriden veya altın brokardan oluşan uçları sivri ayakkabılar vardı. Yaz mevsiminde çıplak ayakla dolaşan kadınlar kışın çizme kullanırlardı. Yazları iç mekânlarda kadınlar bir çift pantolon ve kısa, hafif bir kaftan giyerlerdi. Pamir vadilerinde ve bazı komşu bölgelerde kadınlar beyaz şapkalar kullanırlardı.¹¹⁶⁴ Kasabalarda ise hem başlarını örtmek hem de yabancı erkekler geldiklerinde yüzlerini örtmek için mendil kullanımı yaygındı.¹¹⁶⁵

4.2.6. Çocukların Giyimi

Çocuklar yetişkinlerle aynı kıyafetleri giyerlerdi. Sıcak yaz ayları boyunca erkek çocuklar genelde oldukça çıplaktı; üzerlerinde sadece boyunlarına sardıkları, delikli taşlardan ya da bir parça boynuzdan ibaret bir kolye, muska vardı. 10-12 yaşlarına gelene kadar sarık takmazlardı. Buhara'da yine de kimi üst sınıf ailelerin küçük çocukları, geniş sarıkların içinde boy gösterirler ve son derece komik görünürlerdi. Kızlar olgunluk yaşlarına girer girmez erkek çocuklardan uzak tutulurlar ve peçe giymeden dış ortamda görünmelerine izin verilmezdi. Ancak şehirlerin dışında peçe zorunluluğu çok katı değildi. Erkek çocukların saçları kısa biçimde, başlarının önünden enselerine kadar kırpılırdı. Fakat başlarının iki yanında uzun saç öbekleri öylece kalır ve aşağı sarkardı. Küçük kızların yanakları kırmızı boyayla boyanırdı. Kız çocuklarının uzun saçlı olması tercih edilirdi.¹¹⁶⁶ Bazı bölgelerde kızların takkelerine yünden veya siyah ipekten yapılmış kordonlar, püsküller takılırdı. Kızlar bu takkeleri on yedi yaşına kadar takabilirdi.¹¹⁶⁷

---

¹¹⁶² Olufsen, s.482.

¹¹⁶³ Burnes, s.263.

¹¹⁶⁴ Olufsen, s.480-481.

¹¹⁶⁵ Munshi, s.128.

¹¹⁶⁶ Olufsen, s.484-485.

¹¹⁶⁷ Bloqueville, s.53.

4.2.7. Kadınlarda ve Erkeklerde Süslenme

Bazı erkekler ve kadınlar, tırnaklarına ve saçlarına kına yakarlardı. Kadınlar kaşlarını ve kirpiklerini siyaha boyar ve göz kenarlarına Kabil'den alınan sürme ya da *galena* çekerlerdi.¹¹⁶⁸

Kadınlar yanaklarına kırmızı boya ve saçlarına yağ sürerlerdi. Evli olmayan kadınlar saçlarını serbest haliyle arkalarına sarkacak şekilde bırakırlardı. Evli olan kadınlar ise saçlarını dört örgü örerdi.¹¹⁶⁹ Uzun örgülü saç biçimi Orta Asya'da Hunlar'dan itibaren hem kadınlar hem de erkeklerce benimsenmiştir.¹¹⁷⁰

Zarif Buharalılar, bıyıklarını kapatmayacak şekilde bütün saçlarının yanaklarına kadar uzamasına izin verirlerdi.¹¹⁷¹ Müslüman erkeklerin dindar olanları tatil günü olan cumadan önce saçlarını kestirir, bıyığını ağzını gösterecek şekilde üst dudağın hizasında düzelttirirdi. Bazıları sakallarını ve kaşlarını siyaha boyatır, bazıları ise göz kapaklarını daha büyük göstermek için gözkapakları arasına fırçayla bir çizgi çekerdi. Berberlerin sayısı oldukça fazlaydı.¹¹⁷²

4.2.8. Takılar

İnsanların süslenme gereksinimlerinden birisini de en ilkel şeklinden gelişmişine kadar takı oluşturmuştur. Takılar her kültürün yaratmış olduğu sanat ürünleri içinde en düzenli ve zarif olanlarıdır. İnsanlığın genelinde var olan güzel olanı görme ve ona sahip olma duygularına hitap etmektedir.

Toplumsal yaşamın gelişkin olduğu yerlerde takı sınıf farklılıklarının ve ekonomik seviyeyi yansıtmanın bir yoludur. Bunların bir diğer işlevi de dini ve gizemli birtakım işaretlerin yardımıyla şeytan ve diğer kötü ruhların neden olduğu nazar, hastalık gibi

---

¹¹⁶⁸ Meyendorf, s.63.

¹¹⁶⁹ Olufsen, s.484.

¹¹⁷⁰ Özel, s.14.

¹¹⁷¹ Meyendorf, s.63.

¹¹⁷² Bonvalot, s.108.

zararlardan kişileri korumaktır.¹¹⁷³

Kadınlar, inançla ve özenle taktıkları takıların ne zaman ve nasıl kullanılacağını hayatın akışı içinde öğrenmiş ve onları toplumun geleneklerine bağlı kalarak kullanma âdetini sürdürmüşlerdir. Buhara kadını beğendiği ve kendini güzel göstereceğine inandığı her nesneyi vücudunda taşımaya özen göstermiştir. Eski Türklerde kadın süslenmeye önce başından başlamıştır ki Buhara kadınları da bu geleneği devam ettirmiştir. Uzun saç örgülerine siyah yünden püsküller, farklı renklerde gümüş takılar, gümüş silindirler, cam boncuklar, deniz kabukları, lacivert taşlar ve püsküller takmışlardır.

Kadınlar baş ve gövde üzerindeki takıları bu bölgeye dikkat çekmek ve güzelliğini vurgulamak amacıyla kullanırlardı. Maddi olarak karşılayabildikleri sürece altın ve gümüş saç iğneleri, deniz kabuklarından kolyeler gibi birçok süs eşyasını kullanırlardı.

Gümüş ya da altın plakaları boyunlarına tekrar tekrar sararak göğüslerinin üzerine sarkıtırlardı. Gümüş plakalardan, ağır boyun ve göğüs süslemeleri, üzerlerinde pahalı taşlar ve camlar taşır ve birbirlerine zincirle geçirilirdi.¹¹⁷⁴ Türkmen kadınlarının gümüş mücevherleri diğer topluluklara göre çok daha incelikle işlenirdi. Boyunlarına içlerinde muska bulunan, süslü silindirden meydana gelen özel gerdanlıklar takarlardı. Göğsün her iki tarafına altın ya da gümüş döppi bağlanırdı.¹¹⁷⁵ Türkmen kadın takıları boylar arasındaki farklılıkları göz önüne sermektedir. Bu takılara bakarak kadının hangi boya ait oldukları tespit edilebilirdi.¹¹⁷⁶ Blocqueville, Türkmen kadınlarının takılarının şıkirtısını çölde ilerleyen kervanların çan sesine benzetmiştir.¹¹⁷⁷

Buhara kadınının en fazla kullandığı takılardan olan son derece geniş küpeler, deniz kabuklarıyla detaylandırılır ve bunlar kulaklardan sarkardı. Deniz kabukları kadın takıları arasında en büyük öneme sahip olanıydı; kara yoluyla Çin'den getirtilerek tüm

---

¹¹⁷³ Gülgün Köroğlu, *Anadolu Uygurluklarında Taki*, İstanbul, Ege Yayınları, 2004, s.1.

¹¹⁷⁴ Olufsen, s.482.

¹¹⁷⁵ Bacon, s.66.

¹¹⁷⁶ Nalân Türkmen, "Orta Asya Türkmen Kadın Takılarına Genel Bir Bakış", Yaşar Çoruhlu, Nalân Türkmen ve Nuri Seçgin (Ed.), *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan* içinde (253-258), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006, ss.254.

¹¹⁷⁷ Blocqueville, s.52.

pazarlarda beyaz ve kırmızı renkte harika örnekleri görülebilirdi. Daha varlıklı kadınlar, göğüslerine ya da pantolonlarının bel kısmına “Bisathe-kobba” denen takıları takarlardı. Üst kısmı bir caminin tepe kubbesini andırırdı. Genelde gümüşten yapılır ve turkuaz taşlarla takım haline getirilirlerdi.

Takıların yapımındaki malzemeler takıyı kullanan kadının ekonomik durumuna göre değişiklik göstermektedir. Dağlık bölgelerdeki ve kasabalardaki fakir kadınlar; kayısı çekirdeklerinden, cam boncuklardan, kiraz çekirdeklerinden, kabaca kesilmiş lacivert taşlardan kolyeler takarlardı. Uygun ya da gerekli bir moda değişimi gibi bir konu, Buhara’da akıllara gelmezdi.¹¹⁷⁸ Ancak çok zengin kadınların arasında mücevherlerini Paris’ten getirten de olurdu.¹¹⁷⁹

Eski Türklerin giyiminde kemer ve kuşak mutlaka vardı. Kemer, atlı bozkır denilen zamanlardan kalma bir gelenektir. Daha o zamanlar Türkler kemeri hem ihtiyaç hem de süs eşyası olarak kullanmışlardı.¹¹⁸⁰ Emirlikte erkekler genelde kuşağı, kadınlar kemeri kullanıyorlardı.¹¹⁸¹ Sıradan adamlar kemer yerine, giyen kişinin konumuna göre, basit bir parça pamuk şeritten geniş bir şala kadar çok farklı çeşitlerde belliklere sahiptiler. Bellerine bu kumaş parçalarını dört-beş kez dolanacak şekilde sararlardı. Memurlar ipekten dokunma “kemberbend” adı verilen altından ve gümüşten, dışarı doğru çekiçlenerek süslenmiş kemerler kullanırlardı. Kişilerin kemerlerine bakarak hangi düzeyde oldukları anlaşılabilirdi. Örneğin Mirzabaşı, gümüşleri dışı doğru çekiçlenerek süslenmiş plakalara sahip bir kemer takardı. Devlet, memurlara bu kemerleri üniformanın bir parçası olarak verirdi. Memurlar kendileri kemer aldıklarında ise hangi şartlara uymaları gerektiğini bilirlerdi.¹¹⁸²

İncik boncuklar arasında parmaklara takılan yüzükler öne çıkan aksesuarlardandır. Yüzük birçok işlevi olan bir takıdır.¹¹⁸³ Her saygın adam en azından üzerine lacivert taş

---

¹¹⁷⁸ Olufsen, s.482, 484.

¹¹⁷⁹ Meakin, s.132.

¹¹⁸⁰ Tevhide Özbağı, “Geleneksel Türk Takıları”, *Türkler*, c.7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.792.

¹¹⁸¹ Özel, s.14.

¹¹⁸² Olufsen, s.473-474.

¹¹⁸³ Özbağı, s.793.

yerleştirilmiş bir gümüş yüzük takardı. Mavi taşın, türkuaz gibi kötü gözlerden nazara karşı insanları koruduğuna inanılırdı. Yüzüklerin üzerine onu taşıyan kişinin ismi oyulur; anlaşmalar, mektuplar mühür gibi kullanılan yüzükle imzalanırdı. Aksi takdirde bu belgelerin resmi bir geçerliliği olmazdı. Yüzükler kaba olup gümüş, altın ve pirinçten de yapılırdı.¹¹⁸⁴ Meyendorf Buharalılardan çok azının kol saati kullandığını da gözlemlemiştir.¹¹⁸⁵

4.3. Yiyecekler ve Yemek Kültürü

Mutfak kültürü yaşanan yörenin coğrafi ve tarımsal özellikleriyle sosyo-ekonomik koşulları, gelenekler ve diğer toplumlarla etkileşim durumlarına göre şekillenmiştir. Bu değişmelerdeki faktörler mutfak kültürüne de yansımıştır.¹¹⁸⁶

Türkler ana yurtları kabul edilen Orta Asya'da uzun bir tarih diliminde büyük ölçüde göçebe bir hayat sürdürdüler. Göçebe hayat sürmeleri V. yüzyıldan başlayarak belli bir tarım kültürüne sahip olmalarına engel olmamıştır. Türkler dağınık topluluklar halinde yaşadıkları ve kabile konfederasyonları biçiminde devlet kurdukları bu dönemde üç büyük yerleşik kültürle; batıda İran, güneyde Hint, doğuda Çin ile sürekli etkileşim içinde bulunmuşlardır. Mutfak kültürü de bundan nasibini almıştır.

4.3.1. Yiyecekler

4.3.1.1. Baklagiller

Baklagiller ve fasulyenin birçok çeşidi yaygındı. Bilindik fasulyenin dışında, daha koyu ve küçük taneli olan fakirler tarafından çok tüketilen *Mah* denilen bir fasulyeleri vardı. Buharalılar ayrıca *lubya* dedikleri bir fasulye türü de yetiştiriyorlardı. Bezelye ve fasulye genelde temmuz ayında ekiliyordu.¹¹⁸⁷ Bezelye Türklerde genel olarak burçak

---

¹¹⁸⁴ Olufsen, s.474-475.

¹¹⁸⁵ Meyendorf, s.64

¹¹⁸⁶ Ayşe Baysal, "Türk ve Çin Mutfağının Karşılaştırılması", *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, Kamil Toygar (hızl), Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 2001, s.27.

¹¹⁸⁷ Meyendorf, s.43.

adıyla tanınıyordu.¹¹⁸⁸

4.3.1.2. Sebzeler ve Meyveler

Yerleşik hayata geçen toplumların besin maddeleri arasında çeşitli sebzelerin olduğu ve bunların tarımının yapıldığı bir gerçektir. Eski Türkler XI. yüzyılda sebze anlamında “yaş” sözcüğünü kullanmışlardır.¹¹⁸⁹

Buhara'nın yemek çeşitleri arasında kesinlikle sebzeler ve meyveler rakipsizdir. Karpuz ancak VIII.-IX. yüzyılda Orta Asya'da görülmüştür. Botanik tarihçilerine göre karpuzun ana vatanı Güney Afrika'dır.¹¹⁹⁰ Karpuz, Buhara çarşısında önemli bir yer tutuyordu. Çok büyük olan karpuzların bir insan tarafından taşınması oldukça zordu. Bir karpuzu 15-20 kişi ancak bitirebilirdi.¹¹⁹¹ Karpuz sıcak yaz günlerinde insanları serinleten vazgeçilmez bir yiyecekti. Bonvalot şerbet tadındaki karpuzu çok lezzetli bulmuştu.¹¹⁹²

Kavun çok eskiden beri Türkler tarafından biliniyor ve tarımı yapılıyordu. Uygurların yaşadığı Turfan bölgesi bugün kavunları ile ünlüdür.¹¹⁹³ Kavun Türkçe bir kelime olup kagundan gelmektedir.¹¹⁹⁴ Buhara'da çok sayıda kavun çeşidi bulunmaktaydı.¹¹⁹⁵ Buhara Emirliği'nin şehirleri kavunlarının lezzeti konusunda birbirleri ile yarışırды.¹¹⁹⁶ Türkmenler tarafından çok tüketilirdi.¹¹⁹⁷ Türkmenler kurdukları kavun ve karpuz

---

¹¹⁸⁸ Çınar, *Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırmalar ve İncelemeler*, s.228.

¹¹⁸⁹ Metin Saip Sürücüoğlu ve Ayşe Özfer Özçelik, “Eski Türk Besinleri ve Yemekleri”, Kamil Toygar ve Nimet Berkok Toygar (hızl.), *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar* içinde (7-54), c.12, Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 2005, s.31.

¹¹⁹⁰ Deniz Gürsoy, *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürü*, İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, 2004, I. Baskı, s.76-77.

¹¹⁹¹ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.131.

¹¹⁹² Bonvalot, s.25.

¹¹⁹³ Gürsoy, s.77.

¹¹⁹⁴ Hüseyin Salman, “XIII-XV. Asırla Arasında Orta Asya'da Yetişen Meyveler ve Ekonomik Değerleri”, *Meyve Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2006, s. 506.

¹¹⁹⁵ Hayrunissa Alan, “XV-XVI. Asırlarda Orta Asya'da İhraç Ürünü Olarak Meyveler”, *Meyve Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.475.

¹¹⁹⁶ Meakin, s.26.

¹¹⁹⁷ Blocqueville, s.58.

dilimlerini bütün yıl sofralarında bulundururlardı.¹¹⁹⁸

Buhara'nın eriği ve şarabı da meşhurdu. Maveraiünnehir'de Buhara şaraplarından daha kuvvetli şarap yapılamazdı.¹¹⁹⁹ Buhara eriğinin kabuğunu soyup kuruturlar ve nadir mal olarak vilayetten vilayete gönderirlerdi.¹²⁰⁰ Sadece Buhara değil Semerkand ve çevresi de meyve ve tarım ürünleri bakımından verimli alanlardı. Üzümü, kavunu, elması, narı ve diğer bütün meyveleri çok lezzetliydi. Semerkand'ın iki meyvesi çok meşhurdu: elma ve üzüm.¹²⁰¹ İspanyol sefir Clavijo, Semerkand yakınında bir bahçe içindeki sarayda Timur'un huzuruna çıktığında önündeki fiskiyenin havuzunda meşhur kırmızı elmaların yüzdüğünü görmüştü.¹²⁰²

Yolculuklar için yerliler yanlarında kuru üzüm, kayısı, fıstık, dut ya da dut unu gibi kurutulmuş meyveler taşırlardı. Bunlar dışında bir çanta içinde taze kavun da bulundururlardı. Kış ayları geldiğinde çatılarda kurutulmuş ve depolanmış olan meyveler de önem taşırdı.¹²⁰³ En yaygın görülen meyveler; elma, armut, ayva, kayısı, şeftali, erik, kiraz, incir, nar, dut, badem ve üzümdü.¹²⁰⁴

Pancar kökü, havuç, turp, lahana, soğan, salatalık, bezelye, mercimek, fasulye, balkabağı ve kabak en yaygın bilinen yemek malzemeleriydi. Soğan, sarımsak ve pırasa çok sevilen sebzelerdendi. Orta Asya'nın yerli bitkilerinden olduğu sanılan soğanın birçok türü Türklerle batıya taşınmıştı.¹²⁰⁵ Tek başına tüketildiği gibi pilav yapımında da

---

¹¹⁹⁸ Bacon, s.64.

¹¹⁹⁹ Zahirüddin Babür Muhammed B. Ömer Babür, *Baburname: Babur'un Hatıratı*, Reşit Rahmeti Arat (çev.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1970, s.70; Semerkand şehrinde, eski çağlardan günümüze gelmiş bir gelenek de evlerde şarap imal edilmesidir. Semerkand'da şarap üretimi bugün modern yöntemlerle yapılmaya devam edilmektedir (İrfan Ülkü, *Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya*, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2002, s.20).

¹²⁰⁰ Alan, s.479.

¹²⁰¹ Babür, *Baburname*, s.70.

¹²⁰² Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'ta Seyahat*, Ömer Rıza Doğrul (çev.), İstanbul: Kesit Yayınları, 2007 s.132

¹²⁰³ Olufsen, s.452.

¹²⁰⁴ Khanikoff, s.156.

¹²⁰⁵ Gürsoy, s.78.

kullanılıyordu.¹²⁰⁶

Sarımsak eski çağlarda ilaç yapımında kullanılan bir bitkidir.¹²⁰⁷ Kâmûs-ı Türkî’de sarımsağın, birbiri üstüne zarlarla sarılı olduğu için bu isimle nitelendirildiği belirtilmektedir.¹²⁰⁸ XI. yüzyıl Türk kaynaklarında sarmusak ve samursak olarak da yazılmıştır.¹²⁰⁹ Orta Asya kökenli olan bitki ilk dönemlerinde soğan kadar yaygın değildi. Uzun süre yabancı türleri kullanılmış, ancak IX. yüzyıldan başlayarak ekimi yapılmıştı.¹²¹⁰ Sarımsak soğanın aksine, genellikle terbiye maddesi olarak kullanılmakta olup¹²¹¹ çeşitli yemeklerin malzemeleri arasında baharat olarak yer alır ve yemeklerin daha lezzetli olmasını sağlardı.¹²¹² Sarımsağın gıda olarak kullanımının dışında inanç boyutu da vardı. Bu bitkilerin kötü gözle gelecek olumsuz enerjiye karşı koruyucu olduğuna inanılırdı¹²¹³

Balkabaklarının dokuz farklı çeşidi vardı.¹²¹⁴ Hem çiğ hem de pişirilerek tüketilirdi. Ayrıca kurutularak, su kovası ya da mutfak malzemesi olarak da kullanılırdı.¹²¹⁵ Türkmenler arasında su kabı olarak kabak kullanılması yaygındı.¹²¹⁶

---

¹²⁰⁶ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.133.

¹²⁰⁷ Tijen İnaltog, “Soluna Soğan, Sağına Sarımsak”, *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, c.11, Ankara: Türk Halk Kültürü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 2004, s.103.

¹²⁰⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Raşit Gündoğdu ve Niyazi Adıgüzel (hızl.), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2011, s.624.

¹²⁰⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Divani Lügat-it Türk Tercümesi*, Besim Atalay (çev.), 3. Baskı, c.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s.11.

¹²¹⁰ Gürsoy, s.78.

¹²¹¹ Eren Akçicek, “Türk Halk Hekimliğinde Sarımsak”, *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 23-25 Kasım 1988, s.13.

¹²¹² Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.133.

¹²¹³ Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarında Beslenme*, Ankara: Birkan Yayınevi, 2012, s.164.

¹²¹⁴ Khanikoff, s.181.

¹²¹⁵ Dobson, s.255; Blocqueville, s.80.

¹²¹⁶ Blocqueville, s.5.

4.3.1.3. Ekmek Kültürü

Ekmek, yüzyıllarca Türklerin kutsal saydığı çok önem verdiği yiyeceklerin başında gelmektedir. Bu gelenek ve göreneklerden dolayı ekmek ve yufka toplumumuzun ana yiyeceği olmuştur. Eski Türkler en geniş manada ekmeğe *etmek* derlerdi.¹²¹⁷

Eski Türkler ekmeklerini şimdiki gibi yalnızca fırında pişirmezlerdi. Ekmeklere pişirme yöntemlerine göre fırın ekmeği ve tandır ekmeği; yapıldığı una göre de arpa ekmeği, darı ekmeği, mısır ekmeği gibi isimler verilirdi.¹²¹⁸

Özbekler ve Türkmenler arasında ekmek oldukça kutsaldı ve çok büyük saygı görürdü.¹²¹⁹ Ekmek buğdaydan yapılırdı ve en iyi buğday doğu Buhara'da yetişirdi.¹²²⁰ Buhara Emirliği'nde Fukara diye adlandırılan çalışan sınıf arasında yaygın olan başlıca bir yemek çeşidi de bir tür geniş gözlemeyi andıran ekmeklerdi. Genelde sıcak tüketilirlerdi. Bu ekmek, kolayca koparılmaya yatkındı. Ekmeğin üzerine, et yağı sürülerek fırına yerleştirilirdi. Tarlalara ve kısa yolculuklara çıkarken insanlar yanlarında bu ekmekten taşıyabilirlerdi. Uzun yolculuklar için bu ekmek türü dayanıklı değildi. Ekmek, tıpkı bir kâğıt kadar ince halde pişirilir, içerisine meyve ya da diğer uygun yiyeceklerden koyularak, rulo halinde bele sarılan kıyafetlerde saklanırdı.

Diğer bir ekmek türü de yuvarlak ya da kare şeklinde pişirilen bisküvilerdi. Galetalar üzerine haşhaş tohumları serpilir ve mayasız hamurdan yapılırdı. Uzun yolculuklarda kullanılır, kuru iklimlerde bozulmadan bir ay kadar dayanabilirdi. Un öğütmek için kullanılan küçük değirmenler, dağ akarsularının önlerine ya da ovalardaki su kanallarının içlerine kurulurdu ve iyi derecede un sağlardı.¹²²¹

Eski Türklerin somun ekmek pişirmede kullanılan fırınları olmadığından dolayı

---

¹²¹⁷ Sürücüoğlu, "Eski Türk Besinleri ve Yemekleri", s.17.

¹²¹⁸ Bahaddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1978, s.43-47.

¹²¹⁹ Ertuğrul Yaman, *Türkistan Notları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s.22; Ekrem Özbay, *Türkmen-Türk Örf Adetleriyle Halk İnançlarının Benzerlikleri ve Farklılıkları*, Türkmenistan Bilim Bakanlığı Mahtumkulu Türkmen Devlet Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Aşkat, 2001, s.47.

¹²²⁰ Meakin, s.29.

¹²²¹ Olufsen, s.457.

yaptıkları yassı ekmekleri saç üzerinde veya ocak kenarında pişirmekteydiler. Ekmeği kalınlaştırmak için kademeli yapmak zorunluluğu bulunmaktaydı.¹²²²

4.1.3.4. Et ve Et ürünleri

Eski Türkler konar-göçer bir yaşam tarzları olduğu için, tarihlerinin başlangıcından beri hayvancılık ekonomik ve sosyal yaşamlarının temelini oluşturmuştur. Bu yüzden et ve et ürünleri en önemli besin kaynakları olmuştur. Türklerde zengin bir et kültürü bulunmaktadır. Tarihleri boyunca ete, bugünkü aynı deyişle et demişlerdir.

Buhara Emirliği'nde genelde koyun, kuzu ve at eti tüketilirdi. Et tüketimi göçebeler arasında ve vahalarda yaygın değildi. Çok sayıda büyük baş hayvana sahip yarı göçebeler arasında da et, her gün tüketilmezdi. Göçebeler daha çok içine un, hayvan yağı ya da margarin kattıkları sütlü bir yemekle öğünleri geçirirlerdi. Bu margarinler hayvan keselerinde muhafaza edilirdi. Bunun yanında taze ekmekle birlikte kaymak, yoğurt ve kıymız tüketirlerdi.

Sığır eti çok ender yenirdi. Sığırların daha çok sütlerinden yararlanıp yağ ve peynir yapılırdı. Göçebeler oldukça kaliteli peynirler tüketirlerdi. Buralarda yak öküzleri tarlalarda çalışmalarını için kullanılır ve güçten düşene kadar etleri yenmezdi. Havanın sertleşmesinden dolayı yüksek yerlere çıkıldıkça et tüketimi artardı. Keçi etleri, ovalardaki en fakir insanlar tarafından yaygın bir şekilde tüketilirdi.

Yerli halk hayvan yağına, etli yemeklere, pilava veya hayvan yağı içinde yüzen sütlü yemeklere düşküdü. Kaynatılmış hayvan yağlarını bile büyük bir tat alarak içebilirlerdi. Baharat kullanımı boldu; özellikle de yüksek oranda biber, acı biber, karanfil, tarçın tüketilirdi.¹²²³ Sartlar eti, üzerine nar sıkarak yedi.¹²²⁴

Buhara'da etler yenirken, helal ve haram gibi ayrımlar yapılırdı. Ayrıca mekruh denen, yapılmasına izin verilen; ancak yine de hoş karşılanmayan durumlar da vardı. Domuz

---

¹²²² Charles Peryy, "Orta Çağdaki Göçer Türklerin Mutfakları", Doğan Kuban (Ed.), *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya'dan Balkanlar'a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür* içinde (117-130), İstanbul: Prince Claus Fund Library, 2007, s.120,124.

¹²²³ Olufsen, s.452.

¹²²⁴ Meakin, s.28.

eti haram, tavşan eti de mekruh sayılırdı.

Yerli halk, balıklardan istifade etmezdi. Vahalardaki şehirlerde yaşayan insanlar balık tüketmezlerken, sadece Amu-Derya çevresinde yaşayan yerliler balık yerlerdi. Balıklar da mekruh sayılırdı. Kırgızlar bile, Pamir’de geniş göllerde bol sayıda sazan balığı bulunmasına rağmen balık yemeyi akıllarına getirmiyorlardı.¹²²⁵ Ancak zaman zaman çarşılarda kızarmış balık satılmaktaydı.¹²²⁶

4.3.2. Sofra Adabı

Sofra adabı ile ilgili yazılar ilk olarak Çin’de İ.Ö. II. ve İ.S. I. yüzyıllar arasında kitap halinde derlenip toplanmış; ondan beri bir görgü kitabı yazılmamıştır. Avrupa’da ise geç Rönesans dönemi ile birlikte yemek adabını anlatan kitaplar ortaya çıkmıştır. Erasmus ve Montaigne yemek adabını Avrupalılara öğretmeye çalışmışlardı.¹²²⁷

Türk toplumunda yemek adabı ise kendine has özellikler göstermekte idi. Aile sofrası ve toplu sofra olmak üzere iki türde yemek geleneği vardı. Aile ile yenilen yemekte sofranın sahibi olarak baba görülmektedir.¹²²⁸ Aile reisi yemeğin hazırlandığını görünce sofraya oturulmasını işaret eder ve “Bismillah” diyerek yemeğe başlardı. Yemekte pek konuşulmazdı.

Emirlikte yaşayan yerleşik halk ve göçebe halkların yemek kültürü farklılık göstermiştir. Göçebelerin de yerleşik hayatı benimseyen insanlar gibi kendilerine özgü ritüelleri ve yemek kültürleri bulunmaktaydı.¹²²⁹ Mesela hanlıkta yaşayan halklardan Türkmenler hayvan yağını yemekten sonra krem niyetine ellerine kullanırlardı. Yemeğin sonunda ailenin en yaşlısı ellerini havaya kaldırır, başını da hafifçe yukarı doğru kaldırarak “Bismillahi, errahmanirrahim Allahuekber” diye dua ederdi. Dua bitince hazır olanlar birkaç kez elleriyle çenelerini sıvazlardı. Erkekler bu hareketi,

---

¹²²⁵ Olufsen, s.457.

¹²²⁶ Bacon, s.73.

¹²²⁷ Murat Belge, *Tarih Boyunca Yemek Kültürü*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.336-338.

¹²²⁸ Nezihe Araz, “Türk Yemek Geleneği”, *Birinci Milleterarası Yemek Kongresi*, Türkiye: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1980, s.31.

¹²²⁹ Ali Abbas Çınar, *Halil İbrahim Sofrası*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, s.4.

sakallarının ucuna kadar devam ettirirlerdi.¹²³⁰

Toplu yemeklerde ise misafiri ağırlamak için özen gösterilirdi. Seyahatnameler incelendiğinde, toplu sofralarda yalnız erkeklerin oturdukları bilgisine ulaşılmaktadır. Kadınların ve çocukların yerleri ayrıdır.¹²³¹ XIX. yüzyılda Buhara ve Taşkent'te mobilya gibi bir kavrama sahip olunmadığı için yemekler çok alçak masalarda ya da bir parça pamuktan kumaş üzerinde yenirdi.¹²³² Kişi varlıklıysa yere ipek halılar serdirdiği de olurdu. Bu halılar özellikle bu amaç için üretilmiş yemek halılarıydı. Tahtadan tabakları ve inceltilmiş bakırdan yapılmış diğer yiyecek içecek malzemeleri, soğuk ya da sıcak, bu halılara konurdu. Ekmekler öbek şeklinde yığılır ve tabaklarla yapılan tüm servis boyunca şekerleme ve meyve ikram edilirdi. Yerliler yere oturur, sakallarını ovuşturur ve ana yemeğin yenmesi için ev sahibinin mutlaka önce başlamasını beklerlerdi. Ev sahibi ekmek somunlarını böler, misafirlerine sunardı. Ev sahibinin misafiri önemli biri ise ve onu onurlandırmak istiyorsa saygıdan, misafiri kendisine başlamasını söylemeden önce yemeğe başlanmazdı.¹²³³ Eugene Schuyler kendisi davet etmedikçe hiç kimsenin yemeğe iştirak etmediğini yazmıştır. Seyyah küçük bir parça ekmek koparıp tadına baktıktan sonra, pirinçten mamul tepsiyi seçme üzüm, kayısı, ekmek ve tatlılarla doldurmuş ve hürmetlerini bildirerek beyin oğullarına göndermiştir.¹²³⁴

Çatal, kaşık pek bilinmiyordu. Uzun saplı tahta kaşıklar kepçe işlevi görüyordu.¹²³⁵ Özbekler ve Türkmenler yemek yerken sağ ellerini, bölgedeki köleler ise sol ellerini kullanırdı. Parmakları ile pilavı alır, avuçlarında yuvarlar sonra ağızlarına koyarlardı.¹²³⁶ Eğer bir Avrupalı bu kepçeleri kullanmaya kalkarsa, yerliler kendilerini gülmekten alamazdı.

---

¹²³⁰ Bloqueville, s.57.

¹²³¹ Araz, s.32.

¹²³² Bacon, s.76.

¹²³³ Olufsen, s.453-454.

¹²³⁴ Schuyler, s.39.

¹²³⁵ Meyendorf, s.62.

¹²³⁶ Karadağ, s.134.

Diğer tüm katı yemekler el ile yenirdi. Yerliler bu işi uzmanlıkla yaparlardı. İyi şekilde haşlanmış olan etler kemiklerinden tutulup yenilirdi. Çorba ve diğer sıvı yemekler çanaklardan içilir, bir ağızdan diğerine sırayla sunulurdu. Top şeklinde hayvan etleri çorbanın içinde bir parça ekmek vasıtasıyla aranıp bulunarak yenilirdi. Yemek bittikten sonra yerleşik halk arasında bir hizmetçi su testisi (aftaba) ve küçük bir leğenle gelip misafirlerin kumaşla silinen ellerine su dökerdi. Çin kâselerinde hep birlikte çay içerler ve sakallarını okşayarak “Allahu Ekber” derlerdi.¹²³⁷

4.3.3. Misafirlere Hazırlanan Sofralar

Türkler eskiden günde iki öğün yemek yerlerdi. Bunlardan biri kuşluk yemeği, diğeri de akşam yemeği idi. Ancak zaman geçtikçe öğün sayısında bir artış meydana gelmiştir.¹²³⁸ Buhara Emirliği’nde günde dört ya da beş öğün yemek yenirdi. Normal zamanlarda yemekler oldukça sadeydi. Sabah namazından sonra süt ve tuzla karışık bir çay içerlerdi.¹²³⁹ Bundan başka misafir geldiğinde ve çarşıda dinlenirken de çay içilirdi. Öğle yemeğinin esasını da çay ve ekmek teşkil ederdi. Kavun, karpuz ve diğer meyveler yaz aylarında yemek aralarında bol bol yenirdi. Günün asıl yemeği akşamları yenirdi. Yemeğin ana unsuru çeşitli şekillerde yapılan pilavdı. Akşam yemeğinin hemen sonrasında yine Avrupa’da hazırlandığı gibi çay içerlerdi.¹²⁴⁰

Özbekler misafirlere çok hürmet gösterirlerdi. Özbek Türkçesindeki “Mihman (atadan) uluğdur.” sözü de bunun en açık delilidir.¹²⁴¹ Ekonomik duruma göre zenginlerin ve fakirlerin masaları farklılık gösterirdi. Zenginlerin evlerinde her sayıda tabak çanak görülürdü. Bunların nitelikleri de nicelikleri de misafirlerin zenginliğine ve sosyal statüsüne göre değişiklik gösteriyordu. Genel kurala göre, kaç misafir gelecekse o sayının on katı kadar bollukta yemek hazırlanıyordu. Misafirin sosyal statüsü ne kadar yüksekse bolluk da o kadar arttırılıyor, gelecek kişinin tek kişi olması bile fark

---

¹²³⁷ Olufsen, s.454-455.

¹²³⁸ Günay Kut, “Türkler’de Beslenme Biçimi Dünü Bugünü” , Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/51.php>, (15 Mart 2013).

¹²³⁹ Meyendorf, s.62.

¹²⁴⁰ Bacon, s.72.

¹²⁴¹ Yaman, s.21.

yaratmıyordu.¹²⁴² Fransız seyyah Bonvalot yedi kişi için hazırlanan yemeğin seksen kişiyi doyuracak kadar bol olmasından dolayı oldukça şaşırmıştır.¹²⁴³

Fakir insanlar arkadaşlarını ziyafete davet etmek zorunda kaldıklarında, sunabildikleri tek yiyecek sadece biraz pilav ya da onun yanında biraz çay, bir parça ekmek ve meyve olabiliyordu.¹²⁴⁴ Göçebeler misafir ağırlamak için koyun kesmelerine karşılık; yerleşikler çay, çeşitli tatlılar, kuru ve yaş meyveler çıkarırlardı.¹²⁴⁵

Buhara’da misafirlerin ve ev sahiplerinin uyması gereken bazı ritüeller vardı. Misafir gelmeden önce yemekler hazır olurdu. O’Donovan misafirin önüne konan yemeğin reddedilmesinin affedilemez bir suç olduğunu vurgulamaktadır. Bunun tersine o yemeği övmek gerekliydi. Gelen misafir çok hızlı bir şekilde yemeğini bitirdiğinde hemen yenisi ile tazelenirdi. O’Donovan büyük tabağı bir çırpıda bitirdiği için bir tabak daha yemek getirilmişti. Yanındakiler de bundan memnun bir şekilde “O, iyi bir adam, mükemmel bir adam” tabirlerini kullanmışlardı. Seyyah Orta Asya nezaketinin yabancıları zor duruma soktuğunu ve yabancıların aşırı yemek yemekten ata binip yola devam etmekte zorlandığını ifade eder.¹²⁴⁶

4.3.4. Yemekler

4.3.4.1. Pilav

Türklerin pirinç ile ilk kez karşılaşmaları Orta Asya’da olmuştur. En yakın ve ilişki içinde oldukları Çinliler ile yaptıkları ticaret ve kültürel temaslar esnasında Türkler böylesine önemli ve besleyici bir tahıl tanesi ile karşılaşmışlardır. İlk devirlerde Türkler arasında pirinç kullanımı ve tüketimi kitlesel boyutlarda olmamıştır. Türklerin göçebe kimliği bu bitkinin tarımının yapılmasına izin vermemiştir.

Türklerin pirinç ile tam anlamı ile karşılaşmaları ve sofralarına girmeye başlaması

---

¹²⁴² Olufsen, s.455.

¹²⁴³ Bonvalot, s.88.

¹²⁴⁴ Bonvalot, s.239.

¹²⁴⁵ Bacon, s.73.

¹²⁴⁶ O’Donovan, s.179-180.

gerçek anlamda yerleşik hayata geçen Uygurlar zamanında olmuştur. Uygurlar şehir hayatının gereklerini yerine getirirken benimsedikleri dinsel öğreti ve buna bağlı olarak edindikleri yaşam geleneklerini sofralarına da yansıtmışlardı.

Türk dilinde pirinç kelimesinin kullanımına dair ilk bilgileri Türk dili için önemli bir eser olan Kaşgarlı Mahmud'un *Divani Lügat't-i Türk* adlı eserinde buluyoruz. Türkler bu bitki ve tohumları ile ilk karşılaştıklarında ona *tuturgan* adını vermişlerdir.¹²⁴⁷ Tuturgan hem bitki hem de ondan yapılan yiyecekleri tanımlamada kullanılmıştır. Ayrıca pirinç suyu da o dönemde hastalıkların tedavi edilmesinde kullanılmakta idi.

Her ne kadar Uygurlar zamanından beri bu bitki ile tanışıklıkları varsa da asıl kitlesel tüketim Türklerin batıya göçleri esnasında olmuştur. Kervanlar ile batıya yapılan seyahat ve diplomatik geziler sayesinde pirinç, özellikle Maveraünnehir ve İran'da zamanla alışılmış ve günlük olarak vazgeçilmez bir yiyecek halini almıştır.

Pirinç ve pirinçten yapılan yiyecekler Türk mutfağında da önemli bir ağırlığa sahipti. Türkler uzak doğulular gibi pirinci her alanda değil belli başlı tarzlarda tüketme eğiliminde olmuşlardır. Pirinci başta pilav veya sütlaç gibi tatlı yapımında ya da dolma gibi ana yemeklerde bir katkı maddesi olarak tüketmişlerdir.

Pirincin, Türk mutfağında birçok yemek çeşidinde kullanılması yaygın olsa da asıl dikkat çektiği alan pilavdır. Pilav konusunda oldukça eski bir geleneğe sahip olan Türkler menülerinde çoğu kez yapımı kolay ve tüketilmesi hoş olan bu yiyeceğe sıklıkla yer vermişlerdir.¹²⁴⁸

Buhara Emirliği'nde yemekler arasında pilav ilk sırada yer alırdı. Pirinç, diğer su değirmenlerine benzeyen, küçük pirinç değirmenlerinde soyulurdu. Değirmenlerin içinde iki yatay kalas devamlı bir şekilde pirinç kabuklarını çekiçler ve bu şekilde pirinç, kabuğundan ayrılmış olurdu. Toplanan pirinçler, pilav yapımı için ayrı bir yere, soğuk suyun içine bir ya da iki saatliğine konurdu. Bu şekilde arındırılmış ve süzme işleminden geçirilmiş olurdu. Pilav yapımı için, bakır kalaylı bir kazan, yarı seviyeye kadar tuzlu suyla doldurulurdu. Kazanın üzeri, sıkı şekilde bir kapakla kapanır ve harlı

¹²⁴⁷ Besim Atalay, *Divani Lügat-it Türk Tercümesi*, c.1, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s.521.

¹²⁴⁸ Murat Çelik, *Orta Asya'dan Günümüze Türk Mutfağı 2*, İstanbul: Mehtap Yayınları, 2002, Murat Çelik, s.3-4.

ateşin üzerine yerleştirilirdi. Su kaynar kaynamaz pirinç kazana eklenir, parmaklarla püre edilir hale gelene kadar kaynatılırdı. Daha sonra pirinç sıyrılıp kazana biraz suyla birlikte margarin ya da hayvan yağı eklenip eritilirdi. Kapağın altına sıkıştırılan bir bezle kazan iyice kapatılırdı. Daha sonra kırmızı, kor odun kömürlerinin üzerine konurdu. Canlı korlardan ayrıca kazan kapağına da konurdu. Bu şekilde bir ya da bir buçuk saat, pirinç suyunu çekene kadar bekletilirdi. Ardından daha fazla hayvan yağı, margarin, piliç ya da koyun eti, kesilmiş yaban ayvası, havuç, elma, badem, kuru üzüm, kayısı, fasulye ya da evde bulunan hangi meyve ya da sebze olursa, çoğunlukla pilava eklenirdi.¹²⁴⁹ Pilav pişirildikten sonra genelde büyükçe bir tepsinin üzerine ters çevrilirdi.¹²⁵⁰

Herkes pilav yapmasını bilirdi. Ailede pilavı kadınlar pişirse de büyük ziyafetlerde erkekler tarafından açıkta yapılırdı ve bu işteki ustalıklı övünülürdü.¹²⁵¹ Buhara'da pilav sebze, meyve, et ve baharatların farklı şekillerde karıştırılmasından oluşurdu. Evde var olan erzaka göre pilavın içine katılan sebzeler ve meyveler değişirdi. Bölgeye giden her seyyah pilavın içindeki malzemeleri farklı olarak saymıştır. Meyendorff'un yediği pilavın içinde pirinç, pancar kökü ve koyun eti vardı.¹²⁵² Türkmenler arasında bir süre esir kalan Blocqueville en çok sevilen yemeklerden birinin de pilav olduğunu anlatmıştır. Onun yediği pilav et, susamyağı, kıyılmış havuç, biber, tuz ve su ile hazırlanmıştı.¹²⁵³ Özbekler arasında üzüm ve havuçtan yapılmış bir pilav türü de oldukça yaygındı.¹²⁵⁴

Ayrıca koyun ve tavuk parçaları, baklalar, salatalıklar, domatesler, biberler, soğanlar, kızıl zambaklar, sarımsak dişleri, kirazlar, incirler, Şam-fıstıkları, kuru dutlar ve diğer

---

¹²⁴⁹ Olufsen, s.460-461.

¹²⁵⁰ Yaman, s.29.

¹²⁵¹ Bacon, s.72.

¹²⁵² Meyendorf, s.62.

¹²⁵³ Blocqueville, s.58.

¹²⁵⁴ Grace Martin Smith, "The Özbek Tekkes Of İstanbul", *Der Islam*, Berlin, 1980, s.135.

maddelerin içinde yüzdüğü yağ¹²⁵⁵ ve şeker veya balla pişirilmiş pirinçten oluşan bir pilav yapılırdı. Sonra yapılan pilavın üstüne bir parça gül suyu, sarımsak ve miskle tatlandırılmış tuz, biber, limon suyu, tarçın, safran, tarhun otu ve rezeneden oluşan bir çeşni dökülürdü.¹²⁵⁶

Ziyafetlerde pilav yedirmek ya da gelen konukları üzerine et parçaları konulan pilav ile ağırlamak büyük bir hürmet göstergesi olarak algılanmıştır.¹²⁵⁷ Veli ve alimlerin türbelerinin önünde de pilav dağıtılırdı. Tatar seyyah Zahir Bigi, Hoca Nakşibendî'nin türbesini ziyaretinde kazanlarda pilav pişirildiğini görmüştür.¹²⁵⁸ Ruslar Semerkand'ı işgal ettikten sonra Buhara şehrine giden suyu kesmişlerdi. Bol su isteyen pirinç Zerefşan vadisinde eskisi kadar yetiştirilmemeye başlanmıştı.¹²⁵⁹

4.3.4.2. Çorbalar

Diğer yaygın bir yemek de tavuk ya da koyun eti çorbası ile haşlanan *aş* adı verilen çorbaydı. Mümkün olduğunca çok hayvan yağıyla doldurulan *şurpa* en sevilen yemeklerdendi. Sütle kaynatılmış bir pirinç lapası olan *şirpirinç*, darı lapası ve karabuğdaydan yapılan koyu çorba yaygındı.¹²⁶⁰

4.3.4.3. Kebap

Pişirme özelliklerine göre etli yemeklere bir göz atarsak en başta şiş kebab gelirdi. Yaygın olarak yapılan şiş kebabında eti şişe delerek takma işine “tevmek” deniyordu.¹²⁶¹ Türkler yalnız koyun, keçi ve kuzu etinden değil at etinden de şiş kebab

---

¹²⁵⁵ Türkler ancak zeytin ağacının yetiştiği yerlerde zeytinyağını kullanmayı benimsemişlerdir. Genellikle hayvani yağ kullanırlardı (Tuğrul Şavkay, “Anadolu’ya Göç Öncesi Türk Mutfağı” *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya’dan Balkanlar’a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Doğan Kuban (Ed.), İstanbul: Prince Claus Fund Library, s.272).

¹²⁵⁶ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.133.

¹²⁵⁷ Bonvalot, s.149.

¹²⁵⁸ Bigi, s.106.

¹²⁵⁹ Bonvalot, s.133.

¹²⁶⁰ Olufsen, s.461.

¹²⁶¹ Besim Atalay, *Divani Lügat-it Türk Tercümesi*, c.2, s.15.

yapıyorlardı. Kırgızlar ise şiş kebabın tandırda pişirilmesini seviyorlardı.¹²⁶²

Buhara Emirliği'nde seyahat eden Bonvalot kebabın ağırlığınca elmasa eş değer lezzette bir yiyecek olduğunu belirtmiştir. Kebabın lezzetinden büyülenmiş ve seyahatnamesinde kebabın yapılışını ayrıntıları ile anlatmıştır.

Koyunun filetosu veya butu alınır, normal bir insanın bir seferde yiyebileceği lokmalar halinde kesilirdi. Koyunun iyi bir yerinden yağ parçaları da kesilirdi. Yağ ve et parçaları sırayla şişe dizilir ve parçaların birbirlerine sıkıca yapışmaları temin edilir, sonra uygun miktarda tuz ve karabiber serpilirdi. Sıkıca tutulan şiş köz üstünde yavaşça çevrilir, on onbeş dakika sonra yağ cızırdayıp ateşin üzerinde damladıkça ve göz dumandan yanınca şiş ateş üzerinden alınıp, kebab iştahla yenirdi.¹²⁶³ Diğer bir yemek de biber ve sos eklenen kaurdak adlı kuru soğanlı koyun etidir. Dağlarda yenilen, yabani koyun tatlı bir lezzete sahipti. Haşlanmış ve kızartılmış tavuk etleri, tıpkı büyük bir duyarlılıkla pişirilirdi.¹²⁶⁴

4.3.4.4. Mantury

Özel ustalar bir çeşit unlu muhallebi olan “manturyi” yaparlardı. Bu yemeğin içinde doğranmış et, hayvan yağı ve baharat bulunurdu. Mantury özel bir yöntemle pişirilirdi. Ateşin üzerine ağzı kapalı olarak duran güğümün üzerine sıkı bir şekilde üç tane elek yerleştirilirdi. En alttaki elekte hamur bulunur ve kaynayan suyun üzerinde, elekler yeterli derecede buharla dolduklarında, mantury ilk katman olarak en üstteki elekte belirir, pişirilme boyunca daha alttaki eleklerde de katmanlaşırdı. Pişmiş mantury genelde hayvan yağı içinde kızartılır ve sanbusy (hanım öpücüğü) adını alırdı. Kimi yerlerde mantury kek gibi ekşi sütle ve unla doldurulurdu.

4.3.5. Tatlılar

Türk mutfak kültürünün önemli unsurlarından biri de tatlılardır. Tatlılar Türk kültürünü derinden etkilemiş, edebiyata konu olmuş, inançlar ve gelenekler içerisindeki

---

¹²⁶² Gürsoy, s.79.

¹²⁶³ Bonvalot, s.82.

¹²⁶⁴ Olufsen, s.462-463.

yerini almıştır.¹²⁶⁵ Eskiden beri Türkler tatlı tadını çok seven bir millet oldukları için yüzlerce tatlı yiyecek ve içecek çeşidi meydana getirmişlerdir.¹²⁶⁶

Türk tatlılarının temelini pekmez ile bal oluşturuyordu. Üzüm, dut ve diğer meyvelerin sularından yapılan tatlı pekmezler ile o pekmezlerden yapılan pestil ve bastık gibi yiyecekler kilerleri doldururdu.¹²⁶⁷

Bahaddin Ögel Farsçadaki “Şakar” sözünün İran söylenişini kaybederek, Türkçe şeker söylenişine dönüşmüş olduğunu yazmıştır.¹²⁶⁸ Şekerler daha önce de belirtildiği gibi sofralarda önemli yere sahipti.

Türklerin helva ile tanışmaları, İslamiyet’i kabul ederek Arap kültürüne yakınlaşmaları ile başlamıştır. Helva sıradan bir gıda ürünü olmaktan çıkıp sosyolojik bir değer kazanmıştır. Çeşitli sebeplerle helva yapılıp yenilmektedir. Bir insanın doğumundan başlayıp ölümünden sonra bile onun adına yenmeye devam edilen tek şey helvadır.¹²⁶⁹

Şeker, bal ve badem parçaları içeren helva Buhara Emirliği’nde önemli yere sahip bir tatlıdır. Fıstıklı beyaz bir şeker hamurundan oluşan pistenars; beyaz uzun bir ipliği andıran helva-yı -teri; diğer şekerleme çeşitlerindendi. Çok önde gelen bir diğer şekerleme çeşidi olan nişal-i-kendane şeker, süt, un gibi malzemelerin birlikte katı bir hal alana dek çırpılması ile elde edilirdi. Vahalardaki büyük şehirlerde satılırdı ve şekerlemeye daldırılan parmak yalanarak yenirdi.¹²⁷⁰ Ayrıca önemli misafirlere de sunulan Dosthar-Han adlı bir tatlı çeşidini de severek tüketirlerdi.¹²⁷¹ Bonvalot ziyaret ettiği evlerden birinde yemekten sonra iç yağı, şeker, bal, yumurta ve nişastadan yapılan

---

¹²⁶⁵ Zümrüt Nahya, “Geleneksel Türk Kültüründe Tatlı”, *Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu Bildirileri: 17-18 Aralık 1983*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 17-18 Aralık 1984, s.91.

¹²⁶⁶ Sürücüoğlu, “Türk Mutfağında Şerbetlerin Yeri ve Önemi”, s.31.

¹²⁶⁷ Ögel, “Türklerde Tatlı Anlayışı ve Şeker”, *Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu Bildirileri: 17-18 Aralık 1983*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 17-18 Aralık 1984, s.17.

¹²⁶⁸ Ögel, *Türklerde Tatlı Anlayışı ve Şeker*, s.19.

¹²⁶⁹ Ömür Tufan, “Helvahane Osmanlı’da Helva Kültürü” *Türk Mutfağı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 2008, s.125.

¹²⁷⁰ Olufsen, s.463.

¹²⁷¹ Dobson, s.261-262.

yayvan bir hamur tatlısı sunulduğundan bahsetmiş ancak adına değinmemiştir.¹²⁷²

Her çeşit çiçek, meyve, bitki kökleri ile hazırlanmış sayısız türde şekerleme ve karamel çeşidi bulunmaktaydı. Buhara'da tatlılar, şekerler, kristalize edilmiş akide şekeri, beyaz şeker ve bunun yanı sıra da şekerlemelerin hemen her çeşidi herkes tarafından çok sevilirdi. Hem çocuklar hem de yetişkinler şekere bayılır ve zenginlerin sofralarından da şeker eksik olmazdı.¹²⁷³ Şekerleme çeşitleri genelde evlerde yapılmaz, tatlıcıdan satın alınırdı.¹²⁷⁴

4.3.6. İçecekler

Eski Türklerde içki sözü yeme-içme sözü ile birlikte kullanılmıştır. Yiyecek ve içecek bir denge içinde sofrada yer alıyordu. Sofrada yemek tabaklarının yanına içecekler için de kaplar koyuluyordu.¹²⁷⁵ Orta Asya'da kımız, hoşaf, şıralar daha sonra çeşitli şerbetler ve şuruplar hem sofrada hem ziyafetlerde yer almıştır.¹²⁷⁶ Buhara Emirliği'nde de aynı sofra kültürü devam etmiştir. En çok tüketilen içecekler çay ve sudur. Süt, kımız, ayran da tüketilen içecekler arasındadır.

4.3.6.1. Çay

Çay yaklaşık beş bin yıldır içiliyor olmasına rağmen insanların gündelik hayatına çok sonraları girmiştir. Önceleri ilaç ve ritüel içeceği işlevi görmüştür. İlk Çinliler daha sonra çayı onlardan VI. yüzyılın sonuna doğru aldıkları söylenen Japonlar kendi dinlerine ve geleneklerine uygun bir çay töresi geliştirdiler.¹²⁷⁷ XV. yüzyılda Japonlar çaya asalet verip çaililik dinini ortaya çıkardılar.¹²⁷⁸ Japonya'yı takiben diğer Asya

---

¹²⁷² Bonvalot, s.88.

¹²⁷³ Olufsen, s.452.

¹²⁷⁴ Bacon, s.73.

¹²⁷⁵ Mehmet Alpargu, "12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Mutfak Kültürü", Arif Bilgin (Ed.), *Türk Mutfağı* içinde (17-25), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008, s.22.

¹²⁷⁶ Metin Saip Sürücüoğlu, "*Türk Mutfağında Şerbetlerin Yeri ve Önemi*", *Anayurttan Atayurda, Türk Dünyası*, s.11, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s.28.

¹²⁷⁷ Stephan Reimertz, *Çayın Kültür Tarihi*, Ankara: Dost Kitabevi, 1999, s.7.

¹²⁷⁸ Okakura Kakuzo, *Çayname*, Ali Süha Delilbaşı (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1944, s.11.

ülkelerinde çay tüketimi yayılmış, daha sonra Asya dışındaki ülkelere taşmıştır.¹²⁷⁹ XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya girmeye başlamıştır.¹²⁸⁰

Orta Asya'nın tamamında çay yaygın bir içecektir. Geçmişin ve günümüzün seyyahları çay tutkusunun doğuya gidildikçe arttığını fark etmişlerdir; Türkiye'de küçük bardaklara konan çay İran'da daha büyük bardaklarla, Orta Asya'da ise çanaklarla ikram edilir. Buhara Hanlığı'nda da başköşeyi çayın işgal ettiği açıktır. Çin kültüründe olduğu gibi yemek öncesinde ve sırasında çay içilirdi. Çay basit bir içecekten daha fazla bir şeydi ve gerçek bir toplumsal rol oynardı. Burnes, Buharalıların çay tutkusunun benzersizliğini keşfetmiştir. Buharalılar her zaman ve her mekânda yarım düzine yöntemle çay içerlerdi. Şekerli, şekersiz, sütlü, sütsüz, yağlı, tuzlu, tuzsuz çeşitleri vardı.¹²⁸¹

Buhara çayların çeşitliliği konusunda birçok geleneğin kesişme noktasında bulunurdu.¹²⁸² Buharalılar arasında yeşil çay içimi yaygındı. Tatar Seyyah Zahir Bigi'ye gittiği her yerde yeşil çay ikram edilmişti. Seyyah içtiği yeşil çayı biraz acı ama lezzetli bulmuştur.¹²⁸³ Yeşil çay, siyah çaydan (kara çay) daha ucuzdu. Biri Buhara'da bir çay isteyeceği zaman, genelde aynı sorularla karşılaşırdı: “Kök çayı mı, kara çay mı?” (yeşil çay mı siyah çay mı?)”, Koyu mu olsun açık mı?

Emirlikte siyah tuğla çay içilen bir başka çay çeşididir. Çinliler ve Moğollar da tuğla biçiminde preslenmiş ve görünümü de dokunuşu da saksı toprağını andıran bu çay topaklarını kullanırlardı.¹²⁸⁴ Üzerlerinde üreticilerin rölyefi andıran marka sembolleri vardı. Tuğla çay çok ucuz olduğundan daha çok göçebeler ve fakir nüfus tarafından tüketilirdi. Her demleme için çay tuğlasından bir parça kırılırdı. Ancak göçebeler genelde bu tuğla çayları yerler ve bu yığın çay parçalarını, hayvan yağı ve suyla birlikte karıştırırlardı. Macar seyyah Vambery görüntüsü kirli kanı andığından tuğla çayı

---

¹²⁷⁹ Hasan Özyurt, *Çay Ekonomisi*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi, 1987, s.8.

¹²⁸⁰ Mustafa Duman, *Çay Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2005, s.18.

¹²⁸¹ Burnes, s.277.

¹²⁸² Zarcone, s.134.

¹²⁸³ Bigi, s.90.

¹²⁸⁴ Reimertz, s.118.

içmeye cesaret edememiştir.¹²⁸⁵

Seyyahlar her gittikleri yerde sürekli yenilenen ve saatlerce süren çay ikramını keşfetmişlerdir. Onlara şaşırtıcı gelen tuz ve yağ katılarak sunulan çaydır.¹²⁸⁶ Seyyahlar Özbeklerin “Kalmuk çayı” dedikleri bu çayı içtiklerine tanıklık etmişlerdir.¹²⁸⁷ Buharalılar Rusya’da moda olan limonlu çayı da tüketmeye başlamışlardı. Dobson’a yemekte limon aromalı çay ikram edilmiştir.¹²⁸⁸

Günün farklı saatlerinde çay içilirdi. Ancak Buharalılar özellikle sabah namazından sonra çay içmeyi adet haline getirmişlerdi.¹²⁸⁹ Çayı şekerlessiz ve mısır unuyla içyağından yapılmış bir tür çörekle birlikte içiyorlardı.¹²⁹⁰ Bu şekilde beslenme, içenlere hem geçici tokluk sağlamakta hem de zevk telakki edilmekteydi. Bölgede çay içmenin bir adabı vardı. Çaya üflemek edebe aykırı sayılıyor; bu nedenle soğutmak için kâsenin içinde sallayıp çalkalamak gerekiyordu. Zarif ve görgülü bir kimse olduğunu kanıtlamak isteyen kişi, sağ dirseğini sol elinin üzerine koyarak bir damla bile dökmek şartıyla elindeki kâsenin içindeki çayı nazikâne bir hareketle sürekli döndürmeye özen göstermeliydi. Eğer bir damla dökcek olursa bütün ününü yitirirdi.¹²⁹¹

Çay içmek, her gün, anlamsız konuşmalarla doldurulan birkaç saati alıyordu. Çaydanlık boşaldıktan sonra, içindeki kaynamış çay yaprakları orada bulunanlara dağıtılıyordu. Ama çaydan iki parmakla tutulabilecek ölçüden fazlasını almak zarafete aykırı sayılıyordu. Dağıtılan çayların çok lezzetli olduğu düşünülürdü.¹²⁹²

Çay demleme usulü zaman içerisinde değişim göstermiştir. Seyyah Burnes ziyareti sırasında pazarın her kısmında insanların çaydanlık yerine Avrupa tipi büyük kupalarda

---

¹²⁸⁵ Olufsen, s.464-465.

¹²⁸⁶ Burnes, s.258.

¹²⁸⁷ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.94

¹²⁸⁸ Dobson, s.262.

¹²⁸⁹ Meyendorf, s.62.

¹²⁹⁰ Yaman, s.30.

¹²⁹¹ Burnes, s.277.

¹²⁹² Vambery, s.166.

çay yaptıklarını ve metal bir tüp içinde sıcak olarak muhafaza ettiklerini gözlemlemiştir.¹²⁹³ Yüzyılın sonuna doğru bölgeye giden Olufsen klasik usulde çay demlemesinden bahsetmiştir. Çaylar genelde bir çaydanlığın içinde pişirilirdi; içine su doldurulur ve yanan ateşin içine konurdu. Su kaynadığında, dar boynundan içeri çay ilave edilir ve bu şekilde bir odun közünün üzerine konup, demlenmesi için birkaç dakika beklenirdi. Büyük şehirlerde, Rusların gelmesiyle birlikte, çay pişirilen her yerde, Rus kültürüne ait semaverlerden görülmeye başlanmıştır. Ruslar ülkeye gelmeden önce, yerli halk semaverleri biliyordu. Kendi kültürlerine ait yerel semaverler sadece suyu kaynatmak için kullanılırdı ve çaydanlık için üzerlerinde bir platform yoktu. Rus semaverleriyle birlikte yan yana dururlardı. Zamanla Rus semaverleri diğerlerinin yerini almaya başlamıştı.¹²⁹⁴ Rus semaverleri bölgede kültürün ayrılmaz bir parçası olmuş ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.¹²⁹⁵

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'a göç eden Buharalılar ve Kırım Tatarları çay kültürünün burada yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardı. Birçok İstanbullu çay içmeyi bunlardan öğrenmiş ve İstanbul'daki ilk çay ticaretini de bu topluluklar gerçekleştirmişlerdi. Semaver yapım tekniğini Rus komşularından öğrenen Buharalılar işi daha ileri bir boyuta taşımışlardı. Seri semaver üretimine başlamışlar ve XIX. yüzyıldan itibaren İran, Anadolu, Mısır'a hatta bazı Ruslara semaver satmışlardı.¹²⁹⁶

Buhara'ya çaylar değişik ülkelerden gelirdi. Meşhed yoluyla yeşil Hint çayları; Kulca veya Sibiryaya üstünden Çin'den gelen kutulanmış siyah çaylar; Kiaça, İrkutsk ve Kaşgar'dan gelen tabaka çaylar çeşitliliğe örnek gösterilebilir.¹²⁹⁷ Değişik bölgelerde yapılan çay üretiminin dışında Türkmenler de Hazar Denizi kıyılarında çay üretimi yaparlardı.¹²⁹⁸

---

¹²⁹³ Burnes, s.277.

¹²⁹⁴ Olufsen, s.465.

¹²⁹⁵ Duman, s.145.

¹²⁹⁶ Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı İçecek Kültüründe Yeni Bir Tat Olarak Çay", Arif Bilgin, (Ed.) *Türk Mutfağı* içinde (243-259), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008, s.246, s.253.

¹²⁹⁷ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.134.

¹²⁹⁸ Ağacan Beyoğlu, *Türkmen Boylarının Tarihi ve Etnografyası*, İstanbul: İstek Yayınları, 2000, s.846-847.

4.3.6.2. Su ve Buz Satışı

Sofraların vazgeçilmez içecekleri çay ve sudur.¹²⁹⁹ Su hijyenik ve temiz değildi. Binaların ve camilerin yanında her türlü artığın içinde yüzdüğü suyla dolu bir takım havuzlar bulunurdu. Halk bu havuzların temizliğine dikkat etmezdi. Suyun içine çeşitli şeyler atar sonra da içinde artıklar bulunan havuzlardan gelip tulumalarını doldurur ve suyu çeşitli amaçlar için kullanırlardı.¹³⁰⁰

Suyun kaynatılarak içilmesi gerekiyordu. Buhara'da su çeşitli hastalıkların kaynağı idi. Kaynatılsa bile araç gereçleri ve bedeni yıkamak için kullanılan su çeşitli hastalıklara yol açıyordu.¹³⁰¹

Bölgeye giden tüm seyyahlar su konusunda uyarılmıştı. Seyyahlar suyu içmeden önce kaynatırlardı. Schuyler rişta hastalığından çok korktuğu için onun isteği doğrultusunda suyun defalarca kaynatılması sağlanmış ve bu işlemden sonra seyyah suyu içmiştir. Kuyu suyunda tehlike daha az olduğu için halk ve seyyahlar tarafından tercih edilmiştir. Temiz su Semerkand'dan Buhara başta olmak üzere diğer şehirlere dağılıyordu.¹³⁰² Semerkand şehri suyun temizliği ve bolluğundan dolayı önemli bir şehirdi.¹³⁰³

Buz bolluğu Buhara'nın en büyük lükslerinden biriydi. Soğuk havayı aratmazdı. Buzun olmadığı bir yaz mevsimini kimse hayal bile edemezdi. Kışın kuyuya konulur ve en fakir halkın bile alabileceği fiyata düşerdi. Buhara'daki hiç kimse içinde buz olmadan su içmezdi. Dilencileri bile yazları buz satın alırdı.¹³⁰⁴

Meyvelerle, şerbetlerle ya da diğer tatlı içeriklerle karıştırılıp öyle tüketilirdi. Ahşap küçük fiçılarda muhafaza edilir ve üzeri bir parça bez ve yine ahşap kapakla örtülürdü. Yaz aylarında şehirlerde buz satıcıları dolaşır bir sicimle buz fiçılarını sırtlarında

---

¹²⁹⁹ Meyendorf, s.62.

¹³⁰⁰ Rene Cagnat ve Michel Jan, *İmparatorluklar Beşiği SSCB, Çin ve İslam'ın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı*, Erdem Akbulut- T. Ahmet Şensilay (çev.), İstanbul: Alan Yayıncılık, 1990, s.131; Meakin, s.166.

¹³⁰¹ Olufsen, s.442.

¹³⁰² Schuyler, s.422.

¹³⁰³ Bonvalot, s.11.

¹³⁰⁴ Burnes, s.278.

taşırıldı. İşleri daima iyi giderdi ve “Yakh! Yakh!” diye seslenirlerdi.¹³⁰⁵

4.3.6.3. Süt ve Süt Ürünleri

Orta Asya et ve süt hayvanlarını evcilleştiren ve geliştiren bölgelerin başında gelir. Süt, Türk hayatı ve Türk kültürünün ana maddelerinden biri idi.¹³⁰⁶ Peynir, yağ, yoğurt, tereyağı gibi süttten elde edilen ürünler Türklerin temel besinleri arasında bulunmaktaydı.¹³⁰⁷

Sütçü çocuklar dengeli bir şekilde omuzlarına astıkları toprak kaplar içindeki sütü çarşılara getirip satarlardı.¹³⁰⁸ Üzerinde serili kalın kaymak, kapak vazifesi görür sütün dökülmesini önlerdi. Süt testileri genelde küçük eşeklerin sırtlarında da taşınırdı. Mayalanmış kısrak sütü, bunun yanında bazen de çok yağlı olan deve ve koyun sütü içilmekte idi. Sütler daha çok Kırgız ve Özbek göçebeler tarafından tüketiliyordu. Yarı göçebeler daha az tüketiyorlardı. Vaha şehirlerinde ise hiç bulunmuyordu. Küçük deriden keseler içinde muhafaza edilen süt, yolculuk boyunca atın eğerlerine bağlanarak taşınırdı.¹³⁰⁹ Deve sütü Türkmenlerin yegâne içkisiydi. Deve sütü kırbalarda veya küplerde mayalanırdı. Mavimsi, berrak bir görünüş kazanırdı. Tadı limon gibi ekşiydi.¹³¹⁰

4.3.6.4. Alkollü İçecekler

Alkollü içeceklerin insanlar tarafından kullanımı çok eskilere dayanır.¹³¹¹ Dini temelleri İslam üzerine kurulan Buhara Emirliği'nde içki içmek kesinlikle yasaktı.¹³¹² Yasaklara rağmen bazı Müslümanlar içki içmekten vazgeçmiyordu. Bonvalot Yahudilerin içki

---

¹³⁰⁵ Olufsen, s.464.

¹³⁰⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, s.1.

¹³⁰⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000, s.319.

¹³⁰⁸ Burnes, s.279.

¹³⁰⁹ Olufsen, s 461.

¹³¹⁰ Blocqueville, s.58.

¹³¹¹ Celal Durmuşoğlu, *İçecek Bilgisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1987, 1. Baskı, s.12.

¹³¹² Meyendorf, s.60.

yapıp bunu Müslümanlara sattıklarını işitmişti.¹³¹³ İçkilerin bazı türleri tıbbi tedavilerde kullanılırdı. Mesela pirinç ve darı rakısı ilaç olarak kullanılmıştı.¹³¹⁴

Türkistan'da şarap yapımının çok eski bir geleneği vardır. Her bahçede üzüm yetiştirilirdi. Türkistan halkı çeşitli içki türlerini tüketmiştir. Emirlikte yaşayan topluluklar arasında içki içme konusunda farklılıklar olabiliyordu. Mesela yarı göçebe Özbekler akdarıdan boza yapıp tüketirlerdi.¹³¹⁵ Göçebeler arasında içilen içeceklerden biri de kımızdır. Özellikle Kırgızlar tarafından çok tüketilirdi.¹³¹⁶ Kımız kısrak sütünden yapılan alkollü bir içkidir.¹³¹⁷ Dünyaya yayılması Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir.¹³¹⁸

Kımız yapımı Rusya'da sonradan devam etmişti. Kımızın albümün değeri yumurtaninkinden daha çok olup kımız ayrıca veremle mücadelede en etkili ilaçların başında gelmektedir. Ruslar Kımızın yapma usullerini değiştirmemiştir.¹³¹⁹

4.4. Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

X. yüzyılda Buhara, Semerkand ve Belh gibi şehirler ekonomik açıdan gelişerek önemli bir bilim ve sanat merkezi haline gelmişlerdi. Buralarda düşünce yaşamı ve bilimsellik giderek gelişmiş bunun sonucunda Orta Çağ tarihinin pek çok ünlü bilgin ve ozanı burada yaşamıştı. Bu bölgede gelişmeye başlayan tıp İslam tıbbının bir devamı niteliğindedir.¹³²⁰

---

¹³¹³ Bonvalot, s.161.

¹³¹⁴ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.129.

¹³¹⁵ Bacon, s.101.

¹³¹⁶ Olufsen, s.461.

¹³¹⁷ Gürsoy, s.87.

¹³¹⁸ Hasan Yaygın, "Kımız ve Sağlıkla İlgili Özellikler", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, c.1, sa.2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Mart 1993, s.19.

¹³¹⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, s.55-59.

¹³²⁰ İlder Uzel, "Atayurt'tan Anayurt'ta Türk Tıbbı", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, c.1, sa.4, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Eylül 1993, s.8.

4.4.1. Hastalıklar

Ülkede havuzların çok oluşu ve bunların içindeki suyun sık sık değiştirilmemesi, akarsuların şehirlerin içinden geçmeyişi, hanelerin sıkışıklığı, tozun, kumun çokluğu, temizlik anlayışının yoksunluğu, yağış fazlalığı, gece ve gündüz arasındaki farklar gibi olumsuz şartlardan dolayı değişik türde hastalıklar görülmekteydi.¹³²¹ Bu hastalıkları şu şekilde ele alabiliriz:

4.4.1.1. Rişta

XVI. yüzyıl ortasında İngiliz seyyah Jenkinson'ın işaret ettiği¹³²² bu hastalık, seyahatnamelerin çoğunda betimlenmiştir. Buharalı insanların maruz kaldığı en ciddi ve yaygın hastalıktır.¹³²³ Emirlik içinde en fazla görüldüğü şehir de Buhara'dır.¹³²⁴ Şehirde her üç kişiden bir tanesi rişta hastalığına yakalanıyordu. Karşı ve Kermine'de daha ender olarak görülüyordu.

Hem insanlar hem de hayvanlar riştadan dolayı ıstırap çekiyordu.¹³²⁵ Kadınlar evlerde suyu kaynatarak içtiklerinden dolayı daha az hasta oluyorlardı.¹³²⁶ Schuyler hastalığa rişta denilen Gine-parazitinin neden olduğunu ileri sürer. Hastalık iklimin sıcak ve suyun kötü olduğu bölgelerde ortaya çıkmaktaydı.¹³²⁷

Parazitler kaynatılmamış su ya da yemek araç gereçleri yoluyla bedene girer, burada gelişir ve derinin altında beyaz, uzun, silindir formda bir ip gibi görünür hale gelirdi. Kurtlar beden üzerinde kimi yerlerde, özellikle de bacaklarda kaşıntı yapmaya başlardı.¹³²⁸ Daha sonra incinen yerde kırmızı bir leke belirir, kurdun başının bulunduğu

---

¹³²¹ Bigi, s.92.

¹³²² Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.136.

¹³²³ Dobson, s.264

¹³²⁴ Adler, s.203.

¹³²⁵ Munshi, s.131.

¹³²⁶ Meakin, s.166.

¹³²⁷ Schuyler, s.144.

¹³²⁸ Dobson, s.265-266.

yerde bir apse olur, yoğun ağrıyla birlikte yüksek ateş baş gösterirdi. Belirtilerini çok iyi bilen yerli doktorlar hemen orayı yarar ve ustalıkla yavaş yavaş onu bir çubuğa sararak solucanın dayanak noktasını yakalayıp çekerlerdi. Eğer operasyon sırasında kurt parçalanırsa, komşu bölgeler de hemen iltihaplanır ve bir tek parazit yerine 8-10 parazitin ortaya çıktığı görülürdü, o zaman hasta en az bir hafta yataktan çıkamaz ve yoğun bir rahatsızlık yaşardı. Hastalık sırasında kemiklerde şiddetli ağrı, iç ateş ve susuzluk olurdu. Daha çok nehir ve kanalların sonunda ve aylardır durgun olan büyük havuz ve tanklardan alınan sularda ortaya çıkardı.¹³²⁹

Buharalılar bu konuda bir ilaç geliştirememişlerdi.¹³³⁰ Ancak hastalıktan kurtulmak için kendilerince bazı yöntemlere başvurmuşlardır. Sıcak çayın onları riştadan koruduğuna inanırlar bol bol çay içerlerdi. Buharalılar XV. yüzyılda bu parazite yakalanan birçok adamı iyileştirdiği varsayılan vahalarındaki evliyalardan Hoca İsmet'in kerametinin bu hastalığı iyileştirme gücüne sahip olduğuna inanırlardı. Bunun için türbesinde üç gün dua ederlerdi.¹³³¹

Ruslar demir yolunu inşa ederlerken görevlilerin ve memurların rişta hastalığına yakalanmaması için pastör filtreler kullanmışlardı. Bu filtreler bütün demiryolu istasyonlarında bulunurdu. Rişta korkusu ile başta kavun olmak üzere Buhara'daki meyvelerin yenmesi yasaklanmıştı.¹³³²

4.4.1.2. Sıtma

Avrupa'da XVIII. yüzyılda sıtma hastalığı gerilemeye başlamışken¹³³³ XIX. yüzyılda Buhara Emirliği'nde hastalık şiddetli bir şekilde varlığını sürdürüyordu. Genellikle Ağustos sonu ve Eylül başında görülmeye başlar ve ilk ayazlara kadar şiddetini sürdürürdü. Hastalık uzun bir süre boyunca sık sık tekrarlanması ile göze çarpıyordu.¹³³⁴

---

¹³²⁹ Schuyler, s.144.

¹³³⁰ Meyendorf, s.29.

¹³³¹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.135-136.

¹³³² Dobson, s.266-267.

¹³³³ Orhan Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünya da ve Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: Orta Doğu Araştırmaları Yayınları, 2004, s.37.

¹³³⁴ Khanikoff, s.61.

Emirliğin çok yüksek bölgelerinde yaşayan insanlar arasında sıtma pek görülüyordu.¹³³⁵ Fransız asıllı Seyyah Bonvalot emirlikteki seyahati sırasında çok sayıda sıtma hastalığına yakalanan insanla karşılaşmıştır. Buhara halkının bütün Frenkleri hekim olarak gördüklerini gözlemlemiştir; hastalar, Bonvalot'u her gittiği şehirde ziyaret edip sıtmaya karşı ondan ilaç istemişlerdir.¹³³⁶ Sıtma nadiren ölümcül sonuçlara yol açmıştı.¹³³⁷ Hastalık kinin ile tedavi edilmeye çalışılıyordu.¹³³⁸ Ancak sıtma salgını sivrisinekler tarafından her yere taşınmıyor ve hastalık Buhara halkını kırıp geçiriyordu.¹³³⁹ Avrupalı seyyahlar içinden Burnes yolculuğu sırasında Belh veya Amu-Derya'da bu hastalığa yakalanmıştır. Hindistan'dan getirdiği ilaç sayesinde kendini tedavi edebilmiştir. Burnes'in ifadelerine göre gezdiği kervandaki birçok kişi de sıtmaya yakalanmıştır. Sıtmanın yayılmasında kervan ticareti de önemli bir rol almış gibi gözükmektedir.¹³⁴⁰

4.4.1.3. Humma

Orta Asya'nın genelinde görülmektedir. Merv şehrinde oldukça yaygın olan bir hastalıktır.¹³⁴¹ Sonbahar mevsimi özellikle eylül ayı hummanın en şiddetli olduğu zamandır. Nemli havalarda hastalık kıyamet gibi her yanı sarardır. Yaz aylarında kızgın güneş mikro organizmaları kontrol altına alsın bile akşamları dışarı çıkıldığında hastalığa yakalanmamak için dikkatli olunması gerekiyordu. Kulab, Feyzabad, Hisar, Doğu Buhara'nın dağlık alanları, Amu'nun bataklık ve alçak alanları hummanın çok görüldüğü yerlerdi. Ancak bunun yanında Buhara, Çarçuy, Garm, Kale-i Humb, Kerki gibi yerlerde humma genellikle çok görülür ve ölüme yol açardı.

Daha yüksek kasabalar ya da köyler tamamen hummadan uzak alanlardı. Avrupalılar Buhara'da hummaya yakalanmamak için arsenik solisyonlar ve sıtma ilaçları

---

¹³³⁵ Bonvalot, s.230.

¹³³⁶ Bonvalot, s.271-272.

¹³³⁷ Khanikoff, s.61.

¹³³⁸ Bonvalot, s.160.

¹³³⁹ Zargon, s.11.

¹³⁴⁰ Burnes, s.258-259.

¹³⁴¹ Adler, s.203.

kullanmışlardı.¹³⁴² Buhara halkı hummanın tedavisinde kinini kullanıyordu. Orta Asya'ya ziyarette bulunan seyyahlar da hastalıkla mücadele etmek için kinin almışlardır. Seyyah Burnaby kafilesinde hummaya yakalanan deve sürücüsünü kinin ile tedavi etmeye çalışmıştır.¹³⁴³

4.4.1.4. Cüzam

Bilinen en eski hastalıklardan biridir. Orta Çağ'a yıkıcı etkisiyle damgasını vurmuştur.¹³⁴⁴ Bir tür deri hastalığı olup belirtileri hafif eklem ağrıları ve soluk bir tendir.¹³⁴⁵ Cüzam bütün Orta Asya'da yaygındı. Emirliğin genelinde cüzamlı hastalar bulunurdu.¹³⁴⁶ Buhara, Şehr-i Sebz ve Hisar'da oldukça yayılmıştı,¹³⁴⁷ Semerkand ve Karşı şehrinde de hastalık yoğun bir şekilde kendini göstermişti.¹³⁴⁸

Khanikoff cüzamlıların halk gözünde lanetlenmiş olarak görüldüklerini yazmıştır. Buharalılar hastalığa, tanrı tarafından maruz bırakılmış bir cezalandırma gözüyle bakarlar ve bu yüzden cüzamlılar onların gözünde hayırsız ve kötü bireylerdir.¹³⁴⁹ Cüzamlılar kendi pazarlarının, camilerinin, medreselerinin olduğu ve kendi yemeklerini hazırladıkları şehrin ayrı bölümlerinde yaşamak zorunda bırakılmışlardır.¹³⁵⁰ Karşı şehrinde yaşayanlar 150 evlik bir köy meydana getirmişlerdi.¹³⁵¹ Buhara'da şehrin kuzey doğusuna inşa edilmiş Gusar-i-Piesan, denilen

---

¹³⁴² Olufsen, s.264-265.

¹³⁴³ Burnaby, s.190.

¹³⁴⁴ Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2009, s.19.

¹³⁴⁵ Orhan Kılıç, s.40.

¹³⁴⁶ Bonvalot, s.266.

¹³⁴⁷ Olufsen, s.445.

¹³⁴⁸ Bonvalot, s.266.

¹³⁴⁹ Khanikoff, s.64.

¹³⁵⁰ Schuyler, s.144.

¹³⁵¹ Bonvalot, s.266.

bir bölgede yaşıyorlardı.¹³⁵²

Cüzamlıların yaşadıkları bölge kadar tekin olmayan bir yer yoktu. Birçoğunun burunları, kulakları ve değişik bölgeleri yara içindeydi ya da gözlerini kaybetmişlerdi. Buhara'da hastalıkla baş etme yöntemleri son derece bilinçsizdi. Hastalığın yayılmasının önüne geçilemiyordu. Bu insanlar sokaklarda dilencilik yaparak kolayca diğer insanlarla bedensel temasa geçebiliyorlardı.¹³⁵³ Müslümanların kanal ve havuz sularında sürekli yıkanmaları şüphesiz çeşitli hastalıkların özellikle deri hastalıklarının büyük oranda yayılmasına meydan veriyordu.¹³⁵⁴

Cüzamlılar tüm büyük kentlerde azizlerin türbelerine giden yolun kenarlarında çömelmiş olarak görülebiliyorlardı.¹³⁵⁵ Schuyler, Semerkand şehrinde Şah-ı Zinde camisinin yanında çok sayıda cüzamlı görmüştür.¹³⁵⁶ Tatar seyyah Muhammed Zahir Bigi, Hoca Nakşibendî türbesini ziyareti sırasında miskin olarak nitelendirdiği cüzamlılarla karşılaşmıştır. Buhara'da miskinlere karşı takınılan tutumu kınamıştır. Cüzamlı hastaların ayrı bölgelere yerleştirilmesini ve onların hastanelerde tedavi altına alınmamasını insancıl bulmamıştır. Bigi'ye göre Buhara halkı cüzamlılardan nefret ediyor ve onların elinden hiçbir şey almıyorlardı.¹³⁵⁷ Ancak dünyanın birçok bölgesinde cüzamlıların aynı şartlarda yaşadıkları düşünülürse Bigi ön yargılı bir eleştiri getiriyor gibi gözükmektedir.

Bol yağışlı geçen dolayısıyla iyi mahsul alınan yıllarda dilencilere daha çok sadaka verildiğinde cüzamlıların şartları düzeliyor ve daha sağlıklı besleniyorlardı. Bu durum da doğumların çoğalmasına, nüfuslarının artmasına neden oluyordu.¹³⁵⁸

Buhara'da bir deri hastalığı daha bilinmektedir. Ancak Meakin yerlilerin pies adı verilen

---

¹³⁵² Khanikoff, s.64.

¹³⁵³ Olufsen, s.446.

¹³⁵⁴ Schuyler, s.144.

¹³⁵⁵ Adler, s.203.

¹³⁵⁶ Schuyler, s.144.

¹³⁵⁷ Bigi, s.106.

¹³⁵⁸ Bonvalot, s.266-267.

bu hastalığı cüzam ile karıştırdıklarını yazmıştır. Pies cüzamla aynı belirtileri gösteriyor, elde veya yüzde beyaz bir leke şeklinde ortaya çıkıyor, bütün vücuda dağılıyor ve ölümcül oluyordu. Bu hastalığa yakalananlar Semerkand şehrinde bulunan Mohan-Kışlak'a gönderiliyordu.¹³⁵⁹ Rus doktorlar bu hastalığın tedavisinde daha geç başarılı olmalarına rağmen yerli doktorlar bu konuda oldukça becerikli idi.¹³⁶⁰

4.4.1.5. Kolera

Kolera XIX. yüzyıl boyunca insanların ölüm nedenlerinin başında yer almıştı. Bu niteliği ile de tarihin şekillenmesinde hafife alınmayacak bir rol üstlenmişti.¹³⁶¹ Koleranın kaynağı Hindistan'da aşağı Bengal deltası üzerinde bulunan Ganj ile Brahmaputra nehirleri arasındaki araziydi. Kolera, İngilizlerin hasta Hintlileri savaşlarla yerinden etmesi ve İngiliz askerleri yolu ile dünyaya yayılmıştı.¹³⁶²

Birçok devlet gibi Buhara Emirliği de zaman zaman kolera salgınlarına maruz kalarak büyük kayıplara uğramıştı. Buhara'da salgın ilk olarak 1829 yılında ortaya çıkmıştı. 1844 yılında hastalık Hindistan'ın kuzey taraflarından yola çıkarak kuzeybatıya doğru, Maveräünnehir bölgesine ulaşmıştı. Kolera, Buhara ve Semerkand şehirlerine bulaşarak bunu müteakiben Belh ve Kunduz'a sirayet etmişti.¹³⁶³

1871'de Buhara'da kolera tekrar etkili olmuştu. İran'da ortaya çıkan kıtlık sonucunda Buhara'dan Cizak'a yayılmış, orada kış mevsiminde hareketsiz kalmış ve ilkbaharda tekrar ortaya çıkıp Buhara'ya çok daha şiddetli dönmüştü. Büyük bir hızla Semerkand, Şehr-i Sebz, Hisar ve Amu-Derya'ya; güneyde Kette-Kurgan ve Buhara'ya, batıda Ura-Tepe ve Hokand Hanlığı'na; doğuda bir kolu Isık Köl ve diğeri bir numaralı istihkâm yönünde ikiye ayrılıp Taşkent'in kuzeyine yayılmıştı.

Kette-Kurgan yakınındaki bölgede durum çok vahim olduğundan beyler ilaç yardımı

---

¹³⁵⁹ Meakin, s.169.

¹³⁶⁰ Schuyler, s.145.

¹³⁶¹ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918*, Ankara: T.T.K.Y, 2005, s.33.

¹³⁶² Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007, s.5.

¹³⁶³ Ayar, s.10-11.

için Ruslara müracaat etmek zorunda kalmışlardı. Bu yardım hemen gönderilmişti. 1871 yılındaki salgında bozkırım derinliklerindeki ahali koleradan etkilenmezken hastalık anayollar ve posta yolları boyunca yayılmıştı.¹³⁶⁴ 1892 yılında tekrar Avrupa’da ortaya çıkan salgın, Semerkand şehrine kadar ulaşmıştı. Çarlık dönemi Orta Asyasında koleradan ölen insan sayısı 31.084 kişidir.¹³⁶⁵

4.4.1.6. Göz Hastalıkları

Buhara insanların maruz kaldığı en kötü dertlerden bir diğeri de Buhara’nın tipik lös kumu yüzünden yakalandıkları göz hastalıklarıydı. Her on insandan bir tanesi gözleri ile ilgi hastalığa yakalanmıştı ve bunların da en az dörtte biri ya tamamen kördü ya da gözlerinden bir tanesi görmüyordu.¹³⁶⁶

Bahara Emirliği içinde göz hastalıkları çeşitli idi. Genellikle amaroz, katarakt ve kirpiklerin göz bebeğinin içine doğru uzanması şeklinde hastalıklar görülürdü. Sonuncu durumu önlemek için Buharalılar kirpiklerini eğimli olarak alırlardı. Ancak çözüm geçiciydi ve yenileri çıktığında aynı durum söz konusu oluyordu.¹³⁶⁷

Körlerden bir kısmı dilencilik yaparak hayatlarını idame ettirirlerdi.¹³⁶⁸ Diğer körler ise nalbantların, demircilerin ve tornacıların dükkânlarında çalışırlar, sabahtan akşama kadar torna tezgâhını çevirirlerdi.

Olufsen Rusların gelmesiyle birlikte, göz hastalıklarında düşme görüldüğünü ifade etmiştir. Kimi yerliler Avrupalılardan yardım almaya başlamışlardı. Ancak Avrupalılar sadece başkent yakınlarında buldukları için, onlardan yararlanan insan sayısı fazla değildi.¹³⁶⁹

---

¹³⁶⁴ Schuyler, s.145-146.

¹³⁶⁵ Ayar, s-18-19.

¹³⁶⁶ Olufsen, s.259.

¹³⁶⁷ Khanikoff, s.65.

¹³⁶⁸ Bonvalot, s.95.

¹³⁶⁹ Olufsen, s.444-445.

4.4.1.7. Frengi

Frengi Buhara halkı için önemli bir bulaşıcı hastalık olup tüm ülkede bütün belirtileri ile görülürdü.¹³⁷⁰ Genelde hastalar Buharalı sahte doktorların ellerinde civa verilerek zehirlenirlerdi. İzlenen yolun, Avrupa'da olduğundan çok daha tehlikeli olduğu söylenebilirdi.¹³⁷¹ Frengi geçtikten sonra bağışıklık bırakmazdı. Hastalıktan kurtulduktan sonra yeniden frengiye yakalanılabilirdi.¹³⁷²

4.4.1.8. Çiçek Hastalığı

Çiçek hastalığı çok eski yıllardan beri bilinen, çok büyük salgınlar yapmış ani başlangıçlı, bulaşıcı ve ölümcül bir hastalıktır.¹³⁷³ Tarihte önemli çiçek salgınları meydana gelmiştir. Hatta bu çiçek salgınlarından birinin Kalmuk Devleti'nin yıkımında etken olduğu ileri sürülmektedir.¹³⁷⁴

Kervan yolları doğal yayılma alanıydı.¹³⁷⁵ Emirlikte her iki yılda bir kendini gösteren bir hastalıktı. Çiçek hastalığına karşı eski bir Arap ilacı kullanılırdı ancak bu hastalığın tanısında kimse bilgi sahibi değildi.¹³⁷⁶ Buhara'da çiçek hastalığından korunma yolları bilinse de dikkat edilmemektedir. Çiçek hastalığı ya ihmalkârlıktan veya aşılmanın faydasını kabul etmemekten dolayı çok sayıda kurban almıştı.¹³⁷⁷ Hastalık yüzde leke bırakmasıyla bilinirdi.¹³⁷⁸

4.4.1.9. Diğer Hastalıklar

Yukarıda belirtilen hastalıklardan farklı hastalıklar da vardı. Temiz olmayan şehirler

---

¹³⁷⁰ Bonvalot, s.125.

¹³⁷¹ Khanikoff, s.66.

¹³⁷² H. Braun, *Bulaşıcı Hastalıklar*, Ziya Öktem (çev.), Ankara: Maarif Matbaası, 1944, s.76.

¹³⁷³ Orhan Kılıç, s.34.

¹³⁷⁴ Özdemir, s.20.

¹³⁷⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.33.

¹³⁷⁶ Olufsen, s.444-445.

¹³⁷⁷ Khanikoff, s.66.

¹³⁷⁸ Bonvalot, s.183.

tifonun yaygınlığını artırmıştır. *Silibisha*; bazen altı ay süren ve hastanın ölümüyle sonuçlanan sürekli kusmadır. *Silesihaul*; Buharalıların düzensiz hayatlarından kaynaklanan mesanenin rahatsızlanmasıdır. *Silverem, istiska*, ödem; *kesalifares*, aşırı duyarlılığa bağlı olarak tüm vücudun titremesidir.

Lapsha hastalığının verem olma ihtimali yüksekti. Tam bir güç kaybına neden olurdu. Belirtileri bezginlik hali, bayılma, kusma ve sürekli uyuşukluktu.¹³⁷⁹ Erkekler sürekli et tükettikleri için *gut* hastalığına, diğer bazı nedenlerden dolayı da *romatizmaya* ya da *siyatiğe* yakalanıyorlardı. *Oftalmik* hastalıklar Buhara'nın tipik hastalıklarıdır. Birçok genç anne uygun ebe eksikliğinden dolayı hayatını kaybeder, birçok çocuk akut stomalkh nezleden ve salgın hastalıktan helak olurdu. *Raşitizm* (Kemik Hastalığı) çocuklar arasında yaygın görülür ve genelde hastalıklı görümlere neden olurdu.

Burada bahsedilen hastalıkların dışında daha önemsiz, yaraya sebep olan küçük hastalıklar da görülürdü. Buhara'da *egzama/mayasıl*, açık ya da kapalı yaralar çok yaygındı. Çok sayıda insanın dudakları yarıktı, üst dudaklarında yarıklar arasından, beyaz dişleri görünürdü.

4.4.2. Tedavi Yöntemleri

Buhara'da hastalıkları dişçiler, büyücüler, doktorlar, mollalar tedavi ediyorlardı. Bu kişiler tarafından tedavi gören hastalar, tıpkı dilenciler gibi, yaz kış fark etmeden açık alanda tedavi oluyorlardı.¹³⁸⁰

Hastalıkların tıbbi yöntemlerle tedavi edilmesi konusunda gerekli bilgiye sahip değillerdi. Bazı bitki türlerini hastalıkları tedavi etmek ve hastalıklardan korunmak için kullanıyorlardı. Özellikle seyahatnamelerin tamamında sıtmadan hummaya kadar bütün hastalıklarda kinin bitkisinin kullanıldığı yazılmaktadır. Bitkisel tedavinin yanında ilaçla tedavi yöntemleri de kullanıyordu. Doğal usullerle yapılan ilaçların dışında kimyasal tepkilerle yapılan ilaç tedavisinin en önemlisi Civa kürüydü. Salgın hastalıkları tedavi etmek için dezenfekte yöntemini bilmiyorlardı. Ülke genelinde

---

¹³⁷⁹ Khanikoff, s.65-66.

¹³⁸⁰ Olufsen, s.447.

kullanılan sular, salgın hastalıkların yayılmasında etkili idi.¹³⁸¹

4.4.2.1. Yerli Hekimler

Tıp konusunda eski kitapları kendilerine otorite yapmışlardı.¹³⁸² En yaygın tıp kitabı olan *Tuhfetü'l-Mü'minin'den* yararlanarak insanları dörde ayırıyorlar ve ona göre tedavi yapıyorlardı.

Hekimlerin kullandığı ilaçlar bitkisel-hayvansal maddeler ve mineraller kullanılarak yapıldığından genelde çok basitti. Bunlar genellikle sadece toz ya da kaynatılarak elde edilen öz şeklinde alınırdı.¹³⁸³ Hekimlerin verdikleri ilaçların görevi; ısıtmak, rahatlatmak, zayıflatmak ya da güçlendirmektir. Bunun yanında, doktorlar arterler dışında ne anatomi ne de fizyoloji konularında hiçbir şey bilmiyorlardı. Kendilerince bu arterleri; baş, göğüs ve karın olarak üçe ayırıyorlardı. Meyendorf tıp konusunda geri bulduğu ülkenin hekimlerini kör fikirlere sahip insanlar olarak nitelendirmiştir.¹³⁸⁴

Gündüzleri dayanılmaz sıcak, geceleri dondurucu soğuk ve yükselti arası farklar ülke içerisinde ateşli hastalıkları artırmaktaydı. Buhara ateşli hastalıklar konusunda diğer Orta Asya şehirlerine göre daha iyi tedavi yöntemleri geliştirmişti. Rus elçi Ignatyev'in Hive'de ateşli hastalığa yakalanan bütün arkadaşları Buhara'da bu deritten kurtulmuştu.¹³⁸⁵

4.4.2.2. Avrupalıların Yaptıkları Bilimsel Tedaviye Halkın Tepkisi

Buhara halkı, Avrupalı hekimler tarafından tedavi görmeyi sevmiyordu. Buharalı bir kadın, bir erkek tarafından incelenmenin İslam kanunlarına aykırı olduğunu düşündüğünden Avrupalı bir doktorun onu tedavi etmesine çok ender olarak izin veriyordu.

---

¹³⁸¹ Schuyler, s.147.

¹³⁸² Meyendorf, s.65.

¹³⁸³ Schuyler, s.146-147.

¹³⁸⁴ Meyendorf, s.65.

¹³⁸⁵ Ignatyev, s.108.

Tedavi konusunda şehirde yaşayan insanlarla göçebe olanların davranışları birbirinden oldukça farklılık gösteriyordu. Göçebeler daha özgür kaldıklarından dinin gerekliliklerini daha az önemsiyorlardı. Bu yüzden göçebelerin sık sık Avrupalılara ilaç/tıp için başvurdukları oluyordu. Birisi, bir yerliye, tıp alanında yardım etmek istiyorsa ona kendisini çok fazla sevdirmeliydi. Yine de Avrupalı hekimlere ve ilaçlarına şüpheyle bakıyorlardı. Bunun nedeni ilaçların etki etmeyeceği değil, ilacı kullanırlarsa başka sıkıntıların başlarına dert açacağını düşünmeleriydi. Onlar için gâvur ya da kendi dinlerinden olmayan kimselerin Şeytanla bağlantılı olmaları muhakkaktı ve gâvurlardan gelen bir eşya, ilaç da olsa yine içinde Şeytanı barındırırdı. Şehirlerdeki mollalar, hasta insanların Avrupalılardan danışmanlık almamaları ya da onlardan gelen ilaçlara başvurmamaları için ellerinden geleni yaparlardı. Aynı şekilde, yerli büyücü doktorlar ve yerli eczacılar da mollalarla hemfikirlerdi.¹³⁸⁶

4.4.2.3. Kanatma Yolu ile İyileştirme

Tıp tarihinde kan alma yöntemi ile tedavinin ilk kez nerede ve ne zaman başladığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak eski Mezopotamya, Mısır ve diğer Ön Asya uygarlıklarında birçok hastalığın bedene giren cinler ve kötü ruhlar tarafından meydana getirildiğine inanılıyordu. Hastalığın geçmesi ve kötü ruhların bedenden çıkarılması için büyünün yanı sıra kan alma yöntemi de kullanılıyordu.¹³⁸⁷

Bu tedavi şeklinde; tabip hastanın başında muayyen bir yeri ağzı ile sanki bir vantuz gibi emer sonra kötü bir ustura ile başın muhtelif yerlerini çizer ve hacamat için buralara sırasıyla çizik atarak kan akıtırdı.¹³⁸⁸ Kanatma işlemi Buhara'da çok yaygındı, öyle ki olgun erkekler bu işlemden yaklaşık ayda bir kez geçerlerdi. Daha çok baş ağrısına karşı uygulanır, bazen de insanlar sadece kendilerini sıkılmış hissettikleri için yaptırırlardı. Yaygın inanışa göre, ya çok fazla kana sahiptirler ya da kanlarında kötülük vardır ve mutlaka akıtılmak zorundadır. Kanatma işlemi, baştaki ağrıyan noktaya, kollara ya da

---

¹³⁸⁶ Olufsen, s.441-442.

¹³⁸⁷ Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 5*, I. Basım, İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 2005, s.489.

¹³⁸⁸ Blocqueville, s.73-74.

bacaklara uygulanırdı.¹³⁸⁹

4.4.2.4. Psikolojik Tedavi Yöntemleri

Eski, Orta ve Yeni Çağlarda salgın hastalıkların biyolojik bir olgu olmaktan çok, tanrının insanları cezalandırmak için gönderdiği bir musibet olduğu hemen hemen bütün toplumlarda ağırlıklı olan görüştü.¹³⁹⁰

Emirlikte yaşayan Türkmenler başta olmak üzere bozkırdaki diğer göçebe halklar kötülükleri veya hastalıkları sıklıkla şeytana bağlarlardı. Bazı eski milletler gibi düşünürler ki bir kutsal adam ondan şeytanı uzaklaştırmazsa, o iyi olamaz ve o beladan kurtulamazdı.¹³⁹¹

Her türlü hastalığa karşı batıl önleyiciler, tıbbi ve cerrahi tedavilerden daha önemli tutulurdu.¹³⁹² Bu sayede mollalar, sahte doktorlar ve ebeler bu işten iyi para kazanırdı. “tabip” veya “molla” denilen kişiler hastaları muskalar yazarak, dualar veya ayetler okuyarak tedavi ederlerdi.¹³⁹³ Bu inancın temelinde bazı nesnelere uğurlu bazı nesnelere uğursuz olduğu inancı yatmaktadır.¹³⁹⁴ Her yerde dolaşan ve hastalıkların da nedeni sayılan kötü ruhlar ve cinlere karşı bütün yerlilerin keplerinin içinde ya da çamaşırlarının üzerinde, içerisinde dualar yazan gümüş muskalar bulunurdu.¹³⁹⁵ Evli kadınlar aynı püsküllü muskaları göğüslerinin üzerinde taşırlar, bu şekilde sütlerinin iyi ve çocukları için sağlıklı olmasını sağladıklarını düşünürlerdi.

Hasta insanlar azizlerin kabirlerine gider ve ona romatizma ya da başka hastalıklar yoluyla acı çektiren cinden kurtulmak için dualar ederlerdi. Hasta, aziz kişilerin türbelerinin yakınlarında bulunan kutsal su kaynaklarından su satın alıp, elbisesinden bir

---

¹³⁸⁹ Olufsen, s.448.

¹³⁹⁰ Orhan Kılıç, s.84.

¹³⁹¹ Burnaby, s.190.

¹³⁹² Bloqueville, s.73.

¹³⁹³ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s.51.

¹³⁹⁴ Muzaffer Günay, *Hurafeler ve Batıl İnançlar*, İstanbul: Sevgi Yayınları, 2002, s.101.

¹³⁹⁵ Bonvalot, s.62-63.

parça yırtıp, hasta olan bölgesine sürerek azizin türbesinde bir kayanın altına sıkıştırırdı. Bu şekilde kötü ruhları ya da cini, oraya bağladığına inanırdı. Yerliler ağaç taze kaldığı müddetçe kendilerinin iyileşeceğine inanırlardı.¹³⁹⁶

4.5. Eğitim

Türkistan'da kalıplaşmış dini öğretimden başkasına yer vermeyen, eskiye körü körüne bağlı, mutaassıp ve şekilci usuldeki mektep ve medreselerde verilen bir eğitim sistemi hâkimdi.¹³⁹⁷

Mektepler basit ilkokul formatındaydı. Genelde her mahallede bir tane bulunup bir camiye bağlı olurlardı. Medreselerde yüksek din ve hukuk dersleri okutulurdu. Buhara Emirliği'nde öğrenciler, en geç yedi yaşına geldiklerinde bu okullara başlamak zorundaydılar.¹³⁹⁸

Mekteplerin eğitim seviyesi tartışmalı olmakla birlikte yaygınlık ve sayı açısından gelişmişlerdi. Bunda mekteplerin okuma-yazma öğretilen yer olmaktan ziyade İslam dinin esaslarının ve Kuran okumanın öğretildiği yerler olmasının rolü büyüktür. Türkistan bölgesinde İslam dini önemli bir yere sahiptir. Çocuğunu medreseye göndermeyi düşünmeyen aileler bile çocuklarını İslami eğitim alması için genellikle mekteplere yolluyorlardı.¹³⁹⁹ Ancak çocuklar mektepten çıktıktan sonra babalarının yanında işe başladığından okuma yazmayı kısa sürede unutuyorlardı. Fakir çocuklar çoğu zaman on-on bir yaşında okumayı bırakarak babalarına yardıma başlardı. Zenginler ise on üç yaşına kadar okula giderdi. Ancak yine de aileler çocuklarını zorunlu olduğu için mektebe yollarlardı. Böyle olmasa bile çocuğu mektebe göndermemek ayıp sayılıyordu.

Orta Asya'nın her tarafında olduğu gibi Buhara Emirliği'nde de eğitim-öğretim tamamen dini idi. Öğretmenler genelde sofı dervişler olmamakla beraber sadece din ve

---

¹³⁹⁶ Olufsen, s.449-450.

¹³⁹⁷ İbrahim Yarkın, "Türkistan'da Uyanış ve Milli Hareketler ve Münevver Kari", *Türk Kültürü*, c. IV, sa. 46, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ağustos, 1966, s.910.

¹³⁹⁸ Bacon, s.95.

¹³⁹⁹ Somuncuoğlu, s.25-26.

din hukuku dersi veren ulema sınıfına bağıydılar. Din ve hukukla ilgisi olmayan hiçbir şey öğretilmezdi.¹⁴⁰⁰

Mohan Lalā Munshi herkesin yazı yazmayı öğrenmek için istekli olduğunu, ancak bilgi edinme konusunda aynı merakın olmadığını yazmıştır.¹⁴⁰¹ Han'ın çocukları ise özel öğretmenlere sahipti.

4.5.1. Mektepler

Tarihte bilinen en eski mekteplere yazının icat edildiği Mezopotamya'da rastlanır.¹⁴⁰² Mektep İslam ülkelerinde çocuklara temel eğitimin verildiği yerdir.¹⁴⁰³ Araplar okula kütüphane demişlerdir.¹⁴⁰⁴ Kütüphaneler başlangıçta yazı öğretilen yer olarak ortaya çıkmışlardır. Kütüphane ya da mektep kelimesi anlamını kaybederek daha geniş bir uygulama alanı bulmuş, Kuran okumanın öğretildiği ve ilk dini bilgilerin verildiği kuruluşlara kütüphane ya da mektep denmiştir.¹⁴⁰⁵

VII. yüzyıldan sonra Müslüman Araplarda camilerin yanında mekteplerin yapıldığı görülmektedir.¹⁴⁰⁶ XVIII. yüzyıldan sonra, Arapların Orta Asya ve Kafkaslar yönünde fetihler yapması sonucunda İslamiyet Orta Asya'da yayılmış ve İslam'ın bir kurumu olan mektep ve medreseler Orta Asya Türkleri arasında bir eğitim kurumu olarak artmıştı.¹⁴⁰⁷

Buhara Emirliği'nde şehirlerde, köylerde çok sayıda mektep bulunmaktaydı. Buhara'da neredeyse her sokağın kendi okulu vardı. Bu okullar ya gayretli bir Müslüman'ın bağışlarıyla ya da emirin emriyle, mahallelilerin ortak hesabıyla kurulur ve çocukların

---

¹⁴⁰⁰ Bacon, s.95.

¹⁴⁰¹ Munshi, s.133.

¹⁴⁰² Nebi Bozkurt, "Mektep", *İslam Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, s.5.

¹⁴⁰³ S.M. Nakip el Attas, *İslami Eğitim*, Ali Çaksu (çev.), İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, s.165.

¹⁴⁰⁴ Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, 1 Baskı, Ankara: Fecr Yayınları, 2002, s.59.

¹⁴⁰⁵ Mehmed Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, Hıfzırahman R. Öymen, Baskı 1. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974, s.65-66.

¹⁴⁰⁶ Bozkurt, "Mektep", s.5.

¹⁴⁰⁷ Güngör, s.51.

eğitimini üstlenen kişinin malı haline gelirdi. Kurucular bazen eğitmenlere aylık bağlar bazen de bağlamazdı.¹⁴⁰⁸

Erkek çocuklar serbest ilkokul niteliğinde olan mekteplere giderek molladan okuma yazma öğrenirlerdi. Molla el yazması bir kitabı okuyabilen, bir mektup yazabilen veya sadece dua söyleyebilen kişiye denirdi. Şehirliler nezaket gösterisi olarak bazen bu kelimeyi birbirlerine karşı sarf ederlerdi. Hacılar gibi bu okumuş adamlar da beyaz sarık taşırlar; her fırsatta kendilerini büyük bir zevkle sofralarına davet eden müminlerin saygısını görürlerdi.¹⁴⁰⁹

Mollaların sabit gelirleri yoktu. Halk eğitimi ile ilgili bir kurum bulunmadığı için, öğrencilerinin getirdiği para ve eşyaları hediye olarak kabul edip geçinirlerdi. Ancak tüm olaylarda Molla kendisine emanet edilen çocukların aile veya akrabaları ile yıllık bir ila üç tilla¹⁴¹⁰ arasında değişen bir ücret için anlaşırđı. Öğrenciler okula girerken öğretmenlerine bir hilat,¹⁴¹¹ bir gömlek, bir çift ayakkabı, terlik vb. ile bir tepsi kuru meyve, bir pound çay ve dokuz somun ekmek hediye etmek zorundaydı. Öğrencilerin perşembe günleri öğretmene bir somun ekmek getirmesi gerekiyordu. Bu arada aileler çocukları Kuran'ı okumaya başladığında ona bir hilat hediye ederdi. Kuran'ın her bir suresi için öğretmene bir hilat hediye etmek gelenektir.¹⁴¹²

Yazın açık havada, bir avluda veya sadece bir ağacın dalları altında mollaların eğitim verdiği görülürdü. Mektepler birbirlerine benzerlik gösterirdi. Mektepler ışığın yuvarlak deliklerden içeri sızdığı basit bir oda şeklinde idi. Duvarlarda alçıdan nişler olup buralara; giysiler, kitaplar, öğrencilere dayak atmak için kullanılan söğüt dalları ve Avrupalı saatler konulurdu. Girişin tam karşısındaki odada molla bulunurdu. Kil duvarlar boyunca yine önlerinde kilden yapılmış platformlar ya da paralel kirişler bulunan Buharalı küçük çocuklar otururdu.

---

¹⁴⁰⁸ Khanikoff, s.274.

¹⁴⁰⁹ Bonvalot, s.53.

¹⁴¹⁰ Buhara'da kullanılan altın para'ya verilen isimdir.

¹⁴¹¹ Çoğu ipekten yapılan genellikle gönül almak ve ödüllendirmek için alınan süslü üst giysisidir.

¹⁴¹² Khanikoff, s.275.

Kiriş ya da platformlar öğrencilerin kitapları için masa olarak kullanılırdı. Kitaplar birlikte hep bir ağızdan, bedenin üst kısımları daima yere ya da öne doğru eğilerek okunurdu. Öğrenciler okuldan ayrılmadan önce, öğretmenler tırnaklarını kontrol ederdi. Eğer tırnaklar temiz değilse öğrenci cezalandırılırdı.¹⁴¹³ Molla öğrencilerini okumaya daha bağlı ve açıklamalarına karşı daha dikkatli kılmak için sık sık uzun ve esnek bir değnekten yararlanırdı. Bazen cezalandırmak istediği çocuğun bacaklarını bir iple bağlar, arkadaşları sırtüstü yatırarak çıplak tabanlarına değnekle vururlardı.¹⁴¹⁴ Perşembe günleri öğleden sonra, cuma günleri, hafta sonları ve bayramlarda haftalık tatiller vardı.¹⁴¹⁵

Mektep ve medreselerde doğru düzgün bir eğitim sadece büyük şehirlerde verilirdi. Daha küçük ve dağlık köylerde verilen eğitimler, bir gezgin molla burada ikamet ederse onun tarafından verilirdi. Zengin göçebeler ve büyük arazi sahipleri genelde kendilerine tayin ettikleri özel öğretmenlere sahiplerdi.¹⁴¹⁶

Taciklerin çoğu, başarılı bir ticaret için okuma-yazma bilmeyi şart olarak gördüklerinden, çocuklarını düzenli olarak okula göndermeye 1820'li yıllarda başlamışlardı. Ancak Tacikler her yerde dışlandıkları ve hor gördükleri için bunların çok azı okula devam ediyordu.¹⁴¹⁷

4.5.1.1. Kız Mektepleri

Orta Asya'da zengin kızlarının çok az bir kısmı okuma-yazma öğrenirdi. Buhara'da Bibi-Kalfa denilen kız okullarında sadece zengin ailelerin kızları görülürdü.¹⁴¹⁸ Buralarda kadınların veya cami imamlarının eşleri ders verir ve yerine kendi kızlarından, yoksa zeki talebelere birini yetiştirirdi. Bu kadınlar okumasını bilirdi. Semerkand'daki kadınlardan birinin karısının iki binden fazla kitap okuduğu söylenirdi. Çoğu kere bu

---

¹⁴¹³ Olufsen, s.388.

¹⁴¹⁴ Bonvalot, s.54.

¹⁴¹⁵ Bacon, s.95.

¹⁴¹⁶ Erşahin, s.59.

¹⁴¹⁷ Meyendorf, s.65.

¹⁴¹⁸ Olufsen, s.428.

kadınlar yazmayı da bilir; efsanevî tarih ve seyahat hikâyeleri okurlardı.¹⁴¹⁹

Kuran'ın yanında Fars ve Türk dillerindeki şairlerin eserleri, erkek mekteplerine nazaran kız mekteplerinde daha çok okutuluyordu. Ali Nazim'in kızların terbiyesi ile ilgili *Âlimât-ul Benât* (Âlim Kızlar) ve *Muaşarat Âdâbı* ile Fahreddin ibn Rizaeddin'in *Terbiye-i Hatun* gibi kitapları okutuluyordu.¹⁴²⁰

Bölgede bulunan seyyah Zahir Bigi XIX. yüzyıl sonunda Buhara kadınlarının durumunu dramatik bulmuş, hiçbir eğitim verilmeyen kadınların içinde okuma ve yazma bilen olmamasından dolayı üzüntü duymuştur.¹⁴²¹

Bazen küçük erkek çocuklarının da bu mekteplere gittikleri görülürdü. Çocuğunu küçük yaşta erkek mektebine vermek istemeyen aileler, çocuk fazla ezilmesin diye başlangıçta iki yıllığına çocuklarını kız mekteplerine verirlerdi. Ayrıca kız mekteplerinde falaka cezası yoktu. Bu mekteplerde çocuğun başarı durumuna göre eğitim sekiz yıla kadar sürebiliyordu.¹⁴²²

4.5.1.2. Mekteplerde Ders İşleme Tarzı ve Müfredat

Çocuklar öğretmenlerinin gözü önünde bir hasır üzerine daire şeklinde otururlardı. Bir kısmı elifbayı, diğerleri hece kitabını yüksek sesle okuyarak ezberlerler, böylece dersler hafızalarına kulak yolu ile girerdi. Heceleme kitabının on yedi ve on sekizinci kısımlarını bitiren öğrenci öğretmenin yazı takımını (kalem) alır; ailesinin fertlerini ve aile dostlarını ziyarete giderdi. Yazı takımını açık olarak gösterirdi. Herkes kesesinin ağzını açar ve yazı takımının içine mali gücüne göre birkaç altın bırakırdı. Çocuk hep para gelebilecek kapıları dolaşır ve ziyaretleri sona erince iane talebinin ürününü öğretmene teslim ederdi. Aldığı armağanlarla cesaret bulan molla, öğrencinin ailesinin ve çevresinin çabuk ilerlemeler dolayısıyla hasislik edip etmediğine bakar ve ona göre öğrencisine hız verirdi.

---

¹⁴¹⁹ Bacon, s.98, Somuncuoğlu, s.132.

¹⁴²⁰ Somuncuoğlu, s.35.

¹⁴²¹ Bigi, s.95.

¹⁴²² Somuncuoğlu, s.27-28.

Hece kitabını bitiren öğrenci artık şöyle böyle okumasını biliyor demektir. O zaman önüne Kuran-ı Kerim konurdu. Bu an, bazen öğrencinin babasının bir kutlama töreni yaptığı, öğrencilik hayatının en önemli ânı olurdu. Güzel yemekler yapılır, akrabalar ve dostlar toplanır, molla davet edilir ve kutlamanın kahramanı olurdu. Kendisine, hemen giyindiği ipekten bir hilat ve başının çevresine sarık şeklinde sardığı beyaz yünden bir “çalma” armağan edilirdi. Öğrenci de yeni elbiseler giyer ve arkadaşlarına parça kumaşlar dağıtırdı. Ders sırasında bazen öğretmenin yerini alan sınıfın en büyük öğrencisine de ipek işlemeli bir “tepe” (takke) verilir; bu çömez mollanın yanında otururdu.¹⁴²³

Öğrenciler Arapça ve Farsça kitapların manasını anlamadan ezberlemeye çalışırlardı. Bu sebepten usûl-i kadim okullarını bitirenler güçlükle okumayı becerirler ve çoğunlukla usulüyle yazamazlardı. Öğrenciler için yapılan okuma kutlamaları gösterişten ibaret kalırdı. Özellikle eğitim öğretimi dini heyecana mütemayil zihniyetle yapıldığından bu uygulama her şeyi din ve ahiret gözü ile gören kimselerin yetişmesine neden olurdu.¹⁴²⁴

Okullardaki bütün eğitim sekiz kitabı okumaktan ibaretti:1-Alfabe, 2-Kuran, 3 Farz-ı Ayn, 4-Çehar-Kitap, 5-Dozbi, 6-Hoca-Hafız, 7-Meslekü'l-Müttakin, 8-Mirza-Bidil. Bunların haricinde yazmayı da kısmen öğrenirlerdi. Okul Özbeklerin Taciklerden sayıca fazla olduğu yerde kuruluysa yukarıdakilere beş Türkçe kitap daha eklenirdi. 1-Kitab Fuzuli, 2-Lisan-ut-Tayr, 3-Divan-ı Âmir-i-Navâlî, 4-Hua'ida, 5-Kıssa-ı Divane-i-Meşreb.

Dersler sabah şafağında başlar ve öğleden sonra beşe kadar sürerdi. Bu süre boyunca öğrenciler sürekli yerlerinde otururdu. Sadece eve yemek için gittiklerinde ayrılımlarına izin verilirdi. Medreselerdeki öğrenciler tatillerden bile mahrumdu. Cuma günü eğitmenin falakasından muaf oldukları tek gündü.

Khanikoff Buhara'daki eğitimi yetersiz bulmuştur. Yedi yıllık sürenin uygulanan yöntemin yanlışlığından dolayı yeterli olmadığını savunmuştur. Alfabe, Kuran ve Farz-ı Ayn gibi ellerine ilk verilen kitaplar aynı anda sesli bir şekilde hep birlikte okunurdu.¹⁴²⁵

---

¹⁴²³ Bonvalot, s.54-55.

¹⁴²⁴ Yarkın, “Türkistan’ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış”, *Türk Kültürü*, c.XII., sa.18, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Nisan 1964, s.137-138.

¹⁴²⁵ Khanikoff, s.275-277.

4.5.2. Medreseler

Horasan ve Türkistan'da bulunan ilk medreselerin Belh ve Buhara'da bulunan eski Budist Viharaların taklit edilmesi ile kurulduğu sanılmaktadır.¹⁴²⁶ Nitekim Cüveyni de Buhara kelimesinin putperestlerce ilimin toplandığı yer anlamına gelen "Buhar"dan türediğini yazmıştır.¹⁴²⁷

Orta Asya'nın Roma'sı olan Buhara'da bulunan medreseler diğer bölge şehirlerine göre daha ileri düzeydeydiler.¹⁴²⁸ Mekteplerde öğrenim görmüş çocuklar medreselere 14-15 yaşında kabul ediliyorlardı.¹⁴²⁹

Yedi yıllık mektepleri tamamladıktan sonra bazı çocuklar medreselere devam ederdi. Köylü ve dar gelirlilerin çocukları genellikle mekteplerden sonra yüksek eğitime devam etmezdi. Hâlbuki medrese eğitimine devam etmek isteyenler için birçok teşvik ve burs da vardı. Medrese eğitimi, Hanlık Hükümet hiyerarşisinde ve dinî sınıfta yer alabilmek için şarttı.¹⁴³⁰

Öğrenciler ekim-ocak ayları arasında medreseye toplanırlar ve şubat ayının başlarından itibaren medreseden ayrılmaya başlarılardı. Nisan ayının sonlarına doğru medrese kapanırdı.¹⁴³¹

Buhara medreselerinde ülke dışından gelen çok sayıda insan eğitim görürdü. Bir anlamda şehir parıltısını medreselere borçluydu. Birçok Tatar düşünür ve öğrenci Kazan, Ufa, Orenburg, Hindistan, Afganistan ve Çin'den gelip Buhara medreselerine devam ederdi.¹⁴³² Dışarıdan gelen öğrenciler Buhara'da yaşayan kendi kavimlerinin

---

¹⁴²⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993, s.331.

¹⁴²⁷ Alâeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, (681/1283), c.1, Mürsel Öztürk (çev.), Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s.152.

¹⁴²⁸ Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992, s.27.

¹⁴²⁹ Somuncuoğlu, s.48.

¹⁴³⁰ Bacon, s.95.

¹⁴³¹ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşmenin Öncülerinden: Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000, s.38.

¹⁴³² Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.57; Vambéry, s.164; Özalp, s.14.

insanlarından para yardımı alırdı. Bigi Buhara’da öğrenim gören talebeler arasında en perişan durumda olanların Nogaylar olduğunu yazmıştır. Sayılarının 100 kadar olduğunu; bunların 20’sinin zengin, 80’nin ise çok fakir olduğunu belirtmiştir.¹⁴³³

Khanikoff hanlıktaki medreselerin tam sayısını belirleyememiştir. Ancak medreselerin sayısının 180 ile 200 arasında olduğunu tahmin etmektedir. Seyyah her medresenin ortalama seksen kişi içerdiğini tahmin ederek öğrenci sayısının 15.000 ile 16.000 arasında olduğunu hesaplamıştır.¹⁴³⁴ Meakin ise öğrencilerin sayısının 10.000 civarında olduğunu yazmıştır.¹⁴³⁵

Öğrenciler burada eğitimleri için aldıkları paraya göre dörde ayrılmışlardı. Her grubun maliyeti genel olarak 16-30 tilla’dır. Aldıkları bu para öğrencilerin kıt kanaat geçinmesini sağlardı. Çalışmalarında geldikleri aşamaya göre bu dört grup yılda 3 tilla, 3,2 tilla ve 5 tilla ücret alırlardı.¹⁴³⁶ Zahir Bigi Buhara Emirliği’nde öğrencilere büyük hürmet gösterildiğini ve onlara *damla* ismiyle hitap edildiğini yazmıştır. Seyyah Rusya’daki öğrencilerin en kötü işlerde kullanılmasının ve sefalet içinde yaşamalarının bilimin gerilemesine neden olduğunu belirtmiştir.¹⁴³⁷

Medreselere atanan ve müderris denen kişiler vardı. Bir müderris olabilmek için, birinin resmi bilgisi dâhilinde ve Buhara devleti memurları tarafından atandığına dair kanıt sunulması gerekirdi.¹⁴³⁸

Şahıs ve hükümdarlar tarafından kurulan medreseler bulunmaktadır. Bu durum medreselerin isimlerinden de anlaşılmaktaydı. Türkistan’da kurulan medreselerin giderleri camiler, tarım toprakları, ticari yapılar, kervansaraylar türünden satılamaz ve vergiden muaf olan emlaklar ve sermaye ile finanse edilirdi. Bu mülklerin elden

---

¹⁴³³ Bigi, s.121.

¹⁴³⁴ Khanikoff, s.294.

¹⁴³⁵ Meakin, s.82.

¹⁴³⁶ Olufsen, s.386.

¹⁴³⁷ Bigi, s.121.

¹⁴³⁸ Schuyler, s.162.

çıkarılması yasaktı.¹⁴³⁹

Medrese merkezi bir avlunun çevresine sıralanmış dört eyvanlı bir planla yapılırdı. Eyvan, sadece bir tarafı dışarı açılan genelde tonozlu büyük bir salondur. Dershane, mescit, hangah, kütüphane ve türbe bu eyvanların içinde yer alabilirdi. Medrese yapıları iki, ender olarak üç katlı olurdu. Zemin katta dershaneler, üst katta (veya katlarda) ise kural olarak hepsi merkezi avluya bakan öğrenci hücreleri bulunurdu. Hücre sayısı medresenin büyüklüğüne göre değişirdi.

Medrese her zaman ya yakınında ya da eyvanlarından birinde bulunan bir camiye (mescide) bağlı olurdu. Diğer yandan her medrese bir özelliğiyle ayırt edilirdi; bazılarının içinde bir evliya türbesi olurdu. Buhara'nın en saygın medreselerinden olan Mir Arap böyleydi; XVI. yüzyılın başında ilk Şibanî hükümdarlarının mürşidi tarafından inşa ettirilmişti.¹⁴⁴⁰

Buhara'nın en büyük medresesi 140 hücreli Kukeldaş'tı,¹⁴⁴¹ XVI. yüzyılın ortasında, Buhara Hanı Abdullah Han'ın yüksek görevlilerinden biri tarafından yaptırılan 80 metreye 60 metrelik ve iki katlı bu yapı bugün de ayakta; Leb-i Havz yakınındadır. Önem sırasıyla diğer büyük medreseler Mir Arap medresesi (111 hücre), Abdullah Han medresesi (108 hücre), Tursun Han medresesi (97 hücre), Muhammed Şerif medresesi (96 hücre)'dir.¹⁴⁴²

Rus işgalinden sonra medreselerin sayısında hızlı bir artış görülmüştür. Bu durum yerli halkın Ruslaştırılması politikasına bir tepki olduğu gibi, Rus hâkimiyetine giren han ve boy beylerinin halkı kendilerine bağlı tutabilmek için uyguladıkları bir taktiktir. Ayrıca Ruslarla mücadele etmek isteyen beyler manevi gücü kuvvetlendirmek ve insanları bir arada tutmak için bu kurumlardan faydalanmışlardır.¹⁴⁴³ İşgalin ilk dönemlerinde uygulanan Rus politikası, eski usul medreselerde hiçbir yenilik ve reform yapılmadan

---

¹⁴³⁹ Güngör, s.53, Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.110.

¹⁴⁴⁰ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.110.

¹⁴⁴¹ Meyendorf, s.37.

¹⁴⁴² Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.112.

¹⁴⁴³ Güngör, s.53.

devamına gayret etmekten ibaretti. Rusların amacı halkı bilgisiz, dünyadan habersiz, geri ve karanlık bir durumda tutmaktı.¹⁴⁴⁴

Ruslar hâkimiyetlerini sağladıktan sonra politikalarını değiştirmiş, halka düzenli eğitim vermeyen mektep ve medreseler üzerinde çarlık yönetiminin baskıları kendini göstermişti. Çarlık yönetimi Panslavist politikalara karşı, bozulmuş haliyle bu mektep ve medreseleri büyük bir engel olarak kabul etmişlerdi.

1880’li yıllarda Ruslar medreselerin, İslam politikası merkezi olduğuna inanıyordu. Bu nedenle Rusya medrese işlerine aktif bir şekilde karışmıştır. Ruslar, halkın tepkisine maruz kalmamak için bu okulları yasaklamak yerine bir kısım engelleyici tedbirlere başvurmuşlardır.¹⁴⁴⁵ Eski sistem medreseleri maddi destekten mahrum bırakmak için, bunlara ait vakıflardan mühim bir kısmına el koymuşlar ve böylece bu müesseselerin yaşama imkânlarını yok edeceklerini düşünmüşlerdir.

Ruslar kendi çocukları ile yerli Türklerin birlikte eğitim alabileceği okullar açarak buralarda Rus kültürünün yayılmasına ve zeki Türkleri Ruslaştırma politikasına girişmiştir. Bu okullarda bütün çocuklara Müslüman olmaları önemsenmeden Hristiyanlık eğitimi verilmesi Türklerin Rus okullarına şüphe ile bakmalarına ve çocuklarını bu okullara göndermemelerine neden olmuştur.¹⁴⁴⁶

4.5.2.1. Medreselerde Ders İşleme Tarzı ve Müfredat

Kitapların çoğu Arapça diğerleri Farsça ve Türkçe yazılmıştı. Medreselerde, içlerinde Mirza Uluğ Beg tarafından yazılmış iyi bilinen astronomi kitabının da bulunduğu, 137 kitap kullanılırdı.¹⁴⁴⁷ Uluğ Beg’in XV. yüzyılda yaptığı çalışmalar medreselerde okutulurdu. Gerçekten de onun kurduğu medreseler XIX. yüzyıl sonlarında Semerkand ve Buhara’da halen faaliyet halindeydi. Ancak o zamandan beri hiçbir yeni araştırma

---

¹⁴⁴⁴ Yarkın, “Türkistan’da Uyanış ve Milli Hareketler ve Münevver Kari”, s.910.

¹⁴⁴⁵ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s.164-165.

¹⁴⁴⁶ Yarkın, “Türkistan’ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış”, s.138-139.

¹⁴⁴⁷ Schuyler, s.162.

yapılmamıştı.¹⁴⁴⁸

Dersler ezber üzerinden takip edilirdi. Talebeler genelde derslerini önceden evlerinde ya da medreselerdeki odalarında hazırlardı. Öğrenim metodu münazaraydı. Müderris önce ders kitabından bir şey okuyup, yorumlardı. Daha sonra öğrenciler görüş bildirir ve metin hakkında tartışırlardı. Talebelerin tartışması bittikten sonra müderris meseleye dair doğru görüşün ne olduğunu belirterek diğer paragrafa geçerdi. Bu metot çok zaman alır ve bazıları bütün hayatını medreseyi bitirmek için harcardı.¹⁴⁴⁹ Kitaplar üç sınıfa ayrılmıştı; tek başına bilim içerikli Metin'ler; Metin'lerin açıklama ve eleştirisini oluşturan Şerh'ler ve her ikisinin de açıklama ve eleştirisini içeren Haşiye'ler.¹⁴⁵⁰

XVI. yüzyıla kadar medresenin kapsamında dini ilimler (fıkıh, tefsir ve hadis), edebiyat (Arapça, okuma, belagat, telaffuz), aritmetik (geometri, astronomi, müzik), akli ilimler (mantık, kelim, metafizik, doğa ilmi, tıp, kimya), bunun yanı sıra tarım, rüya ilmi, astroloji gibi dallar okutulurdu.¹⁴⁵¹

Buhara medreseleri XVI. asır sonuna kadar bugünkü anlayışta üniversite tabiatını taşımıştı. Medreselerde matematik, tarih, tıp gibi birçok ilim öğretilmişti. XVI. asrın sonunda medreselerde gerileme başlamıştı.¹⁴⁵² XIX. asırda bütün medreselerde taassup hâkimdi. Abdullah Han döneminde Şeyhu'l Ulema olarak tayin edilen Mirzacan Şirazi medrese dersleri programından dünyevi ilimleri kaldırmıştır. Şirazi'nin Buhara medresesinde başlattığı dünyevi ilimlere karşı nefret hareketi, XVI. asır sonundan XVII. asır başlarına kadar yalnız Buhara Hanlığı medreseleri için değil, bütün Türkistan için örnek olmuştur. Medreseler geçen süre zarfında umumi ilimler merkezi rolünü kaybetmişlerdi.¹⁴⁵³

---

¹⁴⁴⁸ Bacon, s.97.

¹⁴⁴⁹ Schuyler, s.162.

¹⁴⁵⁰ Olufsen, s.386.

¹⁴⁵¹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.110.

¹⁴⁵² İbrahim Yarkın, "Türkistan'ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", s.137.

¹⁴⁵³ Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1987, s.81; Somuncuoğlu, s.40.

4.5.3. Yenileşme Hareketleri ve Eğitim Üzerindeki Rus Politikası

XIX. yüzyıldaki Avrupalı seyyahların çoğu Batı uygarlığının üstünlüğünden emindir. Yüzyıllardır bütün Müslüman dünyada, hatta Avrupa'da Buhara'nın şöhretini yaratan medreselerin nasıl bir çöküntü içinde olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Zahir Bigi Semerkand'ın her yerinde çok sayıda medrese olduğunu gözlemlemiştir. Bu medreselerde bir tertip, usul olmamasına ve Müslümanların da bunları islah etmek gibi bir düşünceye sahip olmamalarına şaşırmıştır. Semerkand'da medreselerin kötü gidişatının farkında olan ileri görüşlü hiçbir müderrisin olmadığını da ayrıca ifade etmiştir.¹⁴⁵⁴ Ancak Zahir Bigi ileri görüşlü müderris göremediğini iddia etse de Münevver Karî ve Ahmed Daniş gibi aydınlar medresede okurken eğitim sisteminin faydasız olduğunu görmüş ve yeni usuldeki eğitime ait yayınları çoktan okumaya başlamışlardı.¹⁴⁵⁵

Batı XIX. yüzyılda Buhara'yı keşfettiğinde, medrese gerilemenin en uç noktasına ulaşmıştı. Bu kurum, Batılı seyyahların da saptadığı gibi, artık geçerliliği kalmamış bir bilgiyi, tutucu ve bağınaz bir İslam anlayışını temsil ediyordu. Kutsal metinlere, Kuran ve hadislere doğrudan başvuru ortadan kalkmıştı. Peygamber'in mesajının yorumlanmasında hiçbir özgürlük tanınmıyordu. Öğrenciler, kutsal metinlerin tefsirlerinin tefsirlerine başvurmakla yetinmek zorundaydı. Bunlar, kendi çağlarının büyük otoriteleri olsalar da eserleri modern sorunlara hiçbir çözüm getirmeyen, ulema tarafından yüzyıllarca önce yazılmış tefsirlerdi, onların ardından taklit dönemine girilmişti.

İstanbul, Buhara, Semerkand gibi şehirlerde zaman zaman ortaya çıkan bilimsel ve felsefi canlılık İslam düşüncesindeki zihniyet dönüşümünü sağlayacak dinamizmi geliştirmekte yeterli olmamıştı.¹⁴⁵⁶

Rusya Türkistan'ı işgal ettikten sonra buradaki halklar üzerinde sürekli değişen bir

---

¹⁴⁵⁴ Bigi, s.117.

¹⁴⁵⁵ Yarkın, "Türkistan'da Uyanış ve Milli Hareketler ve Münevver Kari", s.912; Timur Kocaoğlu, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller*, Haarlem: Sota, 2001, s.18.

¹⁴⁵⁶ Kenan Yakupoğlu, *Osmanlı Medrese Eğitim ve Felsefesi*, İstanbul: Bilimevi Basın Yayınları, 2006, s.244.

politika takip etmiştir. Çarlık hükümeti 1871 yılından itibaren sıkı bir sansür uygulayarak her türlü dini veya milli içerikli yayına engel olmaya başlamıştı. Bu dönemde Türk dillerinde yayınlanan kitap sayısında ciddi bir düşüş olmuştu.¹⁴⁵⁷ Müslüman Türklerin arasında Rusça öğrenim alıp kendilerini geliştiren gençlerin Avrupa'daki milliyetçilik akımından etkilenerek bağımsızlık mücadelesine girmelerinden endişe duyulmuştur.¹⁴⁵⁸

“Usul-ü kadim” denilen eski yönteme karşı “usül-ü cedid” adıyla batıdaki eğitim sisteminden etkilenen bir yöntem öneren kişilere ceditçiler ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da ceditçilik denilmiştir.¹⁴⁵⁹

Ceditçilik akımını, Rusya Müslümanları arasında devrinin ünlü aydını İsmail Gaspıralı destekleyerek geliştirdi. Kırım'lı olan İsmail Bey eğitim ve öğretim amacıyla bulunduğu İstanbul'da genç Türklerden, Paris'te iken sosyalist ve liberallerden etkilenmiş, bu şekilde batıdaki eğitim sistemini tanıma imkânı bulmuştu.¹⁴⁶⁰ İsmail Bey Rusya'daki Türk beldelerinde halkın içinde bulunduğu gerilikten kurtulması için eğitim ve kültüre önem verilmesi, ıslah çalışmasının ilkokullardan başlatılması ve usul-ü kadimin kaldırılarak yerine usul-ü cedidin yerleştirilmesi gerektiğini savunuyordu.

1883 yılında Kırım'da “dilde fikirde ve işte birlik” alt başlığı ile çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesinde usül-ü ceditle ilgili fikirlerini dile getiriyor, eğitim sistemini eleştiriyordu. Gazetenin bir kısmı Türkçe bir kısmı Rusça basılıyordu.¹⁴⁶¹ 1884 yılında Bahçesaray'da usul-ü cedit okulunu açmış ve yeni yöntemle eğitime başlamıştı. Gaspıralı Müslüman Türk kızlarının eğitimine öncülük etmişti. 1893'te ilk kız

---

¹⁴⁵⁷ Seyit Sertçelik, “Rus İmparatorluğunun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya'sının Türklere Yönelik Politikaları”, *Türkler*, c.18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002, s.392-393.

¹⁴⁵⁸ Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, s.86.

¹⁴⁵⁹ Taha Akyol, “Ceditçilik”, *İslam Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s.211.

¹⁴⁶⁰ Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, İstanbul: Başlık Yayın Gurubu, 2011, s.215.

¹⁴⁶¹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, (1905-1917)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s.18; Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları, 1993, s.54; Şimşir, s.260.

mektebini açtırmıştı.¹⁴⁶² Müslüman kadının da cemiyet ve iş hayatında yer almasını istemişti. Tercüman gazetesinde sık sık başarılı Türk kadının faaliyetlerinden bahsedip onları övmüştü.¹⁴⁶³

Usül-ü cedid okullarında önemli olan diğer bir nokta da ana dilin Türkçe olmasıydı.¹⁴⁶⁴ Dini bilimlerin yanında dünyevi dersler de verilmekteydi. Ders saatleri 45 dakika, öğrenci sayısı 30-40 kişi idi.

Ceditçilik hareketinin başlaması ile birlikte kadimciler ile ceditçiler arasında büyük bir mücadele başlamıştı. Kadimcilerin büyük çoğunluğu mevkilerini ve menfaatlerini kaybedeceklerini düşünüyorlardı.¹⁴⁶⁵ Genel olarak din ıslahı taraftarları da ceditçi tanımının içine dâhil edilmişti. Ceditçi denilen kimseler tek bir çizgide değillerdi. Muhafazakârdan liberale kadar geniş bir yelpazeye yayılıyorlardı. Ancak reformcular arasında çeşitli yaklaşım farkları ortaya çıkmaktaydı. Musa Carullah gibi bazı reformcular medreselerin ıslahı için çalışmışlardı. Onlara göre çözümler dışarıda değil içerde İslam geleneği içinde aranmalıydı. Ceditçi kavramı içinde mevcuttan memnun olmama ve değişim arzusu vardı. Bu düşünce onları kadimci denilen mevcudu muhafaza endişesindeki insanlardan ayırıyordu.¹⁴⁶⁶

Zarcone ceditçilerin arasında masonların da olduğunu iddia etmektedir.¹⁴⁶⁷ Gaspıralı eğitim dili Türkçe olan ve kısa zamanda okumayı yazmayı öğretti bu okullardaki usül-ü cedidi Rusya Müslümanlarına anlatmak ve yaygınlaştırmak için belli başlı Türk merkezlerine seyahatler yapmıştı.

---

¹⁴⁶² Hakan Kırımlı, “Gaspıralı İsmail Bey”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, c.13, 1996, s.392-394.

¹⁴⁶³ Ahmet B. Ercilasun, “İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri”, *Akmescit*, Mart 1991, <http://ismailgaspırali.org/ismailgaspırali/?p=27>, (25 Mart 2013).

¹⁴⁶⁴ Andican, s.25.

¹⁴⁶⁵ Fıtrat, s.27.

¹⁴⁶⁶ Ahmet Kanlıdere, “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, *Türkler*, c18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 419-420; Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005, s.193-195.

¹⁴⁶⁷ Thierry Zarcone, *İslam'da Sır ve Gizli Cemiyetler: Türkiye, İran ve Orta Asya 19.-20. Yüzyıllar Masonluk, Carboneria ve Süfi Tarikatlar*, Ali Berktaş (çev.), İstanbul: Alkım Yayınevi, 2005, s.41-42.

Türkistan bu harekete başlangıçta tamamen ilgisiz kalmıştı. Gaspıralı'nın yaptığı seyahatlere rağmen Türkistan'da XIX. yüzyılın sonuna kadar kayda değer bir gelişme sağlanamamıştır. Ancak bu tarihten itibaren emir olarak adlandırılan feodal hükümdarların direnişlerine rağmen ceditçilik gelişme göstermiştir. Türkistan'da ceditçilik hareketinin öncüleri Ahmed Daniş, Münevver Kari, Mahmud Hoca Behbudî, Ahmed Baytursun, Çolpan, Şihabeddin Mercâni gibi isimlerdi.

Ahmed Daniş, Buhara elçisiyle birlikte Rusya'ya gönderilmiş ve Rusya'daki eğitim sistemini incelemiştir. Rusya'daki eğitim sisteminin modern esaslara dayandığını gören Ahmed Daniş bu okulların Buhara'da açılmasını istemişti. Buhara'nın önde gelen aileleri Ruslarla uyum içinde olmaları gerektiğini düşünerek çocuklarını Rus okullarına göndermeye başlamışlardı.¹⁴⁶⁸

İsmail Gaspıralı 1893 Mayısında Buhara Emiri Abdullahat ile görüşmek amacıyla Buhara'ya gitmiştir.¹⁴⁶⁹ Buhara'ya gittiğinde hanlığın resmi görevlileri tarafından karşılanmış ve hanın konuğu olmuştu. Emir şehirde bulunmadığı için Gaspıralı şehirde dört gün kalmış ve Buhara'nın Kadı-kelanı ile görüşerek ona usül-ü cedit hakkındaki fikirlerini anlatmıştı. Kadı-kelan Gaspıralı'nın eğitimi modernleştirme konusundaki fikirlerine katılsa da eğitimin Türkçe değil de Farsça yapılması hususunda ısrar etmişti. Ancak Gaspıralı Türkçe ders kitaplarının daha başarılı sonuç vereceği fikrini şiddetle savunmuş ve eğitim kurumlarını yakından inceleme imkânı bulmuştu.

Buhara'da emirle görüşemeyen Gaspıralı Kırım'a geçmiştir. Semerkand'da yaşayan zengin Tatar tüccarı Abdül-Gani Bay Hüseyin'in davetine katılmıştır. Bu zat Gaspıralı'ya kendi evinde usul-ü cedit okulu açma teklifinde bulunmuştur. Gani Bay'ın evinde okul açılmış 23 talebeye ders verilmiştir. Semerkand'daki okulun hocalığına da Mecit Gani-Zade atanmıştır. Ancak mektep yerli mollaların muhalefeti ve resmi makamların izin vermemesi nedeni ile kapanmıştır.

Şehr-i Sebz'de han ile görüşmeden istediği sonucu alamayan Gaspıralı tekrar Kırım'a

---

¹⁴⁶⁸ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.586.

¹⁴⁶⁹ Begali Kasımov, *Milli Uyanış*, Fatma Açık (çev.), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009, s.188.

geri dönmüştür.¹⁴⁷⁰ Rusların Gaspıralı'yı desteklememesinin yanında onun çarlık rejimi için tehlikeli görülmesi ve Buhara'nın o günkü siyasi ve sosyal durumu Buhara emirinin Gaspıralı'ya destek vermesini engellemiştir.¹⁴⁷¹ Emirin bu kararı vermesinde reformculara karşı olan ulemanın da etkisi bulunmaktadır.¹⁴⁷² Ceditçiler hana ve Ruslara karşı koyarak, faaliyetlerini yürütmüşler ve Buhara emirine muhalefet etmeye başlamışlardır.

Hoca Mahmud Behbudi Buhara'da Türkistan'ın başka kısımlarında olduğu gibi eski medrese sistemi ve skolâstik düşünüş karşısında yeni usul okullar ve sosyal hayatta reform üzerine fikirler yürütmeye başlamıştı.¹⁴⁷³ Gaspıralı'nın Tercüman gazetesindeki yazılarının etkisiyle 1900 yılında Buhara'da, 1901 yılında Taşkent'te ve tekrar 1903 yılında Semerkand'da usul-ü cedid okulları açılmıştır.¹⁴⁷⁴

---

¹⁴⁷⁰ Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s.65-66.

¹⁴⁷¹ Güngör, s.76.

¹⁴⁷² Roy, s.75.

¹⁴⁷³ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.586.

¹⁴⁷⁴ Akyol, "Cedidcilik" s.212.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Orta Asya'ya duyulan ilgi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Orta Çağ boyunca Doğu toplumları ile ilişkilerini asgari seviyede tutan Batı, Rönesans sonrası meydana gelen gelişmelerin etkisiyle bakış açısını değiştirerek Doğu'ya yönelmiştir. Coğrafi keşiflerle birlikte yeni hammadde arayışına giren Avrupalılar ve Ruslar, hammadde ve pazar arayışlarını Asya coğrafyasında sürdürmek üzere harekete geçmişlerdir.

XIX. yüzyılda Orta Asya'ya çok sayıda seyyah geldi. Bu seyyahlardan bazıları şan şöhret, merak için bazıları da din veya siyasi çıkarlar için bölgeyi ziyaret ettiler. Bu dönemde Buharalılar Avrupa hakkında nasıl bilgisiz iseler Avrupalılar da Buhara hakkında bilgisizdi. Buhara Emirliği'ndeki bütün paradokslara rağmen bu ülkenin insanı celbeden cazibesi ve büyüleyici bir atmosferi vardı. Emirlerin öfkesine, düşmanca davranan yerel sakinlerin davranışlarına, çetin coğrafi şartlara rağmen Buhara, bilginleri ve maceracıları bir mıknatıs gibi kendine çekmiş, şehrin hiç değilse birkaç sırrına erişebilmek için seyyahlar akla gelebilecek her türlü kurnazlığa başvurmuşlardı.

Bu çerçevede özellikle büyük, politik ve ticari merkez olan Buhara başta olmak üzere, Orta Asya şehirleri hakkında seyyahlar birçok bilgi toplamışlardır. Seyyahlar eserlerinde şehirlerin tanıtımı, kültürel özellikleri, nüfus yapısı ve sakinlerin meslekleri hakkında bilgiler vermişler, bunun yanında kent hayatının başka özelliklerine de değinmişlerdi.

Buhara Emirliği'ne gelen seyyahlar Buhara'yı ve Buhara halkını hem eleştirmişler hem de bazı özelliklerini beğenerek onları övmüşlerdi. Ancak seyyahların yaptıkları eleştirilerin, takdir ettikleri yönden daha fazla olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılın başlarında Buhara'ya gelen Meyendorf ile aynı yüzyılın sonlarında bölgeye gelen Nathan Marcus Adler'in eserleri değerlendirildiğinde, bir yüzyıl boyunca bölge kültüründe fazla değişiklik olmadığı görülmektedir.

Buhara hakkında en zengin seyahatnamelerden birini yazmış olan Meyendorf, İslam dini hakkında pek bir bilgiye sahip değildir. Buhara'daki kültürel ve dini hayatı anlamaya çalışmamış, ön yargılı bir şekilde eleştirmiştir. Buhara hacılarını şamanlar

gibi giyinen dilencilere benzetmesi yaptığı olumsuz ve yanlış intibalardan birisidir.

Buhara'ya giden seyyahlar kendilerinden önce bölgeye gitmiş seyyahların eserlerinden olumlu ya da olumsuz yönde etkilenmişler, bu etkiyi de genellikle yazdıkları eserlerin giriş kısmında dile getirmişlerdir. Bu bakımdan enteresan örneklerden biri de 1830'lu yıllarda bölgeye gelen Alexander Burnes olmuştur. Onun çizdiği olumlu Buhara imajı sebebiyle birçok insan bölgeye ilgi duymuş ve bu çerçevede bölgeyi ziyaret etmiştir. Ancak Burnes'in gözlemlerinin bir kısmının gerçeği yansıtmadığı, diğer seyahatnamelerle yapılan karşılaştırma neticesinde ortaya çıkmaktadır. Burnes, Buhara'dan genelde iyi anılarla ayrılmış ve yolculuğu sırasında İslam'a daha anlayışlı yaklaşmıştır. Müslümanlar arasındaki dayanışma onu çok etkilemiş, bir mason olan Burnes, Buhara'daki bu yardımlaşmayı masonluktaki dayanışmaya benzetmiştir. Bölge insanlarını ise çok sevecen ve arkadaş canlısı bulmuştur.

Buhara evliyaları ile ünlü olan bir şehirdir. Seyyahlar Bahaddin Nakşibendî türbesi ve diğer önemli anıtları ziyaret ederek halkın haftanın belirli günlerinde buralara giderek ziyaretlerde bulduklarını gözlemlemişlerdir. Bu türbelerin halk tarafından çok ilgi görmesinden dolayı çevrelerinde ticaretin de yaygın olduğuna işaret etmişlerdir.

Burnes örneğinden farklı olarak Vambery Batı'nın üstünlüğünden emindir. İslam dinini küçümsemekte, onda gerilik ve bağınazlıktan başka bir şey bulamadığını yazmaktadır. O ayrıca Buhara'nın şöhretini yaratan medreselerle ilgili de olumsuz kanaatler ortaya koymaktadır.

Seyyahlar, Buhara seyahatleri sırasında hoş anılar da edinmişlerdir. Buhara halkının misafirperverliği seyyahları oldukça etkilemiştir. Çalışmamıza kaynaklık eden seyahatname yazarlarından Vambery, Schuyler ve Bonvalot Buharalıların "çok misafirperver" olduklarını birçok kez dile getirmiş ve bu misafirperverlikten duydukları memnuniyeti anlatmışlardır. Avrupalı seyyahların alışık olmadığı bu ilgi ve misafirperverlik onları oldukça mutlu etmiştir.

Seyyahlar Buhara'yı değerlendirirken genelde ülkelerini ve Avrupa'yı temel almışlardır. Özellikle Rusya Müslümanlarından olan seyyah Muhammed Zahir Bigi, sürekli olarak Buhara'nın kültürel yapısını Rusya ile kıyaslamıştır. Buhara'nın eğitim ve yönetim

alanındaki geri kalmışlığı ve içine kapalı yapısı seyyahı üzmüştür.

Buhara Emirliği'nin despotik yapısından kaynaklanan sorunlar seyyahların çok dikkatli olmasına neden olmuştur. Burada ajan muamelesi göreceklelerini ve yanlış anlama yüzünden cezalandırılacaklarını düşünen seyyahların tedirginliği eserlerine de yansımıştır. Özellikle koşbeğleri ile seyyahların bu çerçevede uzun sohbetler yaptıkları göze çarpmaktadır. Emirlerin ve koşbeğlerinin seyyahlarla yaptıkları sohbetler hem sorgulama amaçlı hem de İngiltere ve Rusya hakkında bilgi almaya yöneliktir. Seyyahlar Buhara şehrine doğru hareket ederken yol üzerindeki beyliklerde mola verip emirliğin yönetim mekanizmasını yakından inceleme fırsatı bulmuşlar, beğlerin deneyimlerini ve bilgilerini de kayda geçirmişlerdir.

Özbekler, Tacikler, Türkmenler, Kırgızlar, Kalmuklar, Karakalpaklar, Araplar, Afganlar ve Tatarlar Buhara'da yaşayan Müslüman halklardandır. Seyyahlar arasında Ole Olufsen'in Buhara halkı ile ilgili yaptığı kişisel tahliller hem kapsamlı hem de ilginçtir. Seyahatnamelerden Buhara halkının temel unsurlarının Özbekler, Tacikler ve Türkmenlerden oluştuğu sonucuna varılmaktadır.

Yahudiler, İranlılar, Hintliler, Çingeneler, Ruslar, Ermeniler ve Çinliler sayıları çok olmasa da Buhara'da yaşayan gayrimüslimlerdir. Seyahatnamelerde sık sık Buhara halkının İranlılara bakış acısı vurgulanmış, İranlıların Müslüman olarak görülmediği ve ticari meta gibi onların pazarlarda köle olarak satıldıklarına değinilmiştir. O'Donovan, Blocqueville, Burnes, Olufsen ve Schuyler eserlerinde İranlı kölelerin zor şartlardaki hayatlarını dile getirmişlerdir.

Buhara'da dikkat çeken diğer bir nokta da Rus esirlerin durumudur. Ignatyev Buhara'daki Rus esirlerinin çoğunun asimile olduğunu gözlemlemiştir. Bölgede yaşayan Rus esirlerinin çoğu burada doğup büyüdükleri için Rusluktan uzaklaşıp Buharalı Müslümanlara dönüşmüşlerdir. Bu nedenle Ignatyev, Rus esirlerden çok azını yanında götürebilmiştir.

Gayrimüslimlerin yaşayış tarzları ve giyimleri Müslümanlardan farklılık göstermiştir. Yahudilerin bellerine sardıkları sicimler, Hintlilerin alınlarındaki renkli noktalar dikkat çekmiştir. Gayrimüslimlerin yaşadıkları ayrı yerleşim birimleri ve ata binmelerinin

yasak olması gibi ayırıcı unsurlar diğer önemli ayrıntılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Başta Mohan Lala Munşi olmak üzere seyyahlar Yahudilerin fiziki durumlarına ve yaşayışlarına değinmişlerdir.

Bölgedeki şehirler tarihi zenginliklerini ve kültürel yapılarını uzun süre korumuşlardır. Bu şehirler arasında Buhara, Semerkant, Karşı, Şehr-i Sebz ve Belh en önemlileridir. Bölgeye gelen seyyahlar bu merkezlerde uzun süre kalmış ve her fırsatta şehirlerin farklı yerlerini gezmişlerdir. Seyyahları şehirlerdeki ticari hayat ve tarihi yapılar cezbetmiştir. Başkent olması dolayısıyla Buhara şehrinin mimari yapısına daha çok önem verilmiş olup Semerkand şehri ise bütün seyyahlar tarafından verimli ve bereketli bulunmuştur.

Bölgenin sert iklimi ve çetin coğrafi koşulları nedeniyle insanlar tarım ve ziraatı geliştirmek için yeni yöntem arayışına girmişlerdir. Orta Asya'da bunun en önemli ve en dâhice örneklerinden biri de Buhara Emirliği'nde bulunan sulama sistemidir. Emirlikte oldukça girift ve gelişmiş sulama kanalları mevcut olup, seyahatnamelerde bu arklar, bentler ve suyolları ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve işleyişi hakkında bilgi verilmiştir.

Aynı zamanda seyyahlar, Buhara halkının aile yapısı, eğlenceleri, yemek kültürü, dini inanışları, giyim tarzları ve sahip oldukları meskenler hakkındaki bilgilere de yer vermişlerdir. Ancak seyyahlar için Buhara kadını bir bilmece olarak kalmıştır. Toplumda kadınların daha aktif olarak günlük hayatta olmasına alışkın olan seyyahlar, Buhara Emirliği'nde kadınların kapalı kapılar arkasında kalmalarına ve yabancı bir erkek gördüklerinde duvara yüzlerini dönüp kaçmalarına alışmamışlardır. İncelediğimiz seyahatnameler içinde tek kadın seyyah olan Annette Meakin, Buhara'nın bilinmeyen yönlerini gözler önüne sermiş, kadınların gizli kalmış hayatları ve eğlenceleri hakkında da bilgi vermiştir.

Rus işgalinin ardından Buhara Emirliği'ne giden seyyahların bakış açılarında farklılıklar göze çarpmaktadır. Daha önce özel izinlerle ve sürekli izlenerek emirlikte gezen seyyahlar, sonraları daha özgür bir şekilde tek başlarına şehirleri dolaşmaya başlamışlardır. İşgalden önce hanların ve yönetimin baskısından dolayı rahatça gözlem ve muhakeme yapamayan seyyahlar, bu tarihten sonra farklı bilgiler ortaya

koymuşlardır. Örneğin seyyah Dobson, Buhara'daki ceza evleri ve adaletin işleyişi hakkında diğer seyyahlara nazaran son derece güzel bilgiler verip Buhara'daki suçluların cezalandırılma şekillerini ve mahkûmların kötü şartlarının bilinmeyen noktalarını açıklığa kavuşturmuştur.

Orta Asya'daki zor yaşam koşullarının en önemli nedenlerinden biri de bölgede var olan hastalıklardı. Rişta, sıtma, humma, cüzam, kolera ve veba bunların en önemlileriydi. Bu hastalıkların bir bölümü özellikle temizliğe dikkat edilmemesinden ve suların hijyenik olmamasından kaynaklanmaktaydı. Seyyahlar hastalıklardan korunmak için büyük çaba sarf etmişler ve bu kapsamda kendileri için birçok koruma yöntemi geliştirmişlerdi. Aynı zamanda hastalıklardan acı çeken ve ölen birçok insan görmüşlerdi. Khanikoff, Schuyler, Moorcroft ve Olufsen eserlerinde hastalıklara değinmiştir. Moorcroft ise rişta ile ilgili daha ayrıntılı bilgi vermiştir.

Seyyahların ifadelerinden dinin hayatın her alanında etkin olduğu, emirlikte Orta Çağ Avrupası'na benzer bir hayat yaşandığı sonucu çıkarılmaktadır. Seyyahlar aynı zamanda çelişkilerin iç içe olduğu bir yönetim ve yaşayışa tanık olmuşlardır. Onlar, insanları sanki bilinçlerini kaybetmiş gibi dışarıdan kopuk bir Orta Çağ masalının içinde bulduklarını düşünmüşlerdir.

Sonuç olarak etnik kökenleri ve misyonları ne olursa olsun seyyahların verdiği bilgilerin önemli ölçüde paralellik arz ettiği anlaşılmaktadır. Seyyahlar batının üstünlüğünden emin bir şekilde Buhara Emirliği'ndeki gelişmeleri değerlendirmişlerdir. Buhara Emirliği, Rus işgaline kadar bazı ticari faaliyetler dışında bütün kapılarını dış dünyaya kapatarak kendi kültürel dinamiklerini oluşturmuş, XIX. yüzyılın sonuna kadar da herhangi bir gelişim için ilerlemeye gerek duymamıştır. Buhara'nın çok ünlü olduğu medreselerde bile sadece dini bilgilerin ezber yolu ile öğretilmesi ve yönetiminin baskıcı rejimi bu ilerlemenin önünü kesen diğer etkenler olmuştur. Yukarıda sayılan olumsuz faktörlere rağmen Buhara Emirliği bir tarihi misyonu yerine getirmiş ve Orta Asya'daki Türk kültürünün yaşanmasında önemli bir etkisi olmuştur. Emirlik halkının uzun zaman kapalı bir toplum olarak kalmaları onların gelenek ve göreneklerini korumalarını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABALI, Nurullah (2009), *Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık Kıyafet*, İlke Yayıncılık, İstanbul.
- ABBOTT, James, (1843), Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of The Court of Khiva and The Kingdom of Khaurism, Wm. H. Allen and Co., London.
- ADLER, Elkan Nathan, (1905) *Jews in Many Lands*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia.
- AKBIYIK, Hayrunissa (2003), “Mangıtlar”, *İslam Ansiklopedisi*, c.27, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ss.570-571.
- AKÇİCEK, Eren (1988), “Türk Halk Hekimliğinde Sarımsak”, *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 23-25 Kasım Ankara.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (2007), *Tüm Yönleri ile Osmanlı'da Harem*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- AKYOL, Taha (1993), “Cedîdcilik”, *İslam Ansiklopedisi*, c.7, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 211-213.
- ALAN, Hayrunissa (2006), “XV-XVI. Asırlarda Orta Asya'da İhraç Ürünü Olarak Meyveler” *Meyve Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, ss.473-482.
- ALGAR, Hamid (2006), “Nakşibendiyye”, *İslam Ansiklopedisi*, c.32, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 335-342.
- ALKAN, Haluk (2011), *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar: Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara.
- ALPARGU, Mehmet (1995), *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar-1, Ankara.
- ALPARGU, Mehmet (2002), “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, c.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 557-605.
- ALPARGU, Mehmet (2007), *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul.
- ALPARGU, Mehmet (2008), “12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Mutfak Kültürü”, *Türk Mutfağı*, Arif Bilgin (Ed.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.17-25.

- ALLWORTH, Edwrard (1969), *Central Asia 120 Years of Russian Rule*, Duke Universty Pres, London.
- ANDİCAN, Ahat (2003), *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul.
- ARAZ, Nezihe (1980), *Türk Yemek Geleneği, Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, ss.31-33.
- ARK, İsmet Bin (Ed.) (1992), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri: 1687-1908 Yılları Arasında*, Osmanlı Arşivi Dair Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ARIK, Durmuş (2011), *Buhara Yahudileri*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- ATALAY, Besim (1992), *Divani Lügat-it Türk Tercümesi*, 3. Basım, c.1-2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ATALAY, İbrahim (2002), "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Genel Türk Tarihi*, c.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.289-320.
- ATAMAN, Sadi Yaver (1992), *Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Rit'leri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ATMACA, Tayfun ve diğerleri (hızl.) (2003), *Orta Asya'dan Esintiler: Fotoğraf Albümü Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları*, Ankara.
- ATTAS, S.M. Nakip El (1991), *İslami Eğitim*, Endülüs Yayınları, Ali Çaksu (çev.), İstanbul.
- AYAR, Mesut (2007), *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, Mehmet (1995), "Fal", *İslam Ansiklopedisi*, c.12, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.134-138.
- AYDINLI, Osman (2009), "Semerkant", *İslam Ansiklopedisi*, c.36, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.481-484.
- AYDINLI, Osman (2001), "Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi (93-389/711-999)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul.
- BABÜR, Zahirüddin Babür Muhammed B. Ömer (1970), *Baburname: Babur'un Hatıratı*, Reşit Rahmeti Arat (çev.), Milli Eğitim Basımevi İstanbul.
- BACON, Elizabeth E., *Esir Orta Asya*, Tansu Say (çev.), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- BAKER, Valentine (1876), *Clouds in the East: Travels and Adventure on the Perso-*

Turkoman Frontier, Chatto and Windus, Piccadilly, London.

- BAKİLER, Yavuz Bülent (1986), *Türkistan Türkistan*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul.
- BARTHOLD, V. V. (1981), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hakkı Dursun Yıldız (hızl.), Kervan Yayınları, İstanbul.
- BARTHOLD, V.V. (2006), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kazım Yaşar Koprıman ve İsmail Aka (hızl.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BARTHOLD, V.V. (2002), *Kırgızlar*, Ufuk Deniz Aşçı (çev.), 1. Basım, Kömen Yayınları, Konya.
- BARTHOLD, V.V. (2008), *İlk Müslüman Türkler*, M. A. Yalman (çev.), T Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul.
- BAŞAR, Zeki (1973), *Erzurum'da Eski Mezarlılar ve Resimli Mezar Taşları*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- BATUTA, İbn-i, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, Ali Murat Güven (sad.), Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- BAYINDIR, Abdülaziz (1995), "Meskenle İlgili Fıkhi Meseleler", *Mesken ve Mesken Mimarimiz*, Ensar Neşriyat, İstanbul, ss.37-42.
- BAYRAKTAR, Mehmet (1998), "İslam Kültüründe Hayvan", *İslam Ansiklopedisi*, c.17, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.85-92.
- BAYSAL, Ayşe (2001), "Türk ve Çin Mutfağının Karşılaştırılması", *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, Kamil Toygar (hızl.), Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, ss. 27-33
- BEKTAŞOĞLU, Mustafa (2009), *Anadolu'da Türk İslam Sanatı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- BELGE, Murat (2001), *Tarih Boyunca Yemek Kültürü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BENNİGSEN, Alexandre ve QUELQUEJAY Chantal Lemercier (1981), *Step'te Ezan Sesleri: Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 Yılı*, Nezih Uzel (trc.), Kent Basımevi, İstanbul.
- BENNİNGEN, Alexander ve QUELQUEJAY Chantal Lemercier (1988), *Sufi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*, Osman Türer (çev.), Akçağ Yayınları, Ankara.
- BERGER, Hermann (2000), *Çingene Mitolojisi*, Musa Yaşar Sağlam (çev.), Ayrac Yayınevi, Ankara.
- BEYOĞLU, Ağacan (2000), *Türkmen Boylarının Tarihi ve Etnografyası*, İstek

Yayınları, İstanbul.

BİCE, Hayati (2010), *Türk Yurtları Üzerine Notlar: Sosyo Politik Tezler ve Edebi İncelemeler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

BİĞİ, Muhammed Zâhir (2005), *Mâverâünnehir'e Seyahat*, Ahmet Kanlıdere (çev.), Kitabevi, İstanbul.

BLOCQUEVILLE, Henri de Coulboeuf de (1986), *Türkmenler Arasında*, Rıza Akdemir (çev.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

BRAKER, Hans, “Çin Sovyet İlişkilerinde Milliyet Hareketleri”, *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, S. Enders Wimbush (hızl.), Yuluğ Tekin Kurat (çev.), Yeni Forum Yayınları, Ankara, s.169-181.

BRAUN, H. (1944), *Bulaşıcı Hastalıklar*, Ziya Öktem (çev.), Maarif Matbaası, Ankara.

BREGEL, Yuri (2003), *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill Akamich Puplichers, Boston.

BREGEL, Yuri (1986), “Koshbegi”, EI², c.V, ss. 273–274.

BRETSCHNCİDER, E. (1888), *Medieval Research*, Trübner & Co., Ludgate Hill, London.

BONVALOT, Gabriel (1894), *Eski Yurt: Orta Asya'dan*, M. Reşat Özmen (çev.), Tercüman Gazetesi Yayınları.

BOYRAZ, Şeref (2006), *Fal Kitabı*, Kitabevi, İstanbul.

BOZKURT, Nebi (1994), “Eğlence”, *İslam Ansiklopedisi* c.10, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 483-488.

BOZKURT, Nebi (2004), “Mektep”, *İslam Ansiklopedisi*, c.29, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ss. 5-6.

BOZKURT, Nebi (2010), “Sünnet”, *İslam Ansiklopedisi*, c.38, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 155-158.

Bukhara an Oriental Gem, Taşkent, Sharq, 1997.

BURCKHARDT, Titus (1999), *Astroloji ve Simya*, Verka Yayınları, İstanbul.

BURNABY, Frederick Gustavus (1986), *A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia*, Time-Life Books, Amsterdam.

BURNES, Alexander (1834), *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narattive of A Voyage on the Indus, from The Sea to Lahore , with Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in the Years*

- 1831, 1832 and 1833, Vol, I-II-III, John Murray-Albemarle Street, London.
- CLAVIJO, Ruy Gonzales de (2007), *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'ta Seyahat*, Ömer Rıza Doğrul (çev.), Kesit Yayınları, İstanbul.
- CURZON, George N.(1967), *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, Frank Cass & Co. Ltd, London.
- CÜVEYNÎ, Alâeddin Ata Melik b. Muhammed (1988), *Tarih-i Cihan Güşa*, Mürsel Öztürk (çev.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÇAĞATAY, Ergun (1996), *Bir Zamanlar Orta Asya: Once Upon a Time in Central Asia*, Tetragon İletişim Hizmetleri, İstanbul.
- ÇELİK, Muhammed Bilal (2004), “Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sakarya.
- ÇELİK, Muhammed Bilal (2009),“1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sakarya.
- ÇELİK, Murat (2002), *Orta Asya'dan Günümüze Türk Mutfağı 2*, Mehtap Yayınları, İstanbul.
- ÇINAR, Ali ABBAS (2001), *Türkmen Atı ve Atçılığı*, Rota Matbaacılık, İstanbul.
- ÇINAR, Ali Abbas (2005), *Halil İbrahim Sofrası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- ÇİMEN, Latife Kabaklı (2008), *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- ÇORUHLU, Yaşar (1998), “Kurgan ve Çadır'dan Kümbet ve Türbeye Geçiş”, *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkiler Sempozyumu*, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı, 18-20 Aralık, ss.47-62.
- DAĞ, Mehmed (1974), *İslam Eğitim Tarihi*, Hıfzırahman R. Öymen, 1, Basım, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- DEMİRCİ, Mehmet (1996), *Türkistan Notları: Yesevi Diyarında 6 Ay*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- DEVLET, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- DEVLET, Nadir (1988), *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- DİEZ, Ernst (1946), *Türk Sanatı: Başlangıcından Günümüze Kadar*, Oktay Aslanapa (çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

- DİEZ, Ernst (1955), *Türk Sanatı*, Oktay Aslanapa (çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- DİNÇ, Ahmet (2004) “19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Türkmenistan’ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer (2005), *Orta-Asya Türk imparatorluğu: VI-VIII. Yüzyıllar*, 3. Basım, İmge Kitabevi, Ankara.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat (2002), “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, *Genel Türk Tarihi*, c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 493-597.
- DOBSON, George (1890), *Russia’s Railway into Central Asia Notes of A Journey From St. Petersburg to Samarkand*, W. H. Allen & Co., 13, Waterloo Place and At Calcuta, London.
- DUMAN, Mustafa (2005), *Çay Kitabı*, Kitabevi, İstanbul.
- DURMUŞOĞLU, Celal (1987), *İçecek Bilgisi*, 1. Basım, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul.
- EKİNCİ, Abdullah (2008), “İslam Kültürü İle Türklerdeki Av Geleneğinde İktisadi ve Sosyo-Kültürel Paralellikler ve Farklılıklar”, *Av ve Avcılık Kitabı*, Kitabevi, İstanbul, ss.515-522.
- ELDEM, Sedat Hakkı (1987), *Türk Evi Osmanlı Dönemi*, c.III. Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ESİN, Emel (1991), “Amuderya” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.98-99.
- ESİN, Emel (2004) , *Orta Asya’dan Osmanlı’ya Türk sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- EMİN, Efendi Mehmet (1986), *İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat*, Rıza Akdemir (hzl.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ERCAN, Yavuz (2001), *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- ERDEM, Mustafa (2005), *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- ERDEMİR, Ayşegül Demirhan (1996), *Afyon ve Tıbbi Etik*, Nobel Kitabevi, Bursa.
- ERŞAHİN, Seyfettin (2007), *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi*, 2. Basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- ESMER, Mehmet Ali (1992), *Avanos’un Eski Türk Evleri*, Türk Tarih Kurumu

Yayınları, Ankara.

- FITRAT, Abdurrauf (2000), *Buhara'da Ceditçilik ve Eğitim Reformu*, I.Basım, Seyfettin Erşahin (hızl.), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- FRYE, Richard Nelson (2003), *Orta Çağın Başarısı Buhara*, Hasan Kurt (çev.), Bilig Yayınları, Ankara.
- FRYE, Richard Nelson (2009), *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, Füsün Tayanç-Tunç Tayanç (çev.), Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- FURON, Raymond (1943), *İran*, Galip Kemeli (çev.), Hilmi Kitap Evi, İstanbul.
- GİBB, H. A. R. (2005), *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Çağlar Yayınları, Hasan Kurt (çev.), Ankara.
- GÖMEÇ, Saadettin (1996), *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Kömen Yayınları, Konya.
- GÖMEÇ, Saadettin (2011), *Kırgız Türkleri Tarihi*, 3.Basım, Berikan Yayınevi, Ankara.
- GÖZÜTOK, Şahir (2002), *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, 1. Basım, Fecr Yayınları, Ankara.
- GÜNALTAY, Şemseddin (1948), *İran Tarihi*, c.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜNAY, Muzaffer (2002), *Hurafeler ve Batıl İnançlar*, Sevgi Yayınları, İstanbul.
- GÜNDOĞDU, Abdullah (1995), "Hive Hanlığı Tarihi: Yedigâr Şibaniler Devri 1512-1740", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- GÜNDÜZ Filiz ve GÖLCÜ Şerife (2003), *Osmanlı Dönemi, Kaftanlarına Yeni Yorumlar*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- GÜNGÖR, Ebubekir (2011), *Türkistan'da Fikir Akımları: Ceditçilik, Türkçülük, İslamcılık*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- GÜRKAN, Salime Leyla (2007), "Ölüm", *İslam Ansiklopedisi*, c.34, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.32-34.
- GÜRSOY, Deniz (2004), *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürü*, I. Basım, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul.
- HAKIMOV, Akbar, "Orta Asya Türk Halklarının Sanat ve Zanaatları", *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya'dan Balkanlar'a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Doğan Kuban (Ed.), Prince Claus Fund Library, İstanbul, ss.405-419.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1991), *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- HATUNOĞLU, Nurettin (2011), *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- HAYİT, Baymirza (1975), *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Abdülkadir Sadak (çev.), Otağ Yayınevi, Ankara.
- HAYİT, Baymirza (1987), *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.
- HAYİT, Baymirza (2004), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- HUŞ, Savni (1967), *Av Hayvanları ve Avcılık*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul.
- HOŞSUCUOĞLU, Hikmet (1991), *Balıkçılık*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- IGNATYEV, Nikolai Pavlovic (1984), *Mission N.P. Ignatyev to Khiva and Bukhara in 1858*, Translated John L. Evans, Oriental Research Partnus, Newtonville.
- IŞIK, Mehmet (2009), *Türklerin Kültür Kökenleri ve Etnik Yapısı*, Yakamoz Yayınları, İstanbul.
- İNALTOĞ, Tijen (2004), “Soluna Soğan, Sağına Sarımsak”, *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar: Ot Kültürü ve Yemekleri*, c.11, Türk Halk Kültürü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, Ankara, ss.101-120.
- JENKINSON, Anthony (1900), *Early Voyages and Travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson and Other Englishmen, With Some Account of The First Intercourse of The English With Russia and Central Asia By way of The Caspian Sea*, vol I, Editör: E. Delmar Morgan ve C. H. Coote, B. Franklin, New York.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1976) “Sibir (Sibiry) Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, ss.957-973.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2000), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- KAKUZO, Okakura (1944), *Çayname*, Ali Süha Delilbaşı (çev), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KANDEMİR, Osman (1999), *Çeyiz Sandığı*, Duran Ofset Yayınları, İstanbul.
- KANLIDERE, Ahmet (2002), “XIX ve XX Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, c.18, Türkler, Ankara, ss.415-426.
- KANLIDERE, Ahmet (2005), *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KALAFAT, Yaşar (2011), *Nübüvvet Tarihi İtibariyle Türklüğün Dinî Geçmişi*, Berikan Yayınları, Ankara.

- KALAFAT, Yaşar (2011), *Türk Kültürlü Halklarda Orta Asya'dan Orta Doğu'ya İnanç Göçü*, Berikan Yayınları, Ankara.
- KALAFAT, Yaşar (2012), *Türk Halk İnançlarında Beslenme*, Birkan Yayınevi, Ankara.
- KALENDEROĞLU, İhsan (2011), *Türkmen Bahşılık Geleneği*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- KALKAN, Mustafa (1995), *Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri*, İzmir.
- KARA, Abdulvahab (2007), *Kazakistan ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- KARA, Mustafa (1977), *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KARADAĞ, Gülay (2006), "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Afyon.
- KARAMAĞARALI, Beyhan, (1998) "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografyası", *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkiler Sempozyumu*, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı, 18-20 Aralık, ss.33-46.
- KARAMUSTAFA, Ahmet H. (2007), *Tanrının Kural Tanımaz Kulları: İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, Ruşen Sezer (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KARAGÖZ, İsmail (2008), *Sigara, Alkol, Uyuşturucu Zararları ve Dini Hükmü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1999), "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografyası" *Geçmişten Günümüze Mezarlık ve İnsan Hayatına Etkiler Sempozyumu*, 18- 20 Aralık, Mezarlıklar Vakfı, İstanbul.
- KARPAT, Kemal H. (2003), *Türkiye ve Orta Asya*, İmge Kitabevi, Ankara.
- KARPUZ, Emine (2002), "Anadolu Mutfaklarında Kullanılan Bakır Kaplar ve Osmanlı Dönemi Örnekleri", *Türkler*, c.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.425-432.
- KASIMOV, Begali (2009), *Milli Uyanış*, Fatma Açık (çev.), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara.
- KAVUNCU, Orhan (2009), *Güzel Türkistan*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- KHALİD, Adeeb (2011), *Kominizm'den Sonra İslam*, Aslıhan Tekyıldız (çev.), Sitare Yayınları, Ankara.

- KHANİKOFF, Nikolai Vladimirovich (1845), *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated From The Russian of Khanikoff By Baron Clement A. de Bode, J. Madden, Londra.
- KILIÇ, Dündar Ali (2004), *İmparatorluk Seremonisi*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul.
- KILIÇ, Orhan (2004), *Genel Hatlarıyla Dünya da ve Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar*, Orta Doğu Araştırmaları Yayınları, Elazığ.
- KIRIMLI, Hakan (1996), “Gaspıralı İsmail Bey”, *İslam Ansiklopedisi*, c.13, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.392-395.
- KİTAPÇI, Zekeriya (1988), *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, 1. Basım, Nur Yayınevi, Konya.
- KİTAPÇI, Zekeriya(1993), *Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- KİTAPÇI, Zekeriya (2000), *Arapların Türkistan’a Girişi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- KİTAPÇI, Zekeriya (2004), *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?* 1. Basım, Yedikubbe Yayınları, Konya.
- KURAT, Akdem Nimet (1987), *Başlangıçtan 1917 Yılına Kadar Rusya Tarihi*, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KURT, Abdurrahman (2002), “Tarihi Süreçte Türk Kadınları”, *Türkler*, c.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 399-405.
- KURT, Hasan (1988), *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, Fecr Yayın Evi, Ankara.
- KUZUCU, Kemalettin (2008), “Osmanlı İçecek Kültüründe Yeni Bir Tat Olarak Çay”, *Türk Mutfağı*, Arif Bilgin (Ed.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.423-259.
- LİEVEN, Dominic (Ed.) (2006), *The Cambridge History of Russia: Imperial Russia 1689-1917* c.2, Cambridge University Press, Cambridge.
- KOCA, Salim (2002) , “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Genel Türk Tarihi*, c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.347-384.
- KOCA, Salim (2002) “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Genel Türk Tarihi*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.309-346.
- KOYUNCU, Recep (2009), *Rize İyidere İlçesi Tarihi Mezar Kitabeleri*, T.C. İyidere Kaymakamlığı Kültür Yayınları, İstanbul.
- KÖROĞLU, Gülgün (2004), *Anadolu Uygarlıklarında Takı*, Ege Yayınları, İstanbul.

- LEYLAK, Mehmet Halil (2000), *Orta Asya ve Kafkaslarda Türklerin Demografik Yapısı*, Tamga Yayınları, Ankara.
- MACAR, Oya Dağlar (2009), *Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libaral Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.
- MACGAHAN, İ. A. (1995). *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, Kolağası Ahmed (çev.), Akademi Kitabevi, İzmir.
- MACGAHAN, Henry (1970), *Türlere Karşı Rus Vahşeti*, Muhiddin Nalbantoğlu (nşr.), Yayla Matbaası, İstanbul.
- MAHMUT, Kaşgarlı (1992), *Divani Lügat-it Türk Tercümesi*, 3. Basım, c.1, Besim Atalay (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MAHMUT, Kaşgarlı (2006), *Divani Lügat-it Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- MEAKİN Annette M. B (1903)., *In Russian Turkestan A Garden of Asia and Its People*, George Allen 156, Charing Cross Road, London.
- MEYENDORF, Baron (2004), “A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820”, *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, c.V, Kısım: II, Routledge, London.
- MONTEİL, Vincent (1992), *Sovyet Müslümanları*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- MOORCROFT, William ve TREBECK George (1842), *Travels in The Himalayan Provinces of Hindustan The Panjab in Ladakh and Kaşmir; in Peşawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara*, vol. 2, The Authority of The Asiatic Society of Calcutta, London.
- MUNSHİ, Mohana Lāla (1846), *Travels in The Panjab, Afghanistan, Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat*, W. H. Allen & Co., London.
- MURATOĞLU, Malik (1996), Cevdet Türkeröğlü, Yaşar Kalafatoğlu, *Türk Halk İnançları: Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- NAHYA, Zümrüt (1984), “Geleneksel Türk Kültüründe Tatlı”, *Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu Bildirileri: 17-18 Aralık 1983*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 17-18 Aralık, Ankara, ss.91-101.
- NUMANİ, Mevlana Şibli (2002), *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi*, Yusuf Karaca (çev.), Risale Yayınları, İstanbul.
- NASKALİ, Emine Gürsoy ve KOÇ Aylin (2007), *Hediye Kitabı*, Kitabevi, İstanbul.
- NAUMKİN, Vitaly (1992) *Samarkand: Caught in Time: Great Photographic Archives*,

Garnet Publishing, Reading.

- NOUSIAÏEN, Mervi (1992), *Halk Öykücülüğü Araştırmasında Anlam Sorunu*, IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, c.2, Devran Matbaası, Ankara, ss. 264-269.
- OCAK, Kemal (1999), *Dünyada Türk Cumhuriyetleri Türk Halkları*, Düzgün Yayıncılık, İstanbul.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1992), *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler: XIV-XVII Yüzyıllar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- O' DONOVAN, Edmond (1882), *The Merv Oasis*, c. II., Smith, Elder, & Co., Waterloo Place, London.
- OĞUZ, Burhan (2005), *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 5*, I. Basım, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- OLUFSEN, Ole. (1911), *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London.
- ÖGEL, Bahaddin (1978), *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- ÖGEL, Bahaddin (1983), "Türklerde Tatlı Anlayışı ve Şeker", *Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu Bildirileri: 17-18 Aralık 1983*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 17-18 Aralık, İstanbul, ss. 17-20.
- ÖGEL, Bahattin (1988), *Türk Milli Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ÖNKAL, Ahmet (1994), Nebi Bozkurt, "Deve", *İslam Ansiklopedisi*, c.9, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.222-226.
- ÖVEZ, Gündoğduyev (1998), "Türkmen Atları", *Türkmenistan'da Toplum ve Kültür, haz: Büşra Ersanlı, Orazpolat Ekaev*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖZALP, Ömer Hakan (1999), *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim: Rızaeddin Bin Fahreddin*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ÖZBAĞI, Tevhide (2002), "Geleneksel Türk Takıları", *Türkler*, c.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 785-799.
- ÖZBAY, Ekrem (2001), *Türkmen-Türk Örf Adetleriyle Halk İnançlarının Benzerlikleri ve Farklılıkları*, Türkmenistan Bilim Bakanlığı Mahtumkulu Türkmen Devlet Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aşkabat.
- Özbek Sovyet Ensiklopediyasi (1980)*, c.14, Toshkent, ss.191.
- ÖZDEMİR, Hikmet (2005), *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Türk Tarih

Kurumu, Ankara.

- ÖZEL, Mehmet (1992), *Folklorik Türk Kıyafetleri*, Türkiye Güzel Sanatları Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara.
- ÖZKAN, Ali Rafet (2000), *Türkiye Çingeneleeri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK Mustafa (1999), “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Durumlarına Bakış”, *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, Mim Kemal Öke (Ed.), Alfa Yayınları, İstanbul, ss.273-296.
- ÖZVERİ, Murat (2006), *Okçuluk Hakkında Merak Ettiğiniz Her Şey*, Umut Matbaacılık, İstanbul.
- ÖZYURT, Hasan (1987), *Çay Ekonomisi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi, Trabzon.
- PERYY, Charles (2007), “Orta Çağdaki Göçer Türklerin Mutfakları”, *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya’dan Balkanlar’a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Doğan Kuban (Ed.), Prince Claus Fund Library, İstanbul, 117-130.
- PIYADEOĞLU, Cihan (2008), “Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- POLAT, M. Said (2008), “Göçebe Türklerde Avcılık”, *Av ve Avcılık Kitabı*, Kitabevi, İstanbul, ss.55-63.
- POLO, Marco (2003), *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı 1*, 1. Basım, Işık Ergülden (çev.), İthaki Yayınları, İstanbul.
- PUGACENKOVA, Galina A “Orta Asya Mimarisi: Onuncu Yüzyıl İle Onyedinci Yüzyıl Arası”, *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya’dan Balkanlar’a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Doğan Kuban (Ed.), Prince Claus Fund Library, İstanbul, ss.429-441.
- RAMAZANOĞLU, Gözde (1998), *Orta Asya’da Türk Mimarisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- RASONY Laszlo (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s.159.
- REIMERTZ, Stephan (1999), *Çayın Kültür Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara.
- RIASONOVSKY, Nicholas V. ve STEINBERG Mark D. (2011), *Rusya Tarihi*, Figen Dereli (çev.), İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- ROUX, Jean Paul (2005), *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayın Evi, İstanbul.

- ROUX, Jean- Paul (2006), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ROY, Olivier (2000), *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Mehmet Moralı (çev.), Metis Yayınları, İstanbul.
- SAMİ, Şemseddin (2011), *Kâmûs-ı Türkî*, Raşit Gündoğdu- Niyazi Adıgüzel (hzl.), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- SALMAN, Hüseyin (2006),” XIII-XV. Asırla Arasında Orta Asya’da Yetişen Meyveler ve Ekonomik Değerleri”, *Meyve Kitabı*, Kitabevi, İstanbul, ss.491-504.
- SARAY, Mehmet (1984), *Türkistan Türkleri*, Veli Yayınları, İstanbul.
- SARAY, Mehmet (1987), *Afganistan ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- SARAY, Mehmet (1993), *Kırgız Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul.
- SARAY, Mehmet (1993), *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul.
- SARAY, Mehmet (1994), *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SARAY, Mehmet (2002), “Kırgısıztan”, *İslam Ansiklopedisi*, c.25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ss.442-445.
- SERTÇELİK, Seyit (2002), “Rus İmparatorluğunun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çalık Rusya’sının Türklere Yönelik Politikaları”, *Türkler*, c.18, Ankara, ss.385-389.
- SERTÇELİK, Seyit (2002), “Rus İmparatorluğu’nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya’sının Türklere Yönelik Politikaları”, *Genel Türk Tarihi*, c.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.614-639.
- SEVİNÇ, Necdet (1987), *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- SEYDİ, Ali Reis, *Mir’at-ül Memalik (970-1562)*, Necdet Akyıldız (hzl.), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- SCHILTBERG, Johannes (1995), *Türkler ve Tatarlara Arasında (1394-1427)*, Turgut Akpınar (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.
- SCHUYLER, Eugene (2000), *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Firdevs Çetin-Halil Çetin (çev.), Paradigma Yayınları, İstanbul.
- SMİTH, Grace Martin (1980), “The Özbek Tekkes of İstanbul”, *Der Islam*, Berlin.

- SOMUNCUOĞLU, B. Tümen (2006), “Türkistan’da Eğitim ve Çarlık Rusya’sının Sosyo Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- SÜRÜCÜOĞLU, Metin Saip ve ÖZÇELİK Ayşe Özfer (2005), “Eski Türk Besinleri ve Yemekleri”, *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, c.12, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, Ankara, ss.7-54.
- SÜMER, Faruk (1979), “Tatarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, c.12/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ss.58-61.
- SÜMER, Faruk “Tatarlar” *İslam Ansiklopedisi*, c.40, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, ss.168-170.
- ŞAHİN, Cemallettin (2007), “Özbekistan” *İslam Ansiklopedisi*, c.34, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.110-111.
- ŞAVKAY, Tuğrul, “Anadolu’ya Göç Öncesi Türk Mutfağı” *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya’dan Balkanlar’a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Doğan Kuban (Ed.), Prince Claus Fund Library, İstanbul, ss.266-285.
- ŞEŞEN, Ramazan (1985), *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, sa. VII, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- ŞEŞEN, Ramazan (1992), “Buhara”, *İslam Ansiklopedisi*, c.6, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 363-367.
- ŞEŞEN, Ramazan (2006), “Şamanizm Üzerine Birkaç Söz”, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbakırlı’ya Armağan*, Yaşar Çoruhlu, Nalan Türkmen ve Nuri Seçgin (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.55-62.
- ŞİMŞİR, Sebahattin (2009), *Dünden Yarına Türkistan’da Türkler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- TANYU, Hikmet (1968), *Türkler’de Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2002), “Karakalpaklar” *İslam Ansiklopedisi*, c.4, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ss.426-427.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2002), “İslam Öncesi Dönemde Orta Asya’da Yaşayan Türk Boyları”, *Türkler*, c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 323-367.
- TAŞAĞIL, Ahmed (2002), “Keş”, *İslam Ansiklopedisi*, c.25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ss.314-315.
- “TATARLAR”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c.22, İstanbul: Gelişim Yayınları, 1986.

- TEZCAN, Mahmud (2000), *Türk Ailesi Antropolojisi, İmage Katapevi*, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi (1969), *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Hikmet Gazetecilik, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, c.1, 2. Basım, Enderun Yayınları, İstanbul.
- TOKLUOĞLU, Ceylan ve ARICI Bülent (2000), *Türklerde Yönetim Kültürü: Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan Örnekleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TOPALOĞLU, Bekir (2007), “Ölüm”, *İslam Ansiklopedisi*, c.34, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.34-36
- TOPRAK, Süleyman (1998), “Kabir Ziyaretleri ile İlgili Yanlış Hareketler ve Sebepleri”, *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkiler Sempozyumu*, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı, 18-20 Aralık, ss.327-342.
- TUFAN, Ömür (2008), “Helvahane Osmanlı’da Helva Kültürü”, *Türk Mutfağı* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.125-135.
- TUGAY, E.F.(1948), *Rusya Tarihi*, c.1, Yeni Fazilet Matbaası, İstanbul.
- TURAN, Osman (1993), *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- TÜRER, Osman (2002),” Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslarda Sufi Tarikatlar”, *Türkler*, c.19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.55-61.
- TÜRKMEN, Nalân (2006), “Orta Asya Türkmen Kadın Takılarına Genel Bir Bakış”, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbakırlı’ya Armağan*, Yaşar Çoruhlu, Nalân Türkmen ve Nuri Seçgin (Ed.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.253-258.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2000), *Rusya Türkleri Arasında Yenileşmenin Öncülerinden: Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2010), “Tacikler”, *İslam Ansiklopedisi*, c.39, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s.351-352.
- UÇAR, Fuat (2007), *Dış Türkler : “Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı” Orta Asya Türklüğünün Tarihsel ve Kültürel Yapısı*, Fark Yayınları, Ankara.
- UÇAR, Fuat (2009), *Geçmiş-Günümüz ve Geleceğin Türk Dünyası*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- UÇKUN, Ergeş (2001), “Elli Bin Yaşındaki Turan Afganistan Olur mu?” *Afgan Türkistan’ı: Mazlum Türklerin Ülkesi (Güney Türkistan)*, Necati Gültepe ve Erol Cihangir (Ed.), Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.43-59.

- ÜLKÜ, İrfan (2002), *Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya*, Kum Saati Yayınları, İstanbul.
- VAMBERY, Arminus, (1993), *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, N. Ahmet Özalp (çev.), Ses Yayınları, İstanbul.
- VERNADSKY, George (2009), *Rusya Tarihi*, Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak (çev.), Selenge Yayınları, İstanbul.
- WESTERMARCH (1947), *İslam Medeniyetinde Putperestlik Devrinden Arta Kalan Yaşaya Gelen İtikatlar: Kötü Göz*, Şahap Nazmi Coşkunlar (çev.), Marifet Basımevi, İstanbul.
- YAKUPOĞLU, Kenan (2006), *Osmanlı Medrese Eğitim ve Felsefesi*, Bilimevi Basın Yayınları, İstanbul.
- YALÇINKAYA, Alâeddin (1997), *Sömürgecilik ve Pansilamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- YAMAN, Ertuğrul (1998), *Türkistan Notları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- YILDIZ, Doğan (1979), *Türk Spor Tarihi*, Eko Matbaası, İstanbul.
- YILDIZ, Hakkı Dursun(1991), "Arap", *İslam Ansiklopedisi*, c.3, Diyanet Vakfı Yayınları, ss.272-276.
- YILMAZ, Seda (2007), "Özbek Tekkeleri", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sakarya.
- YÜCEL, Mualla Uydu (2001), "Kalmuklar", *İslam Ansk.*, c.24, İstanbul ss.267-268.
- ZARCONI, Thierry (2001), *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, Ali Berktaş (çev), İletişim Yayınları, İstanbul.
- ZARCONI, Thierry (2005) *İslam'da Sır ve Gizli Cemiyetler: Türkiye, İran ve Orta Asya 19.-20. Yüzyıllar Masonluk, Carboneria ve Sufi Tarikatlar*, Ali Berktaş (çev.), Alkım Yayınevi, İstanbul.
- ZİYAYEV, Hamid (2007), *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ZENKOVSKY, Serge A. (1967), *Pan-Islam and in Russia*, Harvard University Press, Cambridge.

Sürelî Yayınlar

- AKSOY Yahya ve ÇINAR Ali Abbas (1993), “Türkmenistan ve Türkmen Kültürü Üzerine Gözlemler”, *Anayurttan Atayurtta Türk Dünyası*, c.1, sa.3, Kültür Bakanlığı Yayınları, Haziran, Ankara, ss.12-18.
- BEHAR, Büşra Ersanlı (1993) “Avlulu Özbek Evi Özbekistan’da Onarım ve Koruma Projeleri”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, c.1, sa.4, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.73-75.
- BASILOV, V. N. (1992), “Orta Asya Şamanizm’de Kadınsı Giyinmenin İzleri”, *Anayurt’tan Atayurda Türk Dünyası*, Handan Er (çev.), c.4, sa.13, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.27-22.
- ÇAPRAZ, Hayri (2011) “Çarlık Rusya’sının Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, sa.24, Aralık, ss.51-78.
- GÖNÜLLÜ, Rıza (1989), “Türklerin Kalın Âdeti”, *Türk Kültürü*, c.27, sa.317, Eylül 1989, Ankara, ss.565-567
- KADİROV, Muhsin Haliloğlu (1995), “Babür”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, Zerrin Boyar (çev.), c.2, sa.7, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.119-122.
- KRADER, Lowrance (1995), “Orta Asya Halklarında Aile Yapısı”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, c.2, sa.8, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mart, Ankara, s.56-59.
- KÜÇÜKYILDIZ, Arslan (1994) “Kırgızlar’da Nevruz”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, c.2, sa.6, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.11-13.
- SÜRÜCÜOĞLU, Metin Saip (1997) “*Türk Mutfağında Şerbetlerin Yeri ve Önemi*”, *Anayurt’tan Atayurda, Türk Dünyası*, s.11, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.28-33.
- UZEL, İlter (1993), “Atayurt’tan Anayut’ta Türk Tıbbı”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, c.1, sa.4, Kültür Bakanlığı Yayınları, Eylül, Ankara, ss.8-12.
- YARKIN, İbrahim (1966), Türkistan’da Uyanış ve Milli Hareketler ve Münevver Kari” *Türk Kültürü*, c.IV, sa.46, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ağustos, Ankara, ss. 910-917.
- YARKIN, İbrahim (1964), “Türkistan’ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış”, *Türk Kültürü*, c.XII., sa.18, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Nisan, Ankara, s.137-138.
- YAYGIN, Hasan (1993), “Kırmız ve Sağlıkla İlgili Özellikler”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, c.1, sa.2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mart, Ankara, s.18-23.

İnternet Adresleri

Ahmet B. Ercilasun, “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, Akmesic, Mart 1991, <http://ismailgaspırali.org/ismailgaspırali/?p=27>, (25 Mart 2013).

Abdülmecit Mutaf, “Şehzadelerin Sancağa Çıkmaları ve Eğitimleri”, Yağmur Dil Kültür ve Edebiyat Dergisi, Eylül 2003, s.20, <http://www.yagmurdergisi.com.tr/archives/konu/sehzadelerin-sancaga-cikarilmalari-ve-egitimleri> (5 Mayıs 2013).

Alparslan Fatih, <http://www.turkbirlik.gen.tr/lang-az/Makale/85--fatih-alparslan/443-turk-dunyasi-cografyasi.html>. (25 Kasım 2012).

Günay Kut, “Türkler’de Beslenme Biçimi Dünü Bugünü” , Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/51.php>, (15 Mart 2013).

Kalmuklular, <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/kalmuklar>, (4 Nisan 2013).

Zerdüştilik, <http://www.dunyadinleri.com/mazdaizm.html>, (10.07.2013).

EKLER

Ek 1:Çarçuy Beyi Tören Kıyafeti

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.285.

Ek 2: Bir Buhara Kadını (Tacik Bir Kadın)

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.287.

Ek 3: İpek Kaftanıyla Birlikte Bir Buhara Kadını

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.288.

Ek 4: Buhara Kadını; Nargilesi, ay Demliği, Kabı

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.289.

Ek 5: İki Buharalı

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.291.

Ek 6: Buhara Kentinde Bir Yahudi Ailesi

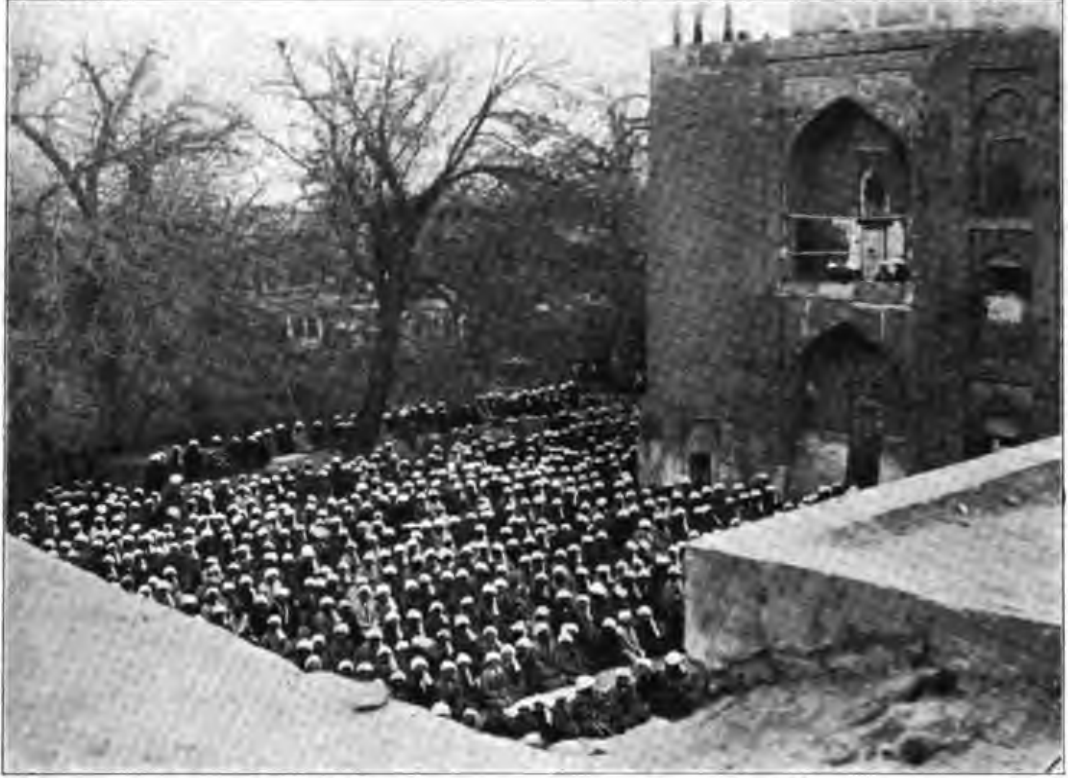
Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.299.

Ek 7: Kelan Meydanı

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.371.

Ek 8: Divanbeyi Camisi'nde Namaz

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.383.

Ek 9: Buhara'da Bir Okul

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.387.

Ek 10: Buhara Kenti'nde K6ksel/Orijinal Kalender Kıyafeti

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.397.

Ek 11: Mezar Çeşitleri

Uzun dikdörtgen kabir

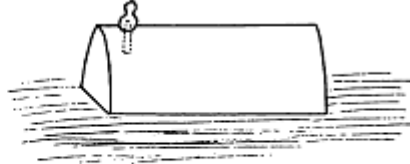
Çok katmanlı kabir

Dikdörtgen taban üzerine oturtulmuş sivri kabir

Steplerde gösterişsiz bir Kırgız mezarı

Kubbeyle sivrileştirilmiş bir kabir

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.405,407.

Ek 12: Buhara Şehri'nde Eyüp Peygamber Türbesi

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.413.

Ek 13: Emir'in Müzisyenlerinden ve Beççelerden Bir Bölüm

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.437.

Ek 14: Balkabağı Çillemleri

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.456.

Ek 15: Altın Sırmalı ve Kadifeden Erkek Kıyafeti

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.468.

Ek 16: Dizlik (Şalvar)

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.472.

Ek 17: Botlar

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.473.

Ek 18: Buhara Memurlarının Kemerleri ve Kemer Tokaları

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.474.

Ek 19: Zırh, Zıpkın, Kargı, Mızraklar

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.481.

Ek 20: Buhara Kadın Giyimi

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.482.

Ek 21: Kadın Takıları

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.484.

Ek 22: Buhara Duvarlarının Dışında Mezarlıklar

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.504.

Ek 23: Buhara'ya Giriş Geçidi

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.505.

Ek 24: Buhara'da Ana Cadde

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.508.

Ek 25: Buhara'da Ahşap Yapılı İki Pazar/Market

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.519.

Ek 26: Buhara'nın Kenar Mahallesiinde Yahudilere Ayrılmış Bir Alan

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.520.

Ek 27: Buhara Kentinde, Registan'daki Pazarda Sebze Ürünleri

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.534.

Ek 28: Ark'ın Registan'a Bakan Kapı Sundurması

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.537.

Ek 29: Kukeldaş Medresesinin İç Kısmı

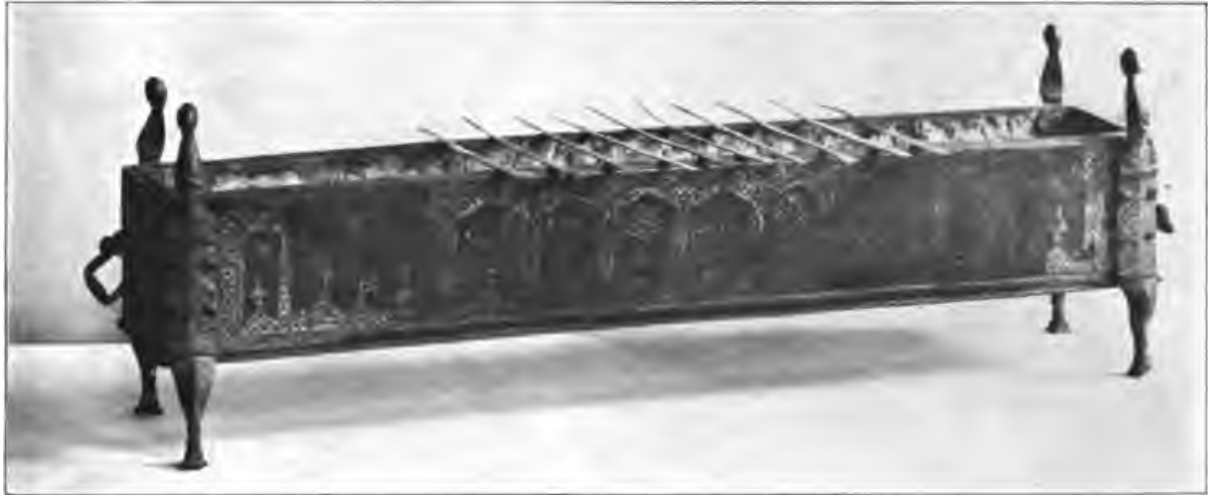
Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.550.

Ek 30: Buhara'da Saray, Arka Planda Ölüm Kulesi ve Mescid-i-Kelan

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.553.

Ek 31: Pirinçten Bir Pişirme Teknesi

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.457.

Ek 32: Küçük Taslar

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.460.

Ek 33: Kalaylanmış Bakır Tas, Bakır Tepsi, Bakır Kapak

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.459.

Ek 34: Zengin Biçimde İşlenmiş Tabaklar

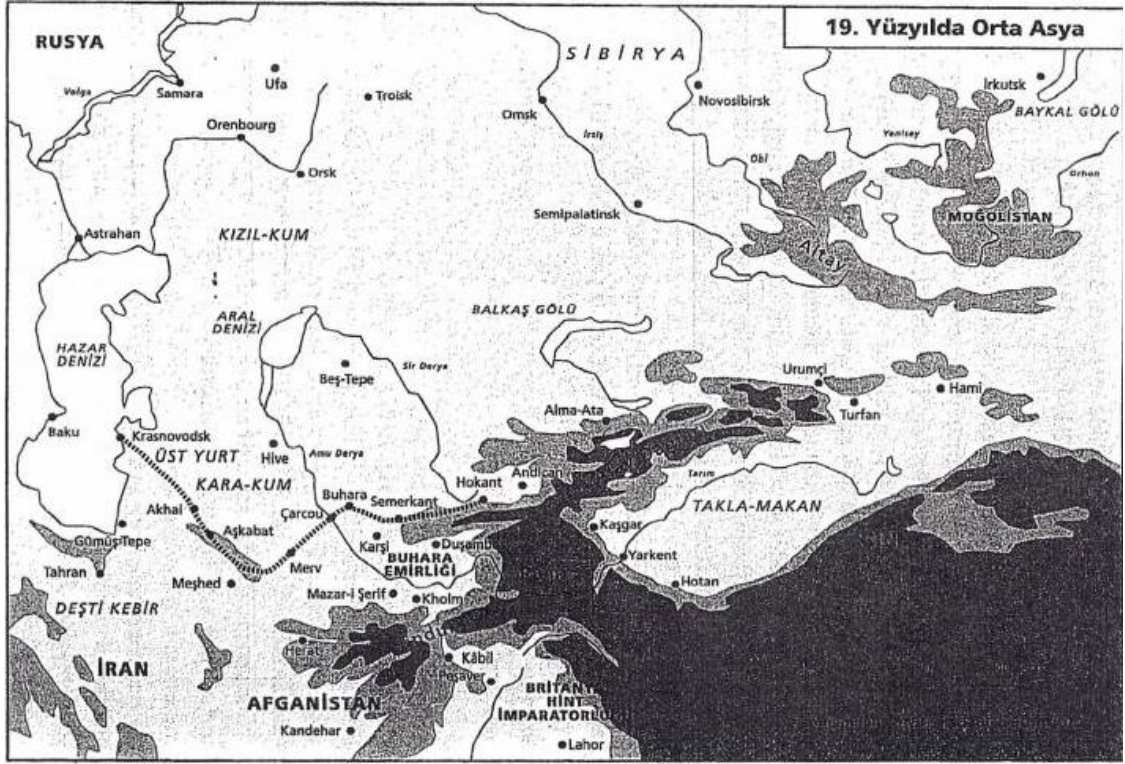
Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.459.

Ek 35: Sürahiler

Kaynak: Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London: William Heineman, 1911, s.462.

Ek 36: XIX. Yüzyılda Orta Asya

Kaynak: Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara, (1830-1888)*, Ali Berktaş (çev), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.18.

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Erzurum’da doğdu. İlk, orta ve lise öğretimini İstanbul’da tamamladı. 1999 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü’nde yükseköğretime başladı ve 2003 yılında “Tarihçi” unvanıyla bu üniversiteden mezun oldu. 2003 ile 2004 yılları arasında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsün de Tezsiz Yüksek Lisans öğrenimini tamamladı. 2004 yılın da Sakarya Üniversitesi’nde okutman olarak çalıştı ve Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans öğrenimine başladı. 2007 yılında “Özbek Tekkeleri” başlıklı tezini sunarak mayıs ayında mezun oldu. 2007 ile 2008 yılları arasında Boğaziçi üniversitesinde İngilizce eğitimi aldı. 2008 yılı Eylül ayında, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora öğretime başladı. Aynı yıl içinde inşaat sektöründe çalışmaya başladı. 2013 yılında Bahçeşehir Üniversitesi’nde siyaset okulunda başlamış olduğu eğitime devam etmektedir.